کتريءَ جي اسڪيچ ـ بڪ مان ”سن باٿ“

Gulhayat Institute

Gul Hayat Institute

سوچ - لوچ

گهوڙن ۽ گهوڙن...

-- جن هٿن قلم جو علم کنيو هو، سي سدا لاءِ سرد پئجي ويا.

-- جن اکين سڀان جا سپنا ڏٺا هئا، سي سدا لاءِ پٿرائجي ويون.

-- جندڙيءَ ۾ اهڙي به ڪا گهڙي ايندي آهي، جا گهايل ۽ رتوڇاڻ هوندي آهي. وقت جي اک سان ڳاڙهي ڳوڙهي جيان ڳڙي پوندي آهي. تڏهن مان سهي نه سگهندو آهيان. ڀڄڻ چاهيندو آهيان، پنهنجو پاڻ کان. ۽ چِت هوندو آهي، جو ڇُنڊن کان جهلي گهليندو آهي سوچن جي آٿاهه سمونڊ ڏانهن. دم ٽٽڻ لڳندو آهي، ته مٿاڇري لاءِ سن تانگهيندو آهي. ڪارو ڊاٽي پنبڻن تي ڪٽي، نيري نڀ ڪي پسڻ جي سڌ آڌ هوندي آهي اندر ۾ - ۽ تڏهن "شاهه جو رسالو" سنهنجي لاءِ نيرو نڀ بڻجي ويندو آهي؛ پر "نسيم" جي خونَ پرڪي ڳاڙهي جلد واري "شاهه جي رسالي" ڏانهن، ڪوڙ چاهيندي به هٿ وڌيو نٿي ڪين. ڇڻ ڪڇجي ويو هجي - ڪرائيءَ ڪتنان!

-- "نسيم احمد کرل" سنڌي ادب ۾ هڪ اهڙو نالو آهي، جنهن نثر جي سڀ کان وڏي صنف ڪهاڻيءَ کي، مقبول بڻائڻ ۾ تمام مکيه ڪردار ادا ڪيو، ايستائين جو ڏات جي منڪرن کان به داد وصوليائين. سندس ٻن ڪتابن "شبنم شبنم ڪنول ڪنول" ۽ "چوٽيهون در" جون ڳچ ڪهاڻيون نه رڳو "نسيم" جون؛ پر سنڌي ادب جون بيحد اهم ڪهاڻيون آهن. "ڪني آگر"، "گذريل واردات"، "ڪافر"، "زماني جي گردش"، "چوٽيهون در"، "پهرين مراد"، "منڌ پوڙيو مهراڻ"... اهڙيون ڪهاڻيون آهن، جن کي ڪڏهن به زوال ناهي. اهي ڪهاڻيون هر دور ۾ پڙهيون ۽ پسند ڪيون وينديون.

-- اها مقبوليت "وڏيري نسيم" کي نه؛ "ليکڪ نسيم" کي ملي هئي؛ پر جيئن ته سنڌي ادب ۾ پنهنجي ساٿي ليکڪ جي اميج کي ڍاهڻ هڪ ڪارنامو ليکيو ويندو آهي؛ ۽ هرڪنهن تي ڪو نه ڪو الزام آهي ئي آهي، انهيءَ ڪري "نسيم" کي به "وڏيرڪي ذهنيت" رکندڙ سڏيو ويو، ڪن ڪيس "وڏيري ليکڪ"

جيتري رعايت مس ڏني. جيتوڻيڪ هو چاهي ها، ته "ترقي پسند وڏيري" جو ليبل ته الاڻ ڪرائي پئي سگهيو. ائين هو پاڻ چاڻ "ادبي وڏيرو" ته پهرين سٽ ٿي وڃي ها ۽ مڙهجي به وڃي ها! پر "گنس" جي ڪهاڻيڪار ۾ اهڙا گنس ئي نه هئا. ڪيس ان جي ڪاپي به ڪهڙي هئي؟ بلڪ هن ڪي ته، اهڙن هٿ ناتي مڙهيل ڦگڙ بازن ڪان بڇان ايندي هئي - ۽ شايد ان ڪري ئي ادبي وڏيرن هٿان "نسيم" کي گهڻو ڪجهه ڀوڳڻو پيو.

— ۽ ائين نه رڳو "نسيم" جي هوندي ٿيو، پر ڪمري مان هن جي ٻاهر نڪري وڃڻ ڪان پوءِ به ٿي رهيو آهي. ڇا اسين "نسيم" جي خون تي سڪٽي لوڪ - پَرِ به نٿا پاري سگهون؟

— ويجهڙائيءَ ۾ "نسيم" ڪا به ڪهاڻي نه لکي، پر هن لکڻ سان پنهنجو ناتو ڪڏهن به نه ٽوڙيو. ويجهڙائيءَ ۾ سچو ڏيان تاريخي پس منظر ۾ خيرپور بابت لکيل مضمونن تي ڏئي رهيو هو ۽ انهن مضمونن جي ڪتاب "هوُ جي وڻ وندر جا" کي مرتب ڪري رهيو هو. "مهراڻ" سان "نسيم" جي سهڪار جو اهو ثبوت آهي، ته جڏهن 1/78 جي پرچي ۾ سندس ڇپيل مضمون ۾ مون ٿوري ڪاٽا ڪوتي ڪئي، تڏهن پاڻ ڏاڍو ڪاوڙيو هو، پر ساڳئي وقت "مهراڻ" لاءِ ساڳي سيريز جو هڪ مضمون "چيڙيون نبيريون" پڻ ڏياري مُڪائين، جيڪو 2/78 جي پرچي بدران، هن پرچي ۾ آيل آهي.

— "نسيم" جو خون، هڪ ليڪ جو خون آهي. هڪ اهڙي ليڪ جو خون، جنهن کي شمشير "سنڌ جو سڀ کان وڏو ڪهاڻيڪار" سڏيو آهي. انهيءَ ۾ ڪو به شڪ ناهي، ته "نسيم" پنهنجي دور جو هڪ وڏو ليڪ آهي. "نسيم" اڪيلو ليڪ آهي، جنهن ڳوٺائي توڙي شهري پس منظر ۾ انتهائي ڪاميابيءَ سان لکيو آهي - ۽ ائين هن فيشن طور نه ڪيو آهي، بلڪ سنڌي ڪهاڻيءَ کي هن جيڪا اوج ڏني آهي، آها گهري مشاهدي، ٻوليءَ جي چاڻ ۽ ڪردارن جي اصليت جي آڌار تي ڏني آهي ۽ اهو ڪو گهٽ ڪارنامو ڪونهي.

— پهاڙ پنهنجي جاءِ تان هٽي سگهن ٿا، پر سنڌي ڪهاڻيءَ تي "نسيم" جي جيڪا گهري ڇاپ آهي، اها ڪڏهن به نٿي لهي سگهي. "نسيم احمد کرل" سنڌي ڪهاڻيءَ جي هنڌ هنڌ نراڙ تي لهوءَ سان لکيل آهو نالو آهي، جنهن کي ڪڏهن به نٿو ميساري سگهجي:

موت برابر
آئيني جو آهي پٽر
پر مون جيڪي هٽ جا ليڪا
ڪوري ڪاغذ تي ليکيا

Gul Hayat Institute

رهڻا آهن، ڍهڻا ناهن
ڇاڪاڻ ته ڪنهن به پهاڙ وٽ
سورج لٽڻ لئي ڪو پٽر ناهي!

علامه عبدالعزيز ميمڻ

— علامه عبدالعزيز ميمڻ جي مرتبي جا عالم صدين کان پوءِ پيدا ٿيندا آهن ۽ قوم ۽ ملڪ لاءِ فخر جو باعث بڻجندا آهن. سنڌ جي ناميار عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ چوائي: ”علامه جهڙين هستين جو هئڻ ڪنهن به معجزي کان گهٽ ڪونهي.“ علامه صاحب غير عرب هوندي به، عربي ٻوليءَ ۽ ادبيات تي جيڪو عبور حاصل ڪيو، انهيءَ ڪيس عرب عالمن ۾ به هڪ اعليٰ مرتبو عطا ڪيو. علامه صاحب جو لاڏاڻو، نه رڳو ملڪي سطح تي، پر بين الاقوامي سطح تي ايڏو وڏو نقصان آهي، جنهن جو پورائو شايد ئي ٿي سگهي!

استاد الله بخش

— استاد الله بخش جي لاڏاڻي سان، چتر-ڪلا جو هڪ اهم باب پورو ٿي ويو آهي. استاد پنهنجي نرالي اسٽائيل سان، پوري پاڪ-هند ننڍي کنڊ کي متاثر ڪيو، خاص ڪري پنجاب جي ڳوٺاڻي جيون ۽ لوڪ-ڪلاسيڪل اتهاس کي، رنگن ۽ لڪيرن وسيلي، جنهن پيار، پورهئي ۽ اتساهه سان هن ڪئنواس تي آندو، انهيءَ ڪيس امر بڻائي ڇڏيو آهي.

عنايت علي فقير

— ”رخ رانجهن ماه منير هويا، ساڏا دم دم ساهه سڏير هويا“، ”ڪيڏڙو مست پرينءَ جي ڪنهن ناز مون کي، وسريو روزو نه ياد نماز مون کي“ انهن ڪلامن کي جنهن مڌر آواز اسان جي ڪنن تائين پهچايو، اهو آواز اڄ چُپ آهي. عنايت علي فقير ڏاڍو دير سان ريڊيو وسيلي عوام تائين پهتو. يڪتاري ۽ ڪرتال تي، پنهنجي مخصوص رنگ ۾ آلاپيندو، سنڌ جي ماڻهن کي مست ڪندو رهيو- ۽ تمام جلد ريڊيو، ٽي-وي ۽ ٻين ادارن جي روايتي بي حسيءَ ۽ بي قدريءَ جو شڪار ٿي ويو.

موج پيدو مهراڻ

ساسُونڊي! تو سَنبَهين، ساڇو جَهل سڪاڻُ،
لڳي واءُ وَڏاندَرو، مُنجهائي مَهراڻُ،
جَنين پانيمو پاڻُ، ڪري تَوائي تَن کي.

— ثقافت جيڪڏهن ڪنهن به قوم جو چهرو آهي، ته ٻولي ۽ ادب، اُن چنڊ چهري تي ٻن نرمل نيڻن جيان آهن. جڏهن به انهن نيڻن جي جوت جهيڻي ٿيڻ لڳندي آهي، تڏهن اهو چنڊ چهرو به پنَ ـ ڇڻ جي پيلي رُت جي سُڪل پنَ جيان ڀاسندو آهي ـ ڄاڻ ڇڏيو... ڄاڻ ڇڏيو! ان صورتحال ۾ رَت ٻاري تيل ڪري، اُن جوت جيئارڻ جو ڪم ليکڪ جو آهي. اهو سچ آهي ته اهو جوکم جو ڪم آهي؛ پر اهو به سچ آهي، ته اڄ جو ليکڪ انهيءَ جوکم کڻڻ جو ساهس رکي ٿو. هيل جا رُت ڦري آهي ۽ چهري تي جـو وَرَنِ وريو آهي، تـه اهو اڄ جي ڏات ـ ڌڻين جـو هڪ اهڙو ڪارنامو آهي، جنهن کي ڪا به ٻُڌن ڏئل آڳر نٿي ڏاهي سگهي. ”مهراڻ“ جو ان ڏس ۾ ڪهڙو حصو پتي آهي؟ ان جو فيصلو سُڄاڻ پڙهندڙن تي آهي.

— ”مهراڻ“ پنهنجي محدود وسيلن آهر جيڪي ڪجهه ڪري سگهي ٿو، اهو ڪندو رهندو؛ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي بچاءُ، ڦهلاءُ ۽ ڦُلار جي لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهندو. گروهه بندين، جِهل، ڪٽرپڻي، پڇاپڙاين، تنگ نظريءَ ۽ ذاتي وٽت ـ اٽوٽت جي بنياد تي قائم ڪيل اڏوهيءَ ڪاڏل نظرين خلاف پنهنجو هاڪاري (positive) ڪردار ادا ڪندو رهندو، پر اهو سڀ ڪجهه توهان جي سهڪار سان ئي ٿي سگهندو. لکندڙن جو سهڪار ”مهراڻ“ کي اڳيئي حاصل پئي رهيو آهي ۽ سرجڻهار پنهنجون تخليقون ”مهراڻ“ کي donate ڪري، ٻوليءَ ۽ ادب جا گهڙا ڀري رهيا آهن، انهيءَ لاءِ مان سندن بيحد ٿورائتو آهيان. ”ٿورا نه ٿورا، مون تي مارُوئڙن جا“.

— ڪن جو خيال آهي، ته ”مهراڻ“ جو معيار ڪري چڪو آهي. ان ڏس ۾ منهنجي ڪين رڳو اها گذارش آهي، ته ”مهراڻ“ تي گذريل دؤر ۾ به سخت تنقيد ٿي آهي. جائز/ناجائز؟ اهو هڪ الڳ بحث آهي. گرامي صاحب جي دؤر ۾ تـه سچو ”مهراڻ“ ريڊيو جي لکڻين سان ستيل هوندو هو. ”مهراڻ“ ۾ ته فارسيءَ ۾ ڪتبا ڇپبا هئا. تڏهن ”مهراڻ“ جو گذريل دور ساراهي سگهجي ٿو، پر اتيئي دنگ آهي، اها ڳالهه صحيح ناهي. ”مهراڻ“ لاءِ منهنجو پنهنجو الڳ concept آهي. تقليد ۾ منهنجو ڪڏهن به ويساهه ناهي رهيو.

— ڪنهن غير ضروري مواد جي ڪري؛ تبصرا ۽ ڪالم روڪڻا پيا ۽ خطن کي به مختصر ڪرڻو/ روڪڻو پيو، ان جو مون کي ڏک آهي.

— ”مهراڻ“ ۾ نه رڳو ”سوچ ـ لوچ“ ؛ پر هرڪا سٽ سڪي جيان وڃائي، پوءِ توهان آڏو آڇي ويندي آهي ۽ ان جي پرک لاءِ سُرت ۽ ساڃاهه ضروري آهي. ”مهراڻ“ هيئنر به توهان تائين دير سان پهچو آهي، ان تي مان ڏک جوئي اظهار ڪري سگهان ٿو. ”مهراڻ“ جي گيٽ اَپ ۽ ڇپائيءَ جي سونهن پريس ورڪرز جي هٿن جو ڪرشمو آهي.

— امداد حسيني

لطيفي لات

هرڪو هلندو گهر، درگذر، ڪو ڪو نظر، يار! سائيهءَ جو!

وڻندڙا سينهن سليرَ تي، ڀٽن پاسي پر، ٽر ٽوهر، ملڪ موهر، ماڳ مارئيءَ جو!

ليلا پنهنجي لڇڻين، سٽيين تي توڻ نه مر، سُرت ٻه ڪر، عشق آپر، ڪانڌ ڪونروءَ جو!

راڻو رات رُسي ويو، آڻي پيرن پر، ڊُرت ڏڪر، سنڀيو سفر، محب مومل جو!

لائون لال لطيف جي، نرمل ڪر ڪو نظر، پوريل در، ٻيج پيڙيل، قلف قلب جو!

(سيپين محمد ابراهيم ڪان ٻڌل)

Gul Hayat Institute

تخليق ۽ تنقيد

● هرڪا ٿهي فن جي تصور بابت پنهنجي پسند ۽ وياڪاڻ جا ماڻ پاڻ مقرر ڪندي آهي.

● هر عظيم شاعريءَ ۾ ڪجهه شيون اهڙيون هونديون آهن، جن کي راز ۾ ئي رهڻ گهرجي، پوءِ ڀلي ڪٿي شاعر بابت اسان جي ڄاڻ ڪيڏي به مڪمل ۽ وسيع ڇو نه هجي. ۽ اِها ئي آها ڳالهه آهي، جا اصل ۾ گهڻي اهميت رکي ٿي. جڏهن به ڪو نظم مڪمل ٿي وڃي ٿو، ته هڪ اهڙي شيءِ ظهور ۾ اچي ٿي، جنهن جي وضاحت ڪنهن اهڙي شيءِ سان پيٽ ڪري، نٿا ڪري سگهون، جيڪا ڀهرين ئي وجود ۾ اچي چڪي آهي. اِها ئي آها شيءِ آهي، جنهن کي مان تخليق جي نانءُ سان تعبير ڪريان ٿو.

● اهو نقاد، جو ادب کانسواءِ ڪنهن ٻي شيءِ ۾ دلچسپي نٿو رکي، انهيءَ وٽ چوڻ لاءِ به گهڻو گهٽ هوندو آهي ـ ڇو ته ائين سندس ادب نج ۽ هڪ الڳ ۽ پاڻمرادي شيءِ بڻجي وڃي ٿو. شاعر شاعريءَ کانسواءِ به ڪجهه دلچسپيون رکي ٿو، ڇاڪاڻ ته انهن کانسواءِ شاعري ٻُسي ٻُسي رهندي. شاعر ان ڪري شاعر آهي، جو سندس مکيه دلچسپي اها آهي، ته هو پنهنجي تجربي ـ ۽ خيال کي ڪوتا جو روپ بخشي.

● ادبي نقاد جي حيثيت ڇڙو ڪنهن فني ماهر جي ناهي، جنهن مؤل متا سکي ورتا آهن، جن جي پابندي انهن ليکڪن کي ڪرڻ جڳائي، جن تي هو تنقيد ڪري رهيو آهي. نقاد لاءِ ضروري آهي، ته هو هڪ پوري اڪائيءَ جي حيثيت رکندو هجي. هڪ اهڙي ماڻهوءَ جيان، جنهن جا پنهنجا عقيدا ۽ اصول هجن ـ جنهن وٽ علم هجي، ته زندگيءَ جو تجربو به.

—— ٽي ـ ايس ـ

حامي خيرپوري

غزل

اکين سان حال دل جا يار تو سان اورڻا پوندا،
زبان خاموش رهندي، چپ نه هرگز چورڻا پوندا.
محبت ۽ مصيبت جا هزارين مرحلا ايندا،
ڪشالا ڪانڀا ڏونگر ڏکن جا ڏورڻا پوندا.
جڏهن تشريف فرما حسن جي سرڪار هت ٿيندي،
قيامت خيز قدمن جي مٿان سِر گهورڻا پوندا.
غذا ٻي ڪين ڪائيندو ڪڏهن شهباز الفت جو،
هَڏن تان ماس وارا پنهنجا عضوا ڪورڻا پوندا.
سُکائون باسبيون، پيرن تي پَٽ وجهبا، چِلا ڪبا،
سوين سِڪ جا سڱا تنهنجي ملڻ لئي سورڻا پوندا.
پَچڻ پچرڻ، جلڻ ڪامڻ جا وڌبا ذائقا ڪيئي،
جدائيءَ ۾ جگر دل جان ۽ تن جهورڻا پوندا.
مِٺن ماڻهن اڳيان 'حامي' مٺو ڳالهائڻو پوندو،
زبان چورڻ کان اڳ ۾ حرف سارا تورڻا پوندا.

رحيم بخش قمر

مارئي جا سلام

وڃي ڏيج پهرين مين کي سلام، سنگهارن ۽ سانگين سڄڻ کي سلام،
ڪري کوڙ، وڄ ڏي ونهين کي سلام، گهڻا ڏيج مارن مِٺن کي سلام،
اوهان ري اڃي ٿو نه آرام چِتجان!
جيئن شال جهانگين کي جهُڙ جام چئجان!!
ڳنوارن مٿان وس، ڳاهن جي مٿان وس، وٿن جي مٿان وس، ولين جي مٿان وس،
ترابن مٿان وس، تلين جي مٿان وس، بهرحال پِٽڙن، پلين جي مٿان وس،
وسان وڏ ڦُڙو ٿو ائين عام چئجان!
جئين شال جهانگين کي جهُڙ جام چئجان!!

سلامن بعد سرس سينگار ڪر تون،   وڻ جا ڪري ويس، وسڪار ڪر تون،
پياري ملير شاد، ٻنوهار ڪر تون،   ڳَسن تي ڳهٽا ڳاهه گلزار ڪر تون،

ٻنوهارن کي ٻرتڻون هي پيغام ڇڄجان!
جهڙن شال جهانگين کي جهڙ جام ڇڄجان!!

نه لوڙي لڄائي اٿم، ڪين ڇڄجان!   نه عادت مٽائي اٿم، ڪين ڇڄجان!!
نه غيرت وڃائي اٿم، ڪين ڇڄجان!!!   نه دل ۾ ٻيائي اٿم، ڪين ڇڄجان!!!!

نيڌر جو نياپو، ڏٺيءَ نام ڇڄجان!
جيڙن شال جهانگين کي جهڙ جام ڇڄجان!!

ڪنهن ڪين هرگز پيو ڪانڌ ڇڄجان!   ڏنو آهي، ڏيندو خدا پاند ڇڄجان!:
"السَّتي" تو ڳولجي اڃا ناند ڇڄجان!!!   لڳهوسار ٿيندو هي وٺواند ڇڄجان!!!!

دعائون گهران صبح ۽ شام ڇڄجان!
جيڙن شال جهانگين کي جهڙ جام ڇڄجان!!

ٿرين جا وڃي ٿاڪ، ٿاڏا پڇائج،   ٻنوهارن جا ٻڪڙا پراڏا پڇائج،
ڪپڙ ڪرڙ ڪنڊا ۽ لاڏا پڇائج،   چپر، چونرڙا آت اباڏا پڇائج،

سنيها سنياري تون اتمام ڇڄجان!
جيڙن شال جهانگين کي جهڙ جام ڇڄجان!!

ڪري ڳوڙ ۽ ٿيند ٺاريڻ مٿان وس،   وطن ويڙهه، جنگربن ۽ چاربن مٿان وس،
ستين سيل واريڻ سنگهارين مٿان وس،   وري هيج سان خوب هاربن مٿان وس،

ڪندو ٻاجهه الله اڪرام ڇڄجان!
جڙين شال جهالگين کي جهڙ جام ڇڄجان!!

ٿئي موت منهنجو ڏسي مُنهن ميٿن جو،   بند وبست هو ڪن ڪو منهنجي ڪفن جو،
۽ حاصل شرف ٿئي قريبي ڪٺهن جو،   ڪندا ڪانڌيو ٻڻ ٻَسين ۽ ٻَڪن جو،

سگهي ايندي سانگين طرف سام ڇڄجان!
جڙين شال جهالگين کي جهڙ جام ڇڄجان!!

(ڪافي)

سون ڏي ليڻ ڪٿي تون نهار سڄڻ،   ٿئي خوب اکين کي خمار سڄڻ!!
اک، اک سان اڙائج عيد ٿئي،   نشو لينهن جو مون کي مزيد ٿئي،
تنهنجي درشن مان خوش ديد ٿئي،   هڪ دم نه ٿيان تو کان ڌار سڄڻ!

منهنجو روح بہ تون ۽ رباب بہ تون،
منهنجو گلشن تون ۽ گلاب بہ تون،
منهنجو مقصد تون، مهتاب بہ تون،
منهنجي باغ جي آهين بهار سڄڻ!

مون کان منهنجا حبيب حجاب نہ ڪر،
منهنجي غلطين جو تون حساب نہ ڪر،
مون کان مُنهڙو لڪائي عذاب نہ ڪر،
مون ڏي تنهنجا حرف هزار سڄڻ!

رحيم بخش "قمر" سان رهاڻ تون ڪر،
منهنجي سک جي ڳالهہ سرهاڻ تون ڪر،
پنهنجو وصل عطا پرين پاڻ تون ڪر،
سائو ڪڏ جي ڪيون گلزار سڄڻ!

مهر پروين

ڪافي

ڪجهہ ڏيان ڇگيرو ڌار سڄڻ!
هيئن ڪير هجر ۾ مار سڄڻ!

پرين پيار ڪري، هاڻي رهہ نہ پري،
منهنجي توريءَ ساعت ڪين سري،
پئي جندڙي جهري، ڏک سور چري،
سي سور سيگهيرا ٽار سڄڻ!

وچ ڪين پري، ڏسي ڪم ڪُڏا،
توکي ڏيندو چڱائيءَ جو اجر خدا،
اچ سحب مٺا، رهہ ڪين جدا،
سُڻي سوال اچي ڪڏ گهار سڄڻ!

ماندي مفت مري، ڪنهن کي ڪوڪ ڪري،
نٿي دانهن پچي، وٺين نڪري پري،
مٺا مهر ڪري، اچ پير پري،
جيڪي وعدا ڪيئي، اهي پار سڄڻ!

"پروين" پري رهي ڪيئن سگهي؟
تنهنجي سات سوا سا ڪيئن تڳي؟
جيڪا آهہ پڌي تنهنجي سيڪ سڳي،
تنهن کي اوکيون ڪل اڪار سڄڻ!

عنايت بلوچ

(1974ع جي هڪ ياد)

ٺڳري ٺڳري رُلندو رُلندو، تنهنجي در تي پهتو آهيان
سُور سمائي، پُور پرائي، سک جي هڪڙيءَ سُرڪيءَ خاطر
پستي پستي ڀٽڪيو آهيان.
ماڻهن جا انبوهه مليا، پر بي روحا بي قدرا ماڻهو
تن سان ڪهڙو اندر اوري، پنهنجي دل جو درد سڻايان
تن سان ڪهڙو سک جو سودو، جي سڀ مطلب جا پوڄاري
مطلب سمجهن، مطلب ماڻن، ريت پريت سندي نا ڄاڻن
بس گوندر، بيگانا ماڻهو.
ڏَسُ مليو تم: تون فقط هڪ تون ئي آهين
جنهن وٽ مون ڪي سک جي سُرڪي آڇي ويندي
چند گهڙيون ڪي گهارڻ ڪارڻ، تڏهن تہ تو وٽ آيو آهيان
ٿڪل، ٽُٽل، ساڻو ساڻو:
تو وٽ من کي مايا ملندي، تو وٽ روح کي راحت ايندي
تو وٽ جسم بہ جرڪي پوندو، ٽانڊن تي ڪجهہ ڇنڊا پوندا
آٿت ايندو— ڏينهن ٻہ ٽي ڪي ٽَڪَ ٽِڪندس.
تنهنجو لطف ڪرم آ ڪيڏو، عين عنايت تنهنجا ٿورا
تنهنجي اکڙين مان اوتي پيو ڏُکَ پريان ۽ اَڄ اَڄهايان
مونجهي من کي تو پرچايان.
پر...... تون جو ٿي چرڪبن پئي، مان تہ مسافر واڻهڙو هان
هن سنسار جو سخت ستايل، تنهنجي پرين گهُور جو گهايل.
روڳي، ٺوڳي ڀاڳي ناهيان، رات رهي ۽ رمندو رهندس.
رات ۾ ليڪن سک جي هڪڙي سُرڪ پري
۽ تن جي تنؤنس وڌائي ويندس، برهہ جي باهہ لڳائي ويندس.
ممڪن آهي آڳ اِنهيءَ ۾، تو کي پي جي لهس اچي ڪا
مون کي منڙي! بخشي ڇڏجان— روح جي راڻي، بخشي ڇڏجان.

نعيم دريشاڻي

(1)

منهنجي دل جي
تنگل ڦيٿل
جهوني سراءِ ۾
هڪ غمن جو ارٿرينڪ(1) ڀوت
رهي ٿو.
اڪثر گهگهه سناٽي ۾
ڪنجهندو ڪنجهندو
اٿندو آهي
رڙهندو آهي
رڪندو آهي
ڪنجهندو آهي
ڇُرندو آهي
جڏهن
واءُ لڳڻ تي
ريگزارن ۾
واري
رڙهي
بيهي رهي
ڪجهه سوچي
وري اٿي رڙهي.

(2)

هيءُ جيڪو
منهنجي هٿ ۾
ڪاٺيءَ ٽڪر آهي
آءٌ ان مان
وڏيرو ته
تير ٺاهيان
يا ڪمان
ڪرسي، ميز
يا مڪان
کيڏڪ ٺاهيان
يا صليب
گل ٺاهيان
يا گلدان
ڪُنڍي ٺاهي
سُيون ٽُنبي
وُودو(2) جو ناچ نچان
جان وجهان
آءٌ ازلي شڪتي آهيان
Mind آهيان.

---

(1) ارٿرينڪ (Arthritic) = اهو ڪراڙو، جنهن کي سنڌن جي بيماري هجي. (2) وودو (Voodo) معنيٰ ڪارو جادو.

Gul Hayat Instutute

ذوالفقار راشدي

غـزل

اڄ قلندر پنهنجي ڌُن ۾ مست، مگن، مخمور،
منهنجي ٻونيان قصا ڪهاڻيون ڪئين ٿيا مشهور!

ماڻهو آهيان ڪيئين سانڍيان، نڪريو وڃن اوٻاڪ،
اڄ ته ٻاهر ٻاڦيان ويٺو، جيڪو سانڍي سور!

واقڻ داقڻ ناهي، دلبر، هيءُ اسلهه اظهار،
چپَ وَڏايان چپَ سبايان، موت تيهان منظور.

ڪَڪڙيون ناهن اکڙيون پنهنجون، مرجهايل ڪي مُکڙيون،
راتيون ورقن ۾ واجهايم، اوتي نيڻن نور،

ناهي اڄ ٻيي آجرو پنهنجو، ڪلهه ٻيي ڪارو انڌارو،
ڏنبي ڏيئاڙي حال، ته ماضي پلڪ پلڪ جو پور.

ڪامڻ ڪاڪ ۾ خود قيدياڻي، راڻو ريبي ڪير!
دل وارئو، هن وستيءَ ۾ هيءُ عجب ڏنم دستور.

باغ، بهار ۾ ننگيون ٽاريون، ڳُونج لڪو ڦُلَ ڦُولَ،
ٻوڪيل ناهن ڪجيءَ ڪٿوريون، انبن ۾ ڪونهي ٻُور.

جوش ڀا هوش يا لينهن - نشي جي، ناهي هتڙي بات،
اهڙي واءُ گهُلي جو دل ۾ هر جذبو لاسور.

ڳالهه - ڳجهاندر لفظن ۾ مون، چاهي ڪريان قيد،
ڳوڙهن سان ڀيو ڪاغذ ڀُسجي، لکي نه ويٺي مور.

ست رنگ، صد رنگ سوچن جا مون، جوڙيا ڪئين جنسار،
اک - چنبي ۾ سڀ جوڙ اجائي، شيشا چڪنا چور.

سهڻن خوابن جون تعبيرون، هاڻي چٽڪ سراب،
اهڙو سپنن ۾ ساڀيان ڪي، ورتو ننڊ اکور.

ثريا سوز

غزل

ڪيئن حياتي آخر گھاريون، سوچيان ٿي،
ڪيسين پنھنجا جذبا ماريون، سوچيان ٿي.

هر روز اندر ۾ جوش نئون ٿو جاڳي،
پڙڪيل باھ پلا ڇو ٺاريون، سوچيان ٿي.

اونداھي ڇو آھي؟ پوسٽ ڇو آھي؟
جڳمڳ جوت نئين ڪا ٻاريون، سوچيان ٿي.

ڪو رهبر آھ نہ ڪائي منزل آھي،
پنھنجو بہ لڳي ٿو ڏُر ڏاريون، سوچيان ٿي.

ڏور ڪنارو، تيز هوائون، مڙھ ڦانل،
تار منجهان ڪيئن ٻيڙي تاريون، سوچيان ٿي.

هٿ پير هڻون اڳتي تہ وڌون، لَڪَ لنگھون،
ڏاڍ سندا ڪيئن ڏونگر ڏاريون، سوچيان ٿي!

ماڌيڊو اوڊو

●

ڊُکَ جو ڪونھي ڊنگ،   جيون ڪاريھر جو ڏنگ.
مون کي موھي سگھيو ڪينَ،   ڊِولڻ سائينءَ جو ڪو ڊنگ.
سوچي سوچي ذھن ٿڪو تہ: ذھنن تي ڇو آھي زنگ.
مون کي چارڻ ڪونہ سُجھي،   ڇوري جيڪو ھاڻي چنگ.
ھيڏي ھوڏي ھاريل آھ،   رنڌن تي اڄ ريٽو رنگ.
ساوڻ رُت ۾ وسندا مينھن،   جھومي ڳائيندو جھرجھنگ.

●

ڏات ڏيئي ڪي ٻاريندا سين،   جاڳي جوت جياريندا سين.
ڳَٺين منجھ ڳرون ڇو سائين،   مُرڪي عمر گذاريندا سين.
گھر ۾ ساھ وجي ٿو گھُٽجيو،   کُليءَ ھوا ۾ گھاريندا سين.

Gul Hayat Institute

تاج جويو

الطاف جي ياد ۾

موت !
رانپوتو هٺي،
مُرڪَ جيون جي چپن تان،
وئين ڪَسي اڄ اوچتو-!
شل پوي او موت توکي موت ڪو!
سونهن جي،
مرڪندڙ مُک تان جهٽين ٿو،
ڦول سرها--
۽ ڪرين ٿو،
منت ۾ مهٽيو ميٽي!
بي قياس،
ديوَ ڪارا موت جا!
منهنجي اڳيان منحوس مُنهن پنهنجو هٽاءِ!
مان ڏسڻ توکي نٿو چاهيان-
چو ته:
آهيان آءٌ شاعر زندگيءَ جو،
سونهن جو!
زندگيءَ جا،
سونهن جا ويري هليو وڃ!
تَــر اکين کان!
مان نٿو چاهيان مرڻ-
مان جيڻ ليءِ،
آئيو آهيان هتي،
۽ جياپي جا سبق،
ڏيهہ ساري کي ڏيڻ ليءِ،
گيت جوڙڻ ٿو گهران!

غزل

سُهڻي مُنهن تــي موهيڙن ڪَڻ،
ڪيرل وَلِ جــا ڪَلَ هجن چڻ!

شهـرن جــا رهـواسـي شـاعـر،
واهـڻ جـون تشبيـهـون ڪـڻ!

ســاري پٺــونهءِ پٽر جــا ڪُلـڙا،
جنت ڪــان وڌ واهـڻ واهـڻ!

ڪــيڏي آ ســرهــاڻ هــوا ۾،
بسنــت رُت سَهڪايــو وڻ وڻ!

پــريــن! پٽــي مان تــولءِ آيس،
ڳاڙها پير ڳٽول، پــر تــي ڪـڻ!

سِرنهــن ڦُلاريــا، سِيڪ ڦُلاري،
آءٌ آجــارڻ مــن جـــو آســڻ!

Gul Hayat Institute

ساز ملاڪاتياري

ٻه نظم

چوڙ آڌر ۾
ڪڪرائين اجرڪ اوڍي
آڏيءَ ويلي
اوسيئڙي ۾ آس آسڙڪي
نرمل جسم
ٽڙ ٽڙ ٽڙڪي
دل جيئن ڌڙڪي
چالڊوڪيءَ جو
هانءُ تيهائين ھُڙڪي!

●

دوستو ڇا لڪان؟
ڪالهه جان اڄ به مان
پل جيان پل مران

سال تي مست هو
حال تي مست مان
ڇو رئان يا کلان؟

وقت ئي ويسلائي
ڪيئي ويو وري
بانهون ٻئي لوٽ ڪان
جي لڪان،
ڪيئن لڪان!؟

واجد ناز

!

حيرت آهي
مونکي تون ڪلندو ڏسڻ چاهين ٿو!
پن ڇڻ جي موسم ۾
گل سنگهڻ چاهين ٿو
لاش جي زرد ڳلن ڪي
سرخ ڏسڻ چاهين ٿو

حيرت آهي!

سورٺ

● نظم

هي چمڪندڙ تارا
ڪيڏا نه آهن سوڀارا
توکي هن پل پسندا هوندا
۽ تون به انهن ڏانهن
ڪٽ تي ٿڪڻ ويل
مون وانگر
اٿاهه مايوسيءَ جي ساگر ۾
ٻڏندو ترندو
هوندين سوچيندو:
ته 'ڪاش، تون به هجين ها تارو
۽ مونکي پنهنجو جلوو ڏيکارين ها
آڇهاندڙ نيڻن ۾
ڪا ته ڏياتي ٻارين ها!!'

خاڪي جويو

● هن حياتيءَ هاءِ،
جنگ ڪئي هر جُوءِ ۾.

سوچ آڀاري سچ جي،
جيون جاءِ بجاءِ.

ڏئي مُهاڏا ڏاڍ سان،
مرندي جهرندي ماءِ.

خاڪيءَ هر ڪنهن ڪنڌ ۾،
لڙندي لوڪن لاءِ.

محمد خان مخمور

●

ڪُوٽيو پٽ ۾ ڪُومَلَ،
ڊمرُو اڀين ڏنڊ ۾.

ليرڪيءَ والڪر لينگري،
ڪوهہ ترين تي تَلَ.

هريا ڪپڙا ٻَتَ تي،
الڳ الڳ رنگ آنلَ.

ڏاڍي آهين اينڌري،
ٻل ڙي جوين - جَلَ!

بشير سيڻائي

●

ٻَرَ ٻہ تون ٻرمار،
هيل ٻہ تنهنجي حاڪمي.

سارو آنءُ ڪٿي ويو،
ڪٽري مان ڪمدار.

سُمهون ٻاڻ ٻراڙ تي،
ٻيٽ ٻُڪيا، ٻوتار!

ڪٿي هلين ڪار ۾،
ساڻ سُريلي لار.

●

ڇا ڇا آءٌ لڪان؟
مون ڪان لڪيو ڪين ٻُجي،

ڪچان ٻچان ڪيئن مان،
آڏو ڪات سنوان.

جهرِي منهنجو جهو ٻڙو،
ڦهري ڪوٽ ڏسان.

جا سر سالڪيئڙن تي،
ڪهڙو حال ڪيان!

Gul Hayat Institute

مقبول اختر

●

ڇڙني ڇوري
ڪوجهي ڪاري
ڦاٽل ڪپڙن واري لينگر
وچ بازار ۾
هر ڪنهن آڏو
هٿ ٽنگيندي
ليلائيندي
دان گهري ٿي
پر هي دولت وارا ماڻهو
ٻُڇان منجهان هن ڏاڍهن لهاري
پنهنجي پنهنجي راهہ رمن ٿا
ڪنڌ ورائي ڪوڙ ڏسن ٿا!!

شفيع چانڊيو

(ٽيڙو)

آ تہ هلون هُن پار
ڇڏي ڏهيوءِ ڏيهہ کي
لهي لوڪ تان بار

ڪُمهلي آيل ساڻ
ڪيجي ڪيهي، هينئڙا
ويهي روح رهاڻ

تو بن لينهن لڳر
ائين پيو پاسيم ڄڻ
سُج جو آهہ سفر

چنڊ ڪي کهڙي ڪَل
تو بن گذرن ڪيئن ٿا
صديون پهر ۽ پَل

اشرف آصف مصراڻي

(ٽيڙو)

Gul Hayat Institute

سياڻو يا نادانِ
پرينءَ ۾ پيٽ لئيءَ
هرڪو آ حيرانِ

ڪيئن ڪري اسانِ؟
هڪ پاڳل پريت ڪري
پيو نانءِ ڪري نادانِ

ماڻهو هرڪو مورِ
ٻَري هين سماج ۾
ساڻ ٻئيو ڪو چورِ

سولهن سدا گلاب
جوڻين رُت بسنت جي
مالهيءَ جو جڻ خواب.

اياز گل

غزل

رم جهم رنگ رچايا آهن،
ڪورا نينهن آڇايا آهن.

هيل به منهنجي دل ۾ ايندا،
سورن ڀُورَ ڀچايا آهن.

ڪجهه ته تون ٻي هٿ ڏکيڙ،
سون جي هٿ وڍايا آهن.

منزل ڀوءِ ٻي ساڳي آهي،
رستا جي ٻدلايا آهن.

آءٌ وڏو ماڻهو ڪونهيان ڪو،
تنهنجا خيال اجايا آهن.

سَچ جي سُندر ناريءَ گهُوري،
گهوٽ گهڻا ئي گهايا آهن.

وِسڻا ناهن، وِسڻا ناهن،
سون جي ديپ جلايا آهن.

ڇيڙ ٻڌي سون جذبن جي،
پنهنجا گيت نچايا آهن.

●

مان جنهن سان تو پيار ڪيان ها،
آهي واءُ جيان...
چاهڻ سان به
جنهن کي ڪين ڏسي تو سگهجي،
هٿُ وڌائي،
هوا وانگي پڪڙي مُور نه سگهجي،
بس محسوس ڪجي تو،
تيز گهُلي ٿي
دل جو در ٿي کڙڪائي،
۽ دل جي گهر ۾ رهندڙ
جذبن کي جاڳائي،
پل لئه ٿڌڙا مٺڙا ڪي،
احساس ٻئي ڦهلائي،
۽ ٻئي پل هلي وڃي ٿي،
پيو ڪو شهر وسائي،
هڪڙي ڀل ڳڻ آهي مون سان،
ٻئي پل مون سان ناهي،
مان جنهن سان تو پيار ڪيان ها،
آهي واءُ جيان...

Gul Hayat Institute

طاهر سنڌي

غزل

ماڻهو اندر ڪارا آهن،
ٻر کي ماڪيءَ ڌارا آهن.

ٻنهنجي هٿ تي ليکو ناهي،
تنهنجا ڀاڳ ڀلارا آهن.

منهنجي دليا اندي ڪوني،
تو وٽ چنڊ ستارا آهن.

تنهنجي زلفن کي ڏسندي،
ڪڪر ڏي ٻيا ڪارا آهن.

مُرڪي سُرڪي ٻيار اکڙين مان،
ڪوه ته سارا ڪارا آهن.

چو ڏا منهنجا رستا ڳوليو،
منهنجا هرهنڌ چارا آهن.

وياڪل من کي چين نه ڪوئي،
ساگر کي ٻه ڪنارا آهن.

دل جي در تي ڪڙڪو ٿيو آ،
ڪي اڳڻ اچڻ وارا آهن.

ٻاڻ ته وڪجي وياسين ٻهرين،
گيت ٻه ميت آڌارا آهن.

'طاهر' ڏيهه نه ڏسندو توکي،
اکڙين ۾ اوتارا آهن.

آپ تي روشن تارا آهن،
سپنا ڪيڏا پيارا آهن.

غلام نبي ناشاد

ڪنواري

ها- مان خاموش رهان،
چو ته مان عورت آهيان،
قربانيءَ جي ٻڪري آهيان!
ڪجهه ڪجند يس،
رُنوا ٿيند يس.
منهنجا پيءُ ۽ ماءُ،
ڀاڃائي ۽ ڀاءُ،
ڀل سنهڙيون سنهڙيون،
منڙيون منڙيون،
لڪي لڪي ڳالهيون ڪن!
ڇا مان انسان ناهيان؟
ڇا مون کي دل ناهي؟
ها- مون کي دل آهي،
مون کي ٻه خواهش آهي،
پر ڪڇان ڏي ته،
چون ٿا:
عورت ذات ٿي،
وات کولين ٿي!
ٿي ۾ وار اڇا
ته ٻه مڏجان ٻئي
ڪنواري، ڪنواري!

بلقيس عارباڻي

•

تنهنجي ليلن نيڻن ۾
اڇا موتي اٿين ڪيڙن
ڪينجهر ۾ جيئن ڪنول ٿيڙن.

سروپچندر شاد

<u>ڪارونجهر تي مور ٿهوڪي</u>

ڀهروپي

هن جي ڪنهرين اکڙين ۾،
برباديءَ جا ڏيک انيڪ؛
هڪڙي هٿ ۾ ائٽم بم آ،
ٻئي هٿ ۾ هئڊروجن بم؛
ذهن ۾ ”نيوٽران“ ناهڻ جو آ فارمولو.
مُک تي معنيٰ خيز جهلڪ،
۽ چپن تي هيءَ واڻي:
”آئون امن جو پوڄاري،
آئون امــن ٿــو چاهيان!
آئون امــن ٿو چاهيان!“

●

ڏيـاري

آئي ڏياري،
جڳمڳ جڳمڳ ڏيئا ٻرن ٿا؛
ٻر ايا ٻي،
جڳ ۾ اوندهه ڇانيل آهي:
اڄين لڳي ٿو،
روشنين جي رامچندر،
اونده جي راوڻ کي ماري،
سونهن ۽ ساجهه جي سيتا کي،
اڃا موٽائي،
آندو ناهي.

●

انقلاب

وَٺــو وڏ ـ ڦـڙو :
ڌرتي نوان ويس ڪيا،
ويــو ســوڪهــڙو.

●

شعر

(1)

مون جو شعر چيو:
ڪارونجهر جي ڪور مٿي،
راڙو مــور ڪيــو.

(2)

مون جو شعر لکيو:
صدين جو هيسايل ماڻهو،
حق گهـُرڻ سِکيو.

●

جذبن جو نـاچ

ڪارونجهر تــي مور ٿـهـُوڪي،
منهنجا جــذبــا نــاچ اچن ٿــا؛
”سنڌڙيءَ تان سر گهوري ڇڏيان“
دل ۾ هـَر هـَر خيال اچن ٿـا.

●

صليب

هيءَ ڌرتي هڪ صليب آهي:
جنهن تي لٽڪي،
هر دور ۾ ڏيهه جا ڏاها،
ڪوٽ ڪوڙ جا ڪيرائي،
سچ جا سورج چمڪائي،
ساري جڳ جي سونهن وڌائي،
عيسيٰ جان ٿي امـَر وڃن ٿا.

●

دُعا *

مُنهنجي گهر جو تون آئين،
سون ائين سمجهيو:
ڄڻ تارو ڪو ڪِرِيو آهي،
گل ڄڻ ڪو ٽِڙيو آهي،
بادل آيو ڪو پَرَجي آ،
يا ڪا ٽڏڙي هير کُهلي آ.
مُنهنجي دُعا آ:
”تون شل وڏي حياتي ماڻين!
تاري وانگي جَرڪي جَرڪي جوت جَلائين،
واٽهڙن کي واٽ ٻڌائين؛
گُل وانگي تون سدا ٽِڙين،
سُرهاڻ پکيڙين،
ساري جڳ جي سُونهن وڌائين.
بادل بڻجي ٽڏڙي منڙي ڇانوَ ڪرين،
ٽوٽ سُڪل ڌرتيءَ تي هَردم مينهن وسائين،
۽ کيتن ۾،
خوشحالي، خوشبوءِ ۽ نرمل لينهن آڻائين،
ٽڏڙي منڙي هير جيان تون،
سُتلن کي جاڳائين،
گهر گهر سچ سُڳنڌ ورهائين،
ڄڻين صبح جو ڄڻون نياپو پهچائين.“
منهنجي دعا آ:
”تون شل وڏي حياتي ماڻين!“

ليڪن جو گهيرو

جنهن ماڻهوءَ کي،
پنهنجو ڪوئي رستو ناهي،
پنهنجي ڪائي،
سوچ نه آهي، لوچ نه آهي
سو گهاڻي جي ڏاند جيان آ.
اکين تي هو کوپا چاڙهي،
سار سهي ٿو، خوب وهي ٿو،
پر هڪڙي ئي گول دائري منجهه رهي ٿو.
هو سوچي ٿو:
”پنڌ گهڻو مون پنيو آهي،
منزل هاڻي ويجهي هوندي.“
پوءِ جڏهن،
اکين تان هو کوپا لاهي
سچ پَسي ٿو،
پوءِ ڏسي ٿو:
هُو ته اُتيئي بيٺو آهي،
پنهنجن قائم ڪيل ليڪن جي گهيري ۾!

●

ڏاهو

وقت آهي کهوڙو:
جهڙو تهڙو هن تي چڙهندو
ڪنڌ ڀر ڪِرندو.
پر جيڪو به،
وير جيان، رڻ ڌير جيان،
هن تي چڙهندو،
واڳ هٿن ۾ جهلندو
انياءَ سان اڙڪڻ جي خاطر،
رڻ ڀومي ۾ ڪاهي پوندو،
سير ڏيندو،
پر آڻ نه مڃيندو،
سو ئي ڏاهو سڏبو.

---

* (پنهنجي ڀائرين پنت وجيه ڪمار جي ڄڃيءَ جي موقعي تي لکيل)

Gul Hayat Institute

ٿوميندر مفتي

نظم

نيٽن سان اڄ نيڻ ملائي،
مٺ جا ڀالا ڀڃائي ڇڏيان.
ڏوکي جون ديوارون ڊاهي،
پيار جا ڪنول ڪلائي ڇڏيان.

ڪوڙا رشتا ڪوڙا ماڻهو،
سڀ کان منهنڙو موڙائي ڇڏيان.
ٺڪاري ولي هر ڪنهن دل تان،
نينهن لياڪو مٽائي ڇڏيان.

سارو لوڪ لڙيءَ ۾ پوئي،
ويڇا سڀ ميٽائي ڇڏيان.
سچ سچائي، انڌي ٻن ۾،
آڳ مان ڪائي لڳائي ڇڏيان!

پُتلي گهر ۾
تون ۽ مان
پُتليون آهيون
جنهنجي ڏور
پاڻ کان ڏور
ڪوجهن ڪارين آڱرين ۾
هوندي به لاشو
آڱرين جي چُرپُر تي ٿا
ڪيون تماشو!

عاجز اُجڻ

(دوها)

ساوڻ آيو برکا برسي، لڳي هنئين کي چوٽ،
منڙا ماڻهو هڪڙو پيرو، پاکر سون کي پيٽ.

ساوڻ آيو برکا برسي، هينڙي هور هريام،
منڙا ماڻهو توکي ماري، ساري رات رُنام.

ساوڻ آيو برکا برسي، چوڏس ميگهه ملار،
منڙا ماڻهو نانءُ ڏنيءَ جي، هاڻ ته واڳون وار.

Gul Hayat Institute

ڪنول لُهاڻو

موتَ

(زان پال سارتر جي نالي)

وقت جي هر ڦال تي پيو ڦو اڇان،
تاريخ ۽ تهذيب جي... (صفحن) تي مان.

جنهن به ڏاهي آ لئين ڪا ڳالهه ڪئي،
منهنجي پيرن جي بدلجي چال وئي.

۽ چون ٿا سڀ انهيءَ کي زندگي،
ها، چون ٿا سڀ انهيءَ کي زندگي.

مان ڏسان ٿو روجهه ۽ سهڻا هرڻ،
ٿا اچن سڀ ٻوڙندا پاڻي پيئڻ.

چنڊ جي ڪرڻن جو مکڙين کي چمڻ،
بادلن جو ٻيهي رهڻ ۽ خوش ٿيڻ.

۽ جڏهن پوليون ٻکين جون ٿو ٻڌان:
پيو مڇيون پاڻيءَ ۾ ترلدي ٿو ڏسان.

منهنجي هستيءَ کي تڏهن ڳوليان ٿو مان،
ڪيترا پردا وري کوليان ٿو مان.

منهنجي هستي ڪان پري، ڪيڏو پري،
مان ته ويٺس پاڻ کي قيدي ڪري.

او ــــــــــ مشينن جا ڌڻي!
بم گولن ۽ سنگينن جا ڌڻي!

فڪر تنهنجو آدمي لئه چار لٺون،
اِزم تنهنجو آدمي لئه هٿڪڙيون.

مون کي کهرجن ڪوڙ ٿا ٻنگلا اِهي،
مون کي کهرجن کوڙ ٿا ڪپڙا اِهي.

وقت جي مکروهه طبلائين کي چٺو،
پاڻ ٿي ڳايو وڃايو ۽ لڇو.

مان اکاڙو پي کهي سگهندس اها،
۽ وٺن هيٺان سمهي سگهندس اچا.

مان وري غارن ڏي موٽي ٿو وڃان،
مان وري غارن ڏي موٽي ٿو وڃان.

Gul Hayat Institute

سارنگ

●

هيڏي ساري شهر سڄي ۾
ڪو بہ ناهي جيڪو مون کي
ماڳ ڏي ويندڙ واٽ ٻڌائي

هر ڪو پنهنجي ٻوليءَ ٻولڙي ٻيو
هڪ ٻئي جا ڳجهہ ڳولي پيو
پنهنجا اصُل ڀَل رولي پيو

ڪو بہ اهڙو ناهي جيڪو
سچ کي سيني سان لائي
من تان چڙهيل دزَ آڏائي
پنهنجي جيءَ ۾ جهاتي پائي
منهن تان پنهنجي ماسڪ هٽائي.

●

روز ڍهون ٿا
روز ٺهون ٿا
ڪوئي اوهي واهي ناهي
حال اسان جا
حيدراد جي
رستن جهڙا.

●

ڏِڪا، ٿاٻا چڙهون ڪائي
دان مليل سپ دُکَ سهيڙي
تنهنجي در تي ايندو آهيان
ڪجهہ پل تو سان سور سلڻ لئہ
ڪجهہ سُرڪن جا موتي ميڙڻ لئہ
پر اي دوست!
تون بہ جي، دان ۾ مون کي
ڏِڪا، ٿاٻا، چڙهون ڏيندين
سُرڪن بدران لڙڪ آڇيندين
ٻوءِ ٻڌائي،
ڪيڏانهن ويندس!!؟؟
مري نہ ويندس!!؟؟

عبدالجبار جوڻيجو

نظم

پيار تہ منهنجو ٻوڪ ڪڇي جي،
نـدي چـڙهـڻ سان لڙهيو وڃـي.

پيار جي منهنجو لدي هجي هـا ـ
آڌـلـي پئي ها مـيـدالـن تـي.

پيار جـي منهنجو چنڊ هجي هـا ـ
چانڊوڪيءَ جي ورڪـا ڻئي هـا.

پيار جي منهنجو مينهن هجي هـا ـ
وسڪارن سان خـوب وسي هـا.

پيار تہ منهنجو ندي بہ ڪونهي،
چنڊ بہ ڪوهي مينهن بہ ڪونهي،

پيار تہ منهنجو ٻوڪ ڪڇي جي،
لـدي چڙهڻ سان لڙهيو وڃـي.

Gul Hayat Institute

نصير مرزا

نظم

•

پيچ پنيءَ جو منهنجي گهر جي در تي وينل جهرڪين جڏهن چيرچير جو چنگ ڇوريو
سپني ۾ مون پنهنجي ميت جي ڪومل ڪچڙي ڳل تي ڏيئي آخري مِٺي مرڪي آرس موڙيو

وڇڙي ميت کان ڏينهن سڄو مان ٻيٽ جي ڪن ۾
ٻس جي ڦيٿي وانگ ڦريس

سُرمئي سانجهه لڙي ته هٿن جي ٻنهي ٻڪن ۾
چٽڪائيندي سڪا، پنهنجي گهر موٽيس.

•

وقت هوا جيئن
سُنيون پيڙي
هر شيءِ سان ٽڪرائيندو
ديوارن کي ڪيرائيندو
انڌي هاٿيءَ والگي
ڊُڪي پيو-
۽ هي جيون
روزنامچي جي
پنڙيءَ تي
پئسينجر ٽرين جيان
رڙهي پيو.

•

ٻَس جي کَپَ کيهه ۾
چيچڙي چيٽجي
يا ته
فوٽ بورڊ تي
لڙڪي سڙڪي.
سنڌ يونيورسٽي ته
پُڄڻو آهي
جيڪڏهن پڙهڻو آهي.

Gul Hayat Institute

عذرا جبين ميمڻ

جهومي نچيو مور

(ڏيڙو)

اچي ٿي جڻ ٻهار،
مُرڪي ٿو جڏهن-
ٽڪرڙو ٻار.

جهجهو وٺو مينهن،
ڌرتي ۽ آڪاس جو-
ڪهڙو ليئهن سنيهن!

وقت جي رفتارَ
ڪري ٿي ڪائي
خاموش گفتارَ

لنڊي ليٽي ڪنوار
ٽُلهي پوڙهي سهڻ جي
اکين منجهہ خمار

جهومي نچيو مور
بادل برسيا ٻـٽَ تي
ڪري ڏاڍو شور

سنڌو تنهنجو پيار
الگ ڊڪيڻي تڏهن
مهاڻن وڏو چار

هٿ ڊگهيري مُرڪي
جُـوان فقيرياڻيءَ جي
تيري پيڻي جرڪي

جيڻ ڪارڻ جيڏيون

جـُڳن ڪنان هن جـڳـَ ۾
جاڙ جيون پيا
جيون آهي زهر: پيون پيا
چٽني پاسان کهوريند ڙ
اکيون اوپريون
تـَن ۾ جن ڪان تـُن
نقابن هيٺان
چهرا اڻجاتل

هر ڪنهن من ۾
دوکا ۽ دولاب
ٽـُٽا پيا ها وچ رستي تي
ڪيڏا سندر خواب

پوءِ بہ جيڻ چاهيون ٿا
هن اوپري ڪـُل جـُڳ ۾
خواهش پويان خواهش ڪـَڏ لـِڳل
حاصل؟
پور پور آشائون!

رسول ميمڻ

دوھا

ساز ڪٽي ۽ ڪيڙو ٻاٽي، ھليا ويندا سين دور،
ياد ڏياريندو سنڌ ۽، نراڙ جو سيندور.

ياد اوھان جي وسري ڪيئن، جيسين چم ۽ ماس،
مالھيءَ جي ھٿن ۾ سدا، رھي ڦولن جو واس.

وڃي سنڌوءَ ٻار ٿي، رکي رکي ائين ٻنسي،
ٻرچايان جيئن آءُ ٻرين، ۽ ھر ھر وڃي رُسي.

اکيون ٿي ملاءِ اکين سان، ٻونداسي روئي،
ڳوڙھا ڪنھن جا دامن سان، اگھندو لاھي ڪوئي.

ٻاءِ ٿي ايندو ڪر ٻرين، ٻانھن ۾ رابيل،
تنھنجا ھٿ ٿي سنگھندي، لنگھي وڃي ٿي ويل.

ٻند اکيون، درد، ٻيڙا، يادن ۾ من چُور،
متان ڏڪڻ جي ھير ۾، ڇڻي انب جو ٻُور.

سنجھي سنير نه سُھرين، ٻري اڄ ٻريات،
کھڙي خبر مري وڃون، متان اڄ ئي رات!

اوھان وساريو آھه جو، وڏيڪ جيئون ڇو؟
وري ھڪ دفعو ياد اچون، متان مرڻ ڪان ٻو.

تون ٻاٽي، مان به ٻاٽي، ٻيار به ٻاٽي ڇاڻ،
رھندي سيپَ سمونڊ ۾، ترسي ٻوله ن ڪاڻ.

ھيرن جھڙن تارن ۾، آپ ۾ چنڊ ته لاھي،
چُڪي ٻارس ھنس جيئن، سونو ٿي ٻيو آھي.

لُڪَ لڳي ۽ تَرِ سُڪو، وُٺو له آخرڪار،
ٻوءِ به ليھاري لَپَ ۾، ڳاٽي مور ملھار.

اوسيئڙي ۾ مري وڃون جي، چڏجو ڪونه منيءَ ۾ واري،
اي راھه وارو، ائين رکي چڏجو، لاش اساجو تيڪ ڏياري.

چير چير ڪي ڳاڙھا چپ، وڏ وڏ ڪي وات،
ڇڙ منھنجا سمجھي چَپ، رھين چوسيندو رات.

نورالهديٰ شاهه

(جنم ڏينهن)

پاتال تائين ڦهليل اُهو
سرخ -- پاڙون
۽ اُنهي پير ڪپاٽي ڇڏيا اٿم
ڪلهن تي ٽنگيل صليب وانگر
ڌرتيءَ جي ڇاتيءَ تي

مٽيءَ جي درياهه ۾، وهندي - وهندي
لس - لس، ميڙي - سيڙي
جُڳن تائين ويهي جوڙيو اٿم
پنهنجو اڻپورو وجود

رب العالمين!
جڏهن "ڪُن" جي پڙلاءَ تي
ڪنڌ ڪنيو هئم - تڏهين
مٽيءَ جي خوشبوءِ سان واسيل هئم
بدن سارو

۽، نس - نس ۾ وهي رهيو هئم
مٽيءَ جو درياهه
(گهرو - اٿاهه)

اُنهي پانهون ڦهليل هئم
ڪينجهر ڪان ڪارونجهر تائين

سجدي مان ڪنڌ کڻي
ڌرتيءَ جي مٽي ڀُڪن ۾، ميڙي - سيڙي
اکين ۾ ڀري ڇڏي هئم

مٽيءَ جو درياهه

اکيون --
روز - ازل جي سج سمانِ
هيل تائين
ڀري رهيون آهن
ٻرنديون ٿي رهنديون،
ڌرتيءَ جي، نس - نس ۾
جڳن تائين -

(اڻپورو ڏک)

شهر سڄي جو پاپ
هيڪلي سر
ڀوڳيو اٿم

هر ڪوٺي لڙڪ
ليٽڻ مان
ڪڙڻ نه ڏنم

ڪوٺي مڏڪو نه ڀريم

ڪنهن شريف زاديءَ جي
نحش سپنن وانگر
ڏک سيئي
جڳ کان لڪايا هوندم

ساري رات
سمهڻ جي ٻهاني
سگريٽ وانگر
پل - پل ڪري
دکي هوالديس
۽ - سج آيرڻ ڪان اڳ
ڦُلهيار جو ڍير
ڪٿ تان ڇنڊي ڇڏيو هولدم!

•

ديس جي سنسان ڪنڊين ۾ نچندڙ ڪهور اونداهيون
اکين ۾ ڀري ڇڏيان ته،
نور جي ڌارا ٿئجي
ديس سڄي تي وشال نيري آڪاش وانگر ڦهلجي وڃن
بيمار- ٻڪيا- اڌ آگهاڙا ٻار
گلاب جي خوشبوءِ وانگر، پل - پل ڪري
ڌرتيءَ جي نس- نس وامي ڇڏين
۽ دک سهڻي بي زبان انسانن جا
ڳيت ڏئي پي ڇڏيان
نس- نس ڀري ڇڏيان
ڌرتيءَ جي ميري- ميري پلاند ۾، ايندڙ پل
بند ۽ آداس چپن تي ڦهليل
ڀرپور مرڪ ٿئجي آيري
رات- سڄي
ڌرتيءَ جو مُک هٿن ۾ سجائي
چمندي رهان!

Gul Hayat Institute

ولي رام ولڀ

•

هنن ٻي لور ۾ پوڙهين اکين ۾
تو ڪڏهن جهاتي پائي
اندر جو سوجهرو ٻسيو آهي؟
هن ڪاري ڪوجهي لڳل جسم پويان
اندر سرجندڙ
ڪوري ڪاڳر جهڙو وڙيندڙ وويک ڏنو آهي؟
هي ڏڪندڙ هٿ هميشه رهيا
ڪولڙن ڪچڙن هٿن جي ڇهاءُ جا منتظر
هي ٿڙون ٿيل پير هردم رهيا
ڪنڌا اورانگهيندا هٿن ڏانهن
هي ڪن اڃا آهن اوسيئڙي ۾
ماڪي- لار جهڙو مڌر آواز ٻڌڻ لاءِ
آئون اڄ ٻه آهيان سفر ۾
منزل ماڻڻ لاءِ.

•

من سمونڊ
سمونڊ ٿي ٻيو غوطا کائي
سمونڊ اندر.

•

ڪو ڏند ڪيي
مٿان ٻينو لهاري
اونهي کوهه ۾
مون کي ڪيرائي.

•

سگ ڇڳني
لاڳاپا لاهي
مون جهڙو هو ماڻهو
جبل جهڙو ڏينهن ڇهاڳي
لٿو وڃي پيو ماٽ ۾.

•

من منهنجي ۾
سنسار سمايل سارو
ڏسندو رهيس
آرسي ٻڌجي سنسار کي.

•

سالوٽيءَ ۾
ڏار ڏِسن ڪان
ٻن تير ڏارائن جو سنجوڳ
ڪير ڄاڻي
ڪير ڪنهن ۾ اوتيل؟
ڪير ڪنهن ۾ سمايل؟

•

ڪرسيءَ تي ڇڙهي
هو دوست منهنجو
سڃاڻي مون کي نه سگهيو.

Gul Hayat Institute

●

ٽر جو هي ٻارڙو
ڪونلي جهڙو ڪارڙو
انگ آگهاڙو- پيٽ ۾ ٻُڪ
اڄ ٻه ڏاسيارو
هڪ پيٽ ڪان ٻي پيٽ جي وچ ۾
پاڻيءَ جي ٿو ٻيڪ پني
پاڻي ڪانئس ڏور
پاتال ۾ يا ورِي آڪاس تي.

●

تنهنجي ساروڻي
جڻ ٽوهر جي ٽاريءَ ۾
ٻي ٽاري لسري.

●

تنهنجي جهلڪ
سُڪل ڏار ۾
ڳُوڻج نئون ڦُٽو.

شرجيل

نظم

ڪير ڪنهنجو ڪولهي
ڪير ڪنهنجو ڪونهي
جنهنجو آهي ڪو
آهو، پنهنجو پاڻ آهي
پروسو ٻي دِليو
اجايو ڪُنڪو
اڇي نه اڇي!
رات جو ڇا ٿيندا؟
اوسيڙا اڻ ستيا
ٻي ڏوڪ ٿي،
وقت جي گهڙيءَ- گهڙيءَ ڪي
مُٺ ۾ بند ڪندو
ڇڏيندو وچ
ڪير ڪنهنجو ڪونهي
ڪير ڪنهنجو ڪولهي.

Gul Hayat Institute

امداد حسيني

(غزل)

مون وٽ هڪڙي سِٽ لکي ٿي آهي صدين کان،
تنها آهيان، ملين ته جيڪر دوهو ٿجان مان.

ننگي آپ ڪي هٿَ نه آهن، ستر ڍڪي ڇا مان،
ڪهاڻا وڻ ٻاڙان ٿنجي ويا، منهنجي رستي مان.

ڪارونجهر جي ڪور مٿاران، آهه ٿهوڪيو مور،
ساڪي گولاج اڇي ٿي ڳجندي، ڪاج ڪيرٿر تان.

ڪيچ وٽن ڏي ويندي سسئيءَ، پڇيو مروٽن کان،
ولدر جي هن وات مٿي ڪٿ، آهه ادا ڪا ڇان.

ٻانهن ۾ ٻل ناهي ڇاهي، هيٺو لاهي هان،
ڇان ڇان جيءَ جُسي کي جوکو، تن تالڳهي تان تان.

سيجُ سڙي ته آهائي آهي، ڪالون جي ڪان ڪان.
چنبڙ اولڙو ڏسي ڪوهه ۾، ڏيڏر ڪن ٽان ٽان.

پيٽرول ڪي هٿ سان هاري، تيلي ڏيکاري،
ٻوٽي ٻدران گلشن ٻاري، ڪيچ ڪٿيو هو آن.

جيپَ جيپون ۾ آماڙ اکيون، دالگيءَ جهڙي دل،
ٿوهر هٿ ۾ امرت ٻدران، زهر ٻر ٻل هو ٿان.

ڌرتيءَ ڪنوار مٿان ڦُل ڇوليدي، سورج لهندو لان،
اوير پاسي آهتي رکجو، اڪڙيون ڳڙڪين جان.

Gul Hayat Institute

آخري ڊائلاگ

(نسيم جي قتل تي)

رُتِ رُتِ جي پنهنجي ريت
ڪنڊا ڪنهن ڪي هٿ ۾ ڦول
هيرون ڪنهن کي لال ليارَ
لَڪون جهولا واچوڙا
رم جهم رم جهم بوند ٻهار
ٻُور وڻن ۾، ٻٽ جون پينگهون
سرتيون، ٺهڪڙن ٽاڪوڙا
ان ڇڻ الف آکهاڙيون ٽاريون
ڪڏهن صليب ته ڪڏهن ڇٽائون
رُنڌيون رڙلديون
مٿو ڦٽينديون تيز هوائون

ٻر هر رُت ۾ سورج والگي
منهنجي من جي ساڳي ريت
ڇڪندا چاڪ ۽ گهاوَ گلاب
ٻوڙي جڳ ۾، گولگي والگي
اکين ۾ اڻپورو خواب

منهنجي لاءِ ته هرڪائي رُت
جهڙي سرڪڻ ڦاهي آهي
ڇرو آهي گولي آهي
۽ مون ڪيئي پيرا
ٻن ڇٽندي ڪُل ٽڙلدي
ڇُرو پنهنجي هٿ سان
من ۾ لاٽو آهي
سناٽن کي توڙڻ ڪارڻ

لوٽي تي گولي ڪاڏي آهي

منهنجا دشمن منهنجا دوست
منهنجا قاتل منهنجا يار
مون کي ماري سگهندين ڪوا
خالي ٻيلي گولي وينداءِ
مون کي لڳندي ٻولي وينداءِ

گوليءَ ٻدلي لولي ٽاهي
ڪانيءَ منجهه ڪُپائي
ٻُڪيئي پارڙي جي هٿ ۾
جهنڊي والگي ڇو نه جهٽلائين!

پر جي منهنجي مارڻ ڪارڻ
ايڏو ئي تون آتو آهين
هن ڌرتيءَ تي پاراتو آهين

موت برابر
آئيني جو آهي پٿر
پر مون جيڪي هٿ جا ليکا
ڪوري ڪاغذ تي ليکيا
رهڻا آهن ڊهڻا ناهن
چاڪاڻ ته ڪنهن به پهاڙ وٽ
سورج لڪي ڪو پٿر ناهي!

Gul Hayat Institute

سحر امداد

چٽيل آڱريون

اڄ:
الائي اوچتو
پنهنجو چهرو اجنبي ۽ اوپرو محسوس ٿيو
آرسيءَ ۾ پنهنجي چهري کي
ڏسڻ جي لئي وڏيس
آرسي اندي اکيي هئم
۽ تڏهن
پنهنجي چهري کي ڇُهڻ جون
خواهشون
ڇتين ڇولين جيان آڱريون هيون
وسوسن ۽ وهم مان
پار آڪري
چهري کي ڇُهيم:
چپ؛
نڪ؛
اکيون؛
ليلاٽ؛
۽ آتي ڪجهه ڪونه هو!
بس رڱو راڱو ڏائل هڪ پيٽ هئي
ان سمي ئي سندم آڱريون
اڏ ستڪل ميٽيءَ جي ٽڪرن جان؟
ڇٽيي پيون هيون.

Gul Hayat Institute

ڪهاڻيون

...ڪرل ڪنهن خاص طبقي جو ڪهاڻيڪار ناهي. هن هر طبقي جي ڪردارن کي ڪنيو آهي. جيستائين مٿئين طبقي جي ڪردارن جو تعلق آهي، ته ان ۾ به مٿئين طبقي جي ڪوڪلائپ تي طنز ڪيل آهي.

...ڪرل وٽ موضوعن جي رنگارنگي آهي؛ هن جا ڪردار هڪ ئي ٽائيپ جا ڪردار ڪونه آهن، ڪرل جي وڏي ۾ وڏي خوبي اها آهي، ته هن جي ڪهاڻين ۾ روزمره جي زندگي پيش ڪيل هوندي آهي.

...ڪرل روزمره جي زندگيءَ کي انهن ڪوڙن رنگن روغنن کان آجو ڪري، وڌاءَ جي تهه چاڙهڻ کان سواءِ، فطري رنگ ۾ پيش ڪيو آهي— ان لحاظ کان، جيئن مون منڍ ۾ لکيو آهي، نسيم ٻلاشڪ سڀ کان وڏو ڪهاڻيڪار آهي.

— شوڪت حسين شورو
'ڏرتي' I، 1974ع

● سنڌ جي مشهور ڪهاڻيڪار ۽ اديب جناب نسيم احمد کرل جو قتل يقيناً نهايت ڏکوئيندڙ آهي. هو سنڌي ٻوليءَ جي سٺن ليکڪن مان هو، انڪري ان جي قتل سنڌي ادب ۽ خاص طور تي ڪهاڻيءَ جي فن کي وڏو نقصان رسايو آهي. افسوس آهي ته هھڙي اديب کي قتل ڪيو ويو!

[روزانه ”هلال پاڪستان“ ڪراچي
17- جولاءِ 1978ع]

● نسيم کرل جو ڏار ٿيڻ سنڌ لاءِ هڪ وڏو نقصان آهي، جنهن تي نه صرف سنڌيءَ ٻوليءَ جي هر گهڻگهري کي افسوس ٿيو آهي، پر سنڌ جي هر انهيءَ باشندي کي — جيڪو مُروت، اخلاق ۽ ساٿپي ۾ يقين رکي ٿو. نسيم نه صرف هڪ بااصول ساٿي هو، پر اعليٰ آدرشن جو مالڪ پڻ. هو صاف دل ۽ احساس جو ڏٺي هو. هن وٽ فنڪار جي دل ۽ اصول پرست انسان جو ضمير هو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو هو زميندار هوندي به هڪ اهڙو ئي انسان هو، جنهن وٽ ڪهاڻين جا ڪردار فروعي نه، پر زندگيءَ جا حقيقي اولڙا پائيندڙ هئا.

[روزانه ”سنڌ نيوز“ حيدرآباد
16- جولاءِ 1978ع]

Gul Hayat Institute

اولڙن پٺيان ڊوڙ

علي بابا

ڊارلنگ،

سمجهه ۾ نه پيو اچي، ڪهڙي پُڳ جو ويرُ تي پارين. ڪهڙي جنب، ڪهڙي ڪال اڪال جوا... تو جيئن چيو آهي، مون تيئن ڪيو آهي. آءٌ لنيڙو فنڪار سهي، هل لنيڙو ٻه لي ماڻهو ته آهيان. توکي مون تي اتبار ڇو نٿو اچي. قران مان ٽڪي پيو آهيان. ايڏو ڄو ڪالهه سان هڪ وڻ هيٺان لست تي ڪِري پيس. ڇگو ٿيو جو وڻ هو. هاڻ ته مون کي هوريان هوريان دل جا دورا پوڻ لڳا آهن. سچ ڪانگ رڙي آيا هئا. ڪالگ ۽ ڪبوتر پرتويءَ جا سڀ کان ذهين پکي آهن. ڪالگ ته ماڻهوءَ کان به وڌ ذهين آهن. ڪانگن مٿان منهنجي ڏاڍي سٺي ابزرويشن آهي. ڪالگ گهڻو ڪري ماش خور هوندا آهن. جڏهن ٻه ڪا چُرلهڙ پَرندڙ ساهه واري شيءِ نست تي ڪِري پچاڙڪا پساهه ڏيڻ لڳندي آهي، ته هوريان هوريان مٿس ڪانگ لهندا آهن. مون ڪانگن کي ڏڪارئي ٿر ۾ آڇن ۽ ٻُڪن کان پاهه تي ڪرلدڙ ڊورن جون اکيون ڪيلدي ڏٺو آهي. سچ، اهي ته ڏاڍيون ڏکوئيندڙ فيلنگز آهن ۽ آءٌ، آءٌ توکي ايترو ڏک به ڇو ڏيان ته ٿر ۾ هيئن ٻه ٿيندو آهي، هولٽن ٻه ٿيندو آهي. توبهن، ٿرن برن ۾ الائي ڇا ڇا ٿيندو آهي!

هو ايترو خط لکي، يوڪلپٽس جي سرهاڻين پريل ڇايا هيٺان آٿي، وڻن ڏالهن ويندڙ پاڻيءَ جي ناليءَ مان ٻه ڍُڪ پاڻيءَ جا پيئي ٿو ۽ چنبڻن سان منهن ٿڏو ڪري، يوڪلپٽس جو هڪ پن پٽي، هٿن ۾ مهٽي ڏاڍي آشانتائيءَ مان سُنگهي ٿو ۽ سوچي ٿو، ڇٽي لکان نه لکان؟... ۽ وڏن مونجهارن ۾ ڦو اچي وڃي. ڪاپي پالهن ۾ منو منو سور محسوس ڪندي، پانهن ٽپندڙ، ڀهڪندڙ سچ ڏانهن ڊگهيريو ڇڏي، سوريہ-تاڪوڙ لاءِ. ۽ الائي ڪيتري دير کان پوءِ وري وڻ جي ڇايا هيٺ، ڇپر مٿان پيل ڪتاب ۽ ڪاڳر کڻي، وري خط لکڻ ٿو لڳي:

ڏس ني، تو چيو هو، ’منهنجي جيون مان نڪري وڃ. ماڻهو مون تي آگريون کڻندا، سوين ڳالهيون ڪندا. سور مون وٽ اڪيئي ڏڪارئي مال جيان وٿاڻ ڪري ويهي ويا آهن،‘ ۽ مان مرڪندو رهجي ويو هئس. تنهنجي نيڻن جي منٿ ۾ ڪيڏا نه ڪامڻ هئا ۽ آءٌ شاندار نمولي سان تنهنجي جيون مان اکري ويس. اها تمام وڏي ڳالهه آهي، منهنجو تنهنجي جيون مان لڪري وڃڻ، جڏهن ته روز جا گس گام ساڳيا هجن، ساڳي ڊوڙ هجي، ساڳئي سچ پٺيان! تنهن هوندي به مان ڪڏهن به تنهنجي سامهون نه آيو آهيان. هڪ ٻه پيرو

Gul Hayat Institute

پنّل چنُڪ ۾ تون پاڻ سامهون اچي ويٺي آهين ـ نه آءٌ. مون کان پنّل ٿئي، اهو آءٌ سوچي به نٿو سگهان. اهو امپاسيبل آهي. ان لاءِ ته آءٌ دنيا ۾ هڪ ئي ڳالهه سکي سگهيو آهيان، وقت کي ڪٺنجي ڪيئن هٽجي. مون ان پل کي پنهنجي جيوَن مان ڪتري ڇڏيو آهي، جنهن پنّل ۾، تنهنجو ڪٿان ترورو به نظر اچي. پوءِ به توکي شڪايت آهي ته مان تنهنجا ڏک ٿو جهليان!... تو منهنجي گهر جي ڀاتين سان شڪايت ڪري، مون کي پنڌڻ هاڻو ڪري ڇڏيو آهي.

ـ ۽ ڇني لکندي هو وري سوچي ٿو، لکان نه لکان؟ ...' توبهن، مون ته سڄيءَ ڄمار ۾ ڪنهن کي خط ڪين لکيو. مون کي ڪيهي خبر ته هي ڏوڙ پيو خط ڪيئن لکبو آهي. ان ڪري ئي ته آءٌ ڪنهن کي خط لکان ئي ڪين ٿو.' هو ٻاڻمراد و واقندو، ڪاڳر مٿان ڪاپي اونڌي ڦهڪائي، وٺن ۾ لاٿيون لنوندڙن پکين ڏانهن نهاري ٿو، پري پري سڙڪن ۽ پيچرن تان ماڻهو اچن پيا، ماڻهو وڃن پيا. هو ٿڪي، آرس ڀڃڻ لاءِ، يوڪلپٽس جي لسڙي ٿُڙ جو ٽيڪو وٺي، ننهن کان ڇوٽيءَ تائين سڄيءَ ديهه جو بوجهو وڻ مٿان ڀاري ٿو ڇڏي، الائي ڪيتري دير لاءِ. پوءِ اچانڪ ڪنهن جي پيرن جون آهٽون محسوس ڪندي، هو جهٽ ڇال ڏئي، پاڻ کي وڻ کان ڊسڪنيڪٽ ڪري ٿو. ٽنيان کان ايندڙ ڇوڪريءَ کي ڏسي، ڪيس پنهنجي نيڻن تي ڇڻ ويساهه ئي نه پيو اچي:

"تون... مون ته دعا به نه گهري هئي، عجب آهي، تون!"

"ڇو ڀلا، توکي عجب ڇو پيو لڳي؟ ۽ ها، ڪالهه بس مان لهندي ڇا پئي ڇوڻ گهريئي. دري بند هئي، مون کي ته ڪي به سمجهه ۾ نه آيو."

"اوهه... آءٌ لڇيندو آهيان. مون کي ڪجهه آڌار پئسا گهرجندا هئا."

"پئسا، مون وٽ ته پاڻ پئسا ختم ٿي ويا آهن. ٻڪهار سلي، اڌ تنهنجو اڌ منهنجو."

"اوهه، بيڊ لڪ. سڀڻ واپس ڪراچي موٽي وڃڻ پئي گهريو. هتي ڇڻ لٿو اچي. ۽ منهنجو... هتي ته آءٌ بُک مري ويندس."

"ٻڌاءِ نه ڇا ڪريان، پويون تاريخون آهن."

"مينشن نات." ۽ هوءَ روشن مرڪن جي ڇاٽن سان موڪلائيندي هلي ٿي وڃي ۽ هو ڪياڙي کنهندو ٻاڻمرادو وڦلي ٿو:

'توبهن ـ آءٌ به وڏو گڏهه آهيان. هاڻي ڀلا اهو به ڪو طريقو هو پئسن گهرڻ جو.' ۽ هو ڪالهه جي فليش بڪ ۾ لڙهي ٿو وڃي.

هڪ ماڻهو بس مان لهي، اڳيان عورتن واريءَ بنه ڪڙڪيءَ کي ناڪ ٺو ڪري. اندر بس ۾ وينل ڇوڪري حيرت مان شيشن مان نهاري ٿي. اشارتي ٻولي. لچوڙي مرڪندڙ ماڻهوءَ جو آنڱوٺو ۽ ڏسڻي آڱر لڇائي لڇائي پئسا ڊمانڊ ڪرڻ. ڇوڪريءَ جو ڪجهه نه سمجهڻ ۽ بس جو اسٽارٽ ٿي ڪيس ڇڏي وڃڻ.

هو ڳچيءَ ۾ هٿ وجهي، سرڪس جي ماڻهن جيان زور سان ٻولاٽي کائي، ڪالهوڪي ان حرڪت تي پاڻ کي کوٺي ۽ لڳي ٿو ۽ ٺهڪ ڏئي کلي ٿو. هن کي ياد ٿو اچي ٻالاپڻ. ننڍڙي لاڪي جيڏن سرتن ساڻ کيل ڏسڻ لاءِ، ماءُ پيءُ جي اک وڃي، ڏاڏيءَ کان ڏوڪڙ کيڻ لاءِ کيئن نہ ڏسٽي آگر، آگوٺي سان لچائي نچائي ٻلنڪ تماس ڪري ڪري، اڪ پڇي پڇي ڏاڏيءَ کي ڪيتاري ڏوڪڙ ڇڏائي ويندو هو.

’آ... هہ... هہ... هہ...‘ هو وڏو اونهون کهرو ساهہ ٿو پري. اڳي ۽ هاڻي ۾ ڪيڏو نہ وڏو فرق آهي. هاڻي تہ ساهہ کڻڻ بہ ڏکيو ٿي پيو آهي. هاڻي تہ جيئون پاڻ کيل تماشو ٿيندو ٿو وڃي. وڏو پرابلم. هاڻي ڪيتري نہ عجب جهڙي ڳالهہ آهي، تہ هن جي ڪا پينٽنگ پنجاهہ روپين ۾ بہ نٿي اڪهامي. هو وري ڪراچي پڇي وڃڻ ٿو چاهي، جتي هوائي جهازن جي آڏام آهي، روپيا ٽي روپيا ٿهليا پيا آهن. جتي وڏن بنگلن ۾ نوٽن جي ٿهين ساڻ فٽ بال کيڏي سگهجي ٿي. ڪا ڳالهہ ساري، هو وري چنيءَ تي ويچار ڪري ٿو ۽ سوچي ٿو، جيهي تيهي چني لکجي ويندي ۽ وري پاهر ٻاقي ٿو:

’هونهن، آءٌ ڪو هتي چني لکڻ آيو آهيان. افسانہ لکهہ رهي هون، دل بي قرار ڪا. مون کي ڪنهنجي پرواهہ نہ آهي. مان جوڳي آهيان، سوڳي آهيان.‘ ۽ وري پانهن ۾ ڏاڍو سور محسوس ڪندي، پوري طاقت سان پانهن شيخ ڪري، مڇ کي ٺاکوڙ لاءِ ڏئي ٿو ڇڏي - ۽ پانهن کي جهٽڪا ڏيندي وري وڻ جي ڇايا هيٺ اچي ٿو. اوچتو سندس نهار هيٺ لاهيءَ ڏانهن هلي ٿي وڃي. پري وڻن جي قطار جي ڇايا وٺيو، سرلا ايندي ٿي نظر اچي:

’ٺيڪ آهي، اڄ ان سان بہ ڳالهہ ٻولهہ ٿي وڃي. آءٌ بہ ڪو واهيات آهيان. هواهن - سئو روپيا پينٽنگ نہ وڪامندي. هاڻي هي ڪهڙو زمانو اچي ويو آهي، جو هڪ شاندار پينٽنگ تان، شاناٽتي نمولي سان سئو روپيا ملڻ بہ آهڪا ٿي وڃن. پيلا هي فائن آرٽ آهي ڇا! ايڪ آهي، اڄ چوندوسانس، تہ ڇا آءٌ چترڪار نہ آهيان؟ پينٽنگز... پينٽنگز... آءٌ تہ سئو روپين لاءِ ٽوپي گهمائيندو آهيان ڪينواس مٿان. مان پينٽر نہ، سنٿون سڌو فلاسافر آهيان. ويري جينئس فلاسافر. فائونڊر آف دا نيوهيومن فلاسافي، ويري نيو ٿنڪنگز آف دا سينچوري. ٿرو دا ڪاريڊورز آف ٽائيم، دِس از ويري اگلي اينڊ ڊارڪيسٽ سينچوري. سينچوري آف دا فرسٽ ورلڊ وار، سيڪنڊ ورلڊ وار. وار، وار ود آئوٽ اينڊ، ود آئوٽ اينڊ!... وار... وار... ايوري ويئر وار... سينچوري آف بگ بامبز. شيم. هاڻي ڏس نہ، ڇا فلاسافي پينٽنگز ۾ ٽانڪي وڃي، ٺاچٺيءَ سان؟!... سون ڪسي سئو روپيا گهرجن، ڪيئن بہ. ايمانداريءَ سان چئہ، هيءَ پينٽنگ ڪنهن ڪتاب جو ٽائيٽل نٿي ٿي سگهي؟ آءٌ ڪنهن وڏي اداري جي ڪتاب جي ڳالهہ نہ پيو ڪريان، آرڊنري ميگزين جيڪي نڪرندا آهن، ڪٿن ڪان بہ گهٽا. اڙي ڀائي، سئو لکڻ ڇا، سئو سوچڻ لاءِ بہ سٺي ايٽماسفيئر جي ضرورت هوندي آهي. انز ويري نيچورل. اسين ديوتا نہ

ماڻهو آهيون. اسان جهڙن بہ گهرجون آهن. مون کي ان جي پرواهہ نہ آهي، تہ هيءَ تصوير تون ڪهڙي ايڊيٽر جي منهن تي ٺهڪائيندين. مون کي ڏوڪڙ گهرجن. نيٺ پلا هي ٽنونڪري سنڌيءَ جا ڦر فائن آرٽ کي سمجهن ڇا ٿا؟ پوليءَ جي ڪوجنا ٿا ڪن. پڻ تہ، ڪهڙو سائنٽيفڪ ايڪيوپمينٽ اٿن، جنهن سان ڪوجنا ڪندا؟ دس از دا ڪمپيوٽر ايج.' هو ڪروڌ ۾ اچي سوچي ٿو ۽ جڏهن وري منُڙي ايندڙ ڇوڪريءَ ڏانهن نهاري ٿو، تہ ڪيس ڏاڍي منُونجهہ ٿي محسوس ٿئي. ڇوڪر سرلا نہ، ان جيهي بہ نہ، الائي ڪير آهي. شايد انهن ٿي پري ڪان سندس نيڻ دوکو ڪائي ويا هئا. هن جو سڄو ڪروڌ پسر ٿي وڃي ٿو. ڇوڪري سندس پر مان، وڻن جي هوائن ۾ هلندي ٿي وڃي. هو ڇوڪريءَ جي سدولتا ڏسي، اونهون ساهہ پري، ڪاڳرن ڏانهن منُڙي ٿو. ۽ وري چٺي لکڻ ٿو لڳي:

تو ڇيو هو، آپگهات ڪري ڇڏ، مري ٺري وڃ، پر آءٌ آپگهات ڇو ڪريان، نيٺ ڇو؟!... آپگهات تہ ڇا، آءٌ وات مٽائڻ لاءِ بہ تيار نہ آهيان. هن رووليوشن جي دنيا ۾ تون ڪير ٿيندي آهين، مون تي اهڙا حڪم هلائڻ واري. منهنجي پنهنجي وات آهي. منهنجي وات تنهنجي وات سان ملي هڪ ٿي وڃي ٿي، تہ ان سان آءٌ بدل آهيان ڇا؟ آءٌ ڪنهن ڪان بہ پوئتي ڇو رهجي وڃان؟ آءٌ اڳتي نڪري وڃڻ بہ نٿو چاهيان. آءٌ تہ هڪجهڙائي پسند ماڻهو آهيان. پوءِ پلا آءٌ اتي گهوبي ڪيئن هٽندس. اها تہ پنهنجي پاڻ سان ويساهہ گهاتي ٿي. ها يا نہ؟ ساري، ڪڏهن بہ مون کي انهن واٽن تان هلڻ ڪان نہ روڪجان، جيڪي توکي وڻنديون هجن. سچ ڏاڍي موڙي ۽ مرڇوٽ آهين. ايڏو تہ نہ آپري اچ، جو پيا ڏسڻ ۾ بہ نہ اچن. آءٌ-آءٌ ڇا ٿو لکڻ چاهيان. تون هر ڳالهہ کي سڌو پڙهي وڃجان. ان لاءِ تہ مون کي چٺي لکڻ ڪانہ اچي. مون ڪڏهن ڪنهن کي چٺي لکڻ جي ضرورت ئي محسوس ڪانہ ڪئي. وري ماڻهو پڙهيل بہ تہ ڪين هئا. رڳو نياپن تي ڪم هلندو هو، فلاڻي يا فلاڻيءَ کي منهنجو هي نڪر چئجان. جيترو جاڳندو رهاري رشتو. واهڻ ۾ تہ اڄ بہ اهوئي سرشتو آهي. سچ مان منُجهي ويو آهيان. پر نہ مان دهلجي ويو آهيان، ان لاءِ تہ مون کي سوسائٽيءَ جي سڄي خبر آهي، هاءِ سوسائٽي مور اٽند مور هاءِ سوسائٽي!...

ڏس، آءٌ ڪنهن بہ چڪر ۾ نہ آهيان. ڪالهہ هڪ پراڻو شاعر دوست مليو هو، چيائين: ’آئيڊيل ملڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. آئيڊيل تائين رسڻ لاءِ، سڄو سولر سسٽم مُٺ ۾ قابو رکڻو پوندو آهي.‘ تون اجايو مون ڏانهن ميارون پئي موڪلين. آءٌ... آءٌ تہ اجا هڪ نيڊرڙي دؤر مان گذري رهيو آهيان — مون کي تہ پنهنجي آئيڊيل ڇوڪريءَ جا ساروپا بہ وسرندا ٿا وڃن. ڪڏهن ڪڏهن اهڙن مهاندن جي ڇوڪري ڏسي، ٿڌو ساهہ پري، آس پلي ڇڏيندو آهيان. هونئن بہ اسين سڀ آئيڊيل لائيف گذارڻ جا سپنا ڪڻيو، ٿڙندا ٿاٻڙندا هلندا آهيون. سچ مان تہ ڏاڍو ٻڃي ويو آهيان. پلا اهو بہ ڪو جياپو آهي، جو منهنجي ڪارڻ ڪجهہ ماڻهو ڏک ڏسن، پوڳين (جي اڳيئي پوڳين پيا!) سچ مون لاءِ اها وڏي ڏهڪائيندڙ ڳالهہ آهي. هاڻ پلا توکي

Gul Hayat Institute

ڪيئن سمجهايان تہ ائين ناهي، جيئن تو سمجهيو آهي. منهنجي اندر ۾ تو لاءِ ڏاڍا مٺا، سهڻا ۽ سلوڻا جذبا آهن، ڏاڍا ڪومل. منهنجو وس هلي تہ جيڪر اوشا ۽ سنڌيا جي هوائن کي چوان تہ تنهنجي ڇڙواڳ ڇڳن مٿان ادب سان گذرن.

اچانڪ هو رڙ ٿو ڪري:

’اڙي ڙي ڙي ڙي... ڇيڙي تہ ڪانہ پوندي؟ الائي ڇا لکي ويو آهيان. مار پويس هيءَ چٺي تہ انگهندي ٿي وڃي. الائي مٿان ڪا اونڌي معنيٰ ڪڍي وهي!‘ هو وڏي ويچار ۾ اچي وري يوڪلپٽس جا پن هٿن ۾ مروڙي واس وٺندو ٿو رهي.

’هون - هي ڪهڙي موڙ تي اچي بيهي ويو آهيان. آءٌ لکڻ ٿو چاهيان، سڀڪجهہ جيڪو شدت سان محسوس ڪيو ٿم. ڳالهيون ڪٿي ختم ٿي نہ ٿين- ڪٿي ائين تہ نہ ٿيندو، جيئن سارو جيون اجايو گذري ويو آهي، باقي جيون؟... پر نہ، هاڻ شايد ائين نہ ٿئي. جيون ٿي تہ گهارڻو آهي، ٿورڙو عقل ڪان ڪم وٺي ڏاڍي سهڻائيءَ سان گهاري سگهجي ٿو. سچ هاڻ تہ ائين ٿو ڀاسي ڄڻ چوراسي لک جيوڻين جو ارڳ پوڳي موٽيا آهيون. هن هيڏي وڏي عظيم صديءَ ۾ بہ ايڏا هيڻا، ڪمزور، ٽڪاڻا نتاڻا؟...‘ هو ٿڌي ساهہ سان سوچي وري خط لکڻ لاءِ ڪاڳر ٿو کڻي ۽ سوچي ٿو: ’ڇا لکان؟...‘ ۽ هو لکڻ ٿو لڳي:

سمجهہ ۾ نہ پيو اچي ڇا لکان؟ آءٌ سمجهان ٿو ڪنهن ڇوڪريءَ ڏانهن اهو منهنجو پهريون ۽ آخري خط آهي. ايتري دير ۾ تہ آءٌ ڏاڍي سٺي تصوير ٺاهي ڇڏيان ها. توکي موهڻ لاءِ چٺيءَ ۾ ڪو ڪوڙ لکڻ نٿو چاهيان. اهو سچ آهي تہ آءٌ هر موڙ تي توکي ڏسڻ چاهيان ٿو، اندر جي اننت گهراين ساڻ سورتي ٺاهڻ لاءِ: پر تون ڪڏهن ڏسڻ ۾ ئي ڪانہ اچين. ڪڏهن محسوس ٿيندو آهي، پر مان ڪو گذري ويو آهي. ڪڏهن ڪڏهن اهو بہ پنهنجو وهم ۽ گمان لڳندو آهي. اڳي... الاهين سال اڳي، ٽين ايج ۾، جڏهن بہ چاهيندو هئس، سپني ڪي مايان ۽ سايان ڪي سپنو بڻائي ڇڏيندو هئس. هاڻي سپنا ڇا، ننڊ بہ الائي ڪيئن ايندي آهي! هاڻي مون پڪو ارادو ڪيو آهي تہ ڪڏهن بہ مورتي ڪين ٺاهيندس. (اندر ۾ ڪي آهي ئي ڪونہ) اوهہ... ساري. پلا مورتيءَ سان تنهنجو ڪهڙو لاڳاپو!... سچ، خط لکڻ نٿو اچي: پر ڪيئن بہ، آءٌ چاهيان ٿو غلطفهمي دور ٿي وڃي. ڇو مٺا ماڻهو پاڻ ۾ ڪٽا ٿي وڃون! ڇا ضروري آهي تہ هڪ ماڻهو جيئن چاهي، تيئن ٿيڻ کهرجي. پوءِ تہ ماڻهن جي ميجورٽي جنگ پسند آهي. جي ائين نہ هجي تہ پوءِ دنيا ۾ جنگيون ڪيئن ٿين! پرٿويءَ جا وڏا توڙي ننڍڙا سڀ ملڪ، سڀ قومون هيروئزم جو شڪار آهن. هر قوم ٻيءَ قوم کي پنهنجو دٻدٻو، ڏهڪاءُ، طاقت، ڌن ۽ ادڀر تي ڏيکارڻ چاهي ۽ پڳن ڪان ائين هلندو اچي.

خط لکندي هن جو هٿ بيهي ٿو وڃي!

’الائي ڇا پيو لکان، ڇو پيو لکان......‘ ڪن لاءِ هن جو ذهن ڪم نٿو ڪري. هو چوڏس هيناهين ڏرتي ڏانهن نهاري ٿو ۽ مٽي سڄ ڪاپار ٿي آهي. هو وڻن جي ڏارن مان سج کي ٽڏو ٽڏو ڪري ٿو ڏسي، سائيرو سائيرو سج. ’ڪير ٿو ڪنهن جي ٻولي سمجهي؟!‘ هو چڻ يوڪلپٽس ۾ پناهه ورتل ڳيري سان ٿو ڳالهائي ۽ خط ٽڪريون ٽڪريون ٿيندو ٿو رهي. ۽ پوءِ ننڍڙيون ننڍڙيون ٽڪريون اُڪ جي هڪ جهوتي ۾ اڇلائي ٿو ڇڏي.

ڪاڳرن جون ٽڪريون، هوائن جي زور تي اڇن ڪبوترن جي وڳر جيان هيٺاهين ڏانهن آڏاٽيون ٿيون وڃن ۽ انهن پٺيان هو چپ چپات هلندو ٿو وڃي. ڏوجهرا کائيندو هلندو ٿو وڃي.

نسيم احمد کرل جو شمار سنڌي ٻوليءَ جي بهترين ليکڪن مان هو. سندس افسانن جا مجموعا سنڌ جي ٻنهي يونيورسٽين ۾ تعليمي نصاب ۾ شامل آهن. هن کي سنڌي ٻوليءَ سان وڏي محبت ۽ پيار هو ۽ هن انهيءَ سلسلي ۾ ڪافي محنت ۽ جاکوڙ ڪئي ۽ سنڌي ادب جي ترقي ۽ اوسر لاءِ هن سان وڏيون اميدون وابسته هيون. نه صرف اهو، بلڪ هو پنهنجي تر ۾ سٺو سياسي اثر رسوخ رکندڙ شخصيت ليکيو ويندو هو ۽ قانون سان تعلق رکندڙ حلقن ۾ به هن کي عزت ۽ احترام سان ڏٺو ويندو هو. هڪ اهڙي شخصيت جي هن قسم جي بهيمانه قتل تي هر دردمند دل کي گهرو صدمو رسڻ فطري ڳالهه آهي.

روزانه ”عبرت“ حيدرآباد.
16- جولاءِ 1978ع

مشتاق احمد شورو

هستيءَ جي ٽنل، ٽڪرن جي وچ مان

هن پنهنجي مٿان پاٽي هاريو ۽ لڳن تان وهندڙ پاڻيءَ گڏ صابڻ جي گجيءَ کي ترڪندو ۽ لهندو ڏٺو، ائين ـ هرويرو، چتائي ۽ گهوري. جسم تي پاڻيءَ پنهنجا وهڪرا ناهي ڇڏيا ۽ باقي حصو صابڻ جي گجيءَ جي تهه هيٺ هو. ڪجهه دير لاءِ هو ائين ـ خالي ذهن سان، بنا ڪنهن سوچ جي، پنهنجي جسم کي ڏسندو رهيو، پوءِ اوچتو ئي اوچتو، ڪنهن جهٽڪي سان بالٽي مان ٽڪڙيون ٽڪڙيون چلون پري جسم تان ڪيرائڻ لڳو. جنهن وقت هو پنهنجي مٿان تيزي سان پاڻيءَ جون پريل چلون ڪيرائي رهيو هو ـ ان وقت ڪنهن به خيال اچڻ کان اڳ، زندگيءَ ۾ ڀريون پيرو سندس من ۾ آيگهات لاءِ پازيٽو ارج (Positlve urge) ابري. بلڪل اهڙي ارج جا ڪيس هروقت ڪنهن (ڇتي قسم جي شهوتي) ڇوڪريءَ سان رات گذارڻ لاءِ آيرندي رهندي آهي. جسم مان هلڪن هلڪن سيسڙاٽن جي اپرڻ کي محسوس ڪندي، هن ٽوال سان ـ زور زور سان لڱن کي صاف ڪرڻ/رڳڙڻ شروع ڪري ڏنو. آفيس وڃڻ لاءِ باقي رهيل تياريءَ جو خيال، هن ذهن مان ته لاهي ڇڏيو؛ پر پوءِ به سندس هٿ سڪينڪي انداز سان، اهڙي ريت ڪم ڪندا رهيا، ڄڻ ته اهي هٿ سندس نه هئا؛ بر مشينون هيون ۽ هن پنهنجو پاڻ کي، پنهنجي مرضي جي بلڪل ابتڙ، آفيس وڃڻ لاءِ بلڪل تيار ڏٺو. ڪجهه دير لاءِ هو کٽ تي ويهي رهيو، تيار حالت ۾. واچ ۾ ٽائيم ڏسي پوءِ ڇت ۾ گهورڻ لڳو. آپگهات ڪيس بنا ميڪ اپ جي پيلي منهن ۽ گهرين ۽ اداس اکين، ڪنڊريل وارن واري سنگتياڻي لڳي ۽ هن در کي بند ڪري تالو لڳايو ۽ سامهون رستي تي ويگن جي اسٽاپ جو جائزو وٺي، اوڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. هلندي هلندي جڏهن ائين ڪا اڻلکي ڪوت محسوس ٿيس ۽ ڪيس ياد اچي ويو ـ هو ٿيرن ۽ چانهه جي لاءِ رستو بدلائي هوٽل ڏانهن وڌڻ لڳو. هن پاڻ کي بلڪل ٺيڪ ٺاڪ ٺار ۾ وهندڙ ڍڳو محسوس ڪيو، جيڪو صبح جو رسو کلڻ وقت اڳ قدمن سان ناهيل پيچري تان سونگهندو سڌو ٺار تائين پهچندو آهي ۽ شام جو ٺار مان ڪلمندي ئي ان ساڳئي پيچري تان وٿاڻ ڏانهن منهن ڪندو آهي، هڪ قدم به نه ترسندو. ان پيچري تان قدم به هيڏانهن، هوڏانهن نه ڪندو. انهن ئي پيرن جي نشانن تي پير رکندو هلندو، جي اشان صبح جو ٺهيا هوندا. اندرئي اندر ۾ هن ڪان وڏو ٿهڪ نڪري ويو.

ان وقت هو ريستورانٽ ۾ ڪرسيءَ تي ويهي چڪو هو. ويهندي ـ ويهندي ڪا ڳالهه ياد ڪري هو اندر ۾ کليو ۽ پاڻهران هلڪو مُرڪيو. چار ـ پنج ڏينهن اڳ شام جو هن، هن ئي هوٽل ۾ کاڌي جو الوکو ۽ نرالو تجربو ڪيو هو. ان شام جو پاڻهران رپئي جا پڪوڙا، اڌ سير انگور ونئي ريسٽارنٽ ۾ اچي چڪن برياني، مٽن مصالي ۽ چڪن نانن جو آرڊر ڏنو؛ ۽ سڀ کان عجيب ڳالهه اها آهي، ته هو اهو سڀڪجهه کائي ويو، هڪ شيءِ به نه بچي. مٿان وري هن آئس ڪريم کاڌي. خود بيري به چيو: سائين، اڄ توهان تمام گهڻو کائي ويا آهيو. رات جو پيٽ ۾ سخت پيڙتي ٿي پئي، سڄي رات ننڊ نه آئي، ٻئي ڏينهن ڊاڪٽر وٽ وڃڻو پيو هو. هونئن به نيرن کان سواءِ کنهن به ڏينهن تي، باقي ويلا هن باقاعدگيءَ سان ڪڏهن به نه کاڌا آهن. سو به هڪ ويلي تي هڪ يا اڌ ماني، ۽ موڪلن جي ڏينهن تي نيرن به ڊسٽرب ٿي ويندي آهي.

آمليٽ کائيندي، هڪ گرهه ۾ آمليٽ ۾ پيل سائو مرچ هليو آيو ۽ چپاڙ سان وات ڪوڙو ٿي ويو. گرهه اڇلايو هن نه ـ ڳهي ڇڏيو. آپگهات واهيات قسم جو ڪچو شراب آهي. هڪ اهڙو شراب، جيڪو ڍُڪ پڙڻ سان نڪ جي ناسن مان دونهن ڪڍندو، لڙيءَ کي چيريندو هيٺ لهندو آهي.

هو بل ڏيئي ريسٽارنٽ کان ٻاهر نڪري آيو ۽ بلڪل آرام، ڌيرج سان آهستي هلندو ويگن اسٽاپ تي پهتو. هڪ ـ ٻه ـ ٽي ـ چار ـ پنج ۽ ڪيئي ويگنون هن مس ڪري ڇڏيون، انڀين ـ هروڀرو ـ بنا ڪنهن مقصد جي. تيز رفتاريءَ سان ايندڙ ڪا ويگن، ان موڙ تي ڊرائيور جي ڪنٽرول مان نڪري، فٽ پاٿ تي چڙهي، سندس جسم کي ٻن حصن ۾ چيري، دماغ جو ميڄالو رستي تي ڦهلائي سگهي ٿي. اتفاق. ايڪسيڊنٽ، پوسٽ مارٽم. بچندو ئي ڇا پوسٽ مارٽم لاءِ.

هو ٽپ ڏيئي هڪ ويگن ۾ چڙهي پيو آفيس وڃڻ لاءِ. آپگهات سان سڀ کان وڏو فائدو اهو آهي، ته ماڻهوءَ کي اٿونڌڙ حالت جو انتظار نه ڪرڻو پوندو. اٿونڌڙ، بدصورت، بدبودار ۽ مڪروهه حالتون، جي ڪڏهن به ۽ ڪنهن به وقت انسان تي ڪڙڪي سگهن ٿيون. گهٽ ۾ گهٽ ماڻهو پنهنجو پاڻ کي، اهڙين ولگر حالتن جي حوالي ڪرڻ کان بچي ويندو. سڀ کان وڏو فائدو اهو آهي، ته انسان آپگهات ڪرڻ سان ئي هڪدم دوستن ۽ واقفڪارن ۾ بهتر ۽ عظيم قسم جو ماڻهو بڻجي ويندو ۽ انهن کي صرف مري ويل جون چڱايون ئي نظر اينديون آهن، جي ان ۾ نه هونديون آهن، سي به ان تي مڙهيون وينديون آهن. آپگهات سان دشمنيون هڪدم دوستيءَ ۾ تبديل ٿي وينديون ـ دوستيون وڌيڪ گهريون ٿي وينديون، ماڻهو مري ويل سان دوستي هجڻ تي فخر محسوس ڪندا، ڇو ته اهو ترديد يا تصديق لاءِ موجود نه هوندو. ان وقت هو آفيس جي ڪرسيءَ تي ويهي چڪو هو. آپگهات کان پوءِ

انسان تي ڪيترا وڏا قرض ۽ ڪيتري مدي کان رهيل قرض پائمراد و نبيرجي ويندا، وڏ ۾ وڏ ماڻهو قيامت ڏينهن جون ڌمڪيون دل لي دل ۾ ڏيندا رهندا.

هن ٽيليفون جي رسيور ۾ هٿ وڌو، هٿ ڏانهن ڏٺو ۽ ٽيليفون جي رسيور مان هٿ ڪيدي ڇڏيو. فائيلن ڏانهن ڏٺو- ارجنٽ، ايڊيٽ، ڪانفيڊينشل ۽ پراريٽري جون ڳاڙهيون، سايون، پيليون ۽ اڇيون چٽڪيون لڳل فائيل. هن جو هٿ وري ائين پائمراد و ٽيليفون ڏاڙهن کڄي ويو؛ هن رسيور کنيو ۽ پهرين رسيور کي، پوءِ رسيور کي پڪڙيندڙ هٿ ۽ ان کان پوءِ ٽيليفون کي، خالي نظرن ۽ خالي دماغ سان ڏسندو رهيو. ڪنهن جهٽڪي سان هن کان چرڪ پرڻ جهڙو ڪجهه نڪري ويو. هو هلڪو مرڪيو ۽ رسيور رکي ڇڏيائين. هن هڪ فائيل کنيو. آپگهات شخص جو ذاتي ۽ نجي سوٽ آهي. اهو انسان جي مڪمل پڪڙ ۾ آهي. هن فائيل آڇلي ڇڏيو. سندس هٿ بنا ڪنهن سوچ جي گهنٽيءَ ڏانهن کڄي ويو ۽ خود وچايل گهنٽيءَ جي آوز- اوچتي آواز تي ڪانئس ئي زبردست چرڪ نڪري ويو. سندس هٿ جهٽڪي سان بيل جي بٽڻ کان پري ٿي ويو. گهنٽيءَ جي آواز تي پٽيوالو درڪولي اندر آيو ۽ سامهون اڪين ۾ سوال پري بيٺو رهيو. ڪافي وقت تائين هو به ائين ڪجهه سوال ۽ عجب ۾ ششدر پئي ورين ڳاڙ نظرن سان پٽيوالي ڏانهن ڏسندو رهيو ۽ پوءِ سوچيائين ڪجهه چوان، پٽيوالي کي ڪونه ڪو ڪم جو ن جڏهن بيل وڄي ئي ويئي آهي ته. جڏهن ڪجهه به ذهن ۾ نه آيس تڏهن چيائين: نه بس ٺهيو. جنهن وقت پٽيوالو مڙي دروازو ڪولي ٻاهر نڪرڻ تي هو، ته هن کي هڪدم ڪجهه ياد اچي ويو ۽ زور سان رڙ ڪري چيو: اڙي ها پڌ ته چانهه ڪٽي اچ. هن اهو ايترو ته ٻهرائيءَ سان، ايترو ته تڪڙو ۽ ايترو ته زور سان چيو، جو خود کيس پنهنجو پاڻ تي عجب لڳو، ان کان وڌيڪ شرم آيو ۽ هن شرم پرچائڻ خاطر فائيلن ۾ ڏسڻ شروع ڪري ڏنو ۽ هيڏانهن، هوڏانهن ۽ پاڻ کي ڏسڻ لڳو. ٽپال پارنهين کان پوءِ ايندي ۽ هڪ تائين ڊسپوز ٿي ويندي. هن فائيل کنيو، هولبر سان پين ڪيدي هٿ ۾ جهلي نوٽ پڙهڻ شروع ڪيو. آپگهات سان اسان جي هن دؤر جي عيش عشرت جي حقيقي حقيقت سامهون پڌري پٽ کلي پوندي. آپگهات جي خبر ٻاهر جيان پکڙجي ويندي، اها خبر ڪجهه ئي ڪلاڪن جي اندر هرڪنهن جي ڪن تائين پهچي ويندي ٻن ٽن ڏينهن تائين ماڻهو جو آپگهات ڪري چڪو هوندو، سو پين ساٿين جي مزيدار ڳالهين، نتيجن هٿ ٺوڪين سببن جو موضوع بڻجي ويندو. فائيل تان نوٽ پهرين اکر کان آخري اکر تائين پڙهي چڪو، کيس اکر به سمجهه ۾ نه آيو. سندس ڌيان ئي نه هو نوٽ ڏانهن، خالي نظرون لفظن تي ترڪي رهيون هيون. هن وري پڙهڻ شروع ڪيو؛ ٻه ٽي اکر پڙهي فائيل وري اڇلائي ڇڏيو ۽ هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳو. ان وقت پٽيوالو چانهه کڻي اندر آيو ۽ ٺيڪ ان جي پٺيان سندس ڪلارڪ به. پٽيوالي چانهه سندس اڳيان رکي ۽ ڪلارڪ

بنا ڪجهه چوڻ جي، فائيل اٿلائي پٿلائي ڏسڻ لڳو ۽ ڪلارڪ جي هر حرڪت سان هُن کي ڪجهه عجب سان ڏسندو رهيو ۽ ڪڇيو ڪجهه به ڪين. ڪلارڪ فائيل ڇڏي ڪجهه دير ويٺو، لڳو ائين ٿي ته ڪجهه چوندو؛ پر چوڻ بنا ئي ٻاهر نڪري ويو. پٽيوالو ڪاغذن کي ناهي، پيپرويٽ هيٺان رکي رهيو هو. هن سامهون رکيل چانهه ڏانهن ڏٺو ۽ ڪوپ ۾ هٿ وجهندي، ڪيس ڪنهن شيءِ جي ضرورت محسوس ٿي ۽ ڪوپ رکي ڇڏيو؛ پر ڪيس ياد نه آيو ته ڪيس ڇا گهرجي. هن سوچيو، ان وقت پٽيوالو فائيل ناهي ٻاهر نڪري رهيو هو، ۽ پٽيوالي کي تمام آهستگيءَ سان ۽ منجهيل آواز سان سڏ ڪري ويهڻ لاءِ چيائين. پٽيوالو سامهون ادب سان ويٺو رهيو. هن کي وري به ياد نه آيو ۽ هن چانهه مان نڪرندڙ دونهي کي ڏسڻ شروع ڪيو، ۽ پٽيوالي ۾ سوالي نظرن سان گهوريندو رهيو ۽ ان وقت هن کي لڳو، ته پٽيوالو ڪجهه بي چيني محسوس ڪري رهيو آهي. چڱو ٺيڪ آهي يلا. هن ڌيمي آواز ۾ چيو. پٽيوالو ٻاهر نڪري ويو ۽ هن ڪوپ ڪٽي وات تائين آندو ئي ٿي، ان مهل ڪيس اوچتو جهٽڪي سان ياد اچي ويو ۽ هن ڪوپ رکي، گهنٽي وڄائي. گهنٽي ايستائين وڄائيندو رهيو، جيستائين پٽيوالي در نه کوليو. پٽيوالي در ايترو ته زور سان کوليو، جو هن ڪان ڇرڪ نڪري ويو ۽ هٿ ٻنهي تان ٻاڻهي ڪڇي ويو. هن پنهنجو پاڻ کي ششدر محسوس ڪيو ۽ ڪيس ڳالهه وري وسري وئي. خبر ناهي ڇا ٿي چيم!؟ هن سوچيو. هن پٽيوالي کي ڏسي وري هيڏانهن هوڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ ٽيبل جي شيشي هيٺان لڳل ٽيليفون جي نمبرن کي ڏسڻ لڳو. پٽيوالو ڪافي دير ويهڻ کان پوءِ جنهن وقت سوٽي رهيو هو، ان وقت وري ڪيس ياد اچي ويو. هن مٺل ۽ جهيڻي آواز ۾ پٽيوالي کي پاڻي ۽ سگريٽ آڻڻ لاءِ چيو ۽ وري ٽيبل هيٺان ڪاغذن کي ڏسڻ لڳو- ان وقت سندس ڪلارڪ وري اندر آيو ۽ فائيل هيٺ مٿي ڪري، اٿلائي پٿلائي ڏسڻ لڳو ۽ پوءِ فائيلن کي اهڙي ئي بي ترتيبيءَ ۾ ڇڏي، بنا ڳالهائڻ جي ٻاهر نڪري ويو. ڳالهايو ۽ ڪجهه پڇيو هن به نه، صرف هن کي ويندو ڏسندو رهيو. آپگهات ڪرڻ وقت ماڻهوءَ کي پاڻ کي مارڻ ۾ تڪڙ ڪان ڪم وٺڻو نه پوندو. هو بلڪل آرام سان پنهنجي من گهري جاءِ تي، آدم قد آرسي جي سامهون ويهي، سگريٽ جون ڦوڪون ڀري، بهتر نموني سوچي سگهي ٿو، پنهنجو پاڻ سان ڳالهائي سگهي ٿو، آرسيءَ ۾ پاڻ کي مارڻ وقت، پنهنجي مرڻ تي پنهنجي چهري ۽ اکين جا تاثر پنهنجين ئي اکين سان ڏسي سگهي ٿو- نه اهو انتهائي ڀيانڪ ٿيندو، ماڻهو پاڻ کي اهڙي حالت ۾ نٿو ماري سگهي. ان وقت، هن کي گراموفون رڪارڊ ٻڌڻ گهرجي. هو آرام سان رڪارڊن مان پنهنجو سڀ کان وڌيڪ وڻندڙ رڪارڊ ڳولي لڳائي، ان جي لفظن مان مزو وٺندي، پنهنجو انت آڻي سگهي. ان وقت ڪيس رات وائيس آف آمريڪا تان ٻڌل سانگ ياد اچي ويو، ۽ هن هلڪو هلڪو جهونگاريو:

Lady,
When you are with me,
I am smiling,
Give me Vo-Vo your love,
Lady,
Your hands give me up,
When I am Sinking,
Touch me and my troubles away.

ان سانگ ٻڌڻ کان پوءِ، جيڪڏهين زندگيءَ سان موهه وڌي وڃي ۽ ماڻهو آپگهات جو خيال لاهي ڇڏي ته؟ پوءِ به نقصان ڪهڙو آهي، اهو جذبو ڪڏهن به موت ڪائي سگهي ٿو.

ايڪ ان وقت تي پٽيوالي درڪولي پاڻيءَ جو گلاس ۽ سگريٽ ڪٽي اندر آيو. هن شيشي هيٺان اڻلکل ڪاغذن مان اکيون ڪڍي پٽيوالي ۾ ڏٺو. ان وقت چانهه جو اڌ ڪوپ خالي ڪري چڪو هو. ڪيس ٻهرين پنهنجو پاڻ تي سخت عجب لڳو ۽ هن پاڪيٽ ڪولي سگريٽ دکايو ۽ پاڻي ميز تي انين جو انين رکيو رهيو. پوءِ هن کي پٽيوالي تي سخت ڪاوڙ آئي، ڪجهه ياد ڪري: چسو، نڪمو، ٻهرين پاڻي ڏيئي، پوءِ سگريٽ وٺڻ وڃي ها ته ڇا ٿي پوي ها، اهو به نه سڌرندو. ٻهرين خيال آيس ته ڏاهوڪي چنبڙيس، پر پوءِ خيال لاهي ڇڏيائين، هن کي سگريٽ مان ڏاڍو مزو اچڻ لڳو. آپگهات وقت ماڻهو اهو مزو پوري طرح ماڻي سگهي ٿو. هڪ هڪ ڪش مان. دنيا ۾ جيڪڏهين ڪا سٺي ۾ سٺي شيءِ، يا وڏي ۾ وڏو عيش آهي، ته اهو آپگهات ئي آهي. نه ڳالهه زندگيءَ کان، زندگيءَ جي ڏکن کان، سورن کان، محرومين، ناڪامين ۽ ناميدن کان وير پاڙڻ جي ناهي. ان ۾ وير جو جذبو قطعي ناهي؛ پر ڳالهه Living instinct کي ختم ڪري، پنهنجو پاڻ کي آزاد ڪرڻو آهي، اڻ ڄاتادار آئيندي جي پيالڪتا کان بچڻو آهي. انسان جو صحيح ۽ مناسب فيصلو صرف آپگهات ئي آهي، ان کان پوءِ رڳو پاڻ کي مارڻ جي طريقي جو فيصلو ڪرڻو آهي، ته ڪهڙو طريقو بهتر يا مناسب رهندو. اڄ آفيس جو ڪم ذرو به نه ٿيو آهي. هڪ فائيل به ڊسپوز نه ٿيو آهي. ڪجهه ته ڪم ڪجي. هو ڪرسيءَ تان اٿي بيهي رهيو ۽ سگريٽ کي انش ٽري ۾ چٿي ڇڏيائين. جنهن وقت هو سگريٽ کي چٿي رهيو هو، ان وقت سندس لظرون آفيس جي ڊائريءَ ۾ هيون. اوچتو-اچانڪ ڪنهن خيال کان سندس سڄو وجود ڏڪي ويو. هن لڱن کي ڏڪندو محسوس ڪيو. هو ڪرڻ جي انداز سان ڪرسيءَ تي ويهي رهيو. ڪجهه وقت تائين هو سڪرات جهڙي حالت ۾ ويٺو رهيو ۽ پوءِ وري ڊائري ڏٺائين. وڏن ٻولڊ اکرن ۾ 10th May. اڄ هو ڇهويهن سالن جو ٿي ويو. پورا ڇهويهه سال-باقي چار سال، جنهن کان پوءِ ٽيهن سالن جو ٿي ويندو. ماڻهو ٽيهن سالن کان پوءِ ٻنتي موٽڻ شروع ڪندو آهي. ٽيهه سال پوڙهپڻ جو

ٻهريون ڏاڪو آهي. هن جي لرزش تي ٻگهر مڙي آيو. سندس ڏڪندڙ هٿ ائين ٽيليفون ڏانهن کڄي ويو. هن ڪيترا ڀيرا رسيور کڻيو ۽ رکيو، خوامخواهه ڊائيل ڦيرايو، پوءِ فائيل کنيا، ڏٺا ۽ اپلائي ڇڏيا ۽ مسلسل گهنٽيون وڄايون. هي ٺيڪ وقت آهي آپگهات لاءِ. هن وقت ٿي ماڻهو پاڻ کي پنهنجي ٿي مرضيءَ سان ماري سگهي ٿو. پوڙهپڻ ۾ هرو ڀرو ٻه ماڻهوءَ جو روڳي جيون سان موهه وڌي ويندو آهي. هو حياتيءَ کي جوُر جيان چنبڙي پوندو آهي. آپگهات لاءِ هي وقت ٿي مناسب آهي. اهو ڪلارڪ دروکولي سندس سامهون ٽپال جو فائل رکي ويو. ڪلارڪ کي ٽپال جو فائل کڻي ايندو ڏسي، هن جون اکيون عجب مان ڦاٽي ويون. ڪلارڪ ٽپال ڇو کڻي آيو؟ پٽيوالو ڇو نه کڻي آيو؟ ۽ پوءِ هن ياد ڪرڻ شروع ڪيو، ته ڪيترا ڀيرا پٽيوالو ۽ ڪيترا ڀيرا ڪلارڪ ٽپال يا فائل کڻي آيو آهي. ائين ٿيندو ته آهي. ان ۾ نئين ڪهڙي ڳالهه آهي. هو سامهون رکيل ٽپال جي فائيل کي ائين گهوري گهوري ڇتائي ڏسڻ لڳو. ان وقت سندس ذهن بلڪل خالي هو. هن چاهيو ٽپال ڊسپوز ڪري. هن فائيل ۾ هٿ وڌو. فائيل کوليو، هڪ-اڌ ليٽر پڙهي پاس ڏانهن مارڪ ڪيو ۽ ڪو سپرنٽينڊنٽ ڏانهن ۽ باقي ليٽر رکي ڇڏيا ۽ هو اٿي بيهي رهيو ۽ آفيس کان ٻاهر نڪري آيو ۽ پوءِ عمارت کان ٻاهر ۽ ان کان پوءِ ڪمپائونڊ کان ٻاهر رستي تي. هو رستي تي تڪڙو تڪڙو هلڻ لڳو. ڪيس ڪجهه به غيرمعمولي نه لڳو. ڪجهه به نئون نه. ائين ٿيندو رهندو آهي. پٽيوالن ۽ ڪلارڪن کي به خبر آهي. هو رستي تي ڪڏهن تڪڙو هلڻ ٿي لڳو، ته ڪڏهن بلڪل آهستي. هن ويچاريو هتان هلي سڌو سپرمارڪيٽ ۾ سرگهلا ريسٽارنٽ ۾ ويهي انگريزي گانا ٻڌان. اها اسلام آباد هوٽل به نهڻ جي ٿي ناهي. ڪهٽ ۾ ڪهٽ ڏهه سال ته ٿيا هوندس اڏاوت کي. اها هاڻي اسلام آباد جي ڪنسٽرڪشن جو سمبل بڻجي ويئي آهي. ميلوڊي وٽ چالڊ ريسٽارنٽ ۾ ويهان، اهي واهيات انگريزي ميوزڪ ٿي نه هلائيندا آهن. هو ائين، اوچتو، اچانڪ هڪ گهڙيءَ ۾ ڇهويهن سالن جو ٿي ويو. ڇهويهه سال ۽ ڪلاڪ؟ منٽ؟ سيڪنڊ؟ هن پنهنجي سيني ۾ ساهه کي منجهندو محسوس ڪيو ۽ تڪڙو تڪڙو هلڻ لڳو. باقي چار سال جي رهيل آهن سي به اڏن... آپگهات ٿي انسان جي سڀ کان وڏي پناهگاهه آهي. جيڪڏهن پنهنجي مرضيءَ سان زندهه نٿو رهي سگهجي ته مري ته سگهجي ٿو، جيئن ماڻهو خود چاهي. جيئڻ جي عادت جا هرعادت تي ڇانئي ويئي آهي، سا ختم ٿيڻ ٿي بهتر آهي. ننڍن ننڍن ٽڪرن، ذرن، ائٽم جي ذرن جيترن هستيءَ جي ورهايل ٽڪرن کي سانڍي رکڻ مان فائدو. ڪارج؟

هڪ، ٻه، ٽي ۽ چار ها لڳ ڀڳ ڇئن ڇوڪرين کي شاديءَ لاءِ ڏنل آڇ جي ٺڪرجڻ کان پوءِ... پوءِ ڇا؟ ڪهڙو ٿو فرق پوي! زندگي ائين آهي، جيئن هئي. فرق ته ڪو به نه پيو آهي. ڪا به غيرمعمولي ڳالهه ناهي. ڇوڪرين کي، ڪنهن کي ناپسند ڪرڻ جو پورو حق آهي، جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ ۾ ڪا به اهڙي ڳالهه ناهي، جا ڪا ڇوڪري پسند ڪري، ته پوءِ ڏوهه ڇوڪريءَ جو ناهي؛ پر ڏوهه ان ماڻهوءَ جو به ناهي، جو لاڳيتو ناپسند ڪيو وڃي. آپگهات مهل سڀ کان وڏو فائدو اهو آهي، ته ماڻهو آپگهات ڪرڻ کان اڳ، پنهنجي پسند

Gul Hayat Institute

جي ڪتابن مان پنهنجي پسند جا بهترين جملا ۽ پيراگراف به پڙهي سگهي ٿو، جڏهن ته پرائي موت وقت اهڙو ڪجهه ممڪن ئي ڪونهي. وڏي ڳالهه ته هو ان وقت لڇي سگهي ٿو، وڏي واڪي ڳائي سگهي ٿو، ٺهه ڏيئي کلي سگهي ٿو، روئي سگهي ٿو، اوڇنگارون ڏيئي ۽ وڏي واڪي پاڻ کي ۽ ٻين کي گاريون ڏيئي سگهي ٿو. اڄڪلهه بلڪل نجو، ذاتي ۽ پرائيوٽ موت آهي، جڏهن ته ٻيا موت مڙهيل ۽ پرايا هوندا آهن، جن کي قبول ڪرڻ لاءِ ماڻهو انهن جي اچڻ وقت تيار نه هوندو آهي. جيئڻ جو عذاب بي حالت ۾ ختم ٿيڻو ته ڇا گهٽجڻو به ناهي، اهڙي موت کي قبول ڪرڻ لاءِ ڪو به شخص تيار نه هوندو آهي، هو پرائي موت کي ڏسي دانهون ۽ رڙيون ڪندو آهي. اهو سڀ کان وڌيڪ بهتر آهي، ته ماڻهوءَ جو موت پنهنجي هٿان ٿيڻ گهرجي. پرائي موت هٿان ڇڙهي مرڻ جو انتظار بيوقوفي آهي. جيئڻ جي عادت کي به ٻين عادتن جيان ڇڏي سگهجي ٿو.

پاسي کان لنگهندڙ تيز رفتار ڪار جي هارن تي سچو ڏڪي ويو ۽ هن هلڻ جي رفتار گهٽائي ڇڏي. ڪيس ڪجهه به اڻوڻ ۽ غيرمعمولي نه لڳو.

آفيس مان اڄين اٿي اچي موٽ الائي ٺيڪ ڪيو يا خراب. ڪيس ڪجهه ڏينهن اڳي سندس باس جو چيل جملو ياد اچي ويو: مسٽر فلاڻا توهان تنگ ڪرڻ کان به وڌيڪ تنگ ڪيو آهي، هاڻي آءٌ اوهان جي اينيوئل ڪانفيڊينشل رپورٽ خراب ڪري ڇڏيندس، هاڻي هڪڙو ڪم ڪر ته رپورٽ خراب نه ڪندس. صرف هڪ هفتو پوري ٽائيم تي اچ ۽ پوري ٽائيم تي وڃ. هن ڏينهن ڳڻڻ شروع ڪيا، هڪ... ٻه... ٽي، اڙي اڄ اٺون ڏينهن آهي، پورو هفتو اڄين آءٌ پنڪچوئل رهيس! ڪيس پنهنجو پاڻ تي ڏاڍو عجب لڳو، ۽ جيڪڏهن باس ان جاءِ تي ڪو ٻيو هجي، سنڪي، جيئن باس ٿيندا آهن، ته پوءِ ڇا نوڪري ڪري سگهان ها! اڄڪلهه وقت ماڻهو جنهن پوزيشن ۾ ويهي يا سمهي مارڻ چاهي، بلڪل اڄين ئي ماري سگهي ٿو. ڪرسيءَ تي ويهي آرام سان سگريٽ پي، ڪنن لاڙي موسيقيءَ جي سرن تي پنهنجي پسند جو موت مري سگهجي ٿو. هن سگريٽ ڪڍيو، دکايو ۽ ڊگها ڊگها ڪش ڀرڻ لڳو. سگريٽ جي آخري ڪش تي هن کي اوچتو محسوس ٿيو، ته هن جي جمار هڪدم چار سال وڌي ويئي آهي. هن لڱن ۾ هيڻائي محسوس ڪئي. هو ايگزيڪٽلي ٽيهن سالن جو ٿي ويو آهي. برابر ٽيهه سال. هڪ مهينو، هڪ ڏينهن، هڪ ڪلاڪ، هڪ منٽ ۽ هڪ سيڪنڊ به هيڏانهن هوڏانهن ناهي. ٽيهه سال بلڪل جاميٽريءَ جي ليڪن جيان برابر، ذري به وڇوٽي ۽ ڏنگائي نه. ان وقت هن پاڻ کي ٺيڪ پنهنجي گهر واري گهٽيءَ ۾ ڏٺو. سپرمارڪيٽ وڃڻ بدران هو بي خيالي ۾ گهر هليو آيو. ڪيس نار جو ڏکو ياد اچي ويو ۽ هن کان زبردست ٽهڪ نڪري ويو. واپس مڙي سپرمارڪيٽ جو خيال لاهي هو گهر ۾ گهڙي ويو. ڪپڙا بدلائي کٽ تي ليٽي پيو. ۽ ڇت ۾ ڦرندڙ پکي کي گهورڻ لڳو. وقت کان اڳ هو پوڙهپڻ جي ڀرپور ڏاڪي ۾ داخل ٿي چڪو هو. پکي ۾ گهوريندي ڪيس اڄڪلهه خوبصورت سيڪسي ڇوڪري لڳي جا ليڪرن ۽ ماڻهن سان سڏي رهي هئي. هن پاڻ کي بي انتها اڪيلو پاتو.

منزل

ممتاز مهر

جڏهن هو ريل جي ڊبي ۾ داخل ٿيو تڏهن سڀ سيٽون پريل ڏٺائين. هڪڙي جٽي ڪيس هيٺ مٿي جاچي پوءِ سري ويهڻ جي جاءِ ڏنائينس. ويهڻ ۾ هو پاڻ کي تنگ محسوس ڪرڻ لڳو، لاچار هو. هٿ ۾ جيڪا ٿيلهي هيس سا سيٽ جي هيٺان رکي ڇڏيائين.

”ڪيڏانهن پيا وڃو؟“ پر واري ماڻهوءَ ڏاڍي اشتياق مان ڪانئس پڇيو.

”...... شهر“ مختصر جواب.

”......شهر؟“

”هائو الف شهر“. ڪيس هو ماڻهو بلڪل بور ٿي لڳو، تنهنڪري ڪيس لنوائڻ جو ارادو ڪري ٿيلهي مان هڪ رسالو ڪڍي پڙهڻ لڳو. آخرڪار ريل هلڻ لڳي؛ جڏهن ريل جي رفتار تيز ٿي ويئي، تڏهن ڊبي جون سڀ دريون بند ڪيون ويون. در ته اڳ ۾ ئي بند ڪيو ويو هو. نه رڳو شيشن واريون دريون، پر ٻاهرين تاڪن وارين درين کي ٻڌ بند ڪيو ويو هو. (شايد ٿڌ جي ڪري يا اندر ايندڙ مٽيءَ جي ڪري!) تنهنڪري ٻيٺل سج هوندي به ڊبي جي اندر اوندهه ٿي پيئي هئي.

ڊبي جي اندر اوندهه، گهٽ، سگريٽن جي دونهين، ويهڻ جي تنگ جاءِ ڪري من منجهڻ لڳس؛ روشني نه هئڻ ڪري پڙهي به نٿي سگهيو. تنهنڪري سيٽ تان اٿي ڪري جيئن ئي هڪ دريءَ جا طاق مٿي ڪرڻ لڳو، ته ڪنهن همراهه اچي سندس هٿن کي جهليو ۽ چوڻ لڳس: ”چو سائين اوهان کي سيءُ نٿو ٿئي ڇا؟“

”مون کي مونجهه ٿي ٿئي... مهرباني ڪري ٿوري تازي هوا کائڻ ڏيو.“ وراڻيائين.

”واهه سائين واهه... اسين پيا ٿڌ ۾ ڏڪون ۽ اوهان کي تازي هوا کپي!“ هڪ ٻئي ويٺل چيو.

”يلا ٻاهريون طاق ته مٿي ڪرڻ ڏيو، جيئن ڪجهه ڏسي سگهجي!“

”ڏسڻ لاءِ ٻاهر رکيو ڇا هي... سڄو جهرجهنگ لڳو پيو آ!“

”نظارا پسڻا اٿو ته اونهاري ۾ ڪنهن ٻهاڙ تي وڃو.. ها ساموانڊي نظارا به من کي موهيندا آهن!“

”ٽونڪ مٿان ٽونڪ... رونشو.

”منهنجو اهو مطلب ڪونہ هو...“ چيائين ”منهنجو مطلب هو تہ ڏيي جي اندر اوندهہ ٿي پيئي آهي، شيشن مان مڙئي ڪجهہ نہ ڪجهہ روشني ايندي!“

”سائين ڇڏيو اجايون ڳالهيون ڪي... وڃي پنهنجي جاءِ والاريو...... متان پيو ڪو وڃي والاري... ٿوري دير انتظار ڪريو، ٻئيون پرنديون ۽ سڄو ڏبو روشن ٿي ويندو.“ اهو چئي اينل همراهہ کيس ٿونٺ سان پرتي هٽائي، دريءَ جا اڳيان پويان طاق هيٺ ڪري ڇڏيا.

هُو لهي ٿي پنهنجي سيٽ تي وڃي ويٺو: سندس پروارو ساٿي مگيرا کائي رهيو هو، کيس صلاح ڪري مگيرن جو لفافو ڏانهنس وڌايائين.

”نہ...... مهرباني“. اهو چئي هن پنهنجو منهن ٻئي پاسي ڪري ڇڏيو.

مونجهہ... وڌندڙ مونجهہ، اکيون ٻوٽي ڇڏيائين ۽ ڏگها ساهہ کڻڻ لڳو، ائين ڪرڻ سان ڪجهہ سڪون ملي رهيو هوس. ڪجهہ دير تائين پنهنجيون اکيون ٻوٽيل رکيائين. پرسان وينل همراهہ ڪجهہ پڇي رهيو هو: ”طبيعت تہ ٺيڪ اٿو؟“ پر هن ٻڌو اڻٻڌو ڪري ڇڏيو ۽ ڪو جواب نہ ڏنائينس.

گاڏي تيز رفتار سان ڊوڙندي پئي ويئي. گاڏيءَ جا ڦيٿا پٽن تان ترڪندا، جيئن اڳتي وڌندا ۽ گاڏيءَ جي لوڏ کي جهڪيندا پئي ويا تيئن انهن مان مختلف قسمن جا آواز پڻ نڪري رهيا هئا. مختلف قسمن جا سُريلا آواز! (ڪڏهن ڪي اهي آواز بي سُرا لڳندا هوندا!) کيس ياد آيو: ’ننڍي هوندي، ڊوڙندڙ ريل گاڏيءَ جو سُريلو آواز جڏهن ڪنن تي پوندو هو، تہ ائين ڀائيندو هوس ڄڻ ريل چوندي هجي: ”ٽڪو پيسو... ٽڪو پيسو“ تڏهن ائين لڳندو هوم ڄڻ ريل جي بہ ڪنهن جيئري جيان ڪا هستي هجي! جيڪا شانَ سانَ پنهنجي رستي تان لنگهندي ٿي وڃي ۽ وچ ۾ ايندڙ ننڍيون وڏيون اسٽيشنون، سندس آرام ۽ ٿڪ پٽڻ جا عارضي هنڌ هجن! ۽... اسٽيشن کان اڳ ۾ آيا نظر ايندڙ سگنل ڪند نمائي ڄڻ تہ ريل گاڏيءَ جو آدرڀاءُ ڪندا هجن!... ساڳي ريت اسٽيشن جي آخري حد تي بيٺل سگنل وري ڪنڌ نمائي ريل گاڏيءَ کان موڪلائي ڪندا هجن! ننڍڙي هوندي ٻارڙيون رانديون ڪندي، امان هڪ پيري هٿ جي هڪ ننڍڙي ريل گاڏي ٺاهي هئي، جنهن کي مقرر ليڪن (پٽن) تي گول چڪري ۾ ڦيرائيندا هياسين ۽ ڪن هنڌن کي اسٽيشن جا نالا ڏيئي، اتي گاڏيءَ کي بيهاريندا هياسين... ۽ ڪاٺ جا ٺاهيل سگنل ريل گاڏيءَ جي آجيان يا موڪلائي ڪندا هئا!‘

هُو ننڍپڻ جي انهن ڳالهين تي سوچيندي دل ۾ کلي رهيو هو: ’اڄ ڇو گاڏيون وڌيڪ سهڻيون لڳنديون آهن ۽ ڊيزل انجڻ وسيلي وڌيڪ تيز ڊڪنديون آهن. هاڻوڪا سگنل ڪنڌ نمائي آجيان يا موڪلائي ڪونہ ڪندا آهن: پر آٽوميٽڪ طور تي، انهن سگنلن جي سائي، ڳاڙهي يا پيلي رنگ جي بتين منجهان تيز روشني نڪرندي آهي (سرچ لائيٽ جيان!)

تنهن کان سواءِ هڪ ٻيو بہ فرق آهي... اڳ وارين ريل گاڏين ۾ ماڻهن جي رش ۽ ٻهہ گهٽ ٿيندي هئي ۽ ڪاڪوس صاف رهندا هئا ۽ انهن ۾ اهڙي بدبوءِ نہ هوندي هئي، جو ماڳهين ارواح ڪڇي وڃي!

سندس سوچون ٿري گهري وري پنهنجي هاڻوڪي حالت تي اچي بيٺيون. سندس حالت خراب کان خراب ٿيندي پئي ويئي، ائين ٿي لڳو تہ جڻ بيهوش ٿي ويندو. هن پنهنجي پر واري کي پنهنجي حالت کان آگاهہ ڪرڻ ٿي چاهيو؛ پر ڏٺائين تہ هُو جهوٽا کائي رهيو هو.

خبر ناهي تہ ان وچ ۾ ڪيترو وقت گذري ويو، سندس پر واري کيس ٻڌايو تہ "تون بيهوش ٿي ويو هئين... جڏهن سيني پنهنجا پادر توکي سنگهايا تڏهن مس مس توکي هوش آيو هو."

"منهنجي دل ٻڏي پئي... خدا ڪارڻ دريون کولرايو!" پر واري کي ٻاڏائيندي چيائين.

"دريون!" سندس پر واري زور ڏيندي چيو، "دريون کلنديون تہ پوءِ ٻيا ماڻهو اندر ڌوڪي ايندا ۽ اسان سيني جو وڏيڪ ساهہ منجهندو... ٻيو تہ مان جيڪڏهن چاهيان بہ تہ دريون نہ کلنديون... ٻيا ماڻهو ڪنهن بہ حالت ۾ دريون کولڻ نہ ڏيندا."

هو مايوس ٿي ڪنڌ جهڪائي، آهستي آهستي ساهہ کڻڻ لڳو... ائين وقت گذرندو ويو... سيڪنڊ... منٽ... ڪلاڪ!

اوچتو هُو چرڪ ڀري اٿيو، دريون جيتوڻيڪ اڃا بہ بند هيون؛ پر نڪ مان تازي تازي هوا اندر وڃي رهي هيس... آها تازي هوا جنهن ۾ خوشبو سمايل هجي! گُلن ڦُلن جي... وڻن ٽڻن جي... ڌرتيءَ مان ڦٽندڙ آنَ جي!

اوڏيءَ مهل هن پاڻ کي تازو توانو محسوس ڪيو؛ هاڻي نڪو هوس ٿڪ نہ بيچيني، نہ ئي مونجهہ يا آٻس. هڪدم واچ ۾ وقت ڏٺائين: ڏيک شام جا ست ٿيا هئا.

"منهنجي منزل اچي ويئي... ماڳ تي پهچي ويس... هاڻي دريون کوليو، دپي جو در کوليو، مان لهندس... مان لهندس" هن ذري گهٽ جوش ۾ اچي رڙيون پئي ڪيون

"ڪهڙي منزل؟... ڇاجي منزل؟"

"منهنجي منزل!" ورائيائين "ٻڌو نٿا آواز... ڇاتل سڃاتل ماڻهن جا آواز... اهائي تہ منهنجي منزل آهي... منزل!" پنهنجو ڳلو خشڪ ٿيندو محسوس ڪرڻ لڳو.

"بند ڪر پنهنجي بڪواس... منزل اچي ويس... هون!"

"خواب ٿو لهي... ها ها ها... هي هي هي!"

"مان خواب نٿو لهان... سچ ٿو چوان... ڏسو نٿا تہ گاڏيءَ رفتار گهٽائڻ ڇڏي آهي... جاءِ بيهڻ واري آهي!"

Gul Hayat Institute

”دماغ خراب ٿيو اٿس“. ٿوڪ-

هُو وڏيڪ پريشان ٿيندي پنهنجي ڀر واري ڪي ڏَونڌاڙي، پڇيس ٿو: ”ادا... ڇا هيءَ گاڏي نہ بيهندي؟“

”گاڏي!“... ”هيءَ گاڏي ايترو جلد ڪا بيهڻ واري آهي!“ ڪاوڙ گاڏڙ ٺونڪ جي لهجي ۾ همراهہ جواب ڏنس.

”ڇا مان غلط ٽرين ۾ تہ نہ چڙهيو آهيان!؟“...

”ڇا هيءَ اپ... ڪانهي!؟“ پريشاليءَ جا اهڃاڻ سندس منهن تي.

”اپ...!“ هلڪو ٽهڪ، خبر ڪانهي تہ ڪهڙي اپ آهي.... ائين ٿو لڳي تہ هيءَ گاڏي جلد بيهڻ واري ڪانهي.“ ايترو چئي سندس ڀر واري پيهر پنهنجيون اکيون ٻُوٽي ڇڏيون.

”سان ٻڌايانءِ تہ هيءَ گاڏي ڪڏهن بيهندي؟“ هڪ ٻئي ويٺل مسافر ڳنڀير ٿي چيس.

”ها ها ٻڌاءِ...... اوهان جي وڏي مهرباني ٿيندي“. سندس اکين ۾ اوچتو چمڪ پيدا ٿي ويئي.

”ها تہ ٻڌي ڇڏ...... هيءَ گاڏي تڏهن بيهندي، جڏهن ريل جا پٽا ختم ٿي ويندا ۽ ريل گاڏيءَ جا ڦيٿا وڃي زمين ۾ کپندا“.

”ائين نہ ٿيندو... ائين ڪڏهن بہ نہ ٿيندو... منهنجي منزل اچي ويئي آهي... مون کي وڃڻ ڏيو... در کوليو... مهرباني ڪري در کوليو“. بدحواس ٿي هُو ماڻهن جي وچ سان پنهنجو رستو ٺاهيندو ڌاڙيندو وڃي گاڏيءَ جي دروٽ پهچي ٿو، جنهن جي اڳيان ٻہ متارا ماڻهو ٽيڪ ڏيو بيٺا آهن؛ هُو ڪين آزي نيزاري ڪري ٿو، پر هُو در نٿا کولين ۽ کيس ڌڪو ڏين ٿا. هُو ٿڙندو ڌاڙيندو ٿڙيل پکڙيل سامان تان ٿڙندو ڌاڙيندو ماڻهن مٿان وڃي ڪري ٿو ۽ ريل گاڏي وڏيڪ زوڪات ڪندي اڳتي ڊوڙندي وڃي ٿي.

ادب

هڪ اهڙو مقدس گهر آهي، جنهن ۾ سدائين سامهون واري دروازي کان ئي اچڻ کپي.

عبدالجبار جوڻيجو — بهانو

+ شهر نئون، گهر لئون ۽ اوپرو پاڙو — پهرئين ڏينهن سوير سجاڳي ٿي. آيا کي آٿاريم ۽ نازو به ٿوري دير ۾ سجاڳ ٿي پيئي. هُوءَ چمپل پائي غسلخاني ڏي ويئي، ته آءٌ سوچن جي سمنڊ ۾ گم ٿي ويس. هُوءَ ڪيتري نه سمجهو ٿي ويئي هئي. ساڻ جي ڪا يادگيري نه هئس. خوش خوش! چهرو ائين جڻ صبح جي پهر ۾ ڪيڙيل گُل. هڪڙي پاڙي هيتري همت واري ۽ آءٌ پڙهيل ڳڙهيل، سڀني کي سيندون ڪيڻ وارو ايترو غمگين، ڄڻڪ دليا جي پئي چيڙي تي اچي پهتو هوس، جتان منهنجي لاءِ ڪوبه رستو کولو هو. هُوءَ کلندي منهنجي سامهون ڪرسيءَ جي پاسهن تي ويئي، وري آچل ڏيئي مون کي ڳراٽڙي پاتائين، ته آءٌ مٿرڪيس (ڪوڙي مُرڪ) اهڙي مرڪ منهنجي چپن تي آئي، جنهن کي لفظن ۾ بيان ڪبو، ته آن کي لُڙڪن جي لَڙي چئبو. هوءَ اسڪول جي تياريءَ ۾ لڳي ويئي. ليرن ڪري آءٌ آفيس لاءِ تيار ٿي پاهر نڪران، تنهن کان اڳ ٽيلهو ڳچيءَ ۾ وجهي، پاهرئين دروازي تي اچي پهتي. ڪيس اسڪول ۾ ڇڏيندو آءٌ آفيس هليو ويس.

— ڳالهيون لڪائي ٿو: اوهين سمجهو ٿا، حقيقت ائين آهي؟ نه! ائين ناهي! پنهنجي للائي ڪير به نٿو کهُري. هرڪو پنهنجو بچاءُ ٿو ڳولهي. دنيا کي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ لاءِ هتراڏو دليل ٿو ناهي. (ناهڻا ئي پون ٿا: ڪمپنيءَ جي ساک لاءِ). پاڻ کي سچو ثابت ڪرڻ لاءِ نڪر ٽاڪٽا ئي پون ٿا. زال مري ويئي آهي ۽ دماغ جاءِ ناهي (بهانو). ڇگو جي في‌الحال بهانو ناهي، ته به همت پَست، حوصلو سُست آهي. پار جي سار سنڀار ئي مسئلو آهي. آن جو کهڙو ثبوت آهي، ته ڪا ذهن ۾ بي ڳالهه ناهي ۽ اِهو سوچيو ڪونه پيو وڃي، ته ٻي شاديءَ لاءِ تيار ٿجي. سوال آهي ته مري ويل زال سان محبت جون دعوائون به ته مشهور هيون. آن ڪري ته شهر ئي پيو اچي وسايو اٿس. ڪو شاهد گواهه، ڪو ميڄيجي، ڪو حوالو ڏيڻ وارو ئي نه هجي. سڀني کي سيندون ڪيڻ سوليون آهن، هڪڙي آدرش تي پورو رهڻ ڏکيو آهي. اهڙا ڪوڙ ۽ کوٽا دليل هرڪو مڙد بچاءُ ۾ تيار رکندو آهي.

+ آفيس ۾ آءٌ پيو نمبر هوس ۽ پهرئين نمبر جي اچڻ جو ڪو وقت مقرر ڪونه هو. آءٌ ڪم ۾ جنبي ويس ۽ سمجهيم، ته منهنجي جياپي جو بس اِهو ئي هڪ مقصد هو. آفيس کان پوءِ گهر ۾ جيڪو وقت مليو ٿي، سو نازو کي نپائڻ لاءِ هو. ماڻ ٻجي ته آءٌ نٿي سگهيس؛ هر

Gul Hayat Institute

اصطلاحي معنيٰ ۾ مون کي ماءُ نہ ٻڌجڻو هو. نازو هاڻي اٺن سالن جي هئي. هُن کي ماءُ جي ايتري يادگيري نہ هئي. ماڻس جي برقعي مئاڻ وقت نازو ٻن سالن جي هئي. نازو کي آيا پاليو ۽ مون نازو جي ماءُ جي يادگيرين کي سيني سان سانديو ۽ ائين پنج-ڇهہ سال گذري ويا. انسان ويچارو ماڻهوءَ جي آچار آهي. هاڻي تہ پنهنجو اباڻو شهر— يادن جو شهر ڇڏي آيو هوس ۽ يادن مان ڪڪ هوس ۽ آن جي ابتڙ وري نازو کي ماڻس جي ياد ڏياريندو هوس ۽ اڪثر ڪانئس پڇندو هوس تہ، ”توکي ماءُ کپي.“ هٿ سان اشارو ڪري چوندي هئي—”نہ نہ! ڪيني هوندي، آيا جهڙي.“ ڏنم تہ ڇوڪريءَ لاءِ بابو ئي بس هو، ٻر ٻاپي جو ذهن پنهنجي جاءِ تي نہ هو.

— ٻر ڪوڙ ناهڻ ۾ پهريون نمبر آهين. ٻيءُ جيڪڏهن ماءُ ٻڌجي سگهي، تہ ماءُ ڏي سچو ثواب ڇو وڃي ها. ”اصطلاحي معنيٰ“ لفظ نوٽ ڪريو! اصطلاحي معنيٰ ۾، ماءُ ٻڌجڻ نہ ايترو آسان ڪونهي، جيترو سائينجن جي خيالي معنيٰ ۾ هي مسئلو موجود آهي. نازو ٻن سالن جي هئي، اوهين تہ ننڍڙا ڪونہ هئا. ناهيد زندگيءَ جا ڏک سک اوهان سان ڏنا ۽ ايترو جلد اوهين انسان مان ماڻهوءَ جي آچار پيا ٻڌجو. حقيقت ۾ پنهنجو مطلب ۽ خواهش اوهان کي دليل بازيءَ تي مجبور ڪري ٿي. يادن جي شهر ڇڏڻ سان جيڪڏهن يادون (جيڪڏهن آهن تہ) ٻہ نہ رهن، تہ دنيا ۾ جذباتي ڳالهيون ٻئي ٻڌڻ ۾ نہ اچن. (يادن مان ڪڪ هوس اهو پنهنجو ٻاڻ کي رد ڏيڻ ناهي، تہ ٻيو ڇا آهي؟) ”توکي ماءُ کپي“ جو مطلب ڇا آهي؟

+ پاڙي ۾ چوطرف چڪاس ڪيم. ڪنهن بہ گهر جي حالت مون کي پنهنجي گهر جهڙي نظر نہ آئي. گهڻيءَ مان صبح جو ۽ منجهند جو عورتن جي اچ وڃ گهٽي هئي. ڪي آفيس پيون وينديون هيون، تہ ڪي ڪاليج وغيره. اسان جي سامهون جيڪو گهر هو: ان مان ٽيهن-ٻٽيهن سالن جي هڪ ڇوڪري عين آن وقت گهر کان نڪري ٽئڪسيءَ ۾ ويندي هئي، جڏهن آءٌ آفيس لاءِ ٻاهر نڪرندو هوس. منجهند جو منهنجي اچڻ کان (شايد) اڳ موٽي ايندي هئي. هڪ اڌ ڀيرو نازو ڏانهن مرڪي نهاريائين: پر نازو تہ نازو هئي، ڪو خاص ڌيان نہ ڏنائينس.

هڪڙي شام جو هوءَ نازو کي پڪڙڻ ۾ ڪامياب ٿي ويئي ۽ ڪيس وٺي هلي ويئي. آءٌ نازو جي واپسيءَ جو اوسيڙو ڪندي ڪندي ليٽي پيس ۽ ڪتاب پڙهڻ لڳس. ايتري ۾ نازو ٽافين جي پاڪيٽ کڻي هٿ ۾ کڏائيندي منهنجي ڪمري ۾ اچي پهتي ۽ ٽپ ڏيئي آرام ڪرسيءَ تي وڃي ويٺي، ڪيرلدي ڪيرندي بچي.

”آنٽيءَ ڏنيون آهن.“ ٽافيون ڏيکاريندي چيائين.

”مون کي کاراءِ.“

”نہ! وڏا پار ٽافيون نہ کائيندا آهن.“

”ڇو؟“ مون پڇيو.

”ڏند ڪري پوندا.“

”۽ لنڊا پار...“ مون اچا جملو پورو ڪيو ئي ڪون، تہ بہ ٽافيون ڪيڏي مون کي ڏنائين ۽ چيائين، ”وٺو پيلا! وري ڪيئو ڪندا.“ پنهنجي ڪمري ڏي ويندي، درو ٿ بيهي چيائين: ”آنٽيءَ جو ٽالو زبيده آهي، ٻي ڳالهہ، تہ مون ماني کاڌي آهي، ٽين ڳالهہ، تہ آءٌ سمهڻ پئي وڃان.“ ۽ هلي ويئي. مون کي هن جي خوشيءَ جو سبب معلوم هو.

— ”پاڙي ۾ چؤطرف چڪاس ڪرڻ“ جو پلا مطلب ڇا آهي؟ پٽين ۽ دروازن کي ڏسڻ! گهٽيءَ کي ڏسڻ! ٽالين ۽ ڳترن کي ڏسڻ! پوڙ ياجي ۽ سودي وٺڻ لاءِ وينڌڙ اوڪرن ۽ ڀنيوالن کي ڏسڻ! جيڪڏهن جواب ”نہ“ آهي تہ اصل مقصد ٿيو، پاڙي جي عورتن کي ڏسڻ ۽ انهن مان پنهنجي وجهہ جي عورت ڳولهي لهڻ.

ها! اوهان جي سامهون جيڪو گهر هو، تنهن مان 30-32 سالن جي هڪ ”ڇوڪري“، ”عين آن وقت“ گهر کان ٻاهر نڪري ٽئڪسيءَ ۾ ويندي هئي، جڏهن سائينجن آفيس وڃڻ لاءِ ٻاهر نڪرندا هئا. ڇا اوهان جو اهو اعتراف نيت کي پورو ظاهر نٿو ڪري. پهريائين نازو آن ڏي ڏيان ڪونہ ڏنو، پر پٺس جي ڏيان جي ڦرهيءَ تي اکر لکجي ويا. جڏهن نازو کي هوءَ گهر وٺي ويئي، تہ هيتي دل جو ڪهڙو حال هو. ٽافيون کائڻ کان تہ گهٽايو ڪونہ ويو!

+ صبح جو نيرن ڪندي مون پنهنجي فيلسوفيءَ واري نموني ۾ چيو: ”عورت سان گهر ۾ رونق هوندي آهي.“

”ڪهڙي رونق آهي، آءٌ آهيان، آيا آهي، ٻہ عورتون آهيون، پر رونق تہ هتي ناهي.“ هن معصوميت سان چيو. ”تون نٿي سمجهين.“ ”آءٌ سمجهان ٿي. ننڍڙي ڪونہ آهيان. آنٽي بہ عورت آهي. آن وٽ بہ هڪڙي آيا آهي. پيو گهر ۾ ڪير بہ ڪونهي. رونق تہ آتي بہ ڪونهي.“ لڳو ائين ٿي تہ جيڪي مون چيو، سو نازو سمجهيو يا نہ، پر مون کي ”رونق“ جي سمجهاڻي ڏيڻ جي ضرورت هئي، پر ڪيترو سمجهايانس ها! هوءَ وري چوي ها، تہ رونق تہ اسڪول جي ڀنيواليءَ جو ٽالو آهي.

— فيلسوف ٿيڻ لاءِ عورت جو ذڪر ڪرڻ ايترو ضروري آهي ڇا؟ ڏوهہ مرد کي بہ لـ ڏبو. هن جي فطرت ئي اهڙي آهي. رسوا ۽ ذليل ڪرڻ لاءِ بہ عورت کي منتخب ڪري ٿو. ڪڏهن چوي ٿو تہ عورت فريب آهي، دوکو آهي ۽ ڪڏهن ڪائنات جي تصوير ۾ عورت کان سواءِ رنگ ئي نٿو نظر اچيس. هروقت پنهنجو مفاد ڏسي ٿو. ڪنهن وقت هڪڙا بهانا ڳولهي ٿو اچي تہ ڪنهن وقت پيا. پار کي ”رونق“ جي سمجهاڻي ڪهڙي ڏبي! سمجهاڻي تہ پنهنجي دل کي ڏيڻ کپي، جنهن ۾ خواهشن جي آروڙي آهي.

+ خير مون کي نازو جي آنٽيءَ ۾ ان کان وڌيڪ دلچسپي نہ هئي، تہ هوءَ نازو کي واندڪائيءَ جي وقت ۾ وندرائي سگهي ۽ نازو خوش رهي. بس! ان کان وڌيڪ ڪجهہ بہ نہ!

Gul Hayat Institute

اڇا ته مون همت ڪري زبيده جي منهن مهانڊي کي چتائي ڏٺو به نه هو. مون کي دلچسپي به نه هئي. جنهن جي زال مري وڃي ان لاءِ "ڪير" ڇا سوچيندو هوندو؟ اهو فڪر اڪثر ڳچ ڳاري وجهندو هو: پر آءٌ هڪ تجربيڪار مڙد هوس. ڪو الهڙ جوان نه هوس، جو ڪنهن نه ڪنهن کي نظر ۾ رکندو وتان. منهنجو ڏيان! ها منهنجو ڏيان ڪٿي هو؟ ڪٿي هو منهنجو ڏيان؟

— دلچسپي هئي! تمام گهڻي هئي!! نازو کي ونهرائڻ ايترو ضروري نه هو. پاڻ کي خوش رکڻ ضروري هو. پنهنجي خواهشن جو غلام ٿيڻو آهي. دل جي ڳالهه زبان تي ضرور اچي ٿي. ڇي: جنهن جي زال مري وڃي آن لاءِ "ڪير" ڇا سوچيندو هوندو؟ ڪير يعني "ڪير"؟ اهو "ڪير" ڀلا "ڪير" آهي؟ دنيا وارا ڇڱو نه! ڪير يعني اهو جيڪو سامهو رهيو ٿي. جنهن جي پٺيان هيءَ سڄي گهوڙا گهوڙا آهي. دليلن درياءَ وهي رهيا آهن، ٺيڪ آهي الهڙ نوجوان ناهين، هڪ تجربيڪار مڙد آهين. تڏهن ته مسئلو آهي. نوجوانن لاءِ ڪهڙو مسئلو آهي؟ وهيءَ چڙهيلن لاءِ ئي ته ڪاريءَ وارا ڪڪ آهن. ڪير نهاري به نٿو.

+ جيڪي به ٿورا دوست هئا، سي اشاري ۽ رمز سان شادي ڪرڻ لاءِ پيا آڀاريندا هئا. آءٌ پنهنجي نازو جي نيپاج بابت ئي ڳڻتيون ڪائي رهيو هوس ۽ اڪثر ناهيد جو وجود پنهنجي سامهون محسوس ڪندو هوس. اعتبارئي نه ايندو هوم، ته جا ناهيد ڪمري ۾ مڪ کي نه سهندي هئي، سا مٽين مٽيءَ هيٺان دٻجي سڙل هوندي ڪوڙيون ڪتابن جو به پڙهيل هوس ۽ انهن ۾ مڙوئي هڪڙو حرف لکيل هو. جنهن مون کي چيتاريو هو، ته موت اٽل آهي. جي اٽل هو، ته مون کي به انتظار ڪرڻ گهرجي ۽ ناهيد جي قبر جي پرسان آءٌ به هڪ جاءِ چونڊي ڇڏيان. مون پنهنجي سوچن ۾ پاڻ کي انهيءَ آدرش تي پورو رهڻ لاءِ پڻ تيار ڪيو. آءٌ نٿو چوان ته اهو مشڪل هو. مشڪل ڪجهه به نه آهي. سهپ سهپ جي ڳالهه آهي. دنيا ۾ رهي وقت ڪان اڳ مرڻ به ته هرڪنهن جي وس ۾ ناهي: منهنجي سوچ جو مرڪز هرحال ۾ نازو هئي! ناهيد جي اشاني!

— دوستن کي ڇا هي؟ هنن کي ته ڪپي تماشو! شال نه ڪنهن جي زال مري! همدرديءَ ۽ مشوري جي بهاني پيا اندر ساڙيندا ۽ پنهنجي دل خوش ڪندا. انهن کي ته مزو ايندو آهي. شادي ڪرڻ لاءِ آڀاريس ڪري ٿا، پر مسخري ڪن ٿا. ڪجهه سمجهڻ جي ڪوشش ڪر بابا پڌو! (پرائيويٽ پٽڪو: چالاڪ)

ناهيد جو وجود به محسوس ڪرين ٿو ۽ پئي پاسي هٿ پير هڻين ٿو! سامهين در مان اک ڪوله ٿو ڪڍين! اهو سڀ نازو کي وندرائڻ ۽ پرپائڻ لاءِ آهي؟ دنيا ايتري بيوقوف ناهي؟

هر ڪنهن کي فريب ڏيئي نٿو سگهجي. ناهيد جي قبر جي پرسان، پنهنجي قبر لاءِ جاءِ چونڊڻ وارو چرچو چڱو آهي؛ پر موت نه آهي منڊ تي، نڪي جيئن جاءِ. پلي جاءِ چونڊي ڇڏ:

پر ساڻهين در مان اک نه ڪڍ. آخر ”آدرش“ تي پورو رهڻو آهي. وري ”سوچ جو مرڪز!“ گهڻيون مسخريون ڪيون اٿئي!

+ دنيا جون ٻه ڪي گهرجون آهن. مون نازو کي پنهنجي نالي سان ڳنڍڻ تي گهريو. هوءَ خوش هجي. اڪثر هوءَ پنهنجي نئين دوست ڏي ويندي هئي، ته منهنجي سوچ هڪ نئون رخ وٺندي هئي. آءٌ به زبيده بابت سوچڻ شروع ڪندو هوس. صورتحال هوڏانهن به ساڳي هئي. اها خبر مون کي نازو جي سالگرهه تي پئي. ٻاڙي مان ڪي ٻار گهرايا هين ۽ نازو پنهنجي ”آنٽي“ زبيده کي خاص دعوت ڏني. خاص دعوت جي ڪري، آءٌ انتظام ۾ وڌيڪ دلچسپي ڏيکاري رهيو هوس. زبيده لاءِ ۽ مون لاءِ وڏا رنگين توپلا آندم ۽ ٻيا به ڪيترا تول آندم، جيڪي موت ۾ مهمان ٻارن کي ڏيڻا هئا. ڊرائينگ روم جي غاليچي جي چيڙي کان وٺي گيٽ تائين، يا اچا به اڳيرو نيڻ نهار تائين، اکيون وڇائي ويهي رهيس. ساڍا ڇهه وقت هو. ساڍين ڇهين کان ايڪڙ ٻيڪڙ ٻار اچڻ شروع ٿيا. ست ٿي ويا پر خاص مهمان ته اچا نظر ڪونه پئي آيو. مون کي اوسيڙي ۾ ورتل ڏسي، نازو الائي ڇا سوچيندي! اهو خيال ايندي ئي، منهن تي پيو پنو چاڙهي ڇڏيم (ڏکي ٻولي آهي)-مطلب آهي ته چهري کي روپ بدلائي کلمکو بڻايم.

—اهو ته صحيح آهي! دنيا جون گهرجون آهن. نازو هونئن تنهنجي نالي سان ڳنڍيل آهي؛ پر نازو جو سندس نئين دوست ڏي وڃڻ ڪري سائينجن جي سوچڻ جو نئون رخ وٺڻ جو مطلب ڪهڙو آهي؟ اسان لاءِ ته تمام چٽو آهي. اوهان کي زبيده بابت سوچڻ ئي کپي. پهرين اهو ته هوءَ ساموهن ڇو ٿي رهي؟ سهڻي ڇو آهي؟ سائينجن کي هُن جي هرادا ڇو ٿي وڻي؟ ڇو...... (۽ اهڙا ٻيا گهڻا ”ڇو“، ”ڇاڪاڻ“ ۽ ”ڇالاءِ“.)

نازو جي سالگرهه! صحيح تاريخ تي هئي يا پنهنجي طرفان هٿراڌو تاريخ رکي ويئي هئي؟ جڏهن خاص مهمان اچي رهيا هئا، تڏهن انتظام ۾ خاص دلچسپي وٺي، رنگين توپلا آنيا؟ زال مري وڃي ۽ ٻاڙي واريءَ ۾ نظر رکجي. اهو ڪو گهٽ رنگين توپلو آهي؟ غاليچي کان وٺي گيٽ تائين، بلڪ نيڻ نهار تائين نيڻ ضرور وڇائيا. مهمان جو اچڻا آهن، جيڪي نيڻن جي غاليچي تان ٿيلي دل جي صوفي تي اچي ويهن ٿا.

+ اوچتو منهنجي زبيده تي نظر پئي. هوءَ هڪي ٻڪي ڊرائينگ روم ۾ داخل ٿي. نازو سندس پٺيان اهڙي انداز ۾ پئي آئي، جڻ هٿ کاڌي ڏکبي آهي. مون کيس ڪيڪاريو ۽ هوءَ به مُرڪي. مون پهريون ڀيرو کيس مڪمل طور ڏٺو. هُن جون اکيون بلڪل ناهيد جهڙيون هيون. (آءٌ سچ ٿو ڳالهايان). مون کي مٽي ۾ ڦيري ٿي سگهي ٿي؛ پر مون انهن اکين کي ناهيد جون اکيون سمجهڻ ڇڏي ڏنو ۽ ويچار ڪرڻ لڳس، ته اهي زبيده جون اکيون هيون. هوش حواس درست ڪم ۽ ٻارنيءَ دوران زبيده کي زبيده سمجهندو رهيس.

ته به توائي تي چڪو هوس: جيتوڻيڪ منهنجي من ۾ ذاتي خواهش جي بنياد تي ان ڳالهه جنم نه ورتو، ته زبيده ناهيد ﻫﭝﺠﻲ! نه نه! بلڪل نه!!

سالگرهه خير سان ختم ٿي، زبيده گهڻو ڪوله ڳالهايو. مون به گهڻي گهري ٿيڻ جي ڪوشش لـه ڪئي. هن جي شخصيت مون کي گهڻو متاثر ڪيو. متاثر ڪرڻ کي ڪهڙو نالو ڏيڻ ڪيي؟ ان ڪان پوء هوء گهڻو ڪري نازو سان ملڻ ايندي هئي. پاڙي وارن ان ملڻ کي مون سان ملڻ سڏيو. اهو انهن جي ذهنيت جو مظاهرو هو. ها اسين پاڻ ۾ گهرا ٿيندا وياسين. مسئلو ڪوبه ڪونه هو. جيڪڏهن ڪو هو، ته نازو جي خواهش سان اهو به حل ٿي ويو. ڇهن اٺن مهينن ۾ هوء به زبيده سان ايترو انبل ٿي ويئي: جو مورڳو مون کي "رونق" جي معنيٰ جي سمجهاڻي ڏيڻ لـڳي. منهنجي تـه زندگيء جو مقصد نازو کي خوش رکڻ هو. اوهين پڌايو، تـه هڪ نوجوان عورت جو مڙس مري وڃي، يئي نوجوان مڙس جي زال مري وڃي ۽ يئي هڪ بي رونق زندگيء جي غار مان نڪرڻ گهرن. هڪٻئي کي پسند به ڪن، ته پوء جي شادي ڪن ته ڪهڙو عيب آهي؟ آن کي خواهشن جي غلامي ته نه چئبو. آءٌ تفصيل ۾ وڃڻ نٿو گهران. مون پنهنجي ڏيء جي خواهشن کي خاص طور نظر ۾ رکيو ۽ ڏنو ته هن زبيده کي بلڪل پنهنجو ٻڌائڻ تي گهريو.

شاديء تي گهڻو گوڙ بکيڙو ڪونه ٿيو. نڪاح ٿيو. ڊنر تي ۽ بس.

— هنن لفظن تي غور ڪريو. "اوچتو منهنجي زبيده تي نظر پيئي" ۽ اوهان جو انگ انگ ٺري پيو. سائينجن ڀهريون پيرو هن کي "مڪمل طور" ڏنو. زبانداني‌ء تي آفرين! زبيده جي اکين ۾ ناهيد جون اکيون ڏسڻ! نهايت سهڻي اٽڪل آهي. پرائي شيء کي پنهنجي شيء چئي ڪاڻڻ ۾ ڪا چوري ڪانهي. (چوي ٿو: توائي تي چڪو هوس). چڱو جو مڃيئين ته سهي. هيستائين ته پئي ڪتا پلن تي ۽ پلا ڪتن تي اڇلايائين ۽ "نه نه" ڪيائين.

"متاثر ڪرڻ" کي "ڇنبڙي پوڻ" چئي سگهجي ٿو. (جيئن ڏوڙ پائڻ کي پائوبدر هڻڻ چئبو آهي).

ڇوڻ جو مقصد آهي، ته هڪ (لوجوان) مڙد کي لوجوان رن زال سان پرڻجڻ ڪان ڪير به روڪي نٿو سگهي. وچ ۾ نازو محبت جي پـُل بڻجي لـه بڻجي! گوڙ بکيڙو اهڙي شاديء تي نه ڪرڻ ۾ به رمز آهي.

مبارڪون قبول ڪندا ۽ بس!

رعنا شفيق صديقي — آدرش

5000 رپين جي ساڙهيءَ جو خيال، شيرين کي هڪ ڏوهه جي احساس وانگر چُڀنتي بيآرام ڪري رهيو هو: ”مميءَ“ نيٺ چيائين ”ايڏي مهانگي ساڙهي مون لاءِ اجائي هوندي“.

”ڇو؟ اهڙيون ساڙهيون تہ ڪنهن بہ شاندار ڏاج جي لاءِ بيحد ضروري آهن ۽ ان ۾ ڪيترا نہ سٺا رنگ آهن! مون تہ هھڙو ڪم ڪڏهن بہ ناهي ڏٺو!“ مسزخان ارٿ ڪرڻ لڳي.

”مسزخان“ مسزخان جي اسسٽنٽ رفعت ڪلمندي چيو ”لڳي ٿو توهان جي ڌيءَ ڏاڍي ڪنجوس آهي“.

”نہ، اهڙي تہ ڪا ڳالهہ ڪانهي“. مسزخان کي ڪنجوس لفظ ٻڌي ڏاڍو خراب محسوس ٿيو.

”ممي، اڄ آءٌ توهان جي بيوٽي پارلر ۾ ٻھريون ڀيرو آئي آهيان.“ شيرين ڳالهہ مٽائيندي چيو.

”ڪيڏي نہ عجيب ڳالهہ آهي مسزخان-توهان هن بيوٽي پارلر جو نالو پنهنجي ڌيءَ جي نالي تي رکيو آهي: ’شيرين بيوٽي پارلر‘... ۽...“رفعت ماڪيءَ ۽ آلن جو مرڪب شيرين جي منهن تي لڳائيندي چيو.

”منهنجي هميشہ مرضي هئي تہ هن ڌنڌي ۾ شيرين بہ منهنجي ٻالون ٻيلي ٿئي ۽ ’شيرين بيوٽي پارلر‘ کي سنڀالي؛ پر هن ايتري خوبصورت، آرٽسٽڪ ۽ مانائتي ڌنڌي کي ڇڏي ميرين، تنگ ۽ گهٽيل جاين کي پسند ڪيو.“ مسزخان پنهنجي اڇن ۽ نرم هٿن ۾ شيرين جي خشڪ ۽ ڪاري ڇمڙيءَ واري ٻانهن جهلي تيل سان مساج ڪندي چيو: ”آس ۾ رُلي رُلي ۽ راتين جو جاڳي جاڳي، ڏس تہ پنهنجي حالت ڪهڙي ڪري ڇڏي اٿس... ۽ مٿان اُبتي سبتي ڊائيٽ ڇمڙيءَ لاءِ ڏاڍي نقصان واري هوندي آهي.“ شيرين پروٽينس جو فيس ماسڪ پنهنجي منهن تي آڏرلدو محسوس ڪيو. هن جي اکين آڏو ان ميري پار جو ڪوماٽيل وجود اچي رهيو هو، جنهن جو پيٽ ڪنهن ڦوڪيل ڦوڪڻي وانگر ڦنڊي وڏو ٿي ويو هو ۽

چنگھون ۽ ٻانھون ڪک جھڙيون سنھيون ٿي ويون ھيون. ’ڇا منھنجو حسن ٽيڻ انھيءَ ٻار جي زندگيءَ کان وڌيڪ ضروري آھي؟‘ شيرين ماٺس ڏانھن ڏسندي دل ئي دل ۾ سوال ڪيو.

ماٺس جي نظر ۾ ھر عورت لاءِ خوبصورت ٿيڻ ايترو تہ لازمي ھو، جيترو ڪنھن پيغمبر لاءِ انسانيت جي ڀلائي. ماءُ ۽ ڌيءَ جي سوچڻ ۾ ڪيڏي نہ وٿي ھئي! ھن محسوس ڪيو تہ اھو ميرو ٻار اڌو ٻٽو، ھن جي منھن کي ھيڇي نظرن سان تڪي رھيو ھو. شيرين کي پنھنجو ساھہ گھٽجندو محسوس ٿيو، جڻ اھو منھن تي لڳل مرڪب ھن کي ھيٺ چڪي رھيو ھو... ھيٺ... اتاھہ اونھاين ۾، ”ممي!“ ھن واڪو ڪيو: ”منھنجو منھن...“

مسز خان ھن جو منھن نونھن سوڙي پاڻيءَ سان ڌوتو ۽ لوشن لڳائيندي اچرج مان چيو: ”ڪمال آھي، توکي آسي جھڙي ڪومل شيءِ کان بہ الرجي آھي. سڄي منھن تي rash ٿي پيو آھي.“

شيرين پاڻ کي ڪجھہ ھلڪو محسوس ڪيو. خبر ھيس تہ دماغي طور آئن کي مُنھن تي نہ برداشت ڪرڻ جي ڪارڻ، سندس جسم بہ دماغ والگر react ڪيو ھو.

”ھٽ، ھاڻي تنھنجي سوانا ٻات جو وارو آھي.“ مسز خان ٻئي ڪمري ۾ وٺي وڃڻ لاءِ ڪيس رفعت جي ٻلي ڪري، پاڻ ٻين ڇوڪرين ڏانھن ھلي وئي، جيڪي سندس ٽريٽمينٽ لاءِ انتظار ڪري رھيون ھيون.

شيرين ٻاٿ جي مخمل جھڙي آتساھہ ڏيندڙ ٻاڦ ۾ بہ relax نہ ڪري سگھي. ھن جي بي آراميءَ جو سبب اھو ميرو ٻار ھو، جيڪو اڃا تائين جڻ کيس ڏيجاري رھيو ھو. ’اھڙن ھزارن ٻارڙن کي منھنجي ضرورت ھوندي! ڇو؟؟ ھن ٻيوٽي ٻاٿ سان، انگ ڍڪڻ لاءِ ڪنھن ڪنھن کي لٽا ملندا؟ ڪنھن ڪنھن جي ٻُک جون سوڌون الوپ ٿينديون؟ خوبصورت ٿيڻ جي ان چٽا پيٽيءَ ۾ حصو وٺي، آءٌ ڇا جو ثبوت ڏيئي رھي آھيان؟ تہ دنيا چڙھت تي ئي ھلندي آھي! تہ ڳوري ھئڻ تي فخر ٿيڻ کپي ۽ ڪاريءَ چمڙيءَ تي شرمساري؟ پر خوبصورتيءَ جا تہ ھر سوسائٽيءَ ۾ پنھنجا ماڻ آھن. يورپ ۾ انڊسٽريل سوسائٽي آھي، جتي غريب ڇوڪريون سڄو ڏينھن فئڪٽرين ۾ ڪم ڪري، پيليون ٿي ونديون آھن. ۽ ڏنوان ڇوڪريون سڄو ڏينھن بيچ تي ليٽي tan ٿي وينديون آھن. آتي ڪاري رنگ جي چمڙيءَ جو فيشن آھي -- ۽ ھتي ايگريڪلچرل سوسائٽيءَ ۾ غريب ڇوڪريون اُس ۾ ٻنين تي ڪم ڪري ڪري ڪاريون ٿي وينديون آھن ۽ امير ڇوڪريون، جيڪي گھر ويٺيون ھونديون آھن، اُن لاءِ اڇي چمڙي سونھن جي نشاني سمجھي ويندي آھي. پاڻ کي حسين بڻائي ماڻھن اڳو سيڪس آبجيڪٽ بڻجڻ پاڻ سان دوکو ناھي؟ ڇا ثابت قدميءَ سان سماج ۾ پنھنجي خود مختار حيثيت لٽي ميڙائي سگھجي؟‘

”شيرين جي پيءُ کي سنڌن جي سور ۽ دل جي بيماريءَ تہ گھمڻ ڦرڻ بنھہ لٽي ڏي.“ پنھنجو ٽالو پڌي، شيرين مٿي نھاريو. مسز خان ٻئي ڪمري ۾ شايد ڪنھن سان فون تي ھئي

ڳالهايو: ”ڊاڪٽر هنن کي diet تي رکيو آهي. نه گوشت، نه آنو، نه مٺو— ڪجهه به کائڻ جي موڪل ناهي، سواءِ اوٻاريل ڀاڄين جي.“ شيرين جي چپن تي ٺوڪ ڀري مُرڪ هئي. هوءَ جن ماڻهن ۾ ڪم ڪندي هئي، انهن کي ته ٽي-بي هئي ۽ کين آوچن کاڌن کائڻ لاءِ چيل هو. غريبن ۽ اميرن ۾ بيماريون به ونڊيون ويون هيون، ’جيڪڏهن اسلم کي منهنجي خيالن جي خبر پئجي وڃي ته هو ڇا چوندو؟ ڇا منهنجي ڳالهين جو قدر ڪندو؟ ايترو versatile هوندو، جو منهنجي ڳالهين کي پُرجهي سگهي وڃي؟ يا مون کي ڪا حيثيت نه ڏيندو؟ ۽ هڪڙي عام سنڌي وڏيري وانگر malechauvnist هوندو!‘ شيرين کي شفقت ياد اچي ويو ۽ اهو ڏينهن به، جڏهن شفقت چرچي ۾ اڪيلي ڪئي هئي، ته هن جي شادي اسلم جهڙي ٺپي ڪنهن گورنمنٽ آفيسر سان ٿيندي. ڪجهه چرچي ۾ ٿيل اڻ ٿيڻيون ۽ اڻيو اڪيلون ڪڏهن سچ پئجي، ٿڦڙ وانگر ڪيڏو نه حيران ڪري ڇڏينديون آهن! قدرت کي به اهڙا چرچا شايد نه وڻندا آهن، ۽ هوءَ به انسان جي زندگيءَ سان چرچو ڪندي آهي. گهاتڪ چرچوا‘ شيرين کي پنهنجي fatalistic سوچن تي حيرت ٿي.

* * * *

آن ڏينهن شفقت پوڙ جي ڊٽريل ڳوٺان لاءِ سامان پئڪ ڪري رهيو هو. شيرين کي اچڻ ۾ دير ٿي وئي هئي. اينديءَ ئي ڪم ۾ جنبي وئي؛ پر هن ماحول ۾ زبردست چڪتاڻ محسوس ڪئي. لڳي پيو ڄڻ ڪمري ۾ شفقت کان سواءِ ڪو پيو ٻيو هو، جيڪو کيس گهوري رهيو هو. هن چوڌاري نهار وڌي. هوءَ ٽڙيل پکڙيل شين ۾ گهيريل هئي. کيس احساس ٿيو، ڄڻ ٽڙيل پکڙيل سامان کي ڏسڻ جي سگهه هجي ۽ هن کي عجيب احساس سان گهوري رهيو هجي. انهيءَ چپنڊڙ گهور ۾ پاڻ کي ڏوهي محسوس ڪيائين: ’پر منهنجو ڪهڙو ڏوهه آهي؟ ڇا ڪيو آهي مون؟‘ شيرين ڏاڍو مشڪل سان سامان جي ان هيپناٽڪ چڪ مان پنهنجي اکين کي آجو ڪري، شفقت ڏانهن ڏٺو. هن جي ليرڙ تي ڪاوڙ جون ريکائون هيون ۽ هٿ ۾ جهليل اڌ پئڪ ٿيل بنڊل کي گهوري رهيو هو. کيس ياد آيو، ته ڪٿي پڙهيو هئائين، ته انسان جي دماغ مان infra-rays نڪرنديون آهن ۽ جڏهن دماغ ۾ ڪا inspiration ايندي آهي، ته beta-rays نڪرنديون آهن، جنهن جو ماحول تي به اثر پئجي سگهي ٿو. شايد شفقت جي لرڙ تي پيل ريکائن، انهيءَ سامان کي هيپناٽائيز ڪري، ڪاوڙ جو روح منجهس ڦوڪي ڇڏيو هو. شيرين کي الهن شين جي هيبتناڪ ڪاوڙ جو وسيلو، پنهنجي ساٿيءَ جي نرڙ تي ڏسي اچرج به ٿيو، ته ڇاتل سڃاتل شخص ۾ به ڪا ايتري اڄاتي ۽ پراسرار سگهه هئي! ۽ آئت به ملپس ته ان سڀڪجهه جو وسيلو شفقت ئي هو.

”ڇا ٿيو شفقت؟ ايتري ڪاوڙ ڪنهن تي؟“ شيرين جي آواز ڇانيل ماٺار جي خوفناڪيءَ کي ڀڃي ڇڏيو. هاڻ سندس اڏو ڪنهن ڦٽيل مروڻءَ بدران رکيو شيون هيون: بسڪوٽن جا پئڪٽ، اناج جون ڳوٿيون، ڪمبل، لٽا...! شفقت به پنهنجي ڪاوڙ جي reflection کي

پور پور ٽيندو ڏسي، ھاڻ کي ساٿيڪو محسوس ڪيو ۽ ڪيسي مان لسٽ ڪڍي ڪاوڙ جي اپرندڙ لاوي ۾ ٻڏندڙ آواز ۾ چيائين: ”ڇا نہ ٿيو آهي، ڪا خبر اٿئي؟ هتي ماڻهو نہ مرون ٿا رهن... حيوان... انساني خون جا پياسا... cannibals“ هو شيرين ڏانهن نهاريندو چوندو ويو، ”پڌڻ ٿي چاهين تہ ڪير آهي cannibal؟ تون... تنهنجو بورجوا ڪلاس blooby oppurtunists توهان جو جيترو لنيو ذهن آهي، اوتروئي وڏو پيٽ آهي... ڏس هيءَ لسٽ... 200 ڪمبل هئا؛ پر 150 تہ ڪامورا مٿان ئي ٽڪائي ويا؛ جڏهن تہ سوَن اگهاڙن ٻارن لاءِ، اهي 200 بہ پورا نہ هئا، جيڪي ٿڌ ۾ مري رهيا هوندا!“

”شيرين اهي ڳالهيون ٻڌي دل شڪستي ٿي پيئي- پر جڏهن پنهنجي ساٿيءَ جي دل پچي پئي، تہ هو سارو سور وساري، پنهنجي ساٿيءَ کي دلاسو ڏئي، اڳتي وڌڻ جو اتساهہ ڏياريندو آهي.“ هن بہ پنهنجا لڙڪ پي، شفقت جي ڪنڌ تي هٿ رکي ڪيس دلاسو ڏنو.“ اجا بہ ڪجهہ نہ ٿيو آهي. انسان کي مايوس ٿي پنهنجي فرض کان منهن نہ موڙڻ کپي- ۽ جنهن تي ڪو وس ڪونهي، ان تي مڇرجندين تہ bars جي پٺيان ٿي ويندين- ۽ هن مهل هتي تنهنجي وڏيڪ گهرج آهي.“

ايتري ۾ زاهد اچي ويو. شيرين پنهنجو هٿ شفقت جي ڪنڌ تان هٽائي ڇڏيو. شفقت اوچتو سندس هٿ جهلي زور ڏنو، ”تون پنهنجي ڪرذهن طبقي جو ڍچڻو ذهن پٺيان ڇڏي هتي ايندي ڪر، هن ڪم ۾ اسين سڀ ساٿي آهيون. پيو ڪجهہ بہ نہ سمجهينءَ.“ شيرين جواب ڏيڻ جي ڪا ضرورت محسوس نہ ڪئي. شفقت هن جي خاموشيءَ جو فائدو ورتو، جيڪو هرڪو، هرمهل ۽ هرهنڌ وٺندو آهي. ”منهنجي ذهن ۾ تنهنجو آئيندو اچي رهيو آهي، ڪجهہ ٿلهي ڪجهہ موڪي ۽ ڪنجي گورامينٽ آفيسر جي زال- اکين ۾ ٻوريت ۽ چهري تي بي شڪريءَ جا پاڇا. ڪڏهن سوشل ورڪ جي ڊگريءَ جو خيال ايندو، تہ وڃ ۾ وڃ ڪنهن ويمن ائسوسئيشن جي صدارت ڪندي هڪ اڌ تقرير...“

شيرين کي شفقت جون ڳالهيون ٻڌي احساس ٿيندو هو، تہ هو هڪ لہ پر پيٺو آهي- جڻ هن جو جسم هڪ، پر اندر روح ٻہ هجن. هن جون ڳالهيون، سخت ڪاوڙ کان وٺي اوچتي چٽريلي چرچي- ۽ گنڀير بحث کان وٺي ٻاراڻي چوهہ تي ختم ٿينديون هيون؛ پر شيرين سمجهندي هئي، تہ شفقت انهن ماڻهن مان هو، جن جي اڳيان هرواقعو ڪو خاص مقصد ۽ ارٿ رکندو آهي ۽ هو ان کي يوڳي، ذاتي تجربي وانگي پاڻ ۾ ڇهي ڇڏيندا آهن. اهڙي پيٽي شخصيت جي ڪڏهن ڪاوڙ ۽ چٽريلي چوهہ جهڙو خسيس ورتاءُ، شيرين کي اسهہ نہ پاسندو هو. ڪيس ڏک تہ رکو ان ڳالهہ جو هو، تہ شفقت اڃا تائين هن کي سمجهي نہ سگهيو هو، ”تون مون کي ايترو اڇاترو ۽ ڪوڪلو ڇو ٿو سمجهين؟ خبر اٿئي، منهنجي ڪلاس جي ڊڄڻ ماڻهن مان ئي ڪو ليڊر نڪري ايندو آهي، جيڪو توهان ۾ هلچل پيدا ڪري ڇڏيندو آهي!“ شيرين اهو چئي، هرپيري ڳالهہ کي چرچي ۾ ختم ڪري ڇڏيندي هئي.

Gul Hayat Institute

شفقت جي سنگ ۾ رهي، شيرين پاڻ کي ڪنهن ننڍڙيل سورج مکيءَ وانگر محسوس ڪندي هئي، جنهن جو مُک سج جي ڪرڻن مان رنگ پيئندو هو. هوءَ هڪ مڪمل شخصيت بڻجي ويئي هئي، جنهن جا سيئي حواس تکا ٿي ويا هئا، شيرين جي هٿن ۾ شفا ڏيندڙ سمرتي هئي. اڳي ڪيس غريبن ۽ ڏتڙيلن جي مدد ڪرڻ سان آٿت ملندو هو؛ پر هاڻ هن پنهنجي ڪم سان گڏ، سوچڻ ۽ محسوس ڪرڻ ۾ شروع ڪري ڏنو هو. سندس سوچون سڻاءَ سان، ڪنهن Shangrila وانگر شاندار آئيڊيالوجي ڏانهن سري رهيون هيون — جتي هميشه بهار هئي.

هن ارادو ڪيو ته شفقت جي انقلابي ڳالهين کي لاٽ بڻائي، پنهنجي منزل تائين پهچي ويندي. اها منزل جيڪا شفقت جو خواب هئي — ۽ هاڻي سندس به خواب بڻجي وئي هئي. هن جا سمورا اصول شفقت جي آئيڊيالاجي کي مدار بڻائي، ائين گردش ڪرڻ لڳا، جڻ سج جي اردگرد ڪو گرهه.

ان رات شيرين سوچيو ته شفقت کي پنهنجي ارادي بابت ٻڌائي ڇڏيندي.

* * * *

ٻئي ڏينهن شيرين ۽ شفقت پنهنجي ٻين ساٿين سان گڏ، ٻيڙيءَ ۾ سامان کڻي، پاڻيءَ ۾ ڪهيريل هڪ ڳوٺ ڏانهن وڃي رهيا هئا. چوطرف پاڻي ئي پاڻي هو... پاڻ ۾ سوين موتمار شيون لڪائي: مثل جانور، موذي مرض، زالن جا سڏڪا، ٻارڙن جا لاش...! شيرين کي لنڊن ۾ ٻڌل ڪهاڻي ياد اچي رهي هئي، جنهن ۾ هڪڙي ڏائڻ نانگ جي ڦڻ، ڏيڏر جا ننهن، ڪرڙي جي ٻڄ... کي گڏ رڌي هڪ بلا ٺاهيندي هئي. نامعلوم شين جي انهيءَ ڊپ کان، سندس هانءُ ڪجهه ٿيڻ لڳو، 'لنڊن ۾ ممي جون ٻڌايل جنن ۽ پرين جون آکاڻيون، منهنجي ذهن ۾ گهر ڪري ويهي رهيون آهن — مون کي اجايو وهمي نه ٿيڻ گهرجي.' هن پاڻ کي دلاسو ڏنو: 'پر ڇا سڄي ڄمار بنا ڪارڻ ائين سڌي طرح اهي شيون مون کي ڊيڄاريندي رهنديون!'

اوچتو شفقت جي گنڀير آواز ماحول جي سڪوت کي ٽوڙي ڇڏيو:

"پالي ري پالي تيرا رنگ ڪيسا
جس نے بنايا آسي رب جيسا."

شيرين کي شفقت جو مڌر آواز ڪهڙو وڻندو هو؛ پر هن مهل... هن التجا ڪئي. "پليز شفقت ماٺ ڪر."

شفقت وڏو ٽهڪ ڏنو، "انسان پاڻ کي ڪيڏو نه بي هٿيڪو ٿو سمجهي. پاڻ کان ئي سوال ٿو ڪري، هيءُ ٻوڏ ڇو ٿي اچي؟ ۽ پاڻ ئي جواب ٿو ڏي، ضرور ڪا طاقتور شيءِ ان کي هيڏانهن موڪليندي هوندي!"

زاهد به چاهيو پئي، ته شفقت ماٺ ڪري؛ پر نٿي ڄاتائين ته ڪهڙي شيءِ جو خوف ڏياري کيس چپ ڪرائي، "شفقت، ڪجهه ته خوف ڪر."

ﭘر شفقت ڪنهن ڪٽ چڙهيل نل مان ٽپ ٽپ ڪرندڙ پاڻيءَ جي ڦڙن وانگر لڳاتار ڳالهائيندو رهيو، ”خوف!؟ خوف اسان جي ذهن جي پيداوار آهي. هر روز هي ﭘڌندا مرندا، تڙپندا انسان... ڇا اها قيامت ڪالهي؟“ شفقت جو آواز آلڙڻ لڳو- اکيون ڳاڙهيون ٿي ويس. شيرين کي انهيءَ بي نام ۽ الوپ ﭘل جو خيال اچي ويو، جنهن جي عدم موجودگيءَ کي هن ڪيترا ئي ڀيرا محسوس ڪيو هو ۽ ان جي آڏو هيٺي ٿي، ان شيءِ کي محسوس ڪيو هئائين، جيڪا گهڻو ڪري حالتن ۽ وقت کي هٿ ۾ ڪري ٽوڙي مروڙي ڇڏيندي هئي.

سر اعظم جي آواز جي سختيءَ تي شيرين ڇرڪ ڀريو، ”شفقت، هاڻي بس ڪر، هي وقت وقلڻ جو ناهي، سانت ڪري سمهي پئو.“

”لڳي ٿو شفقت مينڊريڪس کاڌيون آهن.“ زاهد شيرين جي زرد چهري جي ويجهو ٿيندي سرﭘاٽ ڪيو.

’ته شفقت گوريون وٺندو آهي! ﭘر ڪڏهن کان؟‘ شيرين شفقت ڏانهن ڏٺو، جيڪو سچ پچ سمهي پيو هو. ’پنهنجي چوڌاري اهڙا آگرا ڏيک ڏسي، انسان اهڙي ئي جوت ڏانهن وڌندو آهي، چاهي ان ۾ پتنگن وانگر سڙي ڪامي رک ٿي وڃي... ﭘر شفقت ته انهيءَ عارضي آٿت ڏيندڙ گورين کان گهڻو متاهون هو! هو ته فريب کي انسانيت جو دشمن سڏيندو هو- ﭘوءِ پاڻ کي فريب ڏئي هو سانت ڪيئن محسوس ڪري رهيو آهي؟ ڇا کيس اها خبر ڪونهي، ته جڏهن ان فريب کان آزاد ٿيندو، ته پنهنجي موٽي چڪو هوندو... جيترو رستو پار ڪري آيو آهي، اک ڪُلندي، ته وري رستي جي مُنڍ ۾ هوندو!‘

ان ڏس ۾ شيرين کي ڪيترن ئي اهڙن خاندانن جو پتو هو، جن جا ڇوڪرا الهيءَ مرض ۾ ڦاٿل هئا. ان چڪر ۾ ڇوڪرا پنهنجي عزت، پنهنجي ئي نظرن ۾ وڃائي ويٺا آهن ۽ اهو جسماني ايذاءُ کان وڌيڪ سورائتو هوندو آهي؛ ﭘر ان کان به وڌيڪ نقصان سندن چاهڻ وارن کي ٿيندو آهي. کيس خبر هئي، ته ڇوڪرا ٺيڪ ٿي وڃن؛ ﭘر سندن چاهڻ وارن جون دليون، ڪنهن ڌ ڪاٽل ﭘکيءَ وانگر، سدائين ڦٿڪنديون رهنديون آهن.

نيڻ اهار تائين ﭘاڻي ئي ﭘاڻي هو. آسمان تي ڪکر ڇانيل هئا، جن جو سليٽي رنگ چوطرف ﭘاڻيءَ کي به سليٽي ڪري رهيو هو... ﭘري ڪان ڪا ڪاري شيءِ لڙهندي هن ڏانهن اچي رهي هئي. شايد ڪو ﭘڳل ٽنل وڻ هو. آهستي آهستي اهو وڻ ﭘيڙيءَ جي ويجهو اچي ويو. وڻ کي هڪڙي مائي چنبڙي پئي هئي. سيني مائيءَ کي ڪٽي ﭘيڙيءَ ۾ آلهو ۽ سر اعظم بيهوش مائيءَ کي انجيڪشن هڻڻ لڳو. شيرين مائيءَ جي آرهه سان ﭘڌل هڙ کي کوليو؛ هڙ ۾ هڪ مئل ﭘار هو؛ جنهن جو بت سائو پئجي ويو هو. شيرين کي پنهنجو جسم ٿڌو ٿيندو محسوس ٿيو، ڄڻ سمورو رت جسم ۾ ڄمي ويو هئس. هوءَ اکيون ﭘوٽي، هوريان هوريان سڏڪڻ لڳي.

”شيرين، آر يو آل رائيٽ؟“ سر اعظم پڇيو.

روئي هن پاڻ کي ائين هلڪو محسوس ڪيو، جيئن غسل کان پوءِ لاش! "Yes sir, I am sorry. It wont happen again." هن پل لاءِ همت هاري پاڻ کي ڏوهي محسوس ڪيو.

ليٽ هو انهيءَ ڳوٺ وٽ پهچي ويا. ڳوٺ ڇا هو؟ ڪجهه فرلانگ بچيل سُڪي زمين ۽ ٻندرهن ويهه ماڻهو، زالون ۽ ٻار. مينهن گڏجي مٿل ٻار کي دفنايو. ڏتڙيلن ۾ سامان ورهائي، ڪين دوائون ڏنيون ويون. رات ٿي رهي هئي. سڀ ڪمبل وڇائي سمهي پيا. شيرين کي ننڊ نه پئي آئي ۽ هوءَ شفقت جي ڳولا ۾ نڪتي. هو هڪ ڪريل وڻ جي ٿڙ تي ويٺو هو ۽ هٿ ۾ جهليل پٿريون سامهون پاڻي ۾ اڇلائي رهيو هو. شفقت هن ڏانهن نهاري مُرڪيو ۽ پاسي ۾ ويهڻ جو اشارو ڪيائينس. هوءَ سندس پاسي ۾ ويهي رهي ۽ پٿرن کي پاڻيءَ ۾ ڪرندو ڏسندي رهي. پٿرن جي ڪرڻ سان پاڻيءَ ۾ انيڪ لهريون پئجي رهيون هيون.

”شفقت، تو منهنجي من جي سطح تي، هن پاڻيءَ جيان انيڪ لهريون آياريون آهن“. شفقت ڪجهه نه چيو، سندس خاموشيءَ شيرين کي همت ڏني ته وڌيڪ ڳالهائي، ”مون فيصلو ڪيو آهي... شفقت، آءٌ چاهيان ٿي ته سڄي عمر تنهنجي جاکوڙ ۾ توسان گڏ هجان... هڪ پنڇيءَ جي ٻن پرن جيان — هڪ ٻئي آڪيري ڏانهن اُڏام...“ شفقت چپ هو. ”نوکي خبر آهي ته آءٌ اهڙي هر ڳالهه سوچي سمجهي ۽ ان تي ويساهه رکي ڪندي آهيان... ڇا پيو سوچين؟ ڪجهه ته ڪُڇ... منهنجي ڳالهين تي ويساهه نه اچئي، ته آءٌ قسم کڻان...“ ان مهل شيرين جو ڏيان انهيءَ مئل ٻار جي ماءُ جي سگهه ڏانهن هليو ويو — ماتا جي سگهه —

خاموشيءَ ۾ چيل ڳالهيون گوڙ ۾ چيل ڳالهين کان جدا اثر رکنديون آهن، يا وري ائين چئجي ته الڳ جاين ۽ وقتن تي چيل ڳالهيون الڳ معنيٰ رکنديون آهن — جڻ لفظن جي ڪا حيثيت ڪانهي؛ پر جاين ۽ وقتن جي حيثيت ۽ معنيٰ هوندي آهي. هن ڏکدڙ من سان شفقت ڏانهن ڏٺو. شفقت هن جي اکين ۾ اکيون وجهي مرڪيو ۽ هن جي هٿ ڏانهن هٿ وڌايائين.

پر شيرين کي ڪهڙي سُڌ ته انهيءَ پريم ۾ مرڪ پٺيان ڪهڙيون سوچون هيون!؟ ڪهڙي خبر ته سوچيندو هجي، ته ڪٿي اچي ڦاٿو آهيان!؟ شفقت ته الهن چوڪرن مان هو، جيڪي جوابداري ۽ ذميداريءَ جي نالي کان ائين ڀڄندا آهن، جيئن ڪو ٻار ڪوڙي دوا کان. سنهو ۽ ڊگهي قد وارو اهو چوڪرو ٻاهران جيترو نازڪ مزاج هو، اندران اوترو ئي پٿر دل هو. جڻ مٽي ٺمر جي آئي. شيرين پهرين چوڪري نه هئي، جنهن هن جي اڳيان هٿ

وڌايا هئا. هن ته هرڪنهن جي وڏيل هٿن کي ڪپي ڇڏيو هو: ڇاڪاڻ ته هن کي اهي هٿ ڦاهيءَ جا ڦندا لڳندا هئا، جنهن سان سندس ساهه اٽڪندو هو.

* * * *

ٻئي ڏينهن شهر موٽيا، ته زاهد شيرين کي پنهنجي ڪار ۾ ٻارنهن ميل پري هاسٽل ڇڏڻ ويو. اهو انهن جو آخري ٽوئر هو. امتحان شروع ٿي ويا هئا. شاگرد ۽ شاگرديائيون پڻ هفتن لاءِ مصروف ٿي ويا. شيرين سوچيو، ته شايد شفقت نه فون تي ڳالهائيندو، نه ئي ساڻس ملڻ لاءِ ايندو. امتحان هلندي به هوءَ شفقت سان نه ملي سگهي. آخري ڏينهن شيرين پيپر ڏئي ٻاهر نڪتي، ته شفقت کي هوندا تي ويهندي ڏٺائين. سڌ ڪيائينس: "ڇو ڀلا، ايترو بزي آهين ڇا جو ملڻ به نٿو اچين؟"

"بس ائين ئي" هن رکائيءَ سان جواب ڏنو.

"ڀلا منهنجو ڏوهه؟" شيرين کي هن جي رکائيءَ جو سبب سمجهه ۾ نه آيو، "مون کي هاسٽل تائين ته لفٽ ڏي".

شفقت هوندا اسٽارٽ ڪئي، "لفٽ لاءِ زاهد جي گاڏي مناسب رهندي" ۽ هوندا زوزات ڪندي هلي وئي. شيرين ڌوڙ کي گردش ۾ گهمندي ڏسندي رهي- ۽ سندس من ۾ خيال هن جي آئيڊيالاجي جي گرد گهمڻ لڳا:

'شفقت... تون ٺاڻ ئي ته چوندو هئين ته ڪم ۾ اسين سڀ ساٿي آهيون- پوءِ تو ان ڏينهن زاهد سان منهنجي هاسٽل وڃڻ کي ايترو خراب ڇو سمجهيو؟ اسان ٻئي هڪٻئي کي سمجهڻ ۾ ناڪام رهيا آهيون، يا شايد غلط آءٌ ئي هيس. آءٌ پنهنجي مرضيءَ موجب حالتن ۽ وقت جي ڏور هٿ ۾ وٺي، پاڻ موڙڻ ٿي چاهيان- تون... جيڪو پاڻ کي ايترو ترقي پسند سڏيندو آهين- شايد منهنجي جرئت کان ڏڄي وئين. آهين نه آخر مرد!- ڪاش آءٌ پهرين وک نه کڻان ها! آءٌ پاڻ کي تنهنجي ڳالهين ۾ ڪيترو نه ڏوهي سمجهندي هيس! ڇا آهي سڀ ڳالهيون بڪواس هيون؟ بي وزن ۽ ارٿ هيڻ؟' شيرين سوچيندي سوچيندي هاسٽل پهچي وئي. سندس اصول تيزيءَ سان پرزا ڪري ڦرڻ لڳا.

* * * *

ٻئي ڏينهن شيرين کي خبر پئي ته شفقت ڳوٺ هليو ويو هو. کيس احساس ٿيو ته هن سات نياڻن جا قول ڪنهن فرض جي پورائي لاءِ ڪيا هئا. اهڙا قول امنگ وانگر ٽٽي پون ته دليا ۾ ڪنهن به اڇا تي ويساهه نه رهي. ڇا هن ايڏو وڏو قسم رکيو ان کي ٽوڙڻ لاءِ ڪنيو هو؟ ڇا هن جو اهنڪار انهيءَ پنڌڻ کان وڏيڪ آتم هو؟ انڌ ته انسان کي ڌلڌ ۾ ڪهڻو پوئتي ڌڪي ڇڏيندو آهي... ۽ لمرتا کيس پريات جي آهاءُ ۾ اڪتي ڪندي آهي. هن ته ڪيتريون مصيبتون سهي، ڪهڻ ئي ڇوڪرن کي نشي جي پيت کان آجو ڪرايو هو، پوءِ

Gul Hayat Institute

الهيءَ دوستي جي لاتي، شفقت جو نالو بہ الهن انيڪ سياڻن ڇوڪرن جي لسٽ ۾ ڇو نہ اچي وڃي؟

ٻن هفتن کان پوءِ شفقت واپس آيو، تہ شيرين کي يونيورسٽيءَ ۾ مليو. شفقت جي اکين ۾ سک ۽ آنند جا پاڇولا ڏسي، هن جي بہ چپن تي مُرڪ تري آئي: ”ڏاڍو خوش پيو لڳين، خير تہ آ؟“

”ها شيرين، ڳالهہ ئي ڪجهہ اهڙي آهي... مون کي گورنمنٽ جي هڪ اداري ۾ نوڪري ملي وئي آهي.“ شفقت جو آواز بہ سندس اکين جهڙي سک ۽ آنند سان ڀريل هو.

”ڇا؟— ڀر ڪهڙي نوڪري؟“

”ان اداري جي رسالي جي ايڊيٽر جي- منهنجو دوست آهي نہ، آصف؟ ان جو بابا وڏو آفيسر آهي، ان جي Influence جو نتيجو آهي. سمجهين نہ؟ نہ تہ سوشل ورڪ ۾ رکيو ڇا هي؟ ۽ تون تہ ڄاڻين ٿي، تہ وقت لاءِ پي. سي. ايس جو امتحان منهنجي لاءِ ڪيڏو نہ ڏکيو ڪم آهي؟“ هو وڏائيءَ سان پنهنجي مستيءَ کي ساراهڻ لڳو.

شفقت جون ڳالهيون ٻڌي پيون هيون. اهو شفقت، جنهن جا اصول مون پنهنجا اصول بڻايا هئا، پاڻ ڪيڏو نہ بدلجي ويو هوا جڻ ڪو پار هڪ ماسڪ لاهي، ٻيو ماسڪ چهري تي چاڙهي ڇڏي... ڇا اصول اهڙا Capricious هوندا آهن؟ رڳو ٻور— ٺلهو ريچڪ! سماجي، آچار ۽ انسانيت جهڙن فئشنيبل لفظن تي بحث ڪرڻ ڪيڏو نہ سولو ڪم آهي!؟ ان مهل لفظن جي بي معنيٰ ٿيڻ جو وڏيڪ احساس ٿيس.

”سٺي نوڪري آهي. لڳي آهيان جو گهر ويٺي ٺي ملي وئي- بنگلو، ڪار ۽ عاليشان پگهار... ٻيو تہ رڳو آفيس ۾ ويهي رعب هلائڻ- اسٽوڊنٽ لائف بہ ڪا لائف آهي... رُلڻ پنڪڻ بہ ڪيستائين؟“

”مبارڪ هجئي شفقت.“ شيرين جي مُک تي ڦِڪي مرڪ هئي— ۽ من ۾ هارائجي وڃڻ جو وڏيڪ زور پڪڙيل احساس.

”توکي خوشي نہ ٿي ڇا؟ ڏس نہ، منهنجي ترقيءَ ۾ تنهنجي بہ ڇڱائي آهي. هاڻي اسان جي منزل سامهون آهي— هل تہ ان تائين پهچي وڃون.“ شفقت ويجهو ٿي سرپات ڪيو.

شفقت هاڻي شيرين کان ڪاوڙيل نہ هو; ٻر پنهنجي من جي ڳالهہ هن جي واتان ٻڌي بہ شيرين کي ڪا الولي ڪونہ ملي- بلڪ کيس اها ڳالهہ ڏاڍي آچاتري ۽ کوکلي لڳي. نہ چاهيندي بہ چيائين، ”ٻر شفقت، تنهنجي منزل تہ ڪا ٻي هئي!“

شفقت هڪ ڏکو ٿهڪ ڏنو، ”شيرين، منهنجي هن پَل جي منزل: گذريل پَل جي منزل کان جدا آهي... جيئن ڪالهہ کان اڄ— گذريل پل تي ويچاريندو آهيان، تہ پنهنجي بيوقوفيءَ تي کِل ايندي اٿم، ٻر شيرين، تنهنجي منزل تہ آءٌ آهيان، پوءِ منهنجي منزل ڪهڙي بہ هجي!“

"That's where you are wrong" شيرين ورائيو، "منهنجي منزل ڪو ساٿو ڪونهي؛ پر اصول آهن. تنهنجا هِن پل جا اصول، منهنجي اصولن کان جدا آهن -- سو رستا به جدا ٿي ويا آهن... چڱو، No hard feelings" -- ۽ شيرين هاسٽل وڃڻ واري واٽ تي اڪيلي هلڻ لڳي.

* * * *

شيرين ٻه ٽي ڏينهن پنهنجي ڪمري مان نه نڪتي. ٽُٽل مالها جي موتين وانگر، پنهنجي ٽڪرَيل خيالن کي گڏ ڪرڻ لڳي. ڪيس ڪٿي پڙهيل انگريزيءَ جون هي سٽون ياد اچي رهيون هيون: 'آءٌ پاڻ کي رد ٿو ڪريان - آءٌ اٿاهه آهيان - مون ۾ انيڪ سمايل آهن.' سوين ڀيرا پاڻ کي سمجهايائين، ته شفقت وانگر سيڪجهه وساري ڇڏي ۽ گهر موٽي وڃي؛ پر اڃا ۾ ڇڏيل ڪمن کي وسارڻ ۾ هوءَ اسڦل رهي. جيئن ڪيڪڙي جي هڪ ٻانهن ڀڄي پوي، ته ان جي جاءِ تي ٻي ٻانهن اسرندي آهي، تيئن شيرين به نئين ڏينهن تيار ٿيئي هئي، پنهنجي ليمي فرضن کي پوري ڪرڻ لاءِ.

شيرين ۽ شفقت هر مهيني جي ٻهر ٻن تاريخ تي، هڪڙي غريب زال سڪينا جي گهر پئسا ڏيڻ ويندا هئا. ان جو مڙس شيرين جي ڊپارٽمينٽ جي مدد سان ٽي. بي سئنيٽوريم ۾ داخل ٿيو هو. اڄ مهيني جي ستين تي وئي هئي ۽ شيرين انهيءَ دير ٿي وڃڻ تي، پاڻ کي ڏوهي محسوس ڪري رهي هئي.

پيو ته اهو ٻهريون ڪهُمرو هو، جو هوءَ اڪيلي وئي هئي، سڪينا سان ملي ڪانئس معافي گهريائين. ايتري ۾ سڪينا جو پٽ ساجد اچي ويو. ساجد کي ڏسي، شيرين کي شفقت ياد اچي ويو. ساجد به ته گورين جو عادي هو. هن ساجد ڏانهن مُرڪي ڏٺو:

"ساجد، ڪهڙا حال آهن؟ سر اعظم تنهنجي نوڪريءَ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو آهي."

"اسين جنهن به حال ۾ آهيون، خوش آهيون." ساجد جو آواز هڪڙي گهنٽاتيءَ واري آسُڪ ڇوڪري جو هو، "مهرباني ڪري هتي نه ايندي ڪر -- اسين تنهنجن پئسن کان سواءِ وڏيڪ خوش آهيون." سڪينا پُٽ کي ڇينڀيندي چيو:

"ساجد، ڇا پيو چوين؟ معافي گهُر پيڻ کان. هن جا ڪيڏا نه ٿورا آهن اسان تي..."

پر ساجد ڪجهه چوڻ بنا ئي گهر مان نڪري ويو. شيرين به ڪجهه گهڙيون ويهي موڪلايو. ٻاهر گهٽيءَ ۾ اندوڪار هو. ڪنهن ماڻهوءَ اوچتو هن جي ٻانهن زور سان جهلي، ڪيس پاڻ ڏانهن ڇڪيو. هن ڊڄندي ڏڪندي مٿي نهاريو.

"اڄ خير ته آهي؟ اڪيلي ڪيئن آئي آهين؟ پر شفقت ڪونهي ته اسين ته آهيون. جتي ايتريون مهربانيون ڪيون اٿئي، اتي هيءَ ٻي به مهرباني ڪر." اهو ساجد هو.

شيرين ٽنڊاڻي پاڻ ڇڏايو ۽ مين روڊ ڏانهن ڊوڙڻ لڳي، جتي روشني هئي، ماڻهن جو ميڙ هو: پر اتي پهچڻ کان اڳ ساجد سندس پرس کسي ورتو هو.

*   *   *   *

هاسٽل ويندي هُن هارايل من سان سوچيو، ته هاڻي هوءَ پنهنجي گهر هلي ويندي. روم ۾ آئي ته ماڻس پاران هڪڙو خط سندس انتظار ڪري رهيو هو. خط ۾ ڊپٽي ڪمشنر اسلم جي پرپوزل جو ذڪر هو. ۽ شيرين گهر وڃڻ جي تياري ڪرڻ لڳي.

اسلم ۽ شفقت ذري گهٽ هڪ ئي category جا ماڻهو هئا، پر شيرين لاءِ ٻنهي ۾ گهڻو فرق هو. جڏهن سڄ ئي پنهنجو رستو ڀُلجي وڃي، ته الهيءَ ٻي جوابداريءَ جي ڪري انهن گرهن جي ڪهڙي اوستا ٿيندي؟ اهڙي سڄ کان ته هو ڪنهن غير سڄ تي وساهه رکندا! پر شيرين جا اصول سندس آڏو ايڏي ته وڏي حيثيت وارا هئا، جو هوءَ الهن جي بچاءَ لاءِ ڪوٽ ٺاهي ويهي رهي. هن فيصلو ڪيو ته هوريان هوريان ڌيرج سان اسلم کي brain wash ڪندي- ۽ پوءِ پيهر پنهنجي محاذ تي هلي ويندي.

هُن پاڻ کي ٿوريون پيرو گهر اچي relaxed محسوس ڪيو.

✱

گذريل هفتي ٽي. وي تان سنڌي ٻوليءَ جي بي تاج بادشاهه نسيم احمد کرل بابت ”مخزن“ پروگرام ڏسي بي حد رنج ٿيو. لاشڪ ته اهو پروگرام هن جي شان مان ۽ مرتبي وٽان نه هو... شرڪت ڪندڙن به مشڪي اهو ضروري نٿي ڄاتو ته ”هو پلنگ تي اونڌو ٿي، ڇاتيءَ هيٺ وهاڻو رکي، پوءِ لکندو هو“... شايد ڪالهن نسيم جو جيڏو ڄيڏو رهيو رت وسري ويو!

— ماهتاب محبوب

روزانه ”هلال پاڪستان“ ڪراچي. ص 3

Gul Hayat Institute

شرجيل نوٽبڪ

حيدرآباد سنڌ 10.12.74

توکي پڌايو هوم ته مان نندي هوندي کان وٺي SELF CENTERED رهيو آهيان، مان جڏهن به ڪنهن سان مقابلو نه ڪري سگهندو آهيان، ته پنهنجي ذات ۾ لڪي وڃي پناهه وٺندو آهيان. منهنجو ڪو به ڏوهه ڪونهي. اهو سڀڪجهه منهنجو ماحول آهي ۽ منهنجا ويجها مائٽ آهن، جيڪي چوويهه ڪلاڪ مون سان گڏ رهندا هئا. هاڻي مان انهن کان ڪجهه سالن کان آزاد آهيان (يعني پنهنجو ڪمائي پنهنجو کاوان ٿو) پراڻي هيرَ آهي، آهستي آهستي ختم ٿي ويندي. هائو، مان لکي رهيو آهيان - سوچيان ٿو ڪو هجي جو ڪافيءَ جو گرم گرم ڪوپ ڏي، ڪاش! خير لکڻ کان پوءِ مان پاڻ ٺاهي پيئندس. ڊسمبر ۽ جنوري جي ٿڌين ۾، هنڌ ۾ ليٽي ٽيڪ ڏئي لکڻ يا پڙهڻ سان گڏ، جيڪڏهن ڪافيءَ جون گرم گرم ۽ خوشبودار چسڪيون ملن، ته مون لاءِ اها زندگيءَ جي لنيڏڙي ۽ خوبصورت نعمت آهي. ها، تون ياد ٿي اچين، ان پوڄاريءَ کي جنهن کي پوڄا جي عيوضي ۾ ڪيترا پيرا مندرن مان ڌڪا ڏئي ٻاهر ڪڍيو ويو - بس هاڻي تون پنهنجي دل ۽ ذهن جا دروازا ۽ دريون بند ڪري ڇڏ - ان لاءِ جو مون کي چوريءَ جي هيرَ ڪانهي. مان ڪنهن ڪاڻ جو به هيراڪ ناهيان. ۽ نه وري گهرڻ جي هيرَ اٿم. رضامنديءَ واري عمل جو پوئلڳ آهيان. مان نٿو چاهيان ته ڪير ڪنهن جو احسانمند يا قرضدار رهي. اهي اسان جي طبقاتي سماج جا ڪوڙهيا اصول ۽ آداب آهن. مان انسان ۽ انسانيت جي بي‌عزتي هرگز نٿو برداشت ڪري سگهان. مان چاهيان ٿو، تون پنهنجي دل ۽ ذهن جا ڪليل ۽ اڌ ڪليل دروازا ۽ دريون بند ڪري ڇڏ - ڪوڙ، دوکو، ٺڳي، مون کان نه پڇندو.

(ساهي)

قلم ساڳيو:

ٿوري محنت کان پوءِ هڪ ڪافيءَ جو ڪوپ تيار ڪري پيتو اٿم. ٿوڻن جا ٻه ٽي دانا ڇپاڙي سگريٽ دکائي اٿم. وري لکان پيو. تو وڃڻ وقت سڙپات ۾ چيو هو، ”نواز، رکو مون تنهنجي ڪري ان پائلٽ سان مڱڻو ٽوڙيو آهي“ - ۽ شايد هاڻي توکان اهي لفظ وسري ويا آهن. وڏيڪ وقت گذرڻ کان پوءِ تون، مون کي به وساري ڇڏيندينءَ - اها ڏوراپي جي

ڳالهہ ڪانهي، اهو فطري دستور آهي، ۽ فطرت ڏوهہ ۽ ڏوراپو ڪونهي. تو سان ڇو؟ مون سان بہ ائين ٿيو آهي. تون وعدو ڪري نہ آئينءَ. ڇا توکي مون واري انتظار جو احساس ڏنگيندو آهي؟ ضرور ڏنگيندو هوندو. توکي پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي شايد روئڻو بہ پيو هوندو. ان ۾ روئڻ ۽ پشيمان ٿيڻ جي ڪهڙي ڳالهہ آهي! مڙد کي آڱرين تي نچائڻ تہ عورت جي ڏائي هٿ جي راند آهي. پر ڏس، مان نچيو ناهيان. جيڪڏهن تو ائين سوچي سمجهي ڪيو آهي تہ پوءِ، تنهنجي اها آخري پَلَ ڪنهن آخري مڙد لاءِ هوندي!

●

11.12.74

حيدرآباد سنڌ.

تنهن جي لاءِ هڪ خوبصورت عيد ڪارڊ آدبيات تان وٺي آيو آهيان. سڀاڻي پوسٽ ڪري ڇڏيندس. سان پئي ڏينهن ڳوٺ هليو ويندس. عيد جي پئي ڏينهن تي دوستن اڳواٽ منچر ڍنڍ جو پروگرام رٿيو آهي. لسٽ ۾ منهنجو نالو بہ لکيو اٿن، جيڪڏهن وڃهہ مليو تہ لونبُڪ ۾ لکندس. هوئن اهو سچ آهي تہ ڪاڏي نڪرڻ تي اصل طبيعت ئي لٿي ٿئي- وڏي پيڙا اها آهي تہ هتي بہ سڪون ڪونهي. ڪڏهن ڪڏهن عجيب دورا پوندا اٿم. هتان پري ۽ تمام پري ڪنهن ڳوٺ ڏانهن نڪري وڃان. سادا ماڻهو، معصوم ماڻهو، ڪُليل فضا، ساوا ساوا ڪيت، سادا پر لچ ڪاچ، ننڍيون ۽ پرپور خواهشون. سڪ ۽ آڪير اڻ مَٽي- ها، هليو وڃان. هميشہ جي لاءِ. ڪڏهن بہ واپس ورڻ لاءِ. انهن ماڻهن سان جيون ڀرڙ نڀائڻ جا آمر رشتا قائم ڪري ڇڏيان. هتي دونهين ۾ ساهہ مُنجهي ٿو. هجومن ۽ گوڙن ۾ بہ اڪيلائپ جو شديد احساس ڏنيي ٿو. زبان رکندي بہ چوڏاري ٿالن کي ڏسندو آهيان. چاپيون آسمان ۾ ٽنگيل هونديون آهن. ۽ ماڻهو منهنجي سمجهہ کان مٿي آهن، يا مون کي تمام هيٺ لهي اچڻو پوندو آهي، جيڪو مون کي پسند ڪونهي.

●

12.12.74

حيدرآباد سنڌ.

عيد جون موڪلون ٿي چڪيون آهن. پاسن وارا فليٽ بہ خالي ٿي چُڪا آهن. مان بہ سڀاڻي هليو ويندس. الائي ڇو گرمي پيو محسوس ڪريان. جڏهن تہ ٻاهر ٿڌي هوا پئي لڳي. پوءِ بہ سامهون دري کولي ڇڏي اٿم. ٿڌي هوا اندر پئي اچي- سڪون پيو محسوس ڪريان- طبيعت گهٻري پئي ٿڌي پاڻيءَ جو هڪ گلاس پيان. نيڙي ڪندا ڪندا، سگريٽ جو ڇڪيان ٿو. صبح هڪ دوست گهيلي ويم. شاهہ لطيف آباد ۾. نئون گهر مسواڙ تي ورتو اٿس. نئين دليا آباد ڪئي اٿس. ٻہ چار ڪلاڪ اُتي گذاريم. اُڪائي جي ٽيپ رڪاردر تي انگريزي سليڪشن ٻڌم. ٽڪ ڏاڍو آهي. سمهڻ چاهيان ٿو. دري بند ڪريان، هاڻي سيءُ پيو محسوس ٿئي- سمهڻ کان اڳ ۾ پاڻيءَ جو گلاس ٿو پيڻ چاهيان.

●

18.12.74

حيدرآباد سنڌ.

مان ڳوٺان ڪالهه وريو آهيان. تون اوچتو اچي وئينءَ. پنهنجي ڪيل ڏوهن تي سٺي اداڪاري ڪيئي. ڇا به ٿئي، انسان کي سچ ڳالهائڻ گهرجي، پر تو جهڙي عورت ڪڏهن به ائين نٿي ڪري سگهي. ان ريت هوءَ پنهنجن دوستن ۽ چاهيندڙن کان محروم ٿي وڃي ٿي. مون ڪيترا ڀيرا چيو هوندو، ته ڇا اهو منهنجي چاهه يا عشق کي برقرار رکڻ لاءِ ڊوڙنگ ضروري آهي!!؟ تو هر ڀيري نئون موڙ ڏنو هوندو. نئون انداز اختيار ڪيو هوندو. مڃان ٿو، تنهنجي اکين ۾ گهرائي آهي، سوچن ۾ پاڪن جهڙي خوشبوءِ ۽ سوجهرو آهي؛ پر مان توکان صرف اهو ٿو پڇان، ته تون مون کي منهنجي خواهشن جي تياس تي ڪيستائين ٽنگي رکڻ جو ارادو ٿي رکين!؟ ڪجهه سوچ! مون پاران نه ڪلهه پابندي هئي، نه وري اڄ. اهو ڪيڏو نه سٺو آهي، جو اسان ٻئي، هڪٻئي لاءِ وري اڻسڃاڻ ۽ ڌاريان ٿيجي وڃون. ان ريت ڳالهه به رهجي ايندي ۽ تنهنجي منهنجي آنا جو ڀرم پڻ — سمجهُو ڇري، مان توکان صرف ان ڪري ڊڄان ٿو، جو تون هڪ پٿر وانگر آهين. تو ۾ شيشي جهڙي سچائي ۽ آجروڻ اظر ڪونه ٿو اچي. مان هر ڀيري توسان ٽڪرائيندي ڀڃي ڀورا ڀورا ٿيو آهيان. بس اهو ئي خوف اٿم. هونئن تون ماس ۽ هڏن جي ٺهيل وٺندڙ ڳُڏي آهين. مون کي معاف ڪجانءِ، جو توکي منهنجو انتظار ڪرڻو پيو. مون ڇاڻي ٻجهي ائين ڪيو آهي. مان به چاهيان ٿو ته ڪير منهنجو انتظار ڪري. پوءِ اهو سالن جو ڪٿي نه، ڏينهن، ڪلاڪن ۽ منٽن جو ئي سهي.

●

26.12.74

حيدرآباد سنڌ.

ڪافيءَ جو گرم گرم مڳ ڏاهي پيتو اٿم. رات ڇا ساڍا ڏهه پيا ٿين. مون کي افسوس آهي جو اڄ منهنجي ڪري تنهنجو ۽ تنهنجي گهر وارن جو پڪچر جو پروگرام ڊهي پيو. مون واپس ان وقت ئي حيدرآباد موٽڻ چاهيو؛ پر تو مون کي نه ڇڏيو ۽ اها ڳالهه مون کي اڃا تائين ڏنگي رهي آهي. رڳو توکي بروقت منهنجي پروگرام جي خط نه ملڻ ڪري ائين ٿيو آهي. هونئن به ڏبي جيڪو مزو اوچتي ملڻ ۾ آهي، اهو ٻڌائي اچڻ يا ملڻ ۾ ڪونهي، پر تڏهن به مون محسوس ڪيو.

مان جڏهن توهان سڀني کان موڪلائي ٻاهر گهر کان نڪري رهيو هوس، ته تو پنهنجي خط جي پهچڻ جي باري ۾ سرگوشيءَ ڪيو هو، ۽ مون ان خط جي پهچڻ جي باري ۾ رڳو هلڪي ها ڪئي هئي. جڏهن ته مون توکي ان جو جواب روبرو ڏيڻ ٿي چاهيو. تنهنجو خط

Gul Hayat Institute

پيو آهي. هڪ پيرو، ٻه پيرا، ٽي پيرا پڙهيم. آخر ٽي پراڻي شڪايت، تنهنجي دل، تنهنجون اکيون. ڪيڏي نه بي حس آهي تنهنجي دل. ڪيڏيون نه اند يون آهن تنهنجون اکيون. افسوس اٿم جو انهن کي مون جهڙي شخص سان شڪايتون ۽ ڏوراپا آهن! زبي، تنهنجي قلم مان اهڙين ڳالهين جو لکجي وڃڻ ڪجهه مناسب ڪونه ٿو لڳي

(ساهي)

ڪجهه دوست اچي ويا هئا. رات جا ساڍا 12 ٻيا ٿين. ريڊيو ڪويت تان اولهه جي موسيقي پئي هلي. وري چانهه پيڻ جي ڪري ننڊ آڏامي چڪي آهي. تنهنجو خط ٽيبل تي پيو آهي. تنهنجي خط جا آخري لفظ پڙهان ٿو. لکيو اٿئي: ’پر افسوس نواز، تو مون کي نه سڃاتو.‘ تنهنجي اِن شڪ جي ڪري، پنهنجي شخصيت جو محاسبو ٿو ڪريان — جذباتي آهيان، سخت مزاج آهيان، گهٽ ڳالهائيندڙ آهيان، هنيلو آهيان. سچ ٻڌاءِ، ڪنهنجي لاءِ خراب به سوچيو اٿم!؟ ياد اٿئي، جڏهن تو ڪجهه ڪڏجاڻين ڪان پوءِ پنهنجي پرس مان لنڊي پاڪيٽ ڊائري ڪڍي مون کي ڏني هئي، ته ان تي ڪجهه لکي ڏيانءِ! مون لکيو هو: ’مان ڪوتم ٿيڻ نٿو چاهيان.‘ پر ان جي آبتڙ مان گوتم ٿي ٿيس. ڪنهنجا ڳوڙها اگهيم، ڪنهنجي مٿي تي هٿ رکيم. ڪنهنجو قرض لاٿم. ڪنهنجي لاءِ مُرڪيس. ڪيترن ئي لاءِ وڏا وڏا ڳڏجي ٿهڪ ڏنم. پر زبي، راتين جو مان لڪي لڪي رنو آهيان. اج تائين ڪنهن نه پڇيو آهي، ٺيڪ آهي — مون تنهنجي دل ڏکوئي آهي- پوءِ چيپاٽي ڇڏ منهنجي وجود کي- آڏائي ڇڏ خاڪ، منهنجي ارمانن جي- ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏ، منهنجي دل ۽ ذهن کي، جيئن تنهنجي وسائل اکين جون مانڪيون ڀري پون!

●

31.12.74

حيدرآباد سنڌ.

اج آداس آهيان. بيحد اداس. تون ياد ٿي اچين. تمام گهڻو ياد ٿي اچين. تو سان مليس، اٿين جڻ مليس ئي ڪونه. تنهنجي لاءِ نوٽ- بڪ جا ڪجهه صفحا وچو واڙي آتاري آيو هوس، جن ۾ تنهنجو ذڪر هو. اهي به ته نه ڏسي سگهيس. سان سپاٽي ڳوٺ وڃي رهيو آهيان، هينئر مڪمل سڪون آهي. فليٽ جون سڀ بتيون ٻري رهيون آهن. سان وسائل آهيان، جڻ سڄو فليٽ اونداهو آهي. ڏس زبي، مون سان چرچا ڇڏي ڏي. مون کي منهنجي حوصلن سان گڏ اڪيلو ڇڏي ڏي. سان يقين سان ٿو چوان، ته تنهنجون ٻانهون، منهنجي ڳچيءَ لاءِ ڪونهن. آهي ماڻهو جيڪي رُڃ هٿيان ڊوڙندا آهن، سي مري ويندا آهن. دليا ۾ مون کان سٺا ماڻهو پيا آهن. مون ۾ ڇا رکيو آهي!؟— جيڪڏهن هرويرو چاهه ۽ ناتو ڏئي

مارڻ گهرين ٿي ته، ائين ٿي به نه وڃي! پوءِ ڇا ٿيندو؟ هڪ وڏو طوفان ايندو. تون خاڪ ٿيءَ ڇڏجي اڏامي ويندينءَ: پر اها ڏاهپ ۽ عقلمندي ته ڪانه ڇٽي!

قلم تازو:

خاڪ منهنجي اڏامندي. جسم منهنجو ٻڪرندو — تنهنجي اکين مان صرف ٻه ڳوڙها ڳڙندا ۽ بس. خود غرض نه سمجهجانءِ. مان پنهنجي وجود ۽ محبت جو ڪوبه آجورو نٿو چاهيان. ڪو ماڻهو رُسي وڃي ڪين صحتمند اختلافن جي ڪري، ته پوءِ ڏک ۽ پڇتاءُ بي ڪار آهي.

●

10.1.75

حيدرآباد سنڌ.

اڄ موڪل هئي. ٻن پهرن جي ماني کائڻ کان پوءِ هڪ دوست وٽ هليو ويس. ڏهين وڳي رات جو اتان آئيس. وات تي هڪ هوٽل تان ماني کائي، مانڊڙيءَ تان سگريٽ ۽ ميڊيڪل اسٽور تان COUGH SYRUP ورتي، هيئنر هيئنر پهتو آهيان. رات جا ساڍا 11 ٿيا آهن. تون اڄ اميد جي برخلاف اچي وئينءَ. اڄ به تو سان ڇيٽي ڳالهه ٻولهه نه ٿي سگهي. ٽو رڳو پرس مان ’چارلي پرفيوم‘ جي ننڍڙي شيشي ڪڍي، منهنجي ڪپڙن تي هاري ڇڏي. جڏهن ته منهنجو ننڍو ۽ وياڪل آئيندو، ڪنهنجو اڄ به منتظر آهي. ڇا اهو بهتر نه آهي ته منزل ملي وڃي! تون ٻُڌي آيڙين ٿي ۽ آيڙي وري ٻُڌي ٿي وڃين. مان توکي سواءِ پنهنجي ذات جي، ٻئي ڪنهنجو واسطو ڏيان؟ ساد ن اکرن ۾، ته مون کي منهنجي حال تي ڇڏي ڏي. مون کي تنهنجي خلوص تي ڪوبه شڪ ڪونهي؛ پر منهنجي لاءِ رڳو آميدن جا پيلا ڏيئا ٻاري ڇڏڻ ئي ته سڀ ڪجهه ڪونهي. هونئن به مان اهڙو ڏکيو ڪونه آهيان، جو تون مون کي سمجهي ڪونه ٿي سگهين. مان ڪليل ڪتاب آهيان، شايد تنهنجي سمجهه ۾ لڪٽي ڪانه ٿي اچي. ڪوشش ڪر، ذهن تي زور ڏي. تمام سولو آهيان، پهرئين درجي جي ڪتاب وانگر، الف انب، ب ٻلا وانگر — ڏکهي چڪر هڻڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي. مون وٽ ڪابه دولت ڪانهي. ملڪيت ڪانهي. ڪافي ميٽ مائٽ آهن، جن کي حال آهر پنهنجي پنهنجي دنيا آهي — پنج-ڇهه سؤ روپيا هين ڪوڙهئي سماج ۾ محنت سان حاصل ڪريان ٿو وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ پڻ محنت ڪريان پيو. هن سال ايم. اي جو پهريون سال پورو ڪيو اٿم. ڪوبه گهر جو ماڻهو مون تي بار ڪونهي. البت امان کي 100 رپيا هرمهيني موڪليندو آهيان. ساڳي وقت پنهنجي ننڍي ڀاءُ کي 50 رپيا هرمهيني پڙهائي ۽ سندس ٻئي خرچ لاءِ موڪليندو آهيان. جيئن ته اسان جي سوسائٽي depended آهي. هڪ ڪمائڻ واري تي چار-چار، اٺ-اٺ ڪٽي ته ٻارنهن ۽ چوڏهن ماڻهو به پلجن ٿا. اهو اسان جي ماڻهن جي

ذهن ۾ جسماني ولوڙ جو ڪيڏو نہ دردناڪ پهلو آهي! امان ۽ ننڍڙي ادا کي هر مهيني 150 رپيا رڳو اِن ڪري موڪليندو آهيان، جو مان نٿو چاهيان تہ بابا جي مرڻ کان پوءِ امان ۽ ننڍڙي ادا جو بار، ننهنجي پيرسوال پائرن تي وجهان، جن تي اڳيئي پنجن - پنجن، ڇهن - ڇهن پاڻين جو بار آهي - گهٽ ۾ گهٽ اُن 150 رپين مان، ڪپڙو لٽو، ڪتاب، فيس وغيره کان سواءِ پيون ضروري ۽ پسند جون شيون تہ اچي سگهن ٿيون. مون کي تنهنجو وجود رڳو اقتصادي لحاظ کان اوپرو، اوپرو ۽ پرائو پاسندو آهي. ڪٿي هڪ ماستر، جيڪو رڳو ڇهہ سؤ ڪمائي ٿو. هاڻي تہ رات جو هڪ مقامي سنيما تي بڪنگ ڪلرڪي بہ شروع ڪري ڏني اٿم، ۽ جيسين مان اهو اي. ڪريان، پوءِ پنج ڏهڪا! سفارش!! لڪچررشپ!!! ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. انهن حالتن ۾ محسوس ڪندڙ مجبورين کي ڏسي يقين ايندو اٿم، تہ **تون ۽ مان** ڪيترن ئي هزارن جوڙن وانگر الڳ ٿي ويندا سين هميشہ جي لاءِ!

●

15.1.75

اڄ صبح B.A, FINAL جي رزلٽ آئوٽ ٿي - تو منهنجو سيٽ نمبر مون کي ڏئي ڇڏيو هو - **تون** فرسٽ ڪلاس ۾ آئينءَ مبارڪ جي تار ۾ لکيو اٿم:

"CONGRATULATIONS FOR YOUR LITTLE ACHIEVEMENT, I HOPE THAT YOU WILL CONTINUE YOUR STRUGGLE FOR BIG GOAL AND ACHIEVEMENTS."

●

13.1.75

ٿڌ ۽ خوشبوئن جي واسي ڪري عجيب حالت آهي. 9 وڳي حيدرآباد پهتس. سخت ٿڌي هوا پئي لڳي، ڪٿي ڪونہ بيٺس البت هلندي هلندي جارج هوٽل تان ريڊ ڪائو ڪهر وٺندو سڌو فليٽ تي پهتس؛ اچڻ سان پاڻي گرم ڪري هٿ منهن ڌوتم. ڪافيءَ جو مگ تيار ڪري، هيٽر پاري ڇڏيم. هيٽر ۽ پڙي آجرڪ ويڙهي نوٽبڪ لکي رهيو آهيان. تنهنجي خط مليڻ سان، مان اڄ صبح جو سويل 8 وڳي واريءَ بس ۾ آيس. تو امتحان ۾ ڪامياب ٿيڻ جي خوشيءَ ۾ هڪ سادي پر رسمي دعوت جو بندوبست ڪيو هو. دعوت ۾، تنهنجي ساٿڙين، ماستريائين ۽ هيڊماستريائي شرڪت ڪئي. مڙدن جو بندوبست پرسان هڪ ننڍي ڪمري ۾ ڪيو ويو هو، جنهن ۾ مون سان گڏ ڪُل پيا ٻہ ڏهہ - يارنهن ڪن مڙد هئا. جن ۾ تنهنجي اسڪول جا ٻہ ڪلارڪ، ڪيشيئر ۽ مقامي مڙداني ڪاليج جا ٻہ ليڪچرر ۽ پيا ڪجهہ تنهنجي پاءُ جا دوست هئا. هڪ وڳي ڌاري هتوسٽو ٽريو، هٿ ڌوئي، ٿوال سان اگهندي تنهنجي ماءُ کان اجازت پئي گهريم، تہ تون اچي پرسان بيٺين، (ان وقت رڳو تنهنجي هڪ ساهيڙي

ويٺي هئي). تو مون ڏانهن تکين نظرن سان ڏسندي، مون کي ترسڻ لاءِ اشارو ڪيو. ٻناکنهن چڪتاڻ ۽ ڏيگهه جي رهي پيس. ان وقت ٿورو محسوس ڪيم، ڇڻ مان تنهنجي ڪنهن اشاري تي ٿوري دير لاءِ نچيو آهيان؛ پر مون کان وڌيڪ هو ڪاليج جا ٻه ليڪچرر لڇيا. (تو ٻڌايو هو ته تنهنجي گهروارن جا آنهن ٻنهي ليڪچررن جي گهر وارن سان سماجي آٿ ويهه وارا لاڳاپا آهن). هو ٻئي توسان ڳالهائڻ وقت ڪڏهن ڪڏهن ايبنارمل ٿي لڳا. مون کي لڳو هو، ڄڻ هنن جي ڳچين ۾ ريشمي ڏوريون ٻڌل آهن-جن جا سرا تون مضبوطيءَ سان جهليو، ڪين هيٺ مٿي پئي ڪرين. توکي هلڪي فيروزي رنگ جي ساڙهي پئي هئي، جيڪا ڪاري بلائوز تي ڏاڍو آڇي آئي هئي-۽ آنهن ٻنهي رنگن جي ڪنٽراسٽ ۾، تنهنجي شخصيت تهائين وڌيڪ آڇي پئي هئي. خاص طرح سان تنهنجي لرڻ جو ٽلڪ، جيڪو ساڙهيءَ جي مناسبت سان لڳايو ويو هو. مون کي ڏاڍو وڻيو. ڪجهه دير ويهي تنهنجي ساهيڙي موڪلائي هلي وئي. تون ۽ مان اڪيلا وڃي بچياسين. تون منهنجي ڀرسان پيل ڪرسيءَ تي ويٺي هئينءَ. تنهنجي جسم ۽ ڪپڙن تان چارلي جي هلڪي هلڪي خوشبو پئي آئي. تنهنجو وجود ان وقت مون کي ڪافي رومانٽڪ پئي لڳو. لڳو هوم، ڄڻ ڀر ڪي ٻه ٽي پتر هٿي ڀر ڇاڻجن، جڏهن ته ڀر به ڪافي تميل ۽ جهڪيل هئي. ڀر جا ٻه سنها ڏار منهنجي ڪلهن تي آهلي پوءِ پاڪر ۾ ٻه لجي ويا. پوءِ اوچتو ڀر جي مالڪ جي اچڻ تي پار ٽپ ٽپ ڪندا پڇي ويا. اسان چالهه پي رهيا هئاسين. تنهنجي ماءُ ڪي گهڙيون ويهي هلي وئي. ڪجهه گهڙين کان پوءِ، جڏهن مون پنهنجي اکهيل ڇپن کي وري رومال سان پئي اگهيو-مون توکي آئيندي جو احساس ڏياريو-۽ تو مون سان تفصيلي ذڪر لاءِ هڪ ٻي ملاقات تجويز ڪئي، جيڪا توکي مون سان حيدرآباد ۾ هن ئي مهيني ۾ ڪرڻي آهي، پوءِ مان جلدي توکان ۽ تنهنجي گهر جي ڀاتين کان موڪلائي هليو آيس. ٿڪل ڏاڍو آهيان، اداسي، ٽي ڪلاڪ بس جي سفر ۽ ٿڌيءَ هوا موڳو ڪري وڌو آهي. تنهنجي ڇپن ۽ بدن جي خوشبو اڃا سوڌي ذهن ۾ واسو ڪيو ويٺي آهي. سمجهان ٿو رات سڪون سان سمهي سگهندس.

●

.28 .1 .75

اڄ صبح تنهنجو خط مليو. تمام مختصر. حيرت ڪانه ٿي اٿم. تو لکيو آهي ته، 'هڪ ڏينهن هنڌان منهنجي سڱ جي ڳهه تي آهي، ڏاڍي پريشان آهيان. جلدي ٻيو خط لکنديس'.

●

حيدرآباد سنڌ

26 .2 .75

مون توڏانهن اِن وچ ۾ هڪ خط لکيو هو ته 'مون تنهنجي سامهون ڏري گهٽ سڀ ساز وڄايا آهن. بانسري، بين، چنگ، ستار، گٽار--سڀ وڄايا اٿم. ڪلاڪن جا ڪلاڪ

وڃايا اٿم. تون سامهون ويٺي هوندي آهين -- وڃائڻ مهل، وڃائڻ کان پوءِ، تون مون کي الائي ڇو هڪ جهڙو ئي تاثر ڏيندڙ پاسي آهين; پر آهو پاسڻ بہ کهڙو نہ ڪل ڏيارينڌڙ آهي! مون کي پاسندو آهي، جڻ منهنجي سامهون ڪا مينهن وسي ٿي آهي، جيڪا اوڳر بہ پئي ڪري، تہ ساڳي وقت ڪنن کي اکيي پوئتي ڇنبي، اکين ۽ نڪ تان مکيون بہ پئي هڪلي.

آن خط کان پوءِ، تنهنجو ڪو بہ خط نہ مليو آهي ۽ نہ وري تون مون سان ملڻ آئي آهين. ۽ نہ وري مون ئي توسان ملڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. منهنجو آهو خط احساساتي ۽ چنبڇاڙ وارو خط هو، جنهن توکي پنهنجي نظرن ۾ ڪيرائي ڇڏيو هوندو. هر ماڻهو پنهنجو پاڻ تي غيرجانبدار ٿي، تنقيد نٿو ڪري سگهي. تڏهن تہ چونڊا آهن تہ، پنهنجو پاڻ کي سڃاڻڻ ڏاڍو ڏکيو هوندو آهي. مون اهڙي خط لکڻ جي تمام سخت ضرورت محسوس ڪئي، جو تو طوفان ڀرر وڌندي وئي -- وڌلدي وئي -- ۽ مون پنهنجي ڪلين ۾ قاتل ڪنڊيءَ کي ابتيون سبتيون بولائيون ڏئي ڪيڻ پئي چاهيو. نتيجو آهو ئي نڪتو، جنهن جي مون کي آميد هئي. ڳالهہ سنئين سڌي آهي، مان هيٺئين وچولي طبقي جو ماڻهو (جڏهن تہ تون بہ اٿين ئي آهين; پر اهڙي صورت ۾ اسان جي سماج جي عورت اپر مڊل ڪلاس ڏانهن واجهائيندي ۽ ڏوڪيندي آهي)، بس تو مون کي وڃائڻ نہ پئي ڪهريو -- ها ۽ نہ جي وچ تي nothing برابر توکي لڙڪيل ڏٺم; جڏهن تہ مان، ها يا نہ مان ڪنهن بہ هڪ کي پڌڻ پئي چاهيو.

●

13 .4 .75

حيدرآباد سنڌ

اوچتو ڪو نہ پر سمجهم پئي، تہ ڪجهہ ڏينهن کان طبيعت خراب آهي، سو ڊاڪٽر کي ڏيکاريم - چيائين تہ ٽائيفائيڊ آهي; سو اٺين ئي ويهہ پاويهہ ڏينهن پيو هوس. ڳوٺان تار ڪري لنڊي پاءُ رضا کي گهرائي ورتم. ان وچ ۾ نوٽ بڪ جو هڪ صفحو تہ ڇا; پر هڪ لفظ بہ نہ لکي سگهيو آهيان. لاڳيتو ڇهن سالن کان هوٽلن جي ڪمهلي مالي. ظاهر آهي اهڙي حالت ۾ تہ ديو جهڙي مشين بہ بيهي ويندي. ڊاڪٽر علاج سان گڏ آرام جو سختيءَ سان چيو آهي; اِن ڪري ڪهڙو نڪران ڪو نہ ٿو. رضا، منهنجي اجازت سان فلم تي ويو آهي. ڪجهہ گهڙيون اڳ ۾ اسڪول جا ٻہ-ٽي استاد پڇڻ آيا هئا -- ويچارا بنا چانهہ ۽ ڪوڪ جي هليا ويا -- جو ماڻهو ڪو نہ هو - هينئر شديد اڪيلائي جي ڪري، مٿان وري تنهنجي شاديءَ جو ڪارڊ مليو آهي، تنهنڪري نوٽ بڪ ڪڍي، وهاڻي کي پٺ سان ٽيڪ ڏياري، آن تي آهلي لکي رهيو آهيان ڪجهہ احساس ضرور ٿيو اٿم. اِهو بہ ان ڪري جو ويهہ پاويهہ ڏينهن هن فليٽ ۾ قيد پيو آهيان. رڳو ڪٽ، کٽ کان ليٽرن، يا گيلريءَ ۾ ڪرسي

رکي هيٺ روڊ تي گاڏين ۽ ماڻهن جي اچ-وڃ کي ڏسڻ--اهڙي حالت ۾ تنهنجي شاديءَ جو ڪارڊ مليو آهي. مان آرهو هرگز نه آهيان. ساڳي وقت پاڻ کي خوش به ڪونه ٿو سمجهان (آهو به ان ڪري جو لاڳيتو هڪ هفتو ويهي ويهي، ذهني ۽ جسماني طرح ويچارپڻي جو احساس وڌيو آهي).

اڄ رڳو هڪ ڳالهه جو ٿيو اٿم، جو تون ڪنهن نه ڪنهن هفتي آتڪي پنهنجي منهنجي نقطي نظر ۾ اسان جي سماج ۾ ڪو به ماڻهو ڏوهي ڪونهي، جو جيڏاهن ڪيڏاهن، جتي ڪٿي هر ڳالهه ۽ عمل جا سبب پکڙيا پيا آهن. جڏهن به ڪو جاني، مالي ۽ احساساتي ڏوهه ٿو ٿئي، ته آتي آن جي هئڻ جا به شديد سبب ملن ٿا. پر ڇا ڪجي، جو اسان وٽ سماج بيٺل ئي ڪلراٺي پيڙهه تي آهي. ان صورت ۾ مان توتي پنهنجو ڏوهه هڪطرفو ڇو آڇليان؟ تون جنهن سماج ۾ رهندڙ آهين، آتي هر ڳالهه کي جواز ۽ سبب آهن. تو وٽ پنهنجو مستقبل آهي ۽ ان پر اسان وٽ هر ڪو ماڻهو انفرادي طرح پنهنجي بهتر اُئيندي لاءِ غلط سلط طور طريقا ٿو استعمال ڪري. خبر اٿم ته تنهنجي شادي هڪ ارڙهين گريڊ جي آفيسر سان ٿي رهي آهي، جڏهن ته تون هڪ اڻين گريڊ جي ماسترياڻي آهين: پر تنهنجي پگهار واري گريڊ کان تنهنجي خوبصورتيءَ وارو گريڊ ڏاڍو مٿاهون آهي، جيڪو ذات پات، نسل، قوم ۽ طبقي جا سڀ فاصلا لتاڙي ويندو آهي. باقي رهيو عشق ۽ محبت جو اندو ديوتا، آهو به جڏهن پيٽ جهڙي حقيقت سان ٽڪرائبو آهي، ته سجدي ۾ ڪِري پوندو آهي! هي سڀڪجهه مان پنهنجي شڪست جي اعتراف ۾ ڪونه پيو لکان. سچ ڙُبي هي سچن احساسن جي ورڪا ۽ ارپنا آهي.

هند ۾ سنڌي ٻوليءَ جو اهم مسئلو.

ڪيترن ليکڪ دوستن مون کان معصوميت سان پڇيو آهي: هڪ ليکڪ جو لپيءَ سان ڪهڙو واسطو؟ هاڻ توهان کي لکڻ جو موڊ آيو. ٻوءِ سوچيندا ڪهڙي لپيءَ ۾ لکان؟ عربيءَ ۾ يا ديوناگريءَ ۾؟ پائي هيلتائين ڪهڙي لپيءَ ۾ لکندا آيا آهيو؟ عربيءَ ۾ نه؟ ڪهڙي لپيءَ توهان کي ساهت ۾ اِستاپت ڪيو؟ عربيءَ نه؟ ٻوءِ هيءَ ديوناگريءَ جي ”جي حضوري چالاءِ؟ هيءَ مانسڪ غلامي چالاءِ؟

-وشنو ڀاٽيا (نئين ساهت جا سوال)

رِسندو پرجندو گهاءُ

نسيم ٿيٻو

هوءَ مرڪندي اچي منهنجي پر ۾ ويٺي. مون هن کي ڪُڪ واري لت وهائي ڪڍي. هوءَ ڇيله، تي هٿ ڏئي وڃي پٽ تي ڪِري. سندس اکيون بي‌اختيار ڳوڙهن سان پرجي آيون. هڪ جسماني تڪليف، مٿان بي‌عزتيءَ جو سور پيئندي، هوءَ وري اچي منهنجي کٽ جي پر ۾ پٽ تي ويٺي ۽ منهنجي پيرن تي ڳوڙهن سان آلو ٿيل ڳل رکندي چوڻ لڳي:

”سجڻ، جي توکي نٿي وڻيس، ته مون سان شادي نه ڪرين ها. ليڪن تون پار ته ڪونه هئين جو تنهنجي سنهن تي زوري موڙ پڌا ويا هجن. بيزار ٿيو آهين ته ڪٿي ڳالهه ڪر. لٽي وٺانءِ؟ پر ايترو جلد تنهنجو پيار ڪيئن مئو؟“

”مان اِهوئي آهيان جيڪو ڏسين ٿي. مون وٽ نٽي کهاري سگهين، ته هتان هلي وڃ. باقي تنهنجو اهو روڄ راڙو مون کي اصل ڪونه ٿو وڻي.“ مون پنهنجو پير هن جي ڳل هيٺان ڪڍندي چيو. هن پانهن ڏکهيري وري منهنجي پير کي جهلي ورتو ۽ ان تي وري پنهنجو ڳل رکي ڇڏيو. ڳوڙها ٽپ ٽپ ٿي منهنجي پيرن تي ڪِرندا ويا.

”تون ويٺي رو، مان وڃان ٿو ڪمري مان نڪري. تون سمجهين ٿي ته توکي روئيندو ڏسي، مون کي خوشي ٿيندي هوندي!“

”نه مان ائين ڪٿي ٿي چوان - جي خوش نٿو ٿين، ته پوءِ روئارڻ چو ٿو؟“

”مون سان گڏ هجين ته روئيندي نه ڪر.“ هوءَ اهي لفظ پڌي مرڪي پئي. سندس اکين ۾ ڳوڙها هئا ۽ چپن تي اوپري مرڪ، جيڪا هن جي پنهنجي نه پئي لڳي.

”تون مون لاءِ ايترو مرين ٿي، پر مني مون کي ڪتي جيان وفادار عورتون وڻن ئي ڪونه. انهن ۾ خودي ڪانهي. پنهنجي سڃاڻپ ڪانهي“.

”مون کي ڪتي ٿو سمجهين. توکي لڄ نٿي اچي ائين چوندي!“

”ڪوڙ ڪونه ٿو چوان. عورت جي وفا پنيان سندس مجبوري آهي گهر وسائڻ جي... ٻارن ڄڻڻ جي...... سهڻي حياتي ساڻڻ لاءِ مرد کان سواءِ عورت جڳ ۾ هلي نه سگهندي. عورت کي protection گهرجي. انهن مڙني ڳالهين کي ساڻڻ لاءِ عورت کي مرد جو ساٿ گهرجي. ان مجبوريءَ کي هوءَ وفا ٿي سڏي، ته پوءِ اها سندس ڀُل آهي.“

Gul Hayat Institute

”ڇڱو مجيم ته عورت جو پيار مجبوري سهي، پر اها گهر وسائڻ جي مجبوري ۽ سندس حيات آهي. مڙد اصل کان رولاڪ آهي، ڀٽائيءَ جي هن سٽ جيان:

اوڳيي ذات ائــن، وڻ وڻ وات وجهن.

”پوءِ جڏهن سيڪجهہ سمجهين ٿي، ته رهڻ ڏي وفائن جي ناٽڪ کي.“

”منهنجي ايڏي موهہ کي ناٽڪ ٿو سڏين. مون کي جي توسان پيار نہ هجي، تہ دليا جي ڪابہ طاقت مون کي توسان گڏجي گهارڻ لاءِ مجبور لتي ڪري سگهي، نہ هي روايتون ۽ نہ مذهب ۽ نہ وري منهنجي مجبوري... گهر لاءِ... ٻارن لاءِ... سهڻي ۽ سڪاري حياتي ماڻڻ لاءِ Prostitute ٿيڻ مون کي نہ اينڊو آهي. تو وٽان ملندڙ Protection لاءِ مان تو اڳيان هيئن ذليل ڪڏهن بہ نہ ٿيان، جي تو ۾ ايڏو مون کي موهہ نہ هجي ها! توکان ڌار رهي مان ڪيئن جڳ ۾ جيئنديس. توکان الڳ رهي نہ سگهنديس. اهو فقط ان حد تائين سچ آهي، تہ مون کي توسان پريت آهي. تون منهنجو ساهہ پساهہ آهين؛ ڀر جي تون ان ڳالهہ کي سمجهين!“

مون کي جڏهن ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آئي تہ مون هن کي چڙٻ ڏلي:

”تون آخر چاهين ڇا ٿي—؟“

”تنهنجو پيار. گهڻو نہ سهي منهنجي ايڏي پيار جي عيوض موٽ ۾ بہ لفظ ٻي مٺڙا ڳالهائيندو ڪر. لهي تہ ڪونہ ويندين نہ!“

”پيار“ منهنجي چپن تي وِهڻ ڳاڏر مرڪ مڙي آئي. مون هن جي آنا کي وڏيڪ ڇهڪ ڏيڻ لاءِ چيو:

“Love is untouched, it is very Sacred.”

اهي لفظ هن مٿان وڄ جيان ڪڙڪيا. مون کي پڪ هئي، تہ اهي چپندڙ لفظ هن جي من ۾ مون لاءِ ڌڪار پيدا ڪندا ۽ مون بہ اهوئي پئي چاهيو، تہ مان پاڻ لاءِ ڪابہ چڱي ياد هن وٽ نہ ڇڏيان. پنهنجي هر چڱائي مون ڪانئس لڪائي رکي ۽ مڙد جو Vulgar ۽ ڪنور روپ سندس آڏو آندم. مون ۾ تمام گهڻيون چڱايون بہ هيون. مان بيحد Co-operative بہ هوس. تمام گهڻو ذميوار ۽ بيانت پيار ڪري سگهڻ وارو سگهارو مڙد؛ پر مون هن کي ڪڏهن بہ پيار نہ ڪيو. هن جي عزت نہ ڪيم ۽ نہ پاڻ کي ئي اهڙو عزت پريو ثابت ڪيم. جنيءَ چماهيءَ جي ڪڏهن پيار بہ ڪندو هو مانس، تہ بہ صرف پاڻ کي سرچائڻ لاءِ. مون ڪڏهن بہ هن جي اُمنگن جو قدر نہ ڪيو. مون پنهنجو جملو وري ڏاڍي چپندڙ انداز ۾ ورجايو:

“Love is untouched, it is very sacired.”

Gul Hayat Institute

”تون چوين ٿا ڀلو؟ عورت ۽ مرد جو پيار اڇُلهيو ڪيئن ٿو ٿي سگهي! اڇُليل پيار ته رڳو قدرت جي نظارن سان ڪري سگهجي ٿو. گيتن سان ۽ ڪلا سان ۽......“

”۽ گلن سان_ اهوئي ڀي چوڻ چاهين ٿي؟“ مون هن کي هٻڪندو ڏسي سندس اڌورو جملو پورو ڪيو.

نه گلن سان به نه. گلن جي سونهن اکين ۾ اچي وسندي آهي ۽ ان جي سرهاڻ هوا ۾ رچجي جڏهن اسان تائين پهچندي آهي، ته ساهن ۾ سمائجي ويندي آهي، تڏهن بياختيار گلن ڏي پير کڄندا آهن ۽ پوءِ گل ڀني، اسين يا ته وارن ۾ هڻندا آهيون، يا گلدان ۾ سجائيندا آهيون ۽ ٿو پارا گلن کي ڪائي ڇپاڙي ڇڏيندا آهن ۽ پنهنجي رت ۾ سمائي ڇڏيندا آهن.“

”تون مڃين يا نه مڃين پنهنجي مجبوريءَ کي چاهت جو روپ ڏين: پر مان ڪجهه پيو ٿو سوچيان، ته تون مون کان ڏار رهي بڪ ته ڪاله مرندينءَ: پر هي مڪ ماٺي نه سگهندينءَ. ان ڪري جي تون ڏار ٿيڻ چاهين، ته مان توکي پوءِ به خرچ ڏيندس“.

”پئسا پئسا...... مان هنن زيورن، لٽي ۽ عيش کي ٻن ڏينديس ٿا؟ جيستائين تنهنجي زال آهيان، تيستائين مان تنهنجي هر شيءِ تي پنهنجي پنهنجو اڌڪار ٿي سمجهان: پر جڏهن تون ئي نه رهندين، پوءِ مون کي تنهنجو ڪک به نه گهرجي.“

”پوءِ ويٺي چو آهين؟ ڪهڙا ڏانوڻ پيا اٿئي؟ ڇو اڄي منهنجو رت پيتو اٿئي، مون کي به جيئڻ ڏي ۽ پاڻ به ڪا سهڻي حياتي وجي ماڻ. دنيا پري پئي آهي ماڻهن سان. هر وقت هڪ ئي ڳالهه سوچڻ سان تنهنجو ذهن ننڍو ٿي ويو آهي. هي گهر پلا سڀڪجهه ته ناهي. گهر کان ٻاهر به ڪا زندگي آهي. سڄي ڪائنات تو اڳيان پنهنجي سموري سونهن سان پکڙيل آهي. هن وقت پاڻ کي چئن ڀتين ۾ قيد ڪري، رڳو مون لاءِ پئي سوچين. مان ڪو علادين جو ڏيئو ته ناهيان، جنهن کان تون هر تمنا پوري ڪرائين.“ هن جون اکيون ساوڻ جي ڪڪرن جيان وسڻ لڳيون سندس ڀڃي اکيون ڳوڙهن سان ڀرپور هيون. ڳوڙها هڪ هڪ ٿي ويا ٿي ڳڙندا. هڪ دل ۾ آيم ته اُٿي پيار ڪيانس پاڪر ۾ ڀري ايڏو ته پيار ڪيانس، جو وري ڪڏهن پيار جي چاهنا نه رهيس. ايڏو پيار ڪيانس، جو منهنجي ساهن ۾ سمائجي وڃي: پر مون دل کي پڪو ڪيو. هوءَ روئي منهنجو رُڪو رويو سهي سون کي هميشه ڪٺر ڏٺي ويندي هئي پر هن پيري مان ڪس ۾ رهڻ پئي چاهيو مٺهنجي دل ۾ آيو ته ڪا اهڙي غلطي ڪري ويهي جنهن جي ڏوهه ۾ مان هن کي سيڪت ڏيان. هوءَ منهنجو ڪيڏو نه خيال ڪندي هئي. مون تصوير وهائي هيٺان ڪيدي هن جي هٿن ۾ ڏني. جيڪا صوفيا ٽڪر ٽڪر ڪري ڇڏي.

”ميٺي تون اڄايو ٿي روئين. تنهنجو اهو روڄ راڙو منهنجي دل ۾ ستل پيار کي جاڳائي نه سگهندو.“ مون هن جي هٿ کي سَٽ سان پري هٽايو.

”نه ڇٺو تو مجي ورتو، ته تنهنجي من ۾ پيار آهي، مون لاءِ.“

پر تون خوش نه ٿيءُ، جو اِهو تو لاءِ ڪونهي. منهنجو پيار رڳو پاڻ سان آهي. مون کي ڪنهن سان پيار ڪونهي، تو سان به نه!“

پاڻيان ٿو هن جي من ۾ سور جي سَٽ اُڀري هوندي. هوءَ ان وقت ڏرتيءَ تي ڍير پَساري ويٺي هئي. هن پنهنجو مٿو پلنگ جي پاٿهن تي جهڪائي ڇڏيو. اکين مان لڙڪن جي لڙي ٽُٽي پئي.

اِهو سڄو هفتو هن ماني نه کاڌي هئي. هوءَ ڏاڍي آجڙيل پئي لڳي. وارن ۾ ڦڻي نه ڪندي هئي. وار ڇيڳرين جيان منهن تي پيا پوندا هئس؛ ۽ مون هن سان ڳالهائڻ به ڇڏي ڏنو، هڪ گهر ۾ رهندي به ـــ

سياري جا ڏينهن هجن، ٽيپهريءَ جو وقت هو، مون نم هيٺان ڪرسيءَ تي ويٺي پڙهيو. پر ۾ ٽيبل پئي هئي، جنهن تي ريڊيو رکيو هو. ريڊيو تان گيت پئي هليو، اهو گيت اسان ٻنهي کي ڏاڍو وڻندو هو:

پوچھو نہ کیسی مین نے رین بتائی
اک پل جیسے اک جگ جیسے
جگ بیتے موهے نیند نہ آئی

مون کي اها سڌ هئي، ته اهو گيت منهنجي زال کي به ڏاڍو وڻندو آهي، ان ڪري ئي مون ريڊيو بند ڪري ڇڏيو. مان هر اهو ڪم ڪندو هوس، جيڪو منهنجي زال کي گهٽي کان گهٽو ڏک پهچائي. منهنجي زال جو گيتن ۾ ڏاڍو موهه هوندو هو. هن لنڊڙيءَ سنڌوءَ جا لڳ ٿوال سان پئي اگهيا. لنڊڙي سنڌو ٽيس پيس سالُ جهڙي هئي، ان ڪري مون کي ڏاڍي وڻندي هئي. گول گول منهن، سهڻيون باداميون ڇيرويون اکيون، ننڍڙي ننڍڙي من موهڻي مُرڪ واري سنڌو، ڳلن ۾ ڊمپلس پوندا هئس.

”ريڊيو ڇو بند ڪيوَ؟ توهان کي سڌ آهي، ته مون کي گيت ڏاڍا وڻندا آهن ۽ اِهو ڏاڍو وڻندو اٿم.“ هن ڏوراپو ڏيندي چيو.

”پر مون کي گيتن سان پوي ٿي ڪاله. هوئين به مان هينئر پڙهان ويٺو، ان ڪري ريڊيو بند ڪيو اٿم.“

”هوئين ته هليو پئي، مون کي ڏسي ڪٿي ريڊيو بند ڪيوَ!“ هن سنڌوءَ کي ٽوال سان اگهي بس ڪيو هو ۽ سندس بدن تي پائوڊر ڇٽي، ڪپڙا پارائڻ لڳي. سنڌي ڀرت ڀريل چولو ۽ سوسيءَ جي سلوار پارائي، سنڌوءَ کي منهنجي هنج ۾ اچي ڏنو.

Gul Hayat Institute

”هان هان-ڇا تي ڪرين؟ ڏسين ڪاله تي تہ پڙهان ويٺو. الدي تہ ڪاله ٿلي پئي آهين نہ؟ ڀري ڪر ڏيٺين ڪي. هڪ تہ مون کي ٻارن سان ٻـوي ڪاله، پيو وري تون اچي زوريءَ اڇلينس.“

صوفيہ سنڌوءَ کي هڪدم ڪٺي ورتو ۽ سيني تي ليٽائي ڪمري ۾ هلي وئي. مان بہ سندس پويان پويان ويس. ننڍڙي سنڌو ماءُ جي پر ۾ ليٽي پئي هئي ۽ ڏڙهيون پئي هڻائين ۽ صوفيا سُڏڪا ڀري رلي پئي. هوءَ هند تي سنڌوءَ جي پر ۾ ليٽيل هئي ۽ سنڌو ننڍڙن هٿڪڙن هٿن سان صوفيا جي وارن سان پئي کيڏيو. مـان در منجهہ ٻرو هتائي بيٺس. منهنجي من ۾ منهنجي زال ۽ ڌيءَ لاءِ پيار جا آڌما اٿيا، پر مان اڳتي نہ وڌيس ۽ اڳڻ ڏي موٽڻ لڳس. منهنجي پيرن جي آواز تي هن منهن مٿي ڪري مون ڪي ڏٺو ۽ مون کي واپس ورندو ڏسي اتان اٿي آئي. مون کي پاڪر پائيندي چوڻ لڳي:

”مون تنهنجو ڪهڙو ڏوهہ ڪيو آهي؟“

مان چپ ئي رهيس.

”ٻڌاءِ نہ سچڻ، مون تنهنجو ڪهڙو ڏوهہ ڪيو آهي؟“

”مون توکي ڪجهہ چيو؟“

”پوءِ ائين در تان ڇو ٿـو موٽين؟ تـون جي اندر هلي اچي، منهنجي پـر ۾ ويهي، منهنجي ڳان تان ڳوڙها اگهين ها، مون کي ڀرچائين ها، تہ تنهنجي ڪهڙي گهٽتائي ٿئي ها؟ ڪڏهن تہ قرب منجهان ڳالهائيندو ڪر.“

هن جو ايڏو ڀاڻ ۾ سوهہ ڏسي دل ۾ آيم، تہ پنهنجي اندر ۾ وينل ڪروڙي مڙد کي هميشه هميشه لاءِ ماري ڇڏيان. مون کي هن جي ايڏي پيار کان ڊپ ٿيڻ لڳو هو. هيئر مان وڏيڪ ناٽڪ رچائي نٿي سگهيس. هوءَ سنڌوءَ کي اتي ئـي روئيندو ڇڏي، رنڌڻي ۾ هلي وئي. سنڌوءَ کي روئيندي روئيندي ننڊ ڪٺي وئي، مان ٻاهر نڪري ويس. سنڌوءَ جي ڪناري سان هلڻ لڳس، آهستي آهستي، من ۾ سوچون ڪٺي.

سنڌوءَ جي پيٽ ۾ واري پئي اڏامي. ڪٿي ڪٿي جتي سنڌو وراڪو ٿـي کاڌو اتـي تورو تورو پاڻي بہ هو، جن مان ٻگهن ننڍڙيون ننڍڙيون مڇيون جهلي پئي کاڌيون. سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن کان سايون سايون ٻنيون پکڙيل هيون، جن ۾ مٽرن جون نيرهون ڦلڙيون ليٽ نهار تائين ڦهليل هيون. هوا ۾ هوريان هوريان لُڏيون پئي. ائين ٿي لڳو ڄڻ ساوڪ جو گهرو وشال ساگر هو، جنهن مٿان نيرا نيرا ڪلڙا ترندا هجن. مـان وک وک ۾ ڏيندو پنهنجن ئي سوچن ۾ گم اڳتي وڌندو ٿي ويس. مان ڪيڏو نہ ڪنور ۽ هٺيلو هوس-۽ صوفيا منهنجي ڪروڌ کي سالن جا سال اندر ۾ اوتيندي رهي. هت مان توهان کي اهو ٻڌائيندو هلان، تہ منهنجي ان رُکي ورتاءُ جو بہ ڪو ڪارڻ هو. هوءَ منهنجي ساهن ۾ سمايل هئي.

منهنجو ٻه هن سان ڏاڍو گهرو پيار هو. دل ۾ ايندو هوم ته جيڪر ڪجهه ڪائي وڃانس؛ پر پوءِ ٻه مون هن کي ڏاڍا ڏک ڏنا. صوفيا جي ايڏي موهه جي موٽ ۾، مون هن کي ڪيڏو نه ٺڪاريو! هن جيڏو منهنجي ويجهو اچڻ چاهيو، مون اوڏو ئي کيس پاڻ کان پري رکيو. هن جي دل چاهيندي هئي، ته مان چوويهه ڪلاڪ گهر ۾ هجان؛ پر ان جي ابتڙ مان مهينن جا مهينا گهر کان ٻاهر هليو ويندو هوس- ۽ جي گهر ۾ ايندو به هوس، ته ڪتاب پيو پڙهندو هوس پنهنجي ڪمري ۾. اوهان چوندؤ، ته اسان ٻنهي جو ڪمرو ڇا هڪڙو نه هو؟ ها اهو سوال اوهان جي ذهن ۾ اڀرڻ فطري آهي. مان پنهنجو ڪمرو الڳ ڪيو هو. مان شاديءَ جي شروعاتي ڏينهن ۾، بلڪ ائين ڪٿي سمجهو ته سالن ۾، مان سڄو وقت ٻاهر رهندو هوس. جيتوڻيڪ مون کي گهر ۾ رهڻ وڌيڪ سٺو لڳندو هو؛ پر پوءِ رڳو صوفيا کي ستائڻ لاءِ، مان سڄو سڄو ڏينهن ٻاهر گهاريندو هوس ۽ پوءِ جڏهن گهر ۾ رهڻ شروع ڪيم، ته پنهنجي ڪمري ۾ الڳ ويٺو رهندو هوس. صوفيا سان تمام گهٽ ڳالهائيندو هوس. ڪتاب پڙهندو هوس، يا گيت ٻڌندو هوس. منهنجي اهڙي ورتاءُ جي ڪري، سڄي گهر کي هوريان هوريان سانت گهيري وئي. منهنجي ننڍڙي سنڌو، ٻالڪ مان ڦري جوان ٿي ويئي هئي ۽ هوءَ ٻه پنهنجي ماءُ جيان، مون کان ڊلل ڊلل رهندي هئي. پنهنجي ئي ڪمري ۾، ٻهرن جا ٻهر ويٺي رهندي هئي. ان کان ننڍو پٽ هيم سو ٻه اڃي جوان ٿيو هو. هو ٻه ڏاڍو ويڳاڻو ۽ چُپ چُپ رهندو هو. سڄو گهر ماٺ ۾ ٻڏل هوندو هو. ماٺ جي اڌوهي گهر جي هر ڀاتيءَ کي اندران ئي اندران کائيندي رهي. سنڌوءَ جو ڪومل چهرو اجهاڻل اجهاڻل رهندو هو. ٻالڪپڻي واري ٽاهه چلولائي ڪاڏي هئس.

منهنجي من اندر ڪنهن دانهن ڪئي. 'هيءُ گهر آهي يا قبرستان!' ڪيڏي نه ماٺ لڳي پئي آهي. سالت آهي، جا گهر جي هر ڀاتيءَ کي وڪوڙي وئي آهي. ان ٽانگ جيان جيڪو نور کي وڪوڙي ويندو آهي ۽ ايستائين نه ڇڏيندو اٿس جيسين ساهه نه لپوڙي ڇڏيس. هي گهر ٻين گهرن کان ڇا ۾ مختلف آهي؟ وڏو ويڪرو گهر آهي. ڪشادو اڱڻ، اڱڻ ۾ ٻيئل گل ۽ ٻوٽا گهر جي وارثن جي باذوق هجڻ جو دليل آهن. ڪمرن جي چوطرف ورانڊو آهي. چار ڪمرا آهن، ڊرائنگ روم ٻه ڏاڍو سهڻي نموني ۾ سينگاريل آهي. درين تي سهڻا سهڻا پڙدا ٽنگيل، ديوارن تي سهڻا چترَ. سامهون چتر ۾ مريم هٿ ٻڌڪهري بيٺي آهي ۽ هڪ ٻيجه ننڍڙو منڙو سهاجهڙو ٻار، سندس هٿن ڏي پيو اڇلون ڏي. ڪنواري مريم جي منهن تي ڪيڏو نه تقدس آهي! سندس اکين ۾ ڪيڏي نه ننڍڙي يسوع مسيح لاءِ پيار جي اڇل آهي! مامتا جو سمورو موهه سندس وجود تي ڇانيل آهي. ائين ٿو لڳي ڄڻ منهنجي گهر جو ڪمرو ان ۾ اجنتا جو غار هجي، جت قديم زماني جي ڇڏيل آثارن مجسمن جو روپ ڌاريو هجي. شيلف ۾ رکيل ڪتاب، ڪتابن جي چونڊ مان ائين ٿو لڳي، ته سڄي

ڪائنات ڪني ڪٿي وٺي هجي. ڏيهي پرڏيهي ڏات ـ ڌڻين جا لکيل سنا سنا ڪتاب. قديم ڪان جديد زماني جي سيني ليکڪن جا لکيل ڪتاب هت موجود آهن. جبران، عمرخيام، گورڪي، ٽالسٽاءِ، دوستو وسڪي، سارتر، ٽئگور، شاهه ڪان ويندي موهن ڪلپنا تائين. هتي ته ڏات جو ڏيهه آهي، جنهن کي مون پنهنجي گهر ۾ بند ڪيو آهي. ها ڏات ئي سڀڪجهه آهي. هوندي ته انسان الائي ڇا ڇا جوڙيو ۽ ٽوڙيو آهي. سرشٽيءَ جي سموري سونهن جيڪا ڪلا ۾ انسان اوتي آهي، اهو انساني ورثو وسارڻ جوڳو هرگز ڪونهي. ڪلا ۾ جت سونهن آهي، الدر جا اڌما آهن، ات انساني جذبن جي رتوڇاڻ به ٿيل آهي. ٽٽل دليون، هاڃي هڇيل هالون، روئيندڙ ۽ سرڪندڙ مَنَ، بڪايل ماڻهو، هڏبن جا پڃرا ماڻهو، جذبن ڪان وانجهيل ماڻهو، سونهن ۽ سچائيءَ سان پريل ماڻهو، ڪلا ۾ انهن سيني کي سمائي فطرت کي پنهنجي وس ۾ ڪيو ويو آهي. ڪلا ڪي جي ڪيڏي ٻاهر ڪجي ته باقي انساني ورثي ۾ ڇڏيل رهندو ئي ڇا؟ جنهن تي اسين ايڏو مان ڪري سگهون. ها ته مون ڳالهه پئي ڪئي ڪلاڪارن جي، ڄن ڏات جي ڏيهه کي پنهنجو رت ست ڏئي امر ڪيو آهي. هت هميشه منٺا منٺا گيت پيا هلندا آهن. منٺا منٺا سُر پيا اڀرندا آهن. ڪيڏا نه سن ڪي ڀلا لڳندا آهن.

سو مون ڳالهه پئي ڪئي، ته هي گهر به عام گهرن جيان آهي. اڱڻ ۾ ٻر ۽ ٽالهيءَ جو وڻ آهي. ڪل ڀوتا آهن. هن گهر کي به وارث آهن. هيءُ گهر ٻوءِ به اجڙيل اجڙيل ڀيو لڳي. هن گهر ۾ به عورت مڙد آهن، سهڻا سهڻا ٻار به آهن، منڊي مهانڊن ۽ روشن سان سنواريل. هن گهر ۾ پيار به پيو وسي؛ پر پوءِ به ڇو ايڏي ماٺ آهي! موت جهڙي ماٺ. ماٺ ۾ وڪوڙيل گهر، ڄڻ ڪنهن رڻ پٽ ۾ بيٺل ڏٺل، پڳل ۽ اجڙيل کنڊر. ائين ڇو آهي؟ هن گهر ۾ جيئرا جاڳندا انسان پيا رهن. مون کي هڪ سهڻي وفادار زال آهي، جنهن جو مون منجهه ڏاڍو موهه به آهي. هڪ ڌيءَ، هڪ پٽ ائُم ۽ لنبڙي نمون به آهي، جيڪا ڏاڍي سباجهي آهي. هوءَ اڃان ته ستن ـ اٺن سالن جي ٻالڪ آهي؛ پر منجهس ٻاراڻيون ڏنگايون اصل ڪونهن. هوءَ به ماٺ رهندي آهي، مون ڪان ڊڄل ڊڄل. لڳي ٿو هن گهر ۾ جڳن ڪان ڪنهن ٺهڪ نه ڏٺو هوندو، ڪنهنجي منهن تي مرڪ نه ٽڪڙي آهي. صوفيا مون سان ڪڏهن ماٺو نه ڪيو آهي، ڪڏهن مون تي حجت نه هلائي آهي. اسان ٻنهي جي وچ ۾ ڪڏهن حجت نه رهي آهي، ڪڏهن پنهنجائپ نه رهي آهي. سال ٿيا آهن، مون پنهنجي زال کي ڪڏهن دڙڪو نه ڏنو آهي. ان ڏينهن مان صوفيا جي ڪمري ۾ ويس، ٽيبل تي ڪجهه ڪتاب هڪ ڪاپي رکيل هئي. مان اها کڻي پڙهڻ لڳس. ڪاپيءَ ۾ لکيل اکر اکر ڄڻ لُڙڪ ڦُڙو هو. اکرن ۾ ڪنهن جي من جي پيڙا اوتيل هئي. مان ڪاپي کڻي اچي نيم جي هيٺان ويٺس. اڱڻ جي پرئين حصي ۾ ٻاپيءَ واري ڪوٺي هئي، جنهن ۾ ٽڏي ٻاٽيءَ جا دِلا ۽ مٽ

Gul Hayat Institute

هئا. صوفيا ان ۾ اندر ويئي، پاڻيءَ جو گلاس ڀري اچي ورانڊي جي چائنٽ تي ويٺي. سياري جي پڇاڙي هئي، ٿوريون ٿوريون ٿڌيون هجن. هوا جي ٿڌن جهوٽن تي وڻن جا پَنَ ڇٽي پَٽ تي پيا. نما شام جو وقت هو، ڀريان باغ ۾ ٻٽل ٻير جي ڊگهن وڻن جي چوٽي نظر پئي آئي. صوفيا ڏاڍي اُپاٽڪي پئي لڳي. هن ڏاڍي ڏک ڀريل ليڻن سان آسمان ۾ پئي نهاريو. ان وقت سنڌو ڪمري ۾ اندر ليٽيل هئي. لمون ٻاهران ڊوڙندي آئي، هوءَ ڏاڍي ڇهڪيل پئي لڳي، گلن جيان سنهري. لمون مون کي نم هيٺان ويٺل ڏسي، چپ ٿي ويئي. هوءَ مون کان ماءُ جيان ڊنل ڊنل رهندي هئي، سانت ۾ ڀڏي ويندي هئي، ائين ڇڻ ڪنهن گهري کاهيءَ ۾ ڏکو ڏلو هجيس ۽ سندس وجود سان گڏ مُرڪ ۽ منٺا منٺا ٻول به ڀڏي ويا هجن. هوءَ ان وقت به ائين ماٺ ٿي ويئي ۽ ماءُ جي پير ۾ وڃي ويٺي. هن جي هٿ ۾ مڇي جهليل هئي.

”امان... امان... او امڙ، هيءَ مڇي ته ڏس، ڪيڏي سهڻي آهي! مان ڪاسي مان جهلي آئي آهيان. امان، مان رات چانورن سان ڪاڻينديس، مون کي وڻندي آهي.“

”چڱو.“ صوفيا ٻي دليو جواب ڏنو.

”امان — هو ڏس، چنڊ ڪيترو نه سهڻو پيو لڳي! پر امڙ اڄا رات ته ڪانه ٿي آهي، پوءِ چنڊ ڇو ايڏو ساجهر نڪتو آهي؟ امان... او امان، ڏس نه هو چنڊ.“ ماڻس ورائي ڪوبه جواب نه.

”امان ڏس، منهنجا لڱ ڪوسا ٿي پيا آهن. امان، مون کي بخار ته ڪونهي ٿيو نه! امان تون ٻڌين ڇو ڪونه ٿي —؟

”چڱو —“ صوفيا پنهنجي پورن ۾ هئي. نموءَ جي اکين ۾ لڙڪ ڀرجي آيا، هن جي هٿن مان مڇي ڪري پئي ۽ هوءَ اتان هلي ويئي.

روز شام جو پاءُ سان گڏجي ٻاهر نڪري ويندي هئي، درياهه جي ڪپ تي. هو پئي هٿ هٿ ۾ ڏيئي، گهڻو وقت سنڌوءَ جي ڪناري تي هلندا رهندا هئا. سنڌوءَ جي پنهي پاسن تي سايون سايون پنيون پکڙيل هونديون هيون ۽ سنڌو ور وڪڙ کائيندي وهندي، لاريءَ جي سينڌ جيان لڳندي هئي. شام جو پهر... پکڻ لڙ سج... وڻن جا ڇاپولا لڙائيل، پاڻيءَ سڻان چالورو ڪري پيهندا هئا. جهرڪين جو چرپٽو، ساوا ساوا کيت، مال جو وڻن ڏانهن ورڻ — اهي سڀ ڳالهيون ڪوٽ جي سونهن کي سرس ڪنديون هيون. اڄ پاڻس ڪنهن دوست وٽ هليو ويو هو ۽ لمون ڏاڍي ويڳاڻي ٿي پيئي هئي. لموءَ جي اکين تان لڙڪ وهي ڳلن تي ڪريا ۽ هوءَ ٿڪل قدمن سان ٻاهر هلي وئي. مان سندس پويان پيس. هوءَ باغ ڏي پئي ويئي اڄ هن کوهه تي ويٺل عورت ڏانهن نهاريو به ڪونه ۽ نه ميدان ۾ ڪيڏندڙ ٻارن کي ڏٺو. هوءَ باغ ۾ ويئي ته ان وقت چنڊ مٿي چڙهي آيو هو. چالبوڪيءَ جا ڪرڻا وڻن مان

ڇٽي هيٺ ڌرتيءَ تي ٽي ڪريا. باغ ۾ ٻاگڙين جا ڇڏيل سامان ٽڙيا پکڙيا پيا هئا. ٻاهه تي ڪاريون ٽيل مرون... ڀڳل ٿالهه دِلا... ڳوهن جون ڪلون... ڪُمين جا ڪوها... رسين جا ٽُڪر، ليڙون ـ نمون هڪ هڪ شيءِ کي ڇُهي ڏٺو. من ۾ اهو ته ٺ آهيس ته: ’ڪاش، هوءَ به انهن ٻاگڙين سان گڏ هلي وڃي ها.‘ هوءَ هوريان هوريان هلندي وڃي ٿالهيءَ جي وڻ هيٺان ويٺي. پٽساريل پيرن کان اڏ ـ پئي وهي، جنهن ۾ پاڻيءَ بدران واري پئي اڏائي. مان وڻ جي اوٽ ۾ بيهي نموءَ ۾ نهاريو. وڻن جا هڙ ٻن ڇٽي ويا هئا. هوءَ چنڊ جي چالبوڪيءَ ۾ منهنجي گهر جيان آجڙيل ۽ يڙيالڪ پئي ڀاسي. ڇڻ ويران مندر. سندس ڳلن تي ڳوڙها ويا ٿي ٽمندا. مان پنهنجي اندر ۾ نهاريو. پٿر ميڻ جيان پگهرڻ لڳو هو. نموءَ جا ڳوڙها وهڻ بند ٿي ويا هئا ۽ سندس ڳلن تي ميرانجهڙي ريکا ٺهي پئي هئي. هن کي شايد ننڊ لنڊ اچي وئي هئي. مان اڳتي وڌيس. نموءَ جي پر ۾ وڃي ويٺس. منهنجي اکين اڳيان اوندهه اچي وئي. مان ايڏو ڪنور ڇو هوس؟ ان جو به ڪو ڪارڻ هو. منهنجي ڳچيءَ ۾ انيڪ ڳٽ پيل هئا. منهنجي مٿان سماج جيڪا ذلت مڙهي هئي، ان سان مُنهن مقابل ٿيڻ جو مون منجهه حوصلو ڪونه هو ـ پوءِ مون به ٻين والڪر پاڻ تي مڙهيل ذلتن جو بدلو پنهنجي ولهيءَ کان پئي چُڪايو. ٻارن کي ڀيڙي، مان پنهنجي ڪوڙي انا کي آٿت پئي ڏنو.

ڪروڌ... ڪروڌ، جنهن منهنجي گهر کي قبرستان بڻايو هو... ڪروڌ، جنهن منهنجي مومل کان مرڪون کسيون هيون... ڪروڌ، جنهن نموءَ جي اکين کي ڳوڙها ڏنا هئا. هر سنڌي مڙد جيان مان به اذيت پسند هوس. ڀيڙا ڏئي ۽ ڀيڙا ۾ کهاري، مان ڪهڙي جذبي کي خوش ڪيو هو!

مون ڀهيٺ نيوڙي نموءَ کي هنج ۾ ڪنيو، هيئنر هن کي ننڊ ڪٽي ويٺي هئي. منهنجي مٿان آڪاش ۾ چوڏهينءَ جو چنڊ ڪڙيل هو، هو به مون سان گڏ همراهي هو. چنڊ مون مٿان عورت ۽ مڙد جي امر پيار مٿان ڪرڻن جي ورکا ٿي ڪئي. اڄ مون پاتيو پئي، ته جوڀن جي ڏينهن جيان سگهارو ۽ ٻلوان ٿي پيو آهيان. منهنجي رڳن ۾ رت نه، پر چالبوڪيءَ جا ڪرڻا پئي وهڙيا، جن منهنجي اونداهي الدر کي اجرو ڪيو هو.

(ااول جو هڪ باب)

Gul Hayat Institute

✤

شاعري، ادب ۽ آرٽ سان دلچسپي رکندڙ دوستن لاءِ، رسالو ’مهراڻ‘ هڪ بهترين تحفو آهي.

هفتيوار ’همدرد‘ ميرپورخاص
1978.8.7ع

مشتاق ڪاملاڻي

ڏنڀيل رت

ڪيس ڏنو هٿائين ڏنُوهہ آڏيندي. ٽاڪ منجهند جو ٽيلومل رائيس ميل ٻويان. ساڻس گڏ هيون ٻيون ڪيتريون ليڙون ليڙ آپالڙيون، شهر جي پروارن بالڪ جي گهرڙنا واريون ماڇائيون.

هوءِ اڃا مُسڪڙي هئي. گَربڻ جي ٻند گل جيان. گهيريل هئي غربت جي ڪُٻ سين. گهٽيل هئي جنهن ڪُٻ ۾ هن جي هرڪا سَڌَ. جرڪي رهي هئي، سندس سنهڙي ٻَج واري رانَ، گربيءَ جي قاتي ويل سٽڻ مان، چيت جو چنڊ جهاتيون پائي جيئن جهَڙ مان.

هَن جون لڳاهون مٿي کچنديون ويون ـ ڳُجهہ ڳوهہ ڦولهينديون، بيهي رهيون، ڪيچ وٺان قاتل، ڪاري سُتَ سان پريل چيت جي چولي وٽ. وڏي ويس دل جو ڏڙڪو. ڳڙڻ لڳس ٻگهر نراڙ تان. ٻئجي ويس ڏانوڻ. بيهي رهيو ٽنيي هٿي.

”لئي امان، ڪٿس هو پائي ته ڏس ڪيئن ٻيو تڪي!“

ماڻس ڪنڌ مٿي ڪنيو. ڇيج هيٺ چڏيئين. جُوهہ ٻائي وڏڻ لڳي ڏلهنس.

”ڪَڇا وڃايو اٿئي؟ ماڻهين ڪا ڀٽهين...“

”......“

”توڪَنَ آهيان ـ ڪيڏنَ تو سُٽين ڪَ؟ ڪڇا لا بيٺو آهيين!“ ڏو ٽڏاڙ يائينس ڪلهي ڪٺان.

هن ڪان وڃائون ويون وسري. لتاڙڻ لڳو توهن جا ڏيڳ.

”لَڪ جي......“ ٻنيان ٻـُجو گروڙ يائينس.

•

ڪِريو ٻيو هو ڪوچ تي. ڳَوڙهي ڪنهن سوچ ۾. توهن هاٽي دَزَ بہ نہ ڏوتي هٿائين منهن تان.

”ٻوتار، ڪهڙي خفقان ۾ آهيو؟“

”نبو، سٺو جو آئين.“

”حڪم ڪيو سائين!“

”ٽلومل جي رائيس ميل ٻويان توهہ آهن نہ ـ واهہ جو داڻو ڏسي آيو آهيان.“

Gul Hayat Institute

”رائيس مل پو يان؟“

”ها نبو، چوريءَ جي ڳالهه ئي نه ٻڇ، ڇڙن وجهي ڇڏيا اٿئين.“

”پلا پوتار، ڪاڏيءَ وٺ تر ته ڪونه هئس؟“

”......، ان ڪافر ته ڪانُ هنيو اٿم.“

”ته پوءِ اها ڪرڙ جي ڏيءَ آئو َ ڪرڙ جي.“

”ڪرڙا ڪير آهي ڪرڙ؟“

”اوهان پوتار ڪونه سڃاڻو. بس ائين ڪٿي سمجهو ته پاڻ پڪو جواري، چرش ۽ ڀنگ جو موالي، ڪمائي پائي به ڪونه. بُکٿي پيٽ جي پورائيءَ لاءِ روز جوئُس ۽ ڏيٽس اينديون آهن ميشين پويان تنوهه آڏٺ.“

”تون پلا ڪيئن سڃاڻينس؟“

”منهنجي ڳوٺ جو ته آهي پوتارا“

”نامراد پوءِ ايترو وقت ڳالهه ئي ڪانه ڪيئي.“

”سائين جوئُس ڏاڍي ڏنگي آهي. جڏهن ساڻ وانگي هجي ها، ته ڪٿي هٿولس ها به ڏوڪڙ پوت تي.“

”حرامپائي ڇڏ سوئر، ان سنڌڙيءَ سان سئوڻ ڪرائي.“

”پاڻ ڪنان سائين ڳالهه ڪري.“

”ڳريءَ جا پٽ! هان وٺ هي.“

نبيءَ به ويو پنجي پنجاهه جو پتو ڏسي.

”پر سائين؟!...“

”پر ڇا؟“

”اهو ڪم هير ئي ڪين سگهندو.“

”چوين ڇا پيو؟“

”اوري ڪيو ڪن.“

”اڙي، ائين ئي پڏاءِ.“

”نه پوتار راز جي ڳالهه راز ۾ ڪبي، پتين ڪي به ڪن آهن.“

ويجهو ڪيائين ڪن. دل سان لڳيس صلاح. تهڪن ۾ ويا پئي لڙهي.

اتر لڳڻ ٿيا شروع. چڪ پندرهين واري ڪمند جي فارم جي ڪٽائي به ويئي زور ٿيندي. چوڌاري ڇؤنرن جيڏيون جهوپڙيون ويون اڏجي. ڪئين ذاتيون اچي ٿيون هيون ڪٺيون. هوءَ به آئي هئي، ڪٽائي ڪرڻ، ماءُ سين گڏجي. سچو ڏينهن ڪاڙهي ۾ ڪيائون

Gul Hayat Institute

ڦي ڪٽائي، رات جو سوجهاڳيءَ وچي تي ٽيا سوڙ پيڙا. سڄي ذهنن جو ٽڪ، جي اک لڳين ته سڄ ڪنان اڳ ڪو ڪٽي اٿارين.

●

۽ هو. چرس جون چار سلفيون چاڙهي، ڪريو پيو هو تڏي تي، کهريءَ ڪنهن سوچ ۾. چرڪائي رهيا هئس هوڪرا مولو مواليءَ جا. مولو هو موالي به آڙيڪاپ.

”پنگ ڪرائي رلگ وجهي ونگ وڪوڙي.“ مولوءَ نعرو هنيو. ۽ ڏانهنس وڌايائين پريل گلاس پنگ جو.

”نه بابا.“

”اڙي، هٽ ٿو موٽائين گيدي!“ مولوءَ کي ٻخيلي وٺي ويئي.

”ٻرهون ڪرينس، اِنَ ڪنان ته چرش چڱو آهي. دلير لشو ته آهي، ايها پيڻ ڪنان ٻو ماڙهو ٻورو ٻاتلائي ٻنجيو وڃي.“ ڪرڙ ڪر موڙيندي چيو.

”هائو يار!“ مولوءَ ڪنڌ ڌوڻيندي چيو: ”اڄ موچڙا کائي آيو آهين، تڏهن پيو اهڙيون ڪبرون ڪرين.“

هو چپ ٿي ويو. ۽ مولوءَ چاڙهيو چپن تي پريل گلاس پنگ جو، ڏيڻ لڳس کوکها مولوءَ جو گفتو.

”موچڙا کائي آيو آهين... موچڙا کائي آيو آهين.“

مولوءَ جو جملو لـ هو چڻ سندس ڳڙهه ۾ ڪڪڙ جي چوب هئي. وڏو چور هو ڪانڙيو هو، بدمعاش هو، لفنگ هو، ۽ اڄ ڪري وڏو هوس ڀاڙيو پنگ جي گلاس. ڪوهه ڪاڏائين موچڙا. اڳين ته ڪڏهن نه ڪاڏا هئائين. ڪير ڪچندو هو، ڪترا ڪري ڇڏيندو هوس. ڪيترا ٻـ ڇٽا هجن ڪوس وجهي ڇڏيندو هو. ڪنهن ڪنان لـ هو ڪنبندو. ٻوءِ ٻـ اڄ هو ڪائي آيو جوارين هٿان موچڙا. ڪالو جوٺاريءَ جو جملو ڪڙڪو ڪري پيهڻ لڳس الدر:

”ڪُنجر کهر ۾ ٻيٺي اٺئي ٻسي جي ٿو ڳٽي ڪرين.“ ڏله لڳو ڪرڻ، ’ڪهاڙي وٺ هجي ها ته ڪوس وجهي ڇڏيان ها.‘ ٽڪا لڳو ساهه ڪڻڻ ’اڳين ته سڌائين ٻاڻ سين ڪٽندو هوس.‘ ٻاسو ورايائين، ڪريس وڃي نهار، ڳاڙهين اکين جي لهار، گولن جهڙين اکين جي لهار، ٻاسي ۾ ٻيل ڪهاڙيءَ تي. اچي چٽر، لاٻڙي، ڳاڙهي ڳن واري ڪهاڙيءَ تي.

’ڪرٽي ڇڏيندس... ڪَن، سمجهن ڪچا ٿا... ٻسو نه هوم ته ڏيءَ تي گار ڏائون... لشي ۾ هوس تڏهن پنج ڇٽا مٿان چڙهي ويام. ڪير ٽيندو آهي ڪالو جو مون ڪن ٿو ائين چئي. ڪٽي جو، جواري جواريءَ جو ٻٽ...‘ اندر ۾ آڪ جو ڪير ٻڄي ويس. ’آئون ٻه ته جواري آهيان، لشائي آهيان... نه ڪڏان ها جُوا، نه کان ها گاريون... هو حق تي آهن... هو حق تي آهن... سچا آهن... آئون جواري آهيان، لشائي آهيان، بيغيرت آهيان، ڀاڙيو آهيان...‘ ڏڪڻ لڳو سڄوئي، ڏاڍا جهليائين هٿ، ڪهاڙيءَ جي ڳاڙهي ڳن ۾:

Gul Hayat Institute

’آئون بي غيرت ناهيان... ڀاڙيو ناهيان...‘ ڀگهر ۾ تي ويو سچو شل. ٽپ ڏيئي اٿيو.

”ڪيڏانهن ٿي ڪيڏالهن؟“ هاشم اوتاري سان نڪرلدو ڏسي هڪل ڪيس.

ڪجهہ نہ ڪڇيو، ٽڪڙو ٽڪڙو ويو لڪري اوتاري ڪنان پرهون. وڪاري لڳو وڃڻ، لاهين تان، چاڙهين تان، ڪامن سان، ڪڏن سان، ڪوٻن سان، لٽين سان، لاٺن سان، ڊٻن سان، ڪالڊيرن سان، جتان ٻي آيو اتان ٻئي ويو. وڪاريندو. جهر جهنگ لتاڙيندو، نہ ڪنڊن جي پرواهہ، نہ ڪٽين جو ڊپ. ڪسيون اورانگهيندو، ٻِڏ ڏيندو، سهڪندو، هالپارا هڻندو، پيرن جي دٻ دٻ ڪندو، ڀڳو ويو. ڇڙ اتر سان ڊوڙ پڄائيندو.

●

ٻئي ماهہ ڏيئون سياتي ڪنان ڏاڍا ٻک وڃهيو، هيٺ تڏي تي، ٻئي ڪيائون اوپاريون لهواريون خبرون.

”امان مون ڪَن تہ هت پئو تو ٿئي.“

”چا جو پئو چوري، مون ڪَن ٻک وڃهيو ٻئي آهين، اڄ تيو ڪجا اينئي؟“

”امان ابا تہ اچا ڪين وريو.“

”ڪوهہ تي چئنيس ابا، ابا هجئي ها تہ هوڙن حالن ۾ ڪوهہ هجيين ها؟ ابا توجو مري ويو ڏيءَ! توجو ڪرڙ ٻي مري ويو. تون ننڍڪي آهين. چورڙي، جتير...“

هوءَ چپ تي وٺي ۽ پوءِ بانت جي ڏڪا ڏڪا جهوپي مان هوائن جا سُولست ڊپيل مڏڪن ۾ لڙهي ويا. سَرن جي سَرپاٽن سان الهي ڪڏهن اک لڳي وين.

●

”امان! امان! آم َ...“

گهٽي چڏيس ڪنهن آواز. ڇڪي ڪيس ڪنهن ماٺس ڪنان ٻري. ڦٽوات لڳي ڪرڻ، ٻکيءَ جيئن ڦاسي پيو هجي، ڪنهن پارهيڙيءَ جي ڪنڊيءَ ۾. اوچتو ڪنهن ڪهر ۾ اندر جهوت پاتي، تارن جي چاٽ ۾ اڇي، چٽر، لاٻڙي ڪهاڙي، ڳاڙهي ڳن واري ڪهاڙي، مٿي آيي ٿي. شڪي مٿان شپڪو ٿي ويو. رت جون ڪسيون وهي هليون. هوءَ پيپاڪجي اٿي. چمنيءَ جي ميرانجهڙي روشنيءَ ۾ ڏٺائين، بہ لاشا رت ۾ ٻڏاٺا، جن جي وچ ۾ پيٺو هو مڙسهنس ڦابو جهليو ڪهاڙيءَ ڪي، رت هاٿي ريٺي ڪهاڙيءَ ڪي.

Gul Hayat Institute

خالي پنو

سانول

سورج اڪ ۾ ڦاٿلو پڃي ويو هو.

۽ ڏينهن ڦيندرندو، پٽين کي جهليندو، ٻهاڙ جي چوٽيءَ تائين پهچندو، ساهيءَ پٽڻ لاءِ ڪجهه دير هانپارو هڻندو رهندو، پوءِ پهاڙ تان ڀاڻ ڊاري چڙهندو—آتاهين ڪان هيناهين ڏالهن جن جو ڪٿي به ڇيهه نه هوندو.

هو به ڪِري رهيو هو. لاهيءَ تان مسلسل لُڙهي رهيو هو. ٻولاٽيون کائيندو. مٿان ڪاٺ هيٺ ڏالهن. بندوق جي نالي‌ءَ ڪان به وڌيڪ پوساٽيل اونداهه ڏالهن. گهر ڪان آفيس... ڳوٺ ڪان شهر... دشمنن ڪان دوستن ڏالهن—۽ هن جا هٿ ڪٿي به ٽِڪي نه سگهيا. جنهن به شيءِ کي پڪڙڻ چاهيائين، سا به ساڻس گڏ رُڙي، لڙهڻ تي لڳي—وڻ، ٻاهڻ ۽ گاهه جا ٻُٽ—ٻُوڙا.

۽ گهٽين، رستن، چوڪن تي، جتي ڪٿي، هر هنڌ آهو اندو ماڻهو هن جي ڪَڍَ هو.

”تون دروازو کولين، ته ان ماڻهوءَ جي الڏين اکين ۾ نه ڏسجان، نه ته تنهنجي ليٽڻ جي جوت به ڪسجي ويندي—۽ تنهنجي ڪُليل ليٽن تي هٿ رکڻ جو ساهس مون ۾ ناهي. جي مون دروازو کوليو، ته مان ته آلهيءَ سان ٻيڙهه تي ويندس، منهنجا ساڻس ڪيترائي پلالله رهيل آهن: حفيظ عالمائيءَ، ثميره الطاف، لسير جا ٻلاند، رخشي ۽ جاليءَ جا ٻلانه.“

سورج اڪ آڏو الڏيرو ڦهلجڻ لڳو هو.

۽ ڏينهن نظر نه اينهڙ، لڪيرن ٻنا هٿن سان ٽيلهجندو، پهاڙ جي لاهيءَ ڏالهن ڏِڪبو ويندو. رات جا پير پڪڙيندو—۽ رات هڪ ٿي ٽڏي سان هن جي نراڙ تي آٽنمنهو ڦٽي رت چڏي، پير چڏائي ونندي—۽ پٿر پنهنجي جڙَ چڏي ڏيندو.

نديءَ جون گهرائيون ۽ پهاڙ جون اوچائيون هن به چاهيون هيون: پر ڦيو آن جي بلڪل اُبتڙ. نديءَ مٿان هُو اولَ ڪانيءَ جيان هو ۽ پهاڙ تي پنهنجي جڙَ چڏي ڏنل هڪ پٿر سمان... ۽ لڳاتار ويو ٿي هيٺ ڪِرندو—پستين ڏانهن.

Gul Hayat Institute

سورج-ڳانو لڙڪي پيو هو.
”سورج-مشڪين کي آجهاڻ لـ ڏجان. ڀرڪڻ لڳن تـ الهن آڏو ٻڪ ۾ پنهنجو مشڪ ڏري ڇڏجان!“

آڏو پيل ڪوري ڪاڳر تي مس ڪُپڙي هارجي ويئي هئي. ۽ هو مس جي ڪارلهن کي ڪاڳر جي رهجي ويل اڇاڻ ڏانهن وڌندو ڏسندو رهندو. اڪ بہ ۽ ڇينبي سگهندو. ۽ رات چاهي جيان لوسيندي وڌندي ايندي. هٿ وڌائيندو تہ گول تي ويندي ڪينهوءَ جيان، ڪنڊا سيڙهيندي- ۽ هٿو قلم ڇپن ۾ جهليو، انڌي مس کي سڄي پني تي ڦهلجندو ڏسندو رهندو. ڪٿي نہ ڪٿي رهجي ويل اڇي ٽُٻڪي جي آس ۾. پوءِ گهنگهور آپ ۾ رهجي ويل اڪيلي ستاري جيان، آن اڇي ٽُٻڪي تي پنهنجا نيڻ ڪُپائي ڇڏيندو.

”ڪوهن جا وات سدائين آسمان ڏالهن پٽيل ڇو هوندا آهن؟“
”جيئن تارا ڳڙڪائي سگهن.“
”۽ ماڻهن جا وات؟“
جواب ساريل هوس:
”روشنين کي ڳيهڻ ۽ اندر جي ڪارنهن کي اوڳاڇڻ لاءِ.“
۽ ڪارنهن اوڳاڇجي رهي هئي. ڪاڳر جي ڇڻن ڏسائن ڪان الڏي مس ڦهلجي رهي هئي.

”ڪوئلي جو ڪاروبار ۽ پبلشنگ جو ڌنڌو ساڳي ڳالهہ آهن: هٿ بہ ڪارو تہ منهن بہ ڪارو.“
رائٽر/ايڊيٽر/پبلشر/پرنٽر/ڊيلر/ايجنٽ/.../... پنهنجو وات پٽي ڇڏيو هو.
”توکي رچنا جي دوا لاءِ ڏوڪڙ کپن ۽ مون کي ڪهاڻي کپي.“
--۽ هو ڪهاڻي لکڻ لاءِ ڪمري ۾ بند ڪيو ويو هو. هن در بند ٿيندي ڏٺو. ڪڙي ڏيڻ جو آواز پڌائين. ان ۾ تالو ڦاسائي ڪنجي گهمائي ويئي-- پوءِ سڀ آواز مري ويا.
......؟؟......(--)”......“
؛ ؛ ؛ / ؛ ؛ ؛ / ؟ ؟ ؟

Gul Hayat Institute

هن ڪهاڻي لکي ورتي: ”خالي پنو“. سري ڪان سواءِ سڄي پني تي ڪجهہ بہ لکيل نہ هو- ۽ انهن اڻ لکيل اکرن ۾ انيڪ ڪهاڻيون سمايل هيون. اونداهي ماضيءَ، ميساريل حال، انڌي آئيندي جي ڪهاڻي... اسپيس ايج وارتا... نئين يُگ جي نئين ڪٿا... پولارن جو ماڻهوءَ جي اندر کي ڪوريندو ويو ٿي ڦهلجندو: ان جي ڪهاڻي. ڪوڪلن رشتن ناتن جي ڪهاڻي، پر پبلشر ۽ پڙهندڙ؟ damn Care...

تڏهن ڪيس لڳو، ڄڻ هو انڌيءَ ڪمري ۾ جڪڙن ڪان بند آهي. ۽ 200 وولٽ جو بلب مسلسل سندس تارونءَ تي ٻري رهيو آهي. ’ڪتي پبلشر تالو ڏيئي چابي سوالن ۾ ته نه اڇلي ڇڏي؟! ۽ جڏهن هيءَ عمارت کنڊر بڻجي ويندي، تڏهن ڪوتينڊڙن کي ڇا ملندو؟ پير ڪڙيءَ ۾ قاتل مُرڪي جو هڏو/شو ڪيس لاءِ‘/...... ۽ هن تالي ۾ چابي گهمڻ جو آواز ٻڌو — پوءِ لڪاءَ مان دروازو ڪُڇليو. ٻن دستانن چڙهيل هٿن مان هڪ سنهس آڏو پيل پنو ڪنيو، ۽ پٺي ڪرانيءَ ڪان جهلي ڪيس ڏکي ڪاريڊور ڏانهن گهليو. ڪاريڊور جي ڇيڙي تي آڊيٽوريم جي پيڪڙيل در مان روشنيءَ جي ليڪ ڦٿڙاتي رهي هئي.

روشنين ۾ وهنتل آڊيٽوريم ۾ گهڙندي هن کي لڳو، ڄڻ ڏينهن ڏني جو چمڙن واري ڪوٺيءَ ۾ هليو آيو هجي. آڊينس کي چهري تي نقاب ۽ جسم تي ڪارا ڪاٺون پاتل هئا. اڳين رو ۾ ويٺلن کي دل واريءَ جاءِ تي دالڪيءَ جيڏا بيج لڳل هئا. اڳين رو ۾ ويٺل دستانن پهريل هٿن واري سان، ڪنهن سُس ٻُس ڪئي، پوءِ ڪنڌ ڌوڻيندو اسٽيج ڏانهن هلڻ لڳو. هير-رانجهي جي ڪهاڻيءَ جي ڪردار ڪيدوءَ جيان. ٺيڪ آن پل لائيٽ آف ٿي ويئي — ۽ هن جي چوڌاري چمڙا چرڙات ڪندا آڏامڻ لڳا. هڪڙو ٿلهو متارو چمڙو هن جي شهه رڳ تي اچي چنبڙيو. هن الهيءَ کي پٺي لاهي، اسٽيج ڏانهن آڇلايو ۽ پيڪڙيل در ڏانهن لُوهه پاتائين........ پهرئين ڏاڪي تان پير ٿڙي ويس — ۽ هو ڪِرڻ لڳو... بولاٽيون کائيندو... هيٺ... هيٺ... پڇاڙڪي ڏاڪي ڏانهن... جيڪو پاتال ۾ لهي ٿو.

پهاڙ تان ڍرندي بازر ۾ نه هليل سورج — سڀڪو مُٺ مان ڇڏائجي ويندس — ۽ ڏينهن، انڌ مان هٿوراڙيون ڏيڻ لڳندو. ليندس ته ڪڏهن پس ترين وچ ۾ گهندو، آڱوٺي ۽ ڏسٽيءَ آڱر جي وچ ۾ رهڙيندو، ڪُڙيءَ ۽ ڌرتيءَ جي چيڀات ۾ مليندو، مهٽيندو رهندو... چمڪائيندو رهندو.

بڇڙو — ڪيهر شوڪت

هو ڪرسيءَ تي ويٺل هو، ڪبس بلب وسائي به ڪافي وقت ٿي چڪو هو. ڪمرو هاڻي ڀيانڪ ۽ پراسرار تاريڪيءَ جي قبضي ۾ هو، ۽ هن جو ذهن هاڻي هڪ ئي نقطي جي چوگرد ڦري رهيو هو—۽ اهو نقطو هو: ثريا کي انهيءَ بي وفائيءَ جي هڪ وڏي سزا—اهڙي سزا جنهن سان ايڏي وڏي ڏوهه جي تلافي ٿي سگهي.

”نه نه... خدا جي واسطي مون کي اهڙي سزا نه ڏي—اهڙي سزا... خدا جي......“

”نڪري وڃ ڪُتي، مان چوان ٿو منهنجي اکين آڏو ٽري وڃ. هاڻي مون سان ڪوئي واسطو نه رهيو آهي نڪري....“

”نه نه، مان تنهنجي پيرن ۾ مرڻ چاهيان ٿي، مان... مون کي هن گهر مان هاڻي موت ئي ڪڍي سگهي ٿو. مان نه ويندس، مان...“

”ڪيئن نه نڪرندين، حرامزادي تنهنجي پيءُ جو گهر آهي جو نه نڪرنديءَ—نڪري وڃ—مان چوان ٿو هلي وڃ ذليل رن... ڪتي... بدمعاش، لچي هلي وڃ هن گهر مان.“

هن ڀرپاڻين ثريا کي لتون هڻي ڪيرايو ۽ پوءِ نوڪرن سان ئي هن کي ڌڪي ٻاهر ڪڍيو.

”او الا! مان ڪاڏي ويندس؟ ننڍڙن ٻچڙن کي ڇڏي ڪيڏانهن ويندس؟ منهنجي ۽ منهنجن ٻچڙن جي زندگيءَ کي ائين تباهه نه ڪر—ٻچڙن جي صدقي مون تي قياس ڪر تون...“

”نڪري وڃ ٻچڙن جي سڪي لڪري وڃ—وڃي پنهنجن يارن سان اهي تال ڪر، مان تنهنجي ناپاڪ وجود کي هڪ منٽ لاءِ به هن گهر ۾ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار ناهيان—هلي وڃ.“

هن زوردار لتون هڻي ثريا جي هٿن کي چائنٺ تان هٽائي در کي بند ڪري ڇڏيو.

”هاڻي ڏسندس ته يارن وٽ ڪيئن ٿي سگهه مائين!“

ثريا کي اهڙي سزا ڏيڻ تي هن جي چپن تي فاتحانه مرڪ لڙي آئي. هن تصوير ۾ ثريا کي در در تي نوڪرون ڪائيندي ڏٺو، ذلتن جي گندگيءَ ۾ ڪيرندي ڏٺو—تباهه ٿيندي ڏٺو. هن جا حال بڇڙا ٿي ويا هئا ۽ ڪپڙا ليڙون ليڙون ٿي ويا هئس. جسم ڪوڙهجي

ويو هيس. هن جي جوانيءَ جا گل ڇڻي چڪا هئا، ۽ هو هڪ هڪ جي آڏو هٿ ٻڌي ڪيرو سوال ڪري رهي هئي.

”اوسائين الله جي نالي...“

”او بابو خدا......“

ثريا جي اهڙن حالن تي هن ڪان هڪ پوائنٽو نهڪ نڪري ويو ۽ هو خيالن جي دنيا مان نڪري آيو. هاڻي هو ان طلاق ڏيڻ تي، ۽ طلاق ڏيڻ ڪان پوءِ ثريا سان جيڪي سڃهه ٿيڻ وارو هو، ان تي تصور ڪري من ئي من ۾ مزو وٺڻ لڳو. ڪيتري دير تائين اها طلاق هن جي گهاوَ تي ملم رکندي رهي. پر اوچتو ئي اوچتو هن جي اها خوشي ڪافور ٿي وئي، جو هاڻي هن جي سوچ جي ڌارا ان طرف وهڻ لڳي ته خود طلاق هن سان انصاف ڪري نٿي سگهي. ازالو ڪري نٿي سگهي. اهيءَ گهاوَ تي مرهم رکڻ ته ٺهيو ويتر ان تي لوڻ ٿي ٻرڪي. ڇير ٿـي ڏئي. هن چاڻي ورتو ته ثريا جو بي پناهه حسن ثريا کي تباهه ڪري نه سگهندو. ڪوڙهي فقيرائي بنائي نه سگهندو، اٽلو هن کي زندگيءَ جي جنتن ڏانهن وٺي ويندو. هوءَ جنهن کي به چاهي پنهنجي سونهن جي چار ۾ ڦاسائي غلام بنائي سگهندي. ڪوبه هن جي سونهن جي دام ۾ ڦاسڻ کان انڪار ڪري نه سگهندو. هو ان سونهن جي هٿيار سان نه رڳو سارو جوڀن ئي عيش سان گذاري سگهندي، پر ان جوڀن جي بهار کان پوءِ به هو پنهنجي لاءِ ايترو بچائي سگهندي جو اچڻ وارن ۾ به مڃي ماني کائي سگهي. هن کي ثريا جي منصوبن ۽ سليقي مندي جي مڪمل ڄاڻ آهي. ۽ ايئن ٿيڻ هن کان ڪڏهن به برداشت ٿي نه سگهندو. هو ان جو تصور به ڪرڻ نٿو چاهي. هاڻي طلاق هن تي ٿهڪ ڏيڻ لڳي. هن تي ٽٽرون ڪرڻ لڳي. هن سو چيو ته ثريا تي طلاق ڏئي هن کي عيش واري زندگي گذارڻ نه ڏيندو. پر هو هن کي اهڙي سزا ڏيندو جنهن کي ثريا جا پويان به ياد ڪري لرزي ويندا، ڪنبي ويندا، ڏيهه کي ڏس ڏيندا:

هن هڪ دفعو يقين ڪرڻ لاءِ وري ثريا کي پاڪر پائي ڏٺو. ثريا کي واقعي ننڊ کڻي وئي هئي.

”ناڱڻ توکي ننڊ ۾ ننڊ نه ڏنم ته منهنجو نالو ڪٺي ڪتيءَ تي رکجانءِ.“

هو پنهنجي منهن پڙڪيو ۽ پوءِ آهستي آهستي پلنگ تان هيٺ لٿو. بلب ٻاريائين. اگهور ننڊ ۾ ستل ثريا ڏانهن ڏٺائين ۽ پوءِ ساري گهر ۾ چڪر هنيائين. ٻين سان گڏ سندس ٻئي ننڍڙا ٻار به ماڻس ۽ پيڻس سان موت جهڙي گهريءَ ننڊ جي قبضي ۾ هئا. هو ڪمري ۾ گهڙيو. در بند ڪيائين ۽ پوءِ اڳتي وڌي بلب وسائي، پنهنجو وهاڻو ثريا جي وات تي رکي، وهاڻي جي مٿان ليٽي پيو، ڇاتي ۽ سموري جسم سان وهاڻي کي پنهنجي پوريءَ طاقت سان زور ڏنائين. ثريا جو وهاڻي ۽ ڇاتيءَ جي زور سان ساهه منجهڻ لڳو ۽ هو پاڻ ڇڏائڻ جي ڪشمڪش

ڪرڻ لڳي. هن اڃا به پنهنجي سموري طاقت گڏ ڪري ورتي. ثريا جي لڇڻ پڇڻ ۽ ڦٿڪڻ ۾ هاڻي تمام گهٽي واڌ اچي ويئي هئي. موت جي شديد جنگاڻ ۾ آخرڪار ثريا ڦاٿل ڪرڙيءَ جان اچي ڦٿڪي هڪ آخري وڏي ڪوشش ڪئي ۽ پوءِ سندس جسم سنجي هميشه لاءِ ٿڌو ٿي ويو. هو ٿڪا ٿڪا ساهه کڻڻ لڳو. هٿ سان نرڙ تان پگهر اگهي، هن ثريا ڏانهن نهايت ئي نفرت سان نهاري ثريا جي منهن ۾ ٿڪ وهائي ڪڍي ۽ پوءِ کٽ تان اٿيو.

خيالن جي تنڌ سان ئي هن جي چپن تي فاتحانه مرڪ نچڻ لڳي. هن کي لڳو ته اهائي صحيح سزا آهي. ان سان اهڙو لڳل داغ ڌوپجي سگهي ٿو. ان سان ئي منهن تي ڪهايل دالڪيءَ جي ڪارنهن کان اڄو ٿي سگهجي ٿو. اهوئي ان مرض جو صحيح علاج آهي، ٻي ڪابه ڦڪي فرق نه ڪندي. هاڻي هو ان موت ۽ موت کان پوءِ پيش ايندڙ ڳالهين لاءِ پاڻ کي تيار ڪرڻ لڳو:

”ماءِ لارڊ مان بلڪل بي قصور آهيان، مان هڪ اهڙيءَ عورت کي ڪيئن ٿو قتل ڪري سگهان، جنهن سان سون کي شاديءَ کان پوءِ ئي نه پر شاديءَ کان اڳ ۾ ئي محبت هئي. ماءِ لارڊ اسان جي لوَ ميريج هئي. مقتوله جي زنده رهڻ تائين اسان جو پيار قائم هو. ۽ اها رڳو منهنجي مائٽن جي ئي نه پر سموري پاڙي وارن جي راءِ آهي، ماءِ لارڊ اسان کي ڄاڻيندڙ اسان جي مثالي پيار جون هرهنڌ پچارون ڪندا هئا. اهو توهان معلوم ڪري سگهو ٿا. ماءِ لارڊ مان پنهنجي اهڙيءَ شريڪ حيات کي ڪيئن ٿو ماري سگهان جنهن...

۽ پوءِ هو اهڙي بچاءَ جي طريقن ۽ ثريا کي جدا جدا نموني جي اذيتن ڏئي مارڻ جي طريقن تي تصور ۽ خيال پچائيندو رهيو. هو ڪڏهن ثريا کي گهٽا ڏئي ماري رهيو هو، ڪڏهن هن کي مڏي ڪاتيءَ سان ڪهي رهيو هو ته ڪڏهن هن کي ڪوليون هڻي ماري ٿي وڃائين ۽ وري ڪڏهن پوليس ته ڪڏهن مائٽن ۽ دوستن سان ته ڪڏهن ڪورٽ ۾ پنهنجي بچاءَ ۾ بيان ٿي ڏنائين. ائين ثريا جي موت ۽ ان کان پوءِ جي حالتن تي سوچيندي هن کي ڪافي دير ٿي وئي. ان ڳالهه کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ هاڻي هو ثريا جو انتظار ڪرڻ لڳو، پر ثريا هئي جنهن اڃا تائين اچڻ جو نالوئي نه پئي ورتو، ۽ ان ڳالهه هاڻي هن کي پريشان ڪرڻ شروع ڪيو هو. هو بي چيني مان ڪرسيءَ تان اٿيو ۽ ڪجهه وقت ورانڊي ۾ بيقراري سان هيڏانهن هوڏانهن ڦرڻ لڳو، ۽ پوءِ هو درڪولي گهٽي ۾ آيو، ۽ اتي ڪافي دير تائين بيٺو رهيو. رستو هاڻي سنسان ٿي ويو هو. ڪڏهن ڪڏهن ڪا ٽيڪسي يا رڪشو ٿي آيو ته هن کي ثريا جي اچڻ جو گمان ٿي ٿيو. آخر تنگ ٿي هو وري گهر ۾ موٽي آيو. پلنگ تي ليٽڻ کان پوءِ به هن کي آرام نه آيو. هاڻي هن جي ذهن هڪ ٻئي نڪتي ڏانهن سوچڻ شروع ڪيو هو. هن کي محسوس ٿيڻ لڳو ته ثريا نه رڳو اڄ موٽي ڪانه ايندي، پر هوءَ هميشه لاءِ وري هن جي گهر جي چائنٺ ڪونه ٽپندي ۽ ان ڳالهه هن جي جسم ۾ ڏڪڻي پيدا ڪري ڇڏي. هن جي

Gul Hayat Institute

اکين ۾ ڊپ لهي آيو. ٻکي جي فل اسپيڊ ٻه هن جي جسم ۾ ٻکهر کي روکي نه سگهي. هن سوچيو، ثريا جي ڇڏي وڃڻ کان پوءِ هو پاڳل ٿي پوندو. هن جو گهر برباد ٿي ويندو. هن جا ٻار رلي ويندا. هن جي مائٽن جي زندگي تباهه ٿي ويندي. هن سوچيو، هو ائين ٿيڻ نه ڏيندو. ثريا کي ان پوڙهي مکروهه ٻاس سان وڃڻ نه ڏيندو. هن سوچيو، ثريا کان سواءِ هن جي حيثيت به ڇا هئي! خسيس ڪلارڪ، جنهن جي پگهار خود هن جي وجود لاءِ به پوري نه آهي. اها ثريا آهي، جنهن جي آمدنيءَ سان گهر جو گاڏو گهلجي ٿو، نه ته ماڻس، ننڍڙا ٻار، ٻائر، جوان ڀينرون ۽ پٽس جو ڪاڏو ٻيتو، ڪپڙو لٽو، دوا درمل ۽ پڙهائي ڪٿان پوري ٿيندي؟ ڪير الهيءَ دوزخ جو پيٽ ڀريندو؟

”نه مان ثريا کي وڃڻ نه ڏيندس ـــ وڃڻ نه ڏيندس.“

هن محسوس ڪيو ته ثريا هن لاءِ، هن جي گهر لاءِ هڪ اهم هستي آهي. هڪ بيحد ضروري شيءِ آهي. هڪ لازمي حصو آهي، جنهن کان سواءِ هر شيءِ اڻ پوري آهي. نامڪمل آهي. اڌوري آهي. رهجي ويندي. هاڻي هن کي پنهنجو پاڻ تي چڙ اچڻ لڳي ته هو ڪهڙو نه بيوقوف آهي. هڪ اهڙيءَ هستيءَ کي سزا ڏيڻ ٿو چاهي، جنهن کان سواءِ هو هڪ پل به جيئي نٿو سگهي، جنهن جي مدد کان سواءِ هن جي زندگي تباهه ٿي سگهي ٿي. ثريا کان اڳ هن جي زندگي ڪهڙي هئي؟ هن جي گهر ۾ ڇا هو. گهر هو يا گند ۽ ڪچري جو ڍير. پيون شيون ته ٺهيو، ڀر ضرورت جي شيءِ به هن وٽ ڪونه هئي. ٻيءَ جي طرفان ورثي ۾ ملندڙ ٽپڙن کان سواءِ هن هڪ به شيءِ ورتي هئي؟ سڀ ثريا جي طفيل ـــ ها سڀڪجهه ثريا جي صدقي ئي. ثريا گهر ۾ لڇمي بڻجي آئي آهي. هن کي محسوس ٿيو ته اڄ جڏهن هرڪنهن جي وات تي هن جي گهر جي تعريف آهي، نه رڳو ثريا جي ڪري، ٽي. وي، صوفا، سون، بئنڪ بئلنس ۽ پيو سڀڪجهه ڇا ٻهريائين هو؟ ۽ اهو پيار، اهڙو والهانه پيار ڪا ٻي عورت ڏئي سگهندي؟ هن جي چپن جي ڪنڊن تي هڪ عجيب مرڪ ڦهڪڻ لڳي.

”ٻي ڳالهه ٻڌي اٿئي؟“

”نه.“

”بس بابا قيامت آئي.“

”اڙي ڳالهه ڇا هي!؟“

”بابا، بي غيرتي جي حد ٿيندي آهي ـــ ڏس ته ڪهڙو زمانو آيو آهي. زال وتي يارن سان هلندي ۽ مڙس وتي ٽانءِ ۾ پريو ـــ توبهه توبهه ڦي منهنجا رب! لڪ هجيس ته ٻڏي مري!!“

”اڙي ڪنهن جي باري ۾ پيو بڪين؟“

”بکان پيو! ميان حقيقت پيو ٻڌايانءِ. پاڻ وارو حليم آهي نه ان جي زال پين سان ڪارو منهن پئي ڪري.“

”لہ نہ؟“

”اڙي مان جوڙس کي اکين سان ڀين جي ڪچ ۾ ڏٺو آهي، ڪوڙ ٿورئي ٿو هڻان.“

”مسٽر حليم توکي اکيون ڪونهن يا بي غيرت ٿي ويو آهين؟“

”ڇا ٿو چوڻ چاهين؟“

”ڇا ٿو چوڻ چاهيان— تون منهنجي ڳچيءَ سان هٿ تہ ڪيد. ميان، پنهنجي زال کي سنڀال، هٿن مان نڪتي ٿي وڃي...“

”تون ڪوڙ ٿو ڳالهائين.“

”ڪوڙ ٿو ڳالهايان ها ها... واهہ...“

”توکي ان جو ثبوت آهي؟“

”ثبوت ڪوڙ. ثبوت مان توکي ڏيکاريندس. ميان، هڪ تون ئي الڏو آهين، دليا ٿي جائي تنهنجي جوءِ جا ڀرڪار“

ڪافي ڏينهن جي ٽڪ-لعنت، سوچ ويچار ۽ پيڙا کان پوءِ دوست سان ڪلب ۾ گهوڙي آيو آهي. بال روم آهي. ڊانس ٿئي هلي. جوڙا شراب جي لشي ۾ ڏت هڪٻئي جي جسم سان گڏيل جسم— ۽ ثريا پوڙهي باس سان سينو سيني ۾ ملائي، لچي رهي آهي. باس جي ٻانهن مضبوطيءَ سان هن جي چيلهہ ۾ جڪڙيل آهي ۽ ثريا جو انگ-انگ انهيءَ پوڙهي جي لڱ-لڱ سان جڪڙيل آهي. هو ٻاڻ کي ڪنهن وڏي گندي نالي ۾ ڪريل محسوس ڪري رهيو آهي. هن کي لڳي رهيو آهي تہ هن جي حيثيت هاڻي هڪ ڪاڪروچ کان مٿي ناهي. هن جي اندر ۾ باهہ ٻڙڪي اٿي آهي. هن جي اکين مان اماڙيون نڪري رهيون آهن، ۽ هو ان سڀڪجهہ کي ختم ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي رهيو آهي، پر ٻہ-ٽي قدم اڳتي وڌي، هن کي الائي ڇا ٿي ويو آهي، جو هو جنهن تيزي سان اڳتي وڌيو هو، انهيءَ تيزي سان ٺي ڪنڌ جهڪائي ڪلب کان ٻاهر نڪري آيو آهي. دوست جا سڏ بہ هن کي روڪي نہ سگهيا آهن.

هاڻي هڪ دفعو وري ثريا جي خلاف هن جي اندر ۾ باهہ ٻڙڪي اٿي. هن کي بي غيرتيءَ جو احساس ڪاريهر ٻنجي ڏنگڻ لڳو. پر هن جي اڏو سندس دوست جي صورت ٿي آئي تہ هن کي خودڪشي ڪرڻ جو خيال ٿي آيو. هاڻي هن جي دل ۾ اهو خيال وري گهر ڪري ويو تہ هو ثريا کي هاڻي اتي ئي ڪلب ۾ وڃي عيش اڏائيندي ختم ڪري ڇڏي. هن اهو سوچي، رڌڻي مان ڇُري ڪنئي ۽ در ڪولي ٻاهر نڪري آيو ۽ روڊ تي ڪنهن ٽئڪسي يا رڪشا جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. پر هاڻي تہ هڪڙي رڪشي کان سواءِ ٻي ڪابہ سواري نہ لنگهي ۽ ان رڪشا واري تہ رڪشي کي بيهارڻ بہ مناسب نہ سمجهو. هن رڪشا واري کي گاريون ڏئي، پنڌ هلڻ شروع ڪيو. ڪجهہ پنڌ ڪرڻ کان پوءِ هن کي پنهنجي ديوانگيءَ

تي چڙ آئي. هن کي ياد آيو ته سچي رات جي پنڌ کان پوءِ به هو ان ڪلاب تائين پهچي نه سگهي. هن ٽڪل قدمن سان هائي پاڻ کي گهر ڏانهن گهلڻ شروع ڪيو، گهر پهچي وري اچي ڪرسيءَ تي ويٺو، ۽ ثريا کي سزا ڏين لاءِ وري مختلف طريقن تي سوچڻ لڳو. اوچتو سندس در تي ڪنهن ڪار جي بيهڻ جو آواز ٿيو. گهڙيءَ کان پوءِ گهر جي گهنٽي وڄڻ لڳي، هن پهريائين ان گهنٽي کي نوٽيس نه ڏنو، ۽ پوءِ اهو سوچي ته متان گهر وارا جاڳي پون ۽ هن جو ثريا کي مارڻ وارو منصوبو پورو ٿي نه ٿي سگهي، اهو سوچي هو در تائين آيو. ڪار جي وڃڻ جو آواز ٿيو، ۽ ان سان گڏ ثريا جي لرزندڙ آواز ۾ 'ٻاءِ ٻاءِ" ٻڌي هن در کوليو، هن در کان هٽي ثريا کي اندر اچڻ جي جاءِ ڏني. ثريا ساڙهيءَ کي سنڀالي گهر ۾ گهڙي. هو ثريا جي پٺيان هلڻ لڳو.

"ڪاٿي ڏنو اٿي، ثريا؟"

"ڏنو اٿم، پر ٿيا آهن نه!"

"۽ تون ايترو وقت ٻاهر هيين! ڪنهن سان هيين؟ ڪنهن سان هيين؟"

ثريا ڪوبه جواب نه ڏنو ۽ هلندي ئي رهي.

"مون ڇيو ڪنهن سان هيين ايترو وقت؟"

"آخر توکي ٿيو ڇاهي! ڏينهون ڏينهن وڃي ٿو شڪي مزاج ٿيندو وڃي بڇندوا خبر به اٿي ته ڪڏهن آفيس جو ڪم وڌي ويندو آهي- آخر مون کي ايڏا پئسا مفت ۾ ڪوله ٿا ملن، ڪم ڪرڻو آهي ۽ اڄ باس جي ڏيءَ جي سالگرهه هئي- مان جنهن پوزيشن ۾ آهيان اتي ائين ڪرڻو پوندو، توکي ان جو احساس هئڻ گهرجي، ۽ تون آهين جو منهنجي باري ۾ اجايو سجايو ويٺو سوچين!

"تون سالگرهه ۾ هيين يا؟"

"يا ڇا؟"

"........"

"ڪچ ڪٿي تنهنجو آخر مقصد ڪهڙو آهي؟ دنيا ۾ پين زالن جا به مڙس آهن يا صرف تون ئي اچي ساماڻو آهين! توکي ايترو ڪنزرويٽو نه ٿيڻ کپي- ان ۾ خود منهنجي انسلٽ آهي!!!"

هن کي ٻاهه وٺي وئي. هن جي من ۾ آيو ته اتي ئي ثريا کي پٺيان ٻاڪر وجهي ڪيس هميشه لاءِ چريءَ ساڻ ڪترا ڪترا ڪري ڇڏي پر هو ائين الائي ڇو ڪري نه سگهيو- ثريا ڪمري ۾ گهڙي وئي ۽ هو اتي ٻاهر ورانڊي ۾ ئي رهجي ويو. هائي هن کي پنهنجي بي غيرت هجڻ جو پڪو ويساهه ٿي ويو. ان احساس هن کي وري تپائي وڌو. ثريا جو هليو وڃڻ- ۽ ان کان پوءِ وري بي شادي نه ڪري سگهڻ جي سڌ ۽ نهيل گهر جو ڍهڻ هائي هن لاءِ ڪائي معنئي رکي نه سگهيو.

هن سوچيو، هاڻي هو بي غيرت نہ ٿيندو. هنن حالتن سان ڪنهن بہ لمولي ڳالهہ نہ ڪندو، پنهنجي زندگيءَ يا گهر ڪري ڪوبہ سمجهوتو نہ ڪندو. هو ثريا کي هميشہ لاءِ ختم ڪرڻ لاءِ اچا اندر ڪمري ۾ ٿي ويو تہ ايتري ۾ ثريا ٻاهر نڪري آئي. ثريا کي هن وقت نائيٽ ڊريس پاتل هئي ۽ هوءَ انهن ڪپڙن ۾ بي‌انتها حسين لڳي رهي هئي. لنداڪرڻ نيٺن هن جي سڪ کي اچا وڌيڪ سندر ڪري وڌو هو ۽ اها ثريا جي خوبصورتي هئي يا حسين ۽ عيش واري زندگي، جنهن هن کي قاتل بنجڻ نہ ڏنو. اهو هو سمجهي نہ سگهيو. هو هاڻي قاتل نہ ۽ بي‌انتها رحم جوڳو لڳي رهيو هو. ثريا هن ڏانهن وڌي آئي.

”ٻاهر بيٺو ڇا ٿيو ڪرين؟!“

هن ڪوبہ جواب نہ ڏنو. ثريا هن جي ڪڇيءَ ۾ ٻاڪر پائي، هن جي ڪبي ڳل تي چمي ڏني.

”هل، هلي آرام ڪيون — رات بہ ڪافي لڙي چڪي آهي.“

هو ثريا سان ڪنهن لنيڙي رڍ ٻار جيان وڃڻ لڳو. ثريا هن کي پلنگ تي ليٽائي، بلب وسائڻ وئي. ثريا جي بلب وسائڻ سان هن ڇُري ڪيي آهستگيءَ سان پلنگ جي هيٺان رکي ڇڏي. ثريا هن ڏانهن وڌڻ لڳي.

”بي ڳالهہ پڻ، باس کان تنهنجي لاءِ هڪ سٺي نوڪريءَ جو واعدو ورتو اٿم. تو جهڙو ماڻهو واهيات ڪلارڪيءَ جي چڪر ۾ ڦاٿل هجي، اهو مون کان ڪڏهن بہ برداشت ٿي نٿو سگهي.“

هن ڪوبہ جواب نہ ڏنو ۽ اکين ۾ آيل لڙڪن کي هٿ جي ترئيءَ سان اکين ڇڏيائين. ثريا اچي هن سان ليٽي، تہ هن ڏاڍي زور سان ثريا کي پنهنجي ٻاڪر ۾ پڪوڙي ڇڏيو، ڄڻ هن کان ڪوئي ثريا کي ڌار ڪندو هجي، کسي وٺندو هجي، يا ثريا هن کي ڇڏي ويندي هجي.

*

’مهراڻ‘ جي ٻي سماهي جو رسالو 252 صفحن تي، علم، ادب ۽ بامقصد مضمونن ڪري گوءِ کٽندو پيو وڃي. کهڙو نہ چڱو ٿئي، جو ٽي.وي تي هلندڙ سنڌي پروگرامن تي تنقيد ڪئي وڃي، جيڪي ايڏا تہ غيرمعياري آهن، جو ڇٺي کٽي چپ ڪجي... مجموعي طور ائين ڪٽي ڇڏجي تہ امداد حسيني ’مهراڻ‘ کي ماٺ مان ڪيي سيلاب ڏانهن وٺي ويو آهي. شال ’مهراڻ‘ اچا وڌي وڌو ٿئي.

هفتيوار ’مجاهد‘ شهدادپور
8.8.1978

Gul Hayat Institute

ڳالهه

مسڪين ملاڪاڇباري

وقت گذرڻ ويرم نه ڪين لڳي. پل، پهر، ڏينهن هفتا، مهينا، سال، صديون... پوءِ واريءَ تان واءُ پيرا به آڏاريو وجهي؛ پر ساروڻيون؟ ساروڻين کي سنگهر ڪير وجهي سگهيو آهي؟ هيءَ ساروڻي به ان وقت جي آهي، جڏهن سنڌ تي انگريزن جي بادشاهي هئي — جهڙي ڪالهوڻي ڳالهه!

ڪپڙو، جيڪو عام جام پيو ملندو هو، ان تي ڪنٽرول پئجي ويو. واپاري وڙي جي ته جهڙو ڪر الله ڪٿي سٺي، ۽ ڪپڙو لڪائي ڇڏيائون. سرنديات ته بلڪ تي ڳنهي پئي پورت ڪئي؛ پر غريب گذرو ته ماڻهءَ ڳپي لاءِ ته حيران هو، سو انگ ڍڪڻ ته پري رهيو؛ پر ميت کي ڪمن ڏيڻ لاءِ به لاکس مسئلو ٿي پيو ۽ هو ڳوڻ ۾ ويڙهي مڙدا دفن ڪرڻ لڳا! واپارين جي پيگهي سچي آئي؛ ۽ چوڙ وانگي مسڪينن جو رت چوسڻ لڳا — هنن اڪرانا ناهيا: ڪو لڪر چولي جو، ته ڪو سٽڻ جو؛ تن کي ملائي ڪٿي پڙيون ناهيائون. اڄ به الهن پڙين جي پهراڙين ۾ ڪهور ڪندو هوس.

اسين شهري ته ڳوٺاڻن کي بي خرچو ڪيلي ڪيڪاريون به ڪين؛ پر جڏهن پهراڙيءَ ۾ وڃڻ ٿيندو، ته ماروئڙا ڪهوريو پاٽي پيا پيئندا، سا جاءِ نه لڀندن، جتي ڪٿي ويهارين. آئي جي آدر ته ڪو ڪاٿن سگهي! هوئن به سنڌڙي سچي سولي آهي ۽ سنڌ جا ماڻڪي املهه ماڻڪ چئجن ته وڏاءُ ڪينهي — هڪ ڏهاڙي بنا نيرن نڪتس ڪهورپ تي. اڃي هڪ ڳوٺ پيڙو ٿيس. ويهه-پنجويهه چنا ۽ لانديون. تار لوڙها ڏنل. ”آيو ڪپڙو وارو“ اجا هوڪو ئي مس ڏنم، ته ڪٿو پؤلڪي وريو. ”ڪتو“ ڪنهن ماڻهءَ هڪل ڪئي ۽ ڪتو پچ لوڏي، اتيئي گروشيون ڪندو ويهي رهيو. ماڻهءَ مون کي اندر اچڻ لاءِ چيو: ”هليا ابا هليا“. ٿونرن ۽ ٽڪن وارو ڪنج پاتل، سٿي تي بيوتي اجرڪ، اڇن ليڪن، موسيءَ جي ڪاري ٿر تي وڏي جهولدار سٿڻ. پيرن ۾ ته ٿونري جتي. ماڻي ساڻ ڳنهي مون کي اڳڻ ۾ پيل کٽ تي اچي ويهاريو. چؤ پاسي نهار ڪيم. گهر اڳيان ليڊ سان لتل اڇو ڪير جهڙو ٿلهو 'ڪر پنت' ناري، ويهي مٿس ڪانجي'. ماڻيءَ پنهنجي لياڻيءَ کي سڏيو. لياڻيءَ سٿپ ڪئي، ڪنڌيءَ جو ليڙو ڪولي، پاڇهري ڪيدي ۽ ان ڪٿي لنگهه ۾ لاهي، سهريءَ جا بيني چڙڪا ڏنا ۽ پوءِ ڪٿي اچي جنب تي ويٺي. وارا ئي به ڪيدياٽينس. اتو ڪٿي اچي چلهه وٽ ويٺي. چلهه تي ٿوبي چڙهيل هئي؛ ان هيٺان باهه

Gul Hayat Institute

ٻاري لينگري ويٺي اٿو گوهڻ. ٻه سوڪ سنهڙيون مانيون پچائي، مکڻ مکي، دٻڪيءَ ۾ رکي، گهاٽي ڏڌ جي چؤنريءَ ۾ مکڻ جو اڌ پاءُ چاڻ پري، مٿان ڪنجهي جو وٽو رکي، ننڍڙي ٻنگاريءَ ۾ ٿورو ڳُڙ ڪٽي اچي مون آڏو رکيائين. "ادا، اوهين شهري ڪاٿو ڪنديون اسين ڪنهن ڪا عيد براد تي ڏسون، سا ٻه نه ڏسڻ جهڙي." ماني ڪائي آڱريون ٻه چٽي ويس. مٿان ڏڌ جا ٻه وٽا چاڙهيم.

هاڻي مائي وڏيءَ چوڪرين کي سڏيو: جيڪي چوڏاري گهرن مان نڪرلديون اچي کٽڙي تي ڳاهٽيون. آءٌ ٻه کٽ تي آهلي پيس ۽ ننڍ ڪجي ويم. سجاڳ ٿيس ته پيشيون اچي ٿيون هيون. ٻرائي گهر ۾ ائين سمهڻ تي پاڻ کي سيٺيم. مائي وڏي مون کي جاڳندو ڏسي ڪلي پيئي: "ابا، اهو ماهي لسيءَ جو اشو هو." تيسين ٻريان هڪ ڪرڙود همراهه اجرڪ جو ٻتڪو ٻڌل، ڏاڙهي ڪرڙ جهرڙ، اچي مون کي هٿ ڏنائين: "ابا تون سکٽي راڙي جو پٽ آهين نه؟" مون هائوڪار ڪئي ۽ ڪالٽس لالو پڇيم. "ابا، منهنجو لالو توريو آهي، تون ننڍڙو آهين، پٺهين ۽ چاچهين منهنجا ساٿاري هئا، ڏاڍيون سائن مزوريون ڪيونسين، تون ورهين ڪري آيو آهين، اج رات ترس ته ڪريون کي ڪچهريون." مون سندس ٿورو مڃيو ۽ هو ڏڳن کي ٻاٽي ٻيارڻ لاءِ هليو ويو.

مون کي اچي ٻنهنجي ٻڙين جي اڻ تڻ لڳي؛ جيڪي سڀ ڪجي ويون هيون، ۽ پنڙ ٻالهو لڳو پيو هو. ڳٺي ورائي ويم ته ڪا ڳم نه ٿي وڃي. "ابا، ٻڙيون ته تنهنجون سڀ ڳٺيل هولديون، اچي ٻنهنجا پئسا ڳنهه." تڏهن ساهه ٻيم ۽ ٻنهنجي سوچ تي لڄي ٻه ٿيس. حساب چڪتو ڪري ورڻ لڳس، ته وڏي مائي انج ٻاٽيون ٻاجهري منهنجي ڪپڙن واري ٻدوڪيءَ ۾ ٻاٽي، اچي منهنجي آڏو رکيون! "ابا، هي تنهنجي مهمانيءَ جون آهن." نينگرين مان ٻيڪڙيءَ ڪتي جي ڪنڌ تي لت رکي — ۽ ٻيءَ ڪڙهه جو ڍلگر لاهي، مون کي گهٽي آڪاري — ۽ ڳنوارن ڳوٺاڻن جون ڳٺن ٻريون ڳالهيون ڳٺي، مون ساڳ ڏانهن ويندڙ مارڳ تي وِڪَ وڌاري...

Gul Hayat Institute

●

نسيم احمد کرل جي لکڻ لاءِ جاکوڙ، سنڌي ٻوليءَ کي زنده رکڻ جي جاکوڙ آهي.

بيدل مسرور (پورٽريٽ)

اولڙا اولڙا زندگي اولڙا (٢)

”پوء...“

”بهتر آ تہ ان ڳالھہ تان لهي-وڃ تون مون کان رکو اهو پڇ، تہ هزماسٽرس وائيس يا ان جھڙو ڪو افسانو اسان جي مائن ڀينرن ۽ ڌيئن تائين پهچندو تہ ڪهڙو اثر ٿيندو؟“

”ها پڌاءِ ڀلا“.

”اهو هڪ اهم سوال آهي، جنهن بابت ڪو بہ فيصلو تڙتڪڙ ۾ ڏئي ڇڏڻ، پڙهندڙ ليائين سان هڪ قسم جو اياءُ ٿيندو، تہ ٻئي طرف اصل مسئلي سان بيالصافي ٿيندي. ڪهاڻيڪار تہ ڪلاڪار آهي، هڪ سر قبول نہ ٿيو تہ هزار سر سٽيندو ۽ پنهنجي اندر جي آڳ پڙهندڙن تائين پهچائيندو.“ هن لکڻ کي هوا ۾ لوڏائيندي چيو، ”اسان جي سماج ۾ هڪ اهڙو سرشتو صدين کان ڪم ڪندو رهيو آهي جنهن هزار حوا جي ڌيئن کي ڏکي الهيءَ اوڙاهہ ۾ نيو آهي، جنهن کي مون حسن جي بازار ڪوٺيو آهي ۽ جنهن کي آغا سليم (تنهن وقت آغا شاهين جي نالي سان لکندو هو) ساڳي ئي پرچي ۾ ’جسمن جو ايلام گهر‘ ڪوٺيو هو، جنهن کي عام طرح ’چڪلو‘ ڪوٺيو ويندو آهي. عام زندگيءَ ۾ اسين هزار حيلا ٿا هلايون، لک اپاءَ ٿا وٺون، تہ جنهن ريت اسان جون پنهنجون نياڻيون انهيءَ اوڙاهہ ڏانهن ڏڪجي وڃڻ کان بچي پون. هزارن حيلن ۽ لک اپائن کان پوءِ بہ، هزارها شريف گهرائن جون ڌيئون، ڀينر ۽ ڪن حالتن ۾ مائر پڻ مجبور ٿيو ڏڪجي وڃيو انهيءَ اوڙاهہ ۾ ڪرن. ظاهر آهي تہ اسان جا اهي اپاءَ ۽ حيلا وسيلا اهڙا ئي آهن جهڙو ان ماڻهوءَ جو تدارڪ، جيڪو پنهنجي پنيءَ مان ڪانڊيرا ڪڍي ڇڏڻ جو خواهشمند هجي ۽ روز صبح جو کهو ڪٺي، وڃي هڪ منڊي ڪان پٺي منڊي تائين ڪانڊيرا ڇالکي اڇي، هفتي سوا بعد اهي ڪانڊيرا جيڪي سي زور وٺي نڪري ايندا ۽ وري اهو کهو ۽ اهو وٽج—اهڙيءَ حالت ۾ علاج رکو هڪڙو آهي، تہ اسان انهن ڪالڊيرن جي پاڙ پٽي ڪڍون. پاڙ پٽي ڪڍڻ لاءِ ظاهر آهي، تہ ان جي پاڙ تائين پهچڻو پوندو، ڪانڊيري جي پاڙ لاءِ هرهڪ هاريءَ کي ڄاڻ آهي، تہ زمين ۾ نون انچن کان فوت تائين هوندي آهي. گهرائيءَ ۾ جي هڪڙو ٽرڪٽر جو هر

وهائبو ته ڪم تي ويندو، پر اسان جي هن مصيبت جون پاڙون اسان جي معاشري ۾ ڪيترين اونهين ڪتل آهن، ڪيئن انهن تائين پهچبو، سو به چٽيءَ طرح چئي نٿو سگهجي. خاص ڪري، جيستائين پيئرون، جيڪي هن مصيبت جو شڪار ٿين ٿيون، سي جيڪڏهن انهيءَ ڳولا ڦولها ۾ هٿ ونڊ نه ڪنديون، ته الهن جو انت لهڻ ڏکيو ٿي نه بلڪ اڻ ٿيڻي آهي: خواهشون، تمنائون، جذبا، سڌون، لالچون سڀ گڏجي هڪ اهڙو تيز وهڪرو ٺاهيو ڪين، جو سڄڻ چون سمجهائيون ۽ حبين جا حيلا وسيلا سڀ بيڪار ٿيو وڃن ۽ ڪاڻ ڪا پيڻ وهيو وڃيو انهيءَ اوڙاهه ۾ ڪري. جيڪڏهن آءٌ چوان ته ادا منهنجو گهر بچيو پيو آهي ته مون تي خدا رحم ڪيو آهي، ته اها ڳالهه ائين آهي جيئن ڪو چنگهه چرڪي وات ۾ پيل ساٿهو چوندو هجي، خدا جو فضل آهي ڏڌ ته ڏارئي وَس ۾ نه آهي— باقي رهيو سوال ميٺي به مات مٺي به مات واري ڳالهه جو ۽ اهو سوچڻ جو، ته هائي ڪهڙو ويهي هاڻ ڪولي پڌر تي پڌرو ڪجي، سو آءٌ سمجهان ٿو ته اڄڪلهه انهيءَ ڳالهه کي وزن ڪين آهي. اهو زمالو ياد اٿم، جڏهن ڪيترين عورتون، انهيءَ ڪري پنهنجي بيمارين جو علاج ٿي ڪين ڪرائينديون هيون، ته مئان ڪين ڊاڪٽر جي سامهون ٿيڻو پوي. اڄڪلهه هرڪو انهيءَ ڳالهه کي اجايو ٿو سمجهي. چوڻ جو مطلب اهو اٿم، ته جسمن جي ليلام گهرن جو مسئلو اسان ڪان وڌيڪ اسان جي پيئرن جو مسئلو آهي. اسان جون، اسان جي سيئنرن جون نالائقيون، پيئرن جون ڪمزوريون ۽ اسان جي سماجڪ جوڙجڪ جون اوڻايون گڏجي انهيءَ گندگيءَ جو بنياد بڻيون هن، ڪنهن هڪ کي ڏوهاري بڻائڻ غلط ٿيندو، جيسين هر ذهن انهيءَ مسئلي تي غور نه ڪيو آهي، جيسين هر سيني ۾ سور جي سٽ نه اڀري آهي، ان جو تدارڪ محال آهي. جسمن جي ليلام گهرن جي تاريخ انگريزن جي عروج ۽ زوال ڪان گهڻو پراڻي آهي ۽ شايد موهن جي دڙي واري دؤر ڪان به پراڻي هجي ۽ عجب جي ڳالهه اها آهي ته اسان اڃا ان بابت سوچڻ لاءِ تيار نه ٿيا آهيون. مڪليءَ جي ٺڪرين سان سر ٽڪرائيندڙ ماڻهن کي ڪٿي آهي فرصت، جو انٿروپولاجي ۽ سوشيوايڪنامڪ ڊرائيوز جو اڀياس ڪن. گورڪن ۽ معمارن ۾ اڇهو اهو فرق آهي."

"ڪنهن دوست اهو به ته اعتراض واريو هو، ته تو پنهنجي ان ڪهاڻيءَ ۾، پنهنجي دوستن جي پت وائکي ڪئي آهي."

Gul Hayat Institute

هو مرڪي مون کي ڏسي چوڻ لڳو: "آءٌ پنهنجا ڪردار پنهنجي ماحول مان ٿي ڪڻندو آهيان. هز ماسٽرس وائيس ۾ ٿي خود منهنجو ڪردار به اهڙو ته ڪين آهي، جو ان لاءِ آءٌ فخر ڪري سگهان. اها بي ڳالهه آهي، ته مون پنهنجي انهيءَ ڪردار کي زلدهه پشيمان ڇاٽايو آهي، دراصل آءٌ پنهنجي دوستن کي تمام پيارو ۽ سٺو پائيندو آهيان ۽ هنن بابت هڪ آدرشي نقش ذهن ۾ رهندو اٿم. جڏهن ڪنهن ڪو دوست پنهنجي حد اورانگهي، اهڙيون اوڻايون اختيار

ڪندو آهي، جو ان آدرشي نقش کي ڏک رسندو آهي، ته آءٌ مجرجي پوندو آهيان ۽ ڪا نه ڪا ڪهاڻي جڙي پوندي آهي. هاڻي اهو دوستن جي وس آهي، ته هو مون کي منهنجي ان پيار لاءِ ڏڪارين يا پيار ڪن ـــ“

”تنهنجي ’نواءِ سنڌ‘ ۾ ملازمت دوران ٿيل هڪ واقعو ڏاڍو مشهور ٿيو.“

”ڪهڙو؟“

”ته تون ڪنهن مان، ڪنهن ڳالهه تي ٿورو مڙئي ناراض ٿي پيو هئين. هڪ ڏينهن اهو پاڻ ۽ سندس هڪ دوست تو وٽ آفيس ۾ لنگهي آيا، تو ڪرسيون کڻائي کين ويهڻ لاءِ چيو هو، تنهن تي هُن چيو: ’ڪُتي جي ٻچ کي ٻارنهن مهينا نڙ ۾ وجهي ٻاهر ڪڍجي ته ساڳيو ڏنگي جو ڏنگو.‘ تنهن تي تو جواب ڏنو هوس: ’پيارا، اها ته ڪتي جي ٻچ جي اصليت آهي‘ ۽ اهو ٻڌي همراهه ٻاهر هليا ويا هئا.“

حفيظ جي اکين ۾ مرڪ تري آئي، هو ڪنڌ ڦيرائي لڪڻ هوا ۾ ڦيرائڻ لڳو؛ ”ان ئي نموني جي ڪا ڳالهه نسيم کرل به لکي هئي؟“

”ته ـــ“ مون ڪانئس پڇيو.

”’روح رهاڻ‘ ۾ ڇپي به هئي.“

”ڇپي هوندي، پر منهنجي ذهن تي ناهي هن وقت. ڪهڙي ڳالهه هئي؟“

هو مرڪندو رهيو ۽ ڪلندي چوڻ لڳو: ”روح رهاڻ جي سيپٽمبر 1963 وارو پرچو هو شايد، جنهن ۾ نسيم کرل ’سچو سچو سچ چوان‘ ۾ هڪ هنڌ لکيو هو ته ڪانئس ڪنهن پڇيو ته: ’حفيظ شيخ ڇا پيو ڪري؟‘ ته هن جواب ڏنس: ”ڪلهوڪي خبر ته اها اٿم ته اي پي اي جو رپورٽر هو، اڄ متان ڪنهن اسٽيشن تي پورٽر هجي.“ کلندي کلندي هن ٿورو سنجيدو ٿيندي چيو: ”ڪهڙيون ٿو ڳالهيون پڇين يارن جون! آءٌ ته ٿورو اڳتي هلي ڏسون.“ اسين چالٻوڪيءَ ۾ هلڻ لڳاسين، جڻ ٿڌي پاڻيءَ ۾ ترندا ٿي وياسين.

”ان ساڳي وقت جي ڳالهه آ، جڏهن مون چار-پنج ڪهاڻيون لاڳيتيون لکي ’مهراڻ‘، ’نئين زندگي‘ ۽ پين رسالن کي اماڻيون هيون، جن مان ’سسئيءَ جا سور‘ ۽ ’مکڙي مرجهائجي وئي‘ مهراڻ 1956 جي پئي پرچي ۾ ڇپي هئي ۽ ’سسئيءَ جا سور‘ سنڌ مسلم ڪاليج جي 55-1956 واري مخزن ۾ ڇپي هئي ـــ“

هن جواب نه ڏنو، رڳو ڪنڌ کي هلڪو ڌوڏائي ٻڪ ڏنائين.

”’مکڙي مرجهائجي وئي‘ ڪهاڻيءَ ڏهن ريٻن جو ادبي العام به کنيو هو.“ مون کيس وڌيڪ ياد ڏيارڻ لاءِ چيو: ”جنهن جو ڪردار لنڍڙي فرزانه هئي.“

”ها ـــ فرزانا، جنهن کي ڊاڪٽر لاعلاج چئي، موٽائي موڪليو هو ۽ سندس ماءُ جي گهر ۾ مانت ديرو ڄمائي ويٺي هئي، جنهن لاءِ هوءَ چولدي هئي ته ’هاڻي آءٌ به پنهنجي ساهرن وٽ

ڳالهه ڪٿي سگهنديس. هو روز منهنجي مڙس کي ٻي شادي ڪرڻ جي صلاح ڏيندا هئا-' جڏهن فرزانا پيدا ٿي هئي، ته ٻارهين مهيني ۾ ئي پنهنجي ٻين ڀينرن کان ڌار ٿي ويندي هئي. ڪجهه سالن کان پوءِ مان پنهنجن ٻارڙن سان گڏ گهر ۾ ويٺي هئس، جو ڳوٺ کان نياپو آيو ته منهنجي ماءُ هاڻي وڃي دنيا مان پئي. ان وقت منهنجي ذهن تي گيت تري آيو هو:

گُل ٽِڙن ٿا، چنڊ ٿو چمڪي،
ڇا سنڌ ۾ ڀات آ مونکي.

هي شاعر ڪهڙو نه موڪر آهي، هن گل جي ٽڙڻ ۽ ڪنڊڻ جي رخ کي ڏٺو آهي، تصوير جو ٻيو رخ هن کان بلڪل لڪل رهيو آهي، گل ٽڙن ٿا، ها-ها- گل ٽڙن ٿا، ٻر مرجهائجي وڃن ٿا- مفت- بيڪار-اجايا! ۽ هن شاعر کي انهيءَ جو احساس ئي ڪونه آهي. جهان جا فنڪار، اديب ۽ شاعر، هن گلستان ۾ اهڙا گل آهن، جن ۾ سڳنڌ به آهي، سونهن به آهي. جيڪڏهن ڪائنات ۾ وڌيڪ گل اسرڻ ئي بند ٿي وڃن، ته سنسار جي سونهن جو ڇا ٿيندو؟ جڳ ۾ جوت قائم رکڻ لاءِ ڪي ڏيئا ته جرڪندا ئي رهندا ٻر- گهٽ ۾ گهٽ ڏيئن لاءِ ماحول ته اهڙو هجي، جتي هو طوفانن جي لپيٽ ۾ نه اچي سگهن. ڇا اهڙو ماحول پيدا ٿو ڪري سگهجي؟ جتي ڪٿي ڪيتري نه ٿوري تعداد ۾ گل پوکجن، ٻر اهڙا گل پوکجن جو موسم جي حالتن جو مقابلو ڪري سگهن-۽ بهار مانڻ کان اڳ ۾ نه ڪومائجي سگهن؟- جيڪر، جڳ کي جاڳ ڏئي، انهيءَ سوال جو جواب ٻچي ڪيڏجي. جهنگ ۽ گلستان ۾ اليڪ گل ٽڙن ٿا، ڪنهن کي ڪل به ڪانه پوي ۽ اهي ڇڻيو وڃن. شايد انسان اڃا تائين اوجهڙ ۾ اٽڪيو پيو آهي، گلستانن لاءِ زرخيز زمين هموار نه ٿي سگهي آهي، پر ڪيستائين اڻين ٻي راهه زندگي هلندي هلندي؟-" چپ ٿي ڪجهه سوچڻ لڳو، ٿوري دير رکي چوڻ لڳو: "جيڪر سڀني شاعرن کي گڏ ڪري ڇنجي ته ڳايو ڳايو، گل ٽڙن ٿا-چنڊ ٿو چمڪي، ها چنڊ ٿو چمڪي، گل ٽڙن ٿا، جيڪر جهنگ مان وڃي سڀ ڇڻيل گل ۽ ٻسن، جيڪي ٻٽ تي ٻئي ٻئي مڙي پاڻ تي ويا آهن-سي سيڙي شاعر جي مٿان وسڪارا ڪري، اچلي ۽ ٻوءِ وڏا وڏا ٽهڪ هڻي چوان ڳايو-ڳايو، گل ٽڙن ٿا- گل ٽڙن ٿا-"

"تون چوڻ ڇا ٿو چاهين-تو ان ڪهاڻيءَ ۾ ڇا ٿي چوڻ چاهيو؟"

"اصل ۾ پنهنجي ديس جي ڌاهن ۽ فرزانن کي ٻڌائڻ ٿي چاهيم، ته اڙي مستو! خيال ڪريو، موت اوهان جي ماحول ۾ ٻي واڳو، ٻي لغامو پيو گهمي ۽ خزان جون تيز هوائون گلن جي تاڙ ۾ آهن، اچو ته ان ماحول کي مٽائي ڇڏيون، نه ته هي چمن گلن کان خالي ٿي ويندو، ٽڙيلي ٿوهر جا ڪنڊا آسري ايندا، انسان فنا ٿي ويندو، حيوان جڳ تي ڇائنجي ويندو- اهي ساڳيون سوچون هيون، جيڪي جيئن پوءِ تيئن، منهنجي ذهن ۾ منجهنديون ٿي ويون، جنهن جي نتيجي ۾ مون 'نِياڻو' ڪهاڻي لکي."

”ٽوانئي تي پيئل پوڙهي ڪان مُنجهيل سوالن جي هڙ وٺي، تو پنهنجي مٺي ڦي رکي هئي، تنهن مان ڪجهه مُنجهيل سوالن جو جواب مليئهُ به يا—؟“

”هڪ اڌ سوال جي جواب تائين ته مان پهچي ويو هوس: پر سوال ايڏا ته آهن، جو هڪ کي سلجهائيندي پيا ٻه ڪيترا سوال منهن ڪڍي، ڳالهه کي منجهائي ٿا ڇڏين.“

”هاڻي ته تون واندو آهين— ڪجهه سوال ته حل ڪري سگهين ٿو؟“

”هي ازلي راز، جيڪي منهنجي سيني ۾ سمايل آهن، آءٌ جي چاهيان ته به توکي ڪين ٻڌائي سگهندس. ازل ڇاهي؟ ابد ڇاهي؟ ۽ ڏاتار جي ذات ڇاهي؟ سڀ اهڙا ته منجهيل مسئلا آهن، جو سنهنجي سمجهائي به تون شاهد سمجهي ڪين سگهندين.“

هلندي هلندي اسان تمام پري نڪري ويا هئاسين. اسان جي پيرن هيٺان هاڻي سائي ڇٻر لتاڙجي رهي هئي. پرسان ئي هڪڙو واهه هو، جنهن جي تري ۾ ٿورو ڄميل پاڻي بيٺو هو، جنهن جي دُٻن مان چنڊ به ڏيکارجي رهيو هو.

”اج جهوڙي ئي چاندوڪي رات هئي ۽ پري ڪنهن پيتاريءَ سان لنگر هٽي بيٺل هڪ ٻيڙيءَ تي ڪو مهاڻو سُر آلاپي رهيو هو. هوا تي لڏندو لمندو هلڪو آواز منهنجي ڪَن تائين اُئين پهچي رهيو هو، ڄڻ هيءَ سڄي ڪائنات هڪ جيئرو جاڳندو وجود آهي ۽ هن مُهاڻي جي آواز جو لاهه چاڙهه هُن جي سيني جو آپار ۽ سوس آهي—“ هو ڇٻر تي ويهي چوڻ لڳو:
”هاڻي تون اهو پڇندين ته اهڙيءَ ويل به تنهنجي قلم ۾ حرڪت ڪالهه آئي؟“

مان به ڇٻر تي ويهندي کيس چيو: ”ظاهر آ— ڇو نه پڇندس.“

”پاڻ، آءٌ ڪهاڻيڪار آهيان، ڪهاڻي نه آهيان، جو پاڻ پلٽي پوان. اُئين ڪٿي سمجهه ته آءٌ اهو سنگيتڪار آهيان، جنهن جو سُرندو ڪنهن ڪروڌيءَ ڏڪ هڻي پڃي وڌو هجي، مون کي ڪهاڻين سان پيار آهي، اُئين جيئن پيجل کي تند پُرائڻ سان هو. نياز همايونيءَ جو هڪ اڻپورو نظم تو ياد اٿئي، 'سنڌ صدين کان دلوراه جي لڳري آهي.' نياز به چار بند لکيا پوءِ قلم کي روڪي ڇڏيائين، شايد ڊڄي ويو. يا شايد درد جو احساس حد کان وڌي وڃڻ ڪري درد پاڻمرادو گهٽجي ويو.“

حفيظ ڳالهائيندي ڇٻر تي ليٽي پيو.

”نياز همايونيءَ جي شعرن جو ڪو مجموعو ڇپيو آهي؟“

”ڇپجيس پيو، شايد ڇپجي ويو اٿس.“

”ڪهاڻيڪاري به هڪ ڪلا آهي، ڪو زمانو هو جو ڪهاڻيڪاريءَ ڪري ڪاليداس اوتار ليکبو هو. ماڻهو کيس پوڄيندا هئا، سيس نوائي سر اچيندا هيس ۽ ساهه ڏيندا هيس. اڄ ڪهاڻيڪاري هڪ پاپ آهي، گناهه آهي، اسان تي ڪافر هجڻ جو الزام آهي، سڙهين ۽ مقام

جي معتبر ٻوڇارين، منهن رکڻ لاءِ هي سالداڻ منديو آهي، گڏي ئالگ وانگر، ساهت جا هي سڀ ڪجهه ڪارا آهن، ڪجهه اڇا. گڏو نانگ مٿان ڪارو هوندو آهي پر پيٽ اڇو هوندو اٿس، هي ٻاهران اڇا اجرا آهن، پر اندر ڪارو ڪٽ اٿن. ڪٿي ٻه ڪو ڪلا جو ديوالو ڏسندا ته ٻوڙي ڏڪ هڻندس. چپ هڻي وهندا، دڳ جهلي ويهندا، در جو ونگ وٺي وهندا، گهٽڻ هڻي وهندا، جنهن پر جهلين تنهن پر جهليندا، پر چنگ چورڻ نه ڏيندا ۽ جي ڪنهن مست چنگ چوريو ته ڏنگ هڻي ڪيلدا. ٻري چو ٿا وڃو، اسان ڪهاڻيڪارن جي اظهار جو ذريعو آهن ڪتاب ۽ رسالا–۽ تازو مون ڏٺو ته رهيا ڪُهيا رسالا ۽ ڪتاب ٻه بندش هيٺ اچي ويا آهن. سنڌ ۾ جيڪي ڪتاب ۽ رسالا ڇپجن ٿا سي ڪنهن ڪان ڳجها ته نه آهن، ڪهاڻين ۽ افسانن جا ڪتاب ۽ رسالا گهٽو ڪري هڪ اڌ سال لاءِ ڇپجندا آهن. ڇڏيو انهيءَ ڳالهه کي، وٺو رسالي 'نئين زندگي' جو مثال، جو هاڻي ته ڪافي پراڻو آهي، شروع ٿيو هو ته هڪ آس پيدا ٿي هئي، ته هندو پاڻرن جي لڏي وڃڻ ڪري جيڪو خال پيدا ٿي پيو هو سو ڪيقدر پربو، پر پوءِ هن پيڙيءَ کي اهڙا ناڪيا مليا، جو وڃي نڪر هياٺونس ۽ اسان کي مڪليءَ جي ٽڪريءَ جون قبرون ڳڻيون پيون. واند ڪاڻيءَ جي ونڊر ۾ ڪاهي چڙهياسين، ته ته ڇا لڳن مقام ۽ ڇا لڳن جيئرا جاڳندا ماڻهو! تاريخ جي نالي ۾ پيرن جو پرچار ٿيو، ادب جي نالي ۾ ڪاڳر ڪارا ٿي ويا ۽ اها 'نئين زندگي' هاڻي ڇا رهي آهي– ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو "هندي شاعريءَ جو سنڌي شاعريءَ تي اثر" مضمون ڏسي مان کي ڏاڍي خوشي ٿي هئي، پر مضمون پڙهندي جڏهن ڏٺم ته هيءَ يار ٻه وڃي پيري مريديءَ ۾ اڙيو آهي ۽ تبليغي ڳالهين ۾ پيو آهي ته نهايت ڏک ٿيم، شايد انهيءَ ئي مضمون ۾ ڪٿي هن يار لکيو، ته هڪ شاعر چند جي چانڊاڻ نه آهي، بلڪ مومل ماڙي چڙهي آهي، ان جي منهن جو ماندان آهي، تنهن تي شاعر جي هڪ دوست ڪان چورايو وڃي ٿو. 'اهو مومل جو لقاءُ نه آهي، پر منهنجو مرشد قبر مان اٿي ڪڙو ٿيو آهي، تنهن جو لقاءُ آهي'. تڏهن هياڻءُ ئي ڏري پيو هو ۽ اهو پڙهي. ڀهريون پيٽ ڇڪي ٿـر جي انهن پٽن ۾ وٺي ويو هو جتي مينهن پٺي چوڏاري چارا، گاهه اسري پوندا آهن ۽ جهنگلي هرڻ ڇال ڏيندا وتندا آهن، جتي موملون ڪاڪ اڏيندون آهن ۽ راڻا ڏاگها ڊوڙائيندا آهن. تصور تي هڪ عجيب منظر تري آيو، روح تي هڪ عجيب احساس طاري ٿي ويو پر پوءِ تصور تي ئيهن سالن جو هڪ پوڙهو پنهنجي لٽ ڪٽي ڇانئجي ويو. ڪنهن محبوبڙيءَ کي ڪو ڪمنصيب عاشق جهٽ پل لاءِ جهوليءَ ۾ جهلي ويٺو هجي ۽ اوچتو اچي ڪاري ڏاند جا مالڪ ڪڙڪو ڪندس. اها ڪار تي پاءُ– ڪيئن هياڻءُ جهجي پيو، ڪيئن لڙڪ لڙي پيا، ڪيئن دل دهلجي ويئي، ڪنهن کي ڪير سمجهائي، ادب، منهنجي ٻيءُ جي جاگير ڪانهي، پر پوءِ جڏهن ڪو ڪُرڀو ڪٿي اڻين مهڻا سلا پاڙئون پٽڻ وهندو آهي، ته سيني ۾ سور ٿيندو آهي."

"پلا تو زرينا متعلق ڇا سوچيو آهي؟"

”ڪن سالن کان پوءِ زرينا وري پنهنجي پيڪي موٽي آئي آهي.“

”ڀلا هيءَ زرينا اهائي ته ناهي جنهن تي تو ”ٻه پاڇا“ ڪهاڻي لکي هئي.“

”نه- هوءَ ۽ هيءَ زرينا ٻه الڳ، پر هڪجهڙيون شخصيتون آهن، اڳهون ٻڌايو مانءِ ٻئي نه ته هوءَ به منهنجي پاڙي جي هئي ۽ هيءَ به منهنجي پاڙي جي آهي؛ پر هُنَ کي مڙس موٽايو ڪين هو، هوءَ پيڪن ۾ گهمڻ آئي هئي. جنهن کان پوءِ مون وري ڪاله ڏٺي، اهو آخري پيرو ڪوهه تي ڏٺي هيم، پر هن زرينا ــ زرينا کي سندس مڙس پنهنجو ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو آهي.“

”اهو ته تو اڳهون به ٻئي ٻڌايو، مان رڳو اهو ٿو پڇانءِ ته تون ان لاءِ هاڻي ڇا ٿو سوچين؟“

”آءٌ ــ سوچيان ٿو ــ“ هو سچ پچ ڪنهن گهري سوچ ۾ لڙهندي تمام گهٽي گنڀيرتا سان ڳالهائڻ لڳو، ”سندس مڙس کيس چوسيل هڏيءَ مثل ڀري اڇلائي ڇڏيو آهي ۽ ــ مون کي اڄ به هن سان محبت آهي. مون کي اها سياري جي رات ڪڏهن نه وسرندي، جنهن رات اسان ڪنڌ تي مليا هئاسون. جنهن پوءِ ٿي ته هن جي در تي دهل وڄڻ لڳا هئا ۽ جلد ئي هوءَ منهنجي دنيا مان نڪري ڪنهن ٻئي جي گهر هلي وئي- ۽ اڄ، سندس اُن مڙس کيس ڇڏي ڏنو آهي ۽ آءٌ سوچيان ٿو، ته آءٌ ڇا ڪريان؟ سوچيان ٿو ته منهنجي ان قدم تي سماج ڪهڙو قدم کڻندو؟ ۽ پوءِ زرينه جي حالت ڇا ٿيندي؟ -۽ مان الائي ڇو ايترو جلد فيصلو نٿو ڪري سگهان. مون کي زرينه سان محبت آهي ۽ مان چاهيان ٿو، هن جي مَن مان اڇا ماڻ به نڪري نه سگهيو آهيان.“ هو اٿيو ۽ چڙي هوا ۾ ڦيرائي چوڻ لڳو، ”آ ته اڇا اڳيرو هلون.“

مان اٿيس ۽ هن جي پويان هلڻ لڳس. مون کي ياد آيو ته جڏهن مان حفيظ ڏانهن ٿي آيس، ته رستي ۾ هڪڙو ماڻهو گڏيو هو.

مون حفيظ کي چيو، ”مان جنهن وقت توڏانهن ٿي آيس ته رستي تي هڪڙو ماڻهو گڏيو هو، ناٺو به چڱو ٿي ڏسيائين.“

”ڇا ٿي چيائين؟“

”مون کي رڳو ايترو چيائين ته رڳو ڪهاڻين لکڻ سان ته ڳالهه ڪانه ٻڌرندي؟“

”پڪ اهو شدن مليو ٿي.“ حفيظ مون ڏانهن گهوري ڏٺو، ”توکي ڪٿي مليو؟“

”ڳوٺ جي ٻاهرين ڪس تي ــ توهان جي اڳ جي ڏيٺ ويٺ ٿي معلوم ٿئي؟“

”شدن کي مان ڀوريءَ طرح سڃاڻان. پڙهيل لکيل آهي؛ پر جڏهن شدن جهڙا پڙهيل لکيل ماڻهو ڪهاڻين جا رومانٽڪ هيرو بڻجڻ لڳندا آهن، ته پوءِ واقعي مسئلا ابري نه سگهندا آهن. شدن سان منهنجي واقفيت ڪا اڄين ڪانهي. نڪي مون هن کي ڪو هڪ ٻه ڀيرا رُئندي ڏٺو آهي ۽ نه ئي هن جي ”پيار“ ڪهاڻي اهڙي آهي، جنهن تي ويهي ڪاڳر ڪارا ڪجن. اهائي محبت جي پراڻي ڪهاڻي، جيڪا عام رسالن ۾ عام جام ڇپيل هوندي آهي، جن ۾ اهوئي هوالدو آهي ته هڪ ڇوڪرو، هڪ ڇوڪريءَ کي پيار ڪندو آهي، پوءِ ڇوڪريءَ

Gul Hayat Institute

جا مائٽ پنهنجي جي راهه ۾ رڪاوٽن جا پهاڙ آڻي بيهاريندا آهن ۽ پوءِ پڻ محبت ڪرڻ وارا پنهنجي پنهنجي دل ڪان مجبور ٿي نير وهائڻ شروع ڪندا آهن، يا خودڪشي ڪري ڇڏيندا آهن. ڪڏهن وري انهن ڪهاڻين ۾ غريبي ۽ سرمائيداريءَ جو چڪر ڏيکاريل هوندو آهي. جنهن ۾ غريب ڇوڪري ڪي امير ڇوڪري ٺڪرائي ڇڏيندي آهي ۽ وري امير ڇوڪرو غريب ڇوڪريءَ کي ٺڪرائي ڇڏيندو آهي، يا غريب ڇوڪريءَ جي محبت جو ناجائز فائدو وٺي، پنهنجون نفساني خواهشون پوريون ڪري ڪيس ڇڏي ڏيندو آهي. ويچاري ڇوڪري ٻير هارڻ ويهي رهندي آهي. اهي ڪهاڻيون ڪي ايون ڪينهن. يوناني ديوتائن جي قصن ۽ ويدن جي ڏند ڪٿائن ڪان وٺي اڄڪلهه ڇپجندڙ ٻه آنڪي رسالن تائين اهي ڪهاڻيون ڇپريون پيون آهن، جڏهن ڪان انسان لکڻ پڙهڻ جو فن سکيو، اهي ڪهاڻيون لکيون ۽ پڙهيون ويون آهن ۽ تنهن هوندي به انهن کي ور ور ڪري لکيو پيو وڃي، ور ور ڪري پڙهيو پيو وڃي. نه لکڻ وارا ٿا ڪٿن، نه پڙهڻ وارا."

"تنهنجي ڳالهين مان ته معلوم ٿو ٿئي ته هو تنهنجو سٺو واقفڪار آهي. پوءِ تون هن کي اصل ڳالهين ڪان آگاهه ڇو ڪونه ٿو ڪرين؟"

"هن جون ڪجهه حالتون ئي اهڙيون آهن. پيءُ کي جيڪڏهن هڪڙو پٽ هجي ته تون سمجهي سگهين ٿو ته هن جو ان سان ڪهڙو ۽ ڪيترو پيار ٿي سگهي ٿو، جنهنڪري ئي شدن جو پيءُ پٽ جي سلسلي ۾ نهايت ئي جذباتي ماڻهو آهي. پيٽل ماڻهو آهي ۽ اٺ-ڪوهيءَ ۾ هن جو مٽ ڪوبه ڪونهي. راڄ برادريءَ جا سڀ تڪرار شدن جي پيءُ وٽ فيصلي لاءِ ايندا آهن ۽ پنا ــ شدن جي ئي ڳوٺ جي هڪ معمولي هاريءَ جي ڌيءَ، پين هارياڻين سڀئون هوءَ پڻ پوکن ۾ گاهه ڪندي يا ووٽن جي چولڊ تي ڦٽيون چونڊيندي ڏسبي هئي، تنهن کي به اڇي مٽ سال ٿيا آهن. سمجهان ٿو ته انهن مٽن سالن ۾ اها پنا، پنا ڪانه رهي هوندي، جنهن کي شروع شروع ۾ شدن پيار ڪيو هوندو. پر انهيءَ سڄي روج راڙي، ڳوڙهن، ليرن، لڙڪن، هنجن ۽ سڏڪن جي تہ ۾ ڪيڏي نه مختصر ڪهاڻي آهي! پنا بيوفا ڪانه آهي. شدن مون کي قسم کڻي ٻڌايو، ته پنا هن لاءِ هر ڳالهه ڪئي آهي ۽ ڪندي رهي ٿي، جا ڪابه عورت محبت ڪان مجبور ٿي ڪري سگهي ٿي. ڳالهه ته بس ايتري آهي ته شدن جو پيءُ امير ماڻهو آهي. شدن پاڻ هڪ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو آهي ۽ پنا هڪ غريب هاريءَ جي جاهل ڌيءَ آهي. پر هاڻي ته پنا جي هڪ غريب هاريءَ سان شادي به ٿي چڪي آهي. هوءَ جٺوءَ جي رئيس جي نونهن ڪين ٿي ٿي سگهي. ۽ انهيءَ ڳالهه جو شدن کي احساس آهي، پر پوءِ شدن کي پنهنجي پيءُ جي پيار جو ۽ هن جي قربانين جو به احساس آهي -- پنا به ڪجهه قربانيون ڪيون آهن، شدن جي پيءُ به ڪجهه قربانيون ڪيون آهن، ڪنهن وڏيڪ مان لهڻو، سو شدن نبيري نه سگهيو آهي!"

Gul Hayat Institute

مون ڪانئس پڇيو، ”تہ نيٺ ڇا ٿيڻ گهرجي؟“

”اهي سڀ سوال آهن، جن ڏانهن ٽئگور بہ هڪ شعر ”شاعر جي شڪست“ ۾ ڇيو آهي تہ ڪير اهي سلجهائي، ان شعر ۾ هڪڙو راجا نارائڻ هو، هڪڙي راجڪماري اجيتا هئي، هڪڙو شاعر شيکر هو ۽ هڪڙو لفظن جو جوهري پنڊارڪ هو، هڪڙي هيرن جي مالا راجا جي ڳچيءَ ۾ هئي ۽ هڪڙي جئي مالا راجڪماري اجيتا وٽ هئي. ڇا ٿيڻ گهرجي؟ ڪير ڪهڙي مالا پائي؟ ڪڏهن پائي؟ ڇو پائي؟— تون اهو ڏس، تہ ڪهڙيءَ طرح اسانجا سڀ اديب ڪو نہ ڪو سوال ڪٿي سلجهائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن، ويچارا ڪٿن بہ پيا ڪٿن بہ پيا. رابندرناٿ ٽئگور کي تہ هاڻي هن دنيا مان وئي بہ ڪافي عرصو گذري چڪو آهي؛ پر هاڻي تہ اڻ ميا ٽئگور لڪري پيا آهن، ڪوڙ ئي تہ آهن، ڏاڍو اسانئو ماحول آ پاءُ! انهيءَ ڳالهہ جو يقين نہ بلڪ ان تي ايمان اٿم، تہ سهڻو سمو اچڻو آهي ۽ ضرور ايندو. خوشين ڀريو اهو سڄ ايرڻو آهي ۽ ضرور ايرندو.“

منهن مٺي ڪري، چند ڏانهن ڏسي چوڻ لڳو: ”هوا ۾ خنڪي اچي وئي آهي، تنهنجو ڇا خيال آهي.“

”جيئن تنهنجي صلاح.“ مون سندس ڳالهہ سمجهندي چيو. هن جو مطلب هو، تہ اجان اڳتي هلون.

هلندي مون ڪانئس پڇيو: ”حفيظ —“

هن شايد نہ ٻڌو، تڏهن بہ هن ڪو بہ جواب نہ ڏنو.

”ٻُڌ —“ مون سندس ڌيان ڇڪائڻ لاءِ چيو.

”ڇوءُ —“

”پلا اهو اميدن جو سج ڇا پنهنجو پاڻ ئي ايرلدو؟“

هن مون ڏانهن غور سان ڏٺو. لڪڻ ڪي آڱرين ۾ گول ڦيرائڻ لڳو، شايد ڪجهہ سوچي رهيو هو.

”هڪ ئي اڻ تڻ، هڪ ئي خيال ۽ هڪ ئي فڪر منهنجي دماغ ۾ سمايل رهيو آهي ۽ اهو خيال هيءُ آهي تہ آئون ليث ڪيان تہ ڇا ڇا ڪيان؟ ٻڌجان تہ ڇا ٻڌجان! ڇاڪاڻ تہ هن سماج کي تہ ليث ڀلائڻو آهي، سندس دستورن ۽ خيالن ۾ ڦيرو آڻڻو پولدو، انهيءَ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ آئيندي جو انسان، انسان ٿجي سگهي، تڏهن مون پنهنجي سر ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪري وڃڻ جو پڪو پهہ ڪيو ۽ تڏهن دل چيو تہ ڊاڪٽر ٿيان، پر خيال وري انجنيريءَ جو آيو، ڪليڪٽري، مختيارڪاري، صوبيداري، واپار، چوريون، ڌاڙا، فريب، جوا ۽ فقيري سڀ هڪ هڪ ڪري دماغ ۾ داخل ٿيا، پر افسوس جو مان سڀڪجهہ هڪ ئي وقت ٿجي نٿو سگهان! سڄا سارا

ٻه مهينا سوچيندو رهيس. ان وچ ۾، پنهنجو ننڍڙو گهر ۽ ان ۾ رهندڙ زيبو، حسنا ۽ اسي
ياد آيا، بابي جي جيئري جو ٻه زمانو ياد آيو. امڙ جي حالت ۽ ڏکن ڏاکڙن تي ٻه ويچار
ڪيم. هنن جي آسن، اميدن ۽ تمنائن تي ٻه غور ڪيم ۽ هن جي پورهئي ڪي ٻه ساريم.
اهي ڏينهن جڏهن آئون بيمار هيس ۽ هوءَ سڄي رات منهنجي سيرانديءَ کان ويهي گوڏڪيون
هنجون هاريندي هئي. بابي جي امڙ سان اجائي هلت ٻه ياد آئي، ۽ اهو ٻه خيال آيم، ته
بابي جي روش سهڻ رڳو هنن جو ئي ڪم هو، ٻيو هوند اصل ڪين سهي سگهي ها، سندس
نشو ڪري گهر اچڻ ۽ پوءِ گارگند، مارَ ڪُٽ سڀ ياد آيا. لوليون ڏيندي هوءَ دعائون
گهرندي هئي، مون لاءِ ۽ منهنجي پيئرن لاءِ- چوندي هئي: ’لال وڏو ٿيندو، ته ڪلٽر ٿيندو‘
پوءِ-پوءِ هنن جي هوائي قلعن جو ڊگهو زنجير جڙي ويندو هو. بنگلا، محل، ماڙيون، ڪارون،
نوڪر ۽ ٻانهيون، سڀ انهيءَ زنجير ۾ ڪڙن مثل جڙي ويندا هئا ۽ امڙ انهيءَ زنجير کي
پاڻ کان ٻه پيارو سمجهندي هئي ۽ ڪ اج ٻه سمجهندي هوندي--- سوچيم ته صوبيدار ٿيان،
پوليس جي نوڪري ملندم ته ماڻهن تي رعب ٿيندو، دشمن کي دهشت ٿيندي، ڀڳهار سٺي،
آيت جهجهي ٿيندم. شادي ڪندس، گهر ناهيندس ۽ سکيو ستابو رهندس. مگر وري خيال آيو،
انهيءَ ڏينهن جو، جڏهن پوليس وارن چاچي خان محمد جي تلاشي ورتي هئي، چاچيءَ زينب
کي دڙڪا ڏنا هئائون ۽ چاچا کي ٻڌي ويا هئا. ڪهڙو ڏوهه ڪيو هئائين؟ اهو ئي ته، ته
مختيارڪار جي اڍنگي هلت جي ڳالهه تي ڪيائين. پوءِ انهيءَ ۾ ڪوڙ ته ڪين هو. مختيارڪار
هيو ٻه ته رشوتخور، ظالم ۽ ٻوهي. انهن ڳالهين کي ويچاريندي، آئون ليٺ انهيءَ نتيجي تي
پهتس، ته آئون انهن سان ڪو ٻه هڪ ٻئيس، ته مون کي ٻه انهن ئي ڪرڻو پوندو، جيئن هو
پيا ڪن. رشوت ۽ رساڪاريءَ جي انهيءَ لنبي ڏور کي هزار وڪڙ آهن، اعتبار ڪر. سچ ٿو
چوان، انهن نوڪرين سان رشوت جو اصل ناتو آهي، نه ته پوءِ نوڪريءَ جي سلامتي اصل
ڪين آهي. هرو ڀرو جيڪو ايمانداريءَ تي لهي، پيريءَ ويل پينشن وٺڻ تي اهو ڏوڪڙ ڪين
جڙيس، جو ٻچا سکيا ڪري سگهي. سندم هڪ دوست آهي ”رند“، هو پڻ ان کاتي ۾ نوڪري
ڪندو آهي، جنهن ۾ مختيارڪار ڪم ڪندا آهن، چوندو آهي: ’جيڪو ماڻهو اسان جي کاتي ۾
رهي، رشوت نٿو وٺي، تنهن کي ڦاسيءَ تي چاڙهڻ گهرجي، ڇو ته رشوت اسان جي کاتي جو
دستور آهي، ۽ جيڪو دستور کي ٽيڙيندو، سو باغي ٿيو ۽ جنهن لاءِ سيني ملڪن ۾ ساڳي
سزا آهي، يعني موت.‘ سو اتان خيال مٽيو ته ڊاڪٽري ۽ انجنيري دماغ ۾ ڦرڻ لڳيون: پر
پوءِ ليٺ انهيءَ لاءِ ٻه ساڳي فيصلي تي پهتس، اتي ٻه ساڳي رشوتخوريءَ جي ڏم لڳي پئي
آهي، ان ڪري منهنجو وڃڻ عبث هو--“ ڳالهائيندي هو سانت ٿي ويو. رستي ۾ پٿرن جو
ڍير پيو هو، تنهن ڏانهن وڏي وڃي ويٺو- وري پنهنجي ڳالهه جاري رکندي، چوڻ لڳو:
”تنگ ٿي مون سوچيو، ته وڃي ٿو ڪو چور ڌاڙيل ٻڻجان. ڌاڙا هڻندس ۽ گذر ڪندس.
اميرن کان کسي، غريبن کي ڏيندس: پر وري سوچڻ لڳس، ته آخر ڪيئن خبر پوي، ته

ڪنهن وٽ ڪيتري ناحق جي مايا آهي. ڏاڍا ٺٺندي، ته اصل خبر ڪانه پوندي ۽ تنهن ڪان سواءِ پنهنجي جيئڻ جي سامان ڪرڻ لاءِ ڪنهن کي مارڻ... ڪهڙو نه خراب ڪم آهي ۽ اهڙيءَ طرح پيون انيڪ اوڻايون پيدا ٿين ٿيون، انهيءَ ڏنڊي ڪان به دل ڏڏڪو ڪاڏو." هو وري ماٺ ٿي ويو. لڪڻ کي پٽرن تي هڻڻ لڳو. مان به وڏي وڃي سنڌس پرسان پٽرن تي ويٺس.

"رهي فقيري، سا گهڻو وقت دماغ ۾ گهر ڪري ويئي. فقيريءَ تي ڪيترا پيرا ڪتاب پڙهيم، مگر هر حالت ۾ لاڳاپا لاهڻ ضروري هئا. سوچڻ ويٺس، ته جيڪڏهن لاڳاپا لاهڻا ٿي آهن، ته پوءِ ڇو نه اهڙو ڪم ڪجي، جو هي لکن جا لک ماڻهو مصيبتن ۾ پيا ڳاهه ٿين، تن کي اڳي ڪرڻ جو ڪو سامان ٿئي. پنهنجي ڳوٺ توڙي هتان جي ماڻهن جي رهڻي ڪرڻي الهن جي سماجڪ جوڙجڪ ۽ انهيءَ اندر رکيل اوڻاين تي غور ڪيم ۽ نيٺ آئون ان فيصلي تي پهتس، ته مون کي هن سماج کي ٽاڏارڻ گهرجي. تون پڇندين ڇو؟" هو پٽرن تان ٽپ ڏئي اٿيو ۽ اڳتي هلڻ لڳو.

"ته ٻڌ، اسانجي هن موجوده سماج ۾، جا غريب ۽ امير جي ورڇ رکي ويئي آهي، اوچ ۽ نيچ ۾ فرق رکيو ويو آهي، سو دراصل اسانجي سڀني مصيبتن جو ڪارڻ آهي. اسانجا ڊاڪٽر توڙي فوجدار، ڪلارڪ توڙي ڪاراوا، سڀ مجبور آهن ته رشوت وٺن، ظلم ڪن ۽ بيداد نڪري مچائن، ڇو ته سندن مٿان هردم غربت جي به-سُنهي تلوار لٽڪيل رهي ٿي، هو هميشه انهيءَ کان پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. لک نه پر ڪروڙ مڙي به هئن جو پيٽ نٿو ڀرجي، ڇو ته غربت جو ڀوت سندن ڀويان ايترو ته تکو ٿي ڊو لڳو اچي، جيترو تکو هو انهيءَ کان ڀڄڻ جي ڪوشش ٿا ڪن. هو ڄاڻن ٿا ته ڪروڙ ڪمائڻ جي شيءِ آهن ۽ ڪٿي ويندا. ويچارا هاريل جواري ڄاڻن ٿا ته هيءَ جوا آهي، ڄاڻن ٿا ته الهيءَ ميڙ ميڙ ميڙان مان ڪجهه ڪين ورندو، تنهن هوندي به ميڙ ميڙان کان مڙن ڪين ٿا. ظلم ڪري ميڙن ٿا، لاحق ڪري ميڙن ٿا ۽ ميڙيندا رهن ٿا، جيئن ڪو هاريل جواري، ڇوا مان اٿڻ جي سٽ ڏئي نه ڪندو هجي. هجڻ ته ائين کپندو هو، ته اسان انهيءَ ميڙ ميڙان کي ڇڏي ڪا اهڙي روش اختيار ڪريون، جو اسان کي ميڙڻ جي ضرورت ئي نه پوي، جيئن اسان انهيءَ مايا کان سواءِ به پاڻ سکيا ستابا، سلامت ۽ آسودا سمجهون، مگر ائين نه آهي-البت ائين-ٿي ضرور سگهي ٿو- رڳو جيڪڏهين اسين سڀ گڏجي هر ٻار جي پالنا ۽ پوڙهي جي سار سنڀال جي ذميواري پاڻ تي کڻون ته ائين ٿي پوندو — پوءِ ڪنهن کي رشوتخوريءَ جي ضرورت ڪانه پوندي، پوءِ ڪنهن کي ڦُر ڪرڻ جي ضرورت ڪانه پوندي، ڇو ته ڪيس پڪ هوندي ته سندس ٻارن جي سار لهڻ لاءِ هيڏو سارو سماج ويٺو آهي ۽ سندس پيريءَ جي لٺ ٻڌجڻ لاءِ پوري قوم تيار آهي، پوءِ هن کي لٽ مچائي، مايا ميڙڻ جي ضررت ڪانه رهندي، ڇو ته آخر به ته مايا اسين انهيءَ لاءِ طلبيندا آهيون ته انهيءَ سان سک، سهنجائي ۽ سلامتي خريد ڪري سگهون، پر اهو ڪير ڪري؟

هيڏن سارن ٻارن جي سارَ جو ذمو ڪير کڻي؟

ڪير هيترن ٻوڙهن جي ٻيريءَ جو سهارو بڻجي؟
موجوده سماج ته انهيءَ لائق آهي ئي ڪين."
وچ ۾ سوال ڪيم: "ته پوءِ ليٽ ڇا ٿيڻ گهرجي؟"

"مون ڇيو نه پيارا، ته انهيءَ سماج کي بدلائڻو پوندو. ان جي رواجن، دستورن ۽ خيالن ۾ ڦيرو آڻڻو پوندو، انهيءَ لاءِ ته گهٽ ۾ گهٽ ايندڙ جو انسان ڀڄي سگهي."

هو ساڻ ڪري هلڻ لڳو. گهڻي دير امان ٻنهي جي وچ ۾ ساٿ هئي. پرڀان ڪتان ڪنهن ڪڪڙ جي ٻانگ جو آواز ٻڌي، مون حفيظ ڏانهن نهاريو. اتفاق سان حفيظ به مون ڏانهن ڏسڻ لڳو. "اهي سڀ سوچون امڙ کان ان ڪارڊ جي اچڻ کان پيدا ٿيون هيون، جنهن جو هن جواب به گهريو هو. سو خط منهنجي لاءِ ڏاڍو اهم هو، جنهن جو جواب لکندي، امڙ جون اهڙيون اميدون اکين آڏو اڀري آيون هيون. پر ڇو ته مان پڪو ارادو ڪري چڪو هوس، تنهنڪري امڙ کي اهي سڀ ڳالهيون لکيون هيم، جيڪي ان وقت منهنجي ذهن ۾ هيون. آخر ۾ ڪيس اهو لکيو هيم ته:

جيجل!

مون ارادو ڪيو آهي، ته آئون انهيءَ لاءِ جيئندس، انهيءَ لاءِ مرندس، پوءِ ڪٿي مون کي تنهنجي تمنائن جي قرباني ڇو نه ڏيڻي پوي. ڪٿي مون کي معصوم زيبو ۽ حسنا کي بُک وگهي مرندو ڏسڻو پوي ۽ ڀلي مون کي سموري ڄمار ڏک، درد، مصيبت، تڪليف، غم ۽ غربت ۾ گهارڻو پوي.

منهنجي امڙ، جي پڇئي ته هن نيڪ ڪم ڪارڻ مون کي ٿيڄ بخشج، نه ته پوءِ آئون ڳالت ڪٿي ڇٽي نه سگهندس، ته مون جيجل ماءُ جي تمنائن جي پيٽا هن سماج جي قدمن ۾ رکي هئي— پر......

"پر ڇا؟" مون ڪالهس سوال ڪيو.

هن ڪو به جواب نه ڏنو. بس اٿي وڏلڊو هليو.

●

جاڳي پڄهي جن، تو سين سُور سَڄ ڪيي،
تو ڪڻن سڌيون تن، پرُ سين پچارون ڪرين.

ـ شاهه

سَرَ ۾ سارينئي

● ڪنهن لکيو هو ’انسالي جسم جو موت محض Chemical action جو لَپ ٿي ويڻ تي آهي.‘ صرف Chemical action ؟

خليل جبران چيو ’موت زندگيءَ جي اهم رازن مان آخري راز آهي. انسان جڏهن ڪائنات جا مڙيئي راز پروڙي وٺي ٿو، تڏهن هو موت جو تمنائي ٿئي ٿو، جو موت آخري ۽ اهم راز...‘

هوءَ لسيم جي مرڻ سان سنڌس جيوت جا رهجي ويل خال، ايڏو چو ٿا ڏکين؟ سنڌي ادب چو ٿو ڦٽڪي؟؟ سنڌس پونير ننڍ ۾ سُتي اٿي چو ٿا سُڏڪن؟ فريال کي سنڌس بابا خواب ۾ چو ٿو پرچائيون ڏي؟؟؟؟ سنڌي ادب ۾ سڀ کان مهالڪيون ڪهاڻيون لکندڙ لسيم اچ ايڏو بي نياز ٿي پلاند چنڊي جنهڙيءَ کان ايترو پري هليو ويو... جو دل هرو پرو سوچي ٿي: مرڻ وارا ايڏا مٺا — پر ايڏا ظالم چو ٿا ٿين؟

- خيرالنساء جعفري

● لسيم جو ڏک اوهان مان چيا اوريان؟ ’مڙئي معلوم آ توکي‘. اهڙو مهان ليکڪ ماريو ويو. هاڃو ٻه هيڏوا هچارن هچا ڪئي، پر ههڙي! هن کان اڳ سنڌي ادب جون جيڪي ٻه شخصيتون اسان کان ڌار ٿيون آهن، تن سڀني کان اسير احمد ڪرل جو مقام سنڌي ادب ۾ تمام اوچو ۽ بلند آهي. سنڌس ڏک ٻه اهڙو ئي ڪرڻ (ٿيڻ) کپي، جهڙو هو پاڻ هو. اڃا تائين ائين ٿيو ڪونه آهي. ٽي- وي جو مخزن پروگرام رکيو چٽر هئي. ڇا ائين ڏک ڪبو آهي، پنهنجي عظيم نقصان تي؟

-ج. ع. منگهاڻي

● ڪهاڻيڪار لسيم ڪرل جي دردناڪ موت تي ’مهراڻ‘ مائو آ- چو؟ ڇا لسيم سنڌ جي ادبي ڪتب جو ڀاتي نه هو! ڇا هن اسان کي ’چونيهون در‘، ’مساوات‘ ۽ ’ڪافر‘ جهڙيون امر ڪهاڻيون نه ڏنيون آهن؟

- محمد رحيم زرداري

● الطاف جو ڏک اجا لٿو ني ڪونه هو، ته بهترين ڪهاڻيڪار ۽ اديب نسيم کرل جو قتل پڌو سين، جنهن به سنڌ کي ڪهاڻي ڇڏيو. نسيم جون مون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون پڙهيون آهن، جيڪي زبردست ڪهاڻيون آهن.

ـ قربان سنڌي

● نسيم چيڏو ني نرمل، اوڏو ني ٽريڊيشنل (پروفيشنل نه) هو، جو آءٌ سمجهان ٿو ته پکن ڪان فن ۽ آرٽ جي ننواس جون جيتريون آتمائون پڪن پيون، نسيم انهن سان آهي. هٿ تريءَ جي ريکائن جيان نسيم جو پنهنجو سارو جيون به اسان سڀني مرڳ يا نرڳ واسين والکيان الڳ هو. نسيم هن صديءَ جي سنڌ جو اهو مهان ڪلاڪار آهي، جنهن کي ايندڙ صديون ڪڏهن به وساري نه سگهنديون.

ـ علي بابا

● مون کي نسيم جي ڪابه ڪهاڻي معمولي نه لڳي آهي. سنڌيءَ جي ٻين ڪيترن ئي چڱن ڪهاڻيڪارن جون ڪي ڪهاڻيون معمولي به آهن. نسيم جي ڪهاڻين ۾ "ڪافر" کي گهڻو ساراهيو ويو ۽ نظرين جي اختلاف ڪري، هڪڙي ڌر ان ڪهاڻيءَ جو مطلب ئي غلط ڪڍيو ۽ واويلا ڪئي. مون کي نسيم جون ڪهاڻيون — "ڪافر"، "چوليهون در" ۽ "ڏمي" — گهڻو پسند آهن. "ڏمي" خاص طور ان ڪري پسند اٿم، جو دل گهري ٿي، ته ان ڳالهه تي مرد ڪردارن جي باري ۾ هڪ ڪهاڻي آءٌ به ضرور لکان.

ـ عبدالجبار جوڻيجو

● نسيم کرل منهنجي نظر ۾ سنڌي ادب جو چيخوف هو. هو تمام جلد اسان کان وڇڙي ويو. خبر ناهي ته اجا اڳتي هلي هو ڇا لکي ها. مارلو جي لفظن ۾:

Cot is the braneh
which might have grown strait.

ـ قاضي خادم

Gul Hayat Institute

پهرين مراد

نسيم احمد کرل

(ڇپيل ڪهاڻي)

['پهرين مراد' کرل جي هڪ بهترين ڪهاڻي آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ سنڌي ڳائڪو ماڻهن جي زندگي بيان ڪئي وئي آهي. ان مان ظاهر ٿو ٿئي، ته کرل عوامي ڳوٺاڻي زندگيءَ کي ڪيترو ويجهو آهي... هيءَ ڪهاڻي سنڌ جي ڳوٺاڻي ماحول، سنڌي ماڻهوءَ جي نفسيات، همت، هوڏ ۽ سورهيائيءَ، دوستيءَ ۽ مهمان لوازيءَ جو چٽو پٽو اولو آهي-- شوڪت حسين شورو 'ڏرتي' 1، 1974ع]

عنايت ڏانداريءَ سان چڪون لتيندي، پنهنجي پٽ ماڻڪ کي چوڻ لڳو: ”توکي ته ٽيون سال پاڪي ڪنئي ٿيو آهي. مان ته ايا پاڪي به پوري نه ڪئي هئي جو راوي چناهه جون مينهون هتي لوڙهي آڻيندو هوس. اسان جي پڙ تان سدائين ويهه-پنجويهه آلوڙيون ۽ ويهه-پنجويهه ڍُڪيون چَرنديون هيون. مينهون به ڏاتيون، سڄڻ لاءِ هنياءَ جو ٺار، ته دشمن تي داغ.“

”ابا، مُشڪ ڪان ٻه پليون؟“ ماڻڪ پاڻ جي نوڪري هاريندي چيو.

”اڙي مُشڪ جهڙين کي ته ڪِلي سان ٻه نه ٻڌلدا هئاسين ۽ پيون گور چرنديون هيون. پير سوريندو هوس ته ڪنهن مهالبدي جي سٽ ۾ اچي وڃي، ته ويڳ ۾ پلوڙ چنان.“

”ابا، مشڪ ۾ کهڙي گهٽ آ. سٿون پيٽ وياڻي آهي، ته ٻه ڪينگر تي ڏُهائي.“

”تو چرئي کي کهڙي ڪيرن جي خبر، وڃي ماءُ کان گلزار ۽ ملڪان جو پڇ، جي سان سالگهڙ مان آنديون هيون. ماڻهين ۾ ٽڻ ٻه ڪونه چڏائي سگهندي هئي. ڪير ٻه مصريءَ جيان مِٺو. مُٺو مُٺو پاءُ مکڻ ته ماڻهين ڪير مان آتاري ڪيندي هئي. هن مشڪ ۾ ڇا رکيو آ. پالڌا سو چڱا اٿس، جو سڄو ڏينهن بندُرَ تي تي جل چري، باقي وَڙ وَجهه ۾ تَڪو نه لهي. جي جهنگ چرڻ تي وڃي ته پورن مان ڪَٺِ جي اوسي پاسي جون ليون پڇي. اڙي ماڻڪ، هُنن مينهن جا پُورَ نه ڏيار، دلهول ٿو ٿئي. ڇا ته هنن جو وَڙ هو، ڇا تـه وَجهه هو. هيءَ منهنجي هٿ جي چيچ پورن ۾ نـه پوندي هئي. ڪونج جهڙيون ڏگهيون ڳچيون ۽ ريشم جهڙيون کلون!“

ماڻڪ چپڙي ڪري ويٺو رهيو. ايءَ ڪي به وڌيڪ ٻُڌي چوريائين، ته ڪڪر ٻه ٻُڌي ڪـڙو هڻيائين؛ پر عنائت ڪي جيڪي اڳلا پور پيا هئا، تن ڪيس ائين ڪيئن ٻُڌي ماٺ ڪرڻ ڏني. هن وري پڙڪو ڪاڍو: ”اعتبار نه اچئي ته وڃي لُٽين ديري منهنجا پراڻا ڪنڊا ڪولاءِ. چوٿين ڏينهن ٿين گيهه جو ٿيندو هو. هينئر ته مانيءَ جو مَنگ به پورو نٿو ٿئي. ڪو دل گهريو مزمان ٿو اچي ته ڳَنڍڻ لاءِ مکڻ ٿو ڳنڍو پوي. ان ڏينهن سنجر ڪمالائيءَ منهنجا اهي نـَڪَ وڍيا، جو اها جاءِ نه هُئي لڏي، جتي وڃي ڦاهو ڪاوان.“

”چو ابا، چا چيائين؟“

”چا نه چيائين، اصل ڪتن سان گڏ ڪارايائين.“ عنائت ٿڌو شوڪارو ڀري چيو.

”نيٺ ابا، ٻڌاءِ ته سهي.“

”چا ٻڌايانءِ. کهڙي ڏوڙ پايان. تو جهڙي ٻٽ ڪان ته اوندهه چڱي هئي. يار مهٽا ته نه ڏين ها.“

ماڻڪ ڪجهه نه ڪڇيو.

عنائت ڪي وري جڄڪي اچي وئي: ”اڻ ڏينهن تون جوڙيءَ ڪي ٻيڪا گهماڻ وئي ويو هئين، جو سنجر ڏهاڪو کن مهانڊا وٺي اچي مزمان ٿيو. مان ست بسملاهيون ڪري مزمانن جي آجيان ڪئي. ڪَوارو ڪٽي مزمانن جا هٿ-پير ڌوئاريم. ساڻن حالي احوالي ٿيم. پيون ته لک خذمتان ٿيون، پر کير جي ڀاڻ وت ٻاڙائي، سو ڪٿان پوري ڪريان؟ خير، مان ويهاروکن ڏ‌ڱڪ مانين جا پچارائي، ان مَشڪ جو سمورو کير ڪٽي وڃي سندن اڳيان رکيو؛ پر ان کير ته همراهن جو وات به آلو نه ڪيو. اڳيان سنجر بـ اکهڙي تـرار، سو ڪَرڙي ڪري چوڻ لڳو: ”ادا عنائت، چڱو ته ٻڌون به ڪوله ٿيوا!“ مان جيسين ڪو جواب ڪيان، ته ٻُڌي ٻروچ وارو هنيو: ”سنجر، چاچي عنائت ڪي نه چئه. مالي ڪاواري نه ڪاواري، پر محبت جون ته لاليون اٿس.“ پر سنجر اجا نه مڙيو، رهندو ٺوڪ ڪيائين: ”اهڙين محبت جي لاليـن ڪـي باهه ڏئي ساڙيو. ادي عنائت ڪي کير جي گهٽتائي هئي، ته پرائيءَ سنگت ڪَي ته آزمائي ها. سنگت ڪان هڪ هڪ ٿـَڪ ڀيني ها ته ٿـَلو ڪري اچي ها. ڪـُرَ ڦنوڙي لاءِ کير جواب ڏئيس ها.“

”پر، ابا، تو به ڪمال ڪيو. پياريءَ جو ڪيو چو نه ڪٽي وئين؟“

”پياري به ڪانگهاري، ان ٻه وري کهڙا گهڙا کير جا هئا. ان کير ٻه ماڻهن سيبتيءَ وري سـَباڻ ملائي ڇڏيو هو.“

”ٻروچ ڇڏيو به ماري. پوءِ تو ڪهڙو جواب ڏنس؟“

”مان تہ پنهنجو اگهاڙو پيٽ ڍڪڻ لاءِ گهڻيون اوپاريون لهواريون ڳالهيون ڪيون. چيومانس تہ پيون مينهون انين ٻهر آهن، پر اڳيون سنجر بہ شير شاهه جون پيريون وڃائي ويٺو هو، سو هن اهي گوهيون ڪٿي ٻُڌي ڪرڻ ڏنيون. مرڪي چيائين: ’ادا عنائت، سنجها

Gul Hayat Institute

مهل اهڙا ڪوڙ نه ڳالهاءِ. تو وٽ جيڪي سالين سان گهنجان ٿيون چڙن، سي به ڪوڙ لڪنديون. ٿيڪي مچ، نه ته هن مهل ٿي واڙو ڏسي خوار خراب ڪندوسانءِ!"

"پوءِ ابا، ڇڪي مچيءَ ڇا؟"

"انهن ته جود ۾ مان به وٽ ڪوڙ ڏنو. ڪيس پڌايم ته سرءُ ۾ ڏهاڪو ڪن آلوڙيون پڙي پيون، پوءِ پاٺ پڙهايم، تڏهن ڪو خير ٿيو."

"ابا، اها ته وائي نه ڪڍين ها، ڪا مهل کهڙي ڪا کهڙي." ماڻڪ ڪي ڪيسڪاٽ اچي ويو.

"نه ته ڪامون سچار بڌجي، پتا پڌرا ڪيان ها، ته ماڻڪ جي ليڪ اچي چوٽي ڪئي آ؟" عنائت خار مان چيو.

"پوءِ سنجر ويسهه ڪيو يا..."

"هون، سنجر تو اهڙين ڳالهين تي ويسهه ڪري. چيائين: 'ادا عنائت، اهڙي بيماري ته اسان ڪانه ٻڌي!' مان ڪئي چپ ڪئي ته هن وري باشاهه پير جو پلو ڏئي پڇيو: 'ڪهڙيون ٽڪون ٽي ڪُل هُو؟؟' باشاهه پير جي قسم کان پوءِ مان به ڪوڙ نه ڳالهايو. ننڍي وڏي ڳالهه، اٿ ڪَن ٻڌايم."

"چاچي جون پنج به چو نه ٿي ڳڻائي؟"

"انهن ۾ اسان جي ربيع يا خريف."

"پڪ ته ڍڪجي وئي ها."

"جهڙيون اٿ، تهڙيون ٿيرهن. سنجر ته منهنجون سٽ-سٽ مينهون چڙندي ڏٺيون."

"پوءِ؟"

"پوءِ ڇا، بس ڪيلن جا ڪُوڪرا هئا. سنجر وري مون کي قسم ڏئي پڇيائين، ته 'اهي ٽڪون اڳليون، يا پٺيون به ڳڏيون.' مان ٻڌايوسانس ته سڀ اڳليون، اهي اڃا خير سان پوريون مراد به ڪانه آنديون آ. سيني جا تاڪ لڳي ويا. گهڙيءَ گهڙيءَ دير کان پوءِ سنجر مون کي هوريان چيو 'ادا عنائت، پوءِ مچ ٿي ته پٺيون ڪونه ٿيو!'"

ماڻڪ کي باهه وٺي وئي. هن پيءُ کان پڇيو: "ابا، تو مون کي کهڙي ڏينهن موڪل ڏلي، جو مان نه ويس؟"

"ابا، تنگ پڳي کان ويل نه ويندي؛ ٻر تون هئين اصل کان دل پڳوڙو، سو تون کهڙا لاڙ ڪرين ها. پوريون ماڻهين ڪاري خراب ڪيئي جو پنهنجي ڪوڏي کان ڏوڪي پري نه ڪيائين. وري پرّ پرڻايومانءِ، ته جوءِ جي ڪڇ نه ڇڏيئي. ڪڏهن ٿو پڪا کهمائينس ته ڪڏهن ٿو ڏاڏا کهمائينس. پڌي-چوڙي دل ڪندي آهي، تو ۾ اهي دليون ڪٿي!"

”ها ابا، تو ۾ سو دلين جا ڀانور آهن. تون ٻه وڃي وڃي ڀرايون ٽڪان ٻڌيون، ڪن تو ڪي واهران ڀليون يا مقابلا ڪيا.“ ماڻڪ پيءُ کي مُرڪندي هنئي.

عنائت پٽ جو اهو مهڻو ٻڌي، صفا ليڪو لنگهي ويو. ست ڏئي پنهنجو پٽڪو لاهي، مٿي وارو چِٽِل نشان پٽ کي ڏيکاريندي چيائين: ”هي مٿي وارو چير کهاڙي آ يا ماڻهين جو... آهي!“

”الائي، توکي خبر؟“

”پاڙي شهرن جو ٿو مهڻو ڏئي! اسان مڙس ماڻهو هئاسي، ڪن تو وانگر سڄو ڏينهن پئي رنن سان لاڏ ڪياسين.“

”ابا، کهڙا ٿو لاڏ ڪيان؟“ ماڻڪ هيڻائين ورتي.

”پاڙيا، اهي لاڏ ناهن ته پيو ڇاهن. اسان ۾ ڙالون پرٽيون ۽ ڪمايون. رات جو سو سائن ڪلي ڳالهايوسون، ٻيو ڪم لائي ڪان پوءِ ڪنلي جو زيپٽ هولدو هو. ڪن تو وانگر سڄو ڏينهن ٽهه ٽهه!“

”پوءِ، ابا، ٻرٽايئي ڇو؟ زور ته ڪونه ڪيو هوساڻ.“

”ٻرٽايوماڻ ان ڪري ته اتر-اوپر ويندي پراوا ننگ نه ٽڪين ۽ نڪ کي مر نه لائين. جنهن مهالدي پراوا ننگ ٽڪيا، تنهن جو به ڪم لٿو. جي اڳلا مڙس ماڻهو هوندا ته پل نه مڙندس، سر نيندس: ٻر جي اصل پاڻ جا پڙوا هوندا ته وري سمورو وٽج واپار پنهنجي گهر ٻڌي، پنهنجا گهر پريندا. ڪاڪوءَ جو پنهي ڳالهين ۾ سر ويو، ۽ ماڻس پئي اباڻين سينهن مان ليکا لاهيندي ۽ پرٽا پريندي.“

ماڻڪ کان ڪو جواب نه پڳو. ڪن ڇپا ڪري ويهي رهيو.

عنائت لوهه کي گرم ڏسي، وري تازي ڏڪ هنيو: ”اڙي ماڻڪ، ڏاهو ٿي، پيلي! هن اڇيءَ ڏاڙهيءَ ۾ پار نه ڪلاءِ. پيهان پنهنجي وهي ته ڏس.“

”پوءِ، ابا، مان وڃان ته ڪيڏانهن وڃان؟“

”ابا، ملڪ مولا جو ڪتو آ. مان سيڪنهن جا هٿ ڏوڻاريا آهن، هرڪو مون کي سڃاڻي. جنهن به مهالدي وٽ لنگهي ويندين ته جيءَ ۾ جايون ڏيندءِ، هٿ ڏاس ڪندءِ، اوکيءَ ۾ اڳتي ٿپائيندءِ. پلا اوپر ويندين يا هيٺ؟“

”ويندس ته اوپر.“

”پوءِ اوپر ۾ چاچهن سنجر اٿئي. تورو اڳتي پهلوان، وري لعل ڪروس ۽ ڪاجيءَ رند وارا. سڀ منهنجا دلي يار اٿئي. انهن وٽ لکي سندن هٿ ڏس سان سٽ هٿي ايندين ته ليڪ به ٿيندءِ.“

ماڻڪ ڪي گهڙيون سوچ ۾ پئجي ويو. سوچي سوچي، پيءُ کان پڇيائين، ”ابا، ڳالهه ته ٻڌاءِ، سنجر ۽ لعل وارا پاڻ ۾ وڙهيل يا نهيل؟“

”اصل تارون تار آهن. پر تنهن ۾ اسان جو ڇا. منهنجون پنهي سان وکون کنيل آهن، ۽ هنن ٻـ پويون پير کڏهن ٻـ نـ ڏنو آهي. سنجر وٽ وڃين تـ اهائي هيتي ملڻ واري لشاني ڏجانس. باقي لعل وٽ وڃين تـ کيس منهنجي لشالي ڏجان تـ ٿيون مهينو ٿيو جو مان درياهہ تي مينهون پئي چاريون، پاڻ سانداريءَ تي لڙهيو پئي ويو، پري کان هڪيئي کي ڪيڪاريو سون، کيس ويلي جي صلاح ڪئي هيم، پاڻ چيو هٿائين تـ ’ٻلؤ ڪري ٿو موٽان، ڪچو آهيان، تو جهڙي دلگهرئي يار وٽ ڏينهن ڏئي جو ويلو نـ ڪبو، مٿان ڪو بار پئجي ويئي. اها نشاني ڏئي چئجانس تـ ٻهرينءَ مُراد لاءِ پُٽ ٿو موڪليانءِ، سندس پارت هجئي. کيس اهو ٻـ چئجانءِ تـ ورهين جو سنگتي آهين، ايڏي پاڇهہ تـ ڪانگهاري نـ ڪر، پيو منهن تـ ڏيکار.“

”چڱو تـ پلا دعا ڪجانءِ.“

”الله جي دعا هوندءِ. هاڻي ٿي...“

”پيو نـ تـ وري، جهڙو اڄ وڃئو تهڙو سياڻ وڃئو. تو ٻـ پوءِ لاءِ ڇا ڇڏيو آ.“ ماڻڪ مشڪندي پيءُ کي چيو.

”ابا، اهڙي ڪئي ڪل تـ تنهنجي لاڻائن مان ڪنهن جي ڪانهي. انهن تـ سڄي عمر هرڙو ڪاهي ٽُڪ ٽنيڻ جي پئي ڊگڙي ڪاڏي آهي.“ عنائت ٻـ پوڳ ۾ پوڳ ڪيو ۽ سابهان جي سابهان.

”مُتَ تـ تنهنجي جي پيدائش آهيان.“

”بيشڪ، پر ناناڻي رڳ ٻـ اٿئي.

”اها رڳ اڄ ماري ڇڏيءِ.“

”پڪ؟“

”پڪ.“

”پوءِ الله توهر، هيڏي آءُ تـ پاڪر پايانءِ.“

پيءُ پٽ پاڪر پائي موڪلائڻ لڳا تـ پريان گهر جي اڱڻ تان جو ماڻڪ ماءُ پنهي کي موڪلائيندي ڏٺو، سو هلندي هلندي اچي پهتي. پٽ کي سنبريل ڏسي چيائين: ”ڪاڏي ٿو وڃين، ابا؟“

”رَنَ، تنهن ۾ تنهنجو ڇا؟“ عنائت کيس ڇڙٻي ڏني.

ماڻڪ ماءُ سڄي عمر مڙس جا اهي دڙڪا سٺا هئا ۽ اهي ڪمائي وئي هئي. مڙس جي دڙڪي جي پرواهہ نـ ڪيندي، هن وري پٽ کان پڇيو، ”هان ابا، ڪاڏي ٿو موڪلئي پڻهين؟“

ماڻڪ ويچار ۾ پئجي ويو تـ ماءُ کي ڇا ٻڌائي، تـ وري عنائت وارو هنيو: ”موڪلياس ٿو تنهنجي پيڪن، تـ ڪا ننڍي ليٽي ڪٽي اچي!“

”منهنجن پيڪن ۾ اهڙيون والديون ڪينهن. پنهنجي ڏاڏنگ ۾ ڏس تـ ڪوڙ جڙي وڏڙيءَ جيان ڇال ٿيون ڏيني.“ ماڻڪ ماءُ ٻـ سور نـ سٺو.

ماڻڪ به ڏٺو ته هينئر ڳالهه دلگ ڪندي ويندي، ته هن به ماءُ کي رهڻ ڏني:
”ڪوڪ، وات نه هڻ، موت پوندي، ڏيانءِ نه مگز واري لٺ.“

ماڻڪ-ماءُ سڄي عمر مڙس جا ڏڦڪا ملا هئا ۽ پادر ڪاڏا هئا، پر سندس پٽ سامائي ڪان پوءِ ڪڏهن به اکهاڙي وات نه ڳالهايو هو. مڙسهنس ڪيس ڪڏهن ٺُڪ چنبا هڻندو هو، ته ماڻڪ به پنهنجي ماءُ جي گوڏي ۾ لڪي پيو ماءُ کي بچائيندو هو. هينئر ان سائڻي پٽ کي پيءُ سان شامل ڏسي لٺ اولاريندو ڏٺائين، ته ماڻڪ-ماءُ کي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. ميسڻون منهن ڪري، گهر ڏانهن موٽي. عنائت جي به پٽ جي ان واراوڻ تي ڏاڍي دل سرهي ٿي. هن جو منهن ٻهڪ-ٻهڪ ڪرڻ لڳو. وڏي پيار سان مٿس گهور گهور ٿيندي چيائين: ”ابا ماڻڪ، الله کي پرتون: بر پياي، مڙسيءَ سان، پختائيءَ سان! پهرين مراد اٿئي، متان بسم الله ئي پرغلط ڪرين!“

انهن ڏينهن اسر اسر هو، جو واڙي ۾ سٽيل عنائت پنهنجي لوڙهي ٻاهران مينهن جي ڪينڪ ٻڌي، ۽ ان سان گڏ هن مڙس جي پيرن جو به دڙڪو پڌو. هن کي رسو ڦٽو ڪئي کي ورهيه ٿيا هئا، ان ڪيرت جون واڻون سوڻون، سندس هنيانءَ تي مينهن جي داغن وانگر اڪريل هيون. پٽي ڪنهن اوپري ڪاڪوءَ جي سندس پڙ پرسان لنگهڻ، يا سندس پڙ تي آلي اچلڻ جي اها مهل ڪاله هئي، جو هٿ-هٿ کي پٽي ڏٺو. هن کي پڪ پڪي وئي، ته اهو دڪي وارو مڙس ماڻڪ هو. عنائت ان سوچ ۾ هو، جو ٻاهران ڳليءَ جا ڍلگهر لهڻ لڳا، ۽ ماڻڪ ماهيو ڍور ڪاهي اچي اندر واڙي ۾ بندر سان پڌو.

”آئين ابا!“ عنائت ڪانئس پڇيو. اها ڪيس ڪيڪر به هئي ته شابس به هئي.

”آيس ابا!“

”خير سان.“

”ٻيلي، بک لڳي هجئي ته تنهنجي لاءِ ماني ساڻيو ويٺو آن.“

”ڳيو ڪائيو. پر ابا، مينهن کي ڪو گاهه چنبو وجهان.“

”ٻيلي، گاهه مهانگو آ، پهرين سوجهرو ڪر، ته مينهن ڏسان ته گاهه سجايو ٿو ڪرين يا اجايو.“

ماڻڪ ڪنڌي مان ڪک ۽ چوڇا ڪيڍي، ارالبي ٻاري، مينهن پرسان جهلي. عنائت اٿي مينهن جا آڳا پيچا، وَڙ وَجهه ڏٺو. پٺيءَ تي هٿ گهمائي، ملائيءَ جهڙي ڪُل ڏٺي. وري ارانبي هيٺ ڪرائي، مينهن جو اوهه ڏٺو، جتي به وڏو مٽُ ٽنگيل هو.

”پتر کهنج آ. سگ لڏلس ٿا؟“

”ها ابا، لڏلس ٿا.“ وري به ماڻڪ پيءُ کي مينهن جا پٺي لنيڙا سگ لوڏي ڏيکاريا.

”ابا، مبارڪ هجئي. دلڙجا سڀ سور لاهي ڇڏيئي.“ عنائت کي مينهن دل ۾ کپي وئي هئي.

"خير مبارڪ، توکي به مبارڪ هجي."

"هتي حلالي آ؟"

"آهي ته ٻري جي. پر ابا، تنهنجي آ ياري ڏکهي، هتي ڪانه ٻيهاربي."

"چڱو ٿيو، اهو مال جو مترڪ آهي. هن تي تي مينهون چوندان ته واهه جو ملنديون."

"ابا، متان نه مڇين! تو به راوي چناهه جون مينهون آنديون هيون، هيءَ به ڪا سوڪڙي اٿئي."

"بيشڪ ملوڪ آ."

"گهر-ڏٿين کي به اهڙي پياري هئي، جو جهنگ ۾ چرندي هئي. سڄو ڏينهن ڪلي تي ٻڌي راتب کائيندي هئي، ۽ رات جو کٽ جي ٻانهي سان ٻڌل هوندي هئي."

"آهي به گهر ۾ ٻڌڻ جهڙي. ڪلي تان ڇوڙيئي؟"

"هائو، ابا."

"مڙسي ڪئي اٿئي. پر ٻيلي، ٻيرن جو ڌڪو مار. منهنجي اک تنهنجي ڌڪي تي ٿي ڪلي."

"لوڙهي جي ٻاهران بوٽ ڇنڊيو هوم، اهو ڌڪو ٻڌو هوندءِ."

"يلا، وئين خير سان، ليڪ ۾؟"

"اصل ليڪ ۾. رات جو ٻنڌ ڪيم، ڏينهن جو ٿم ۾."

"يلا، وات تي پير وڄايئي يا رنڌ ونيو آئين؟"

"ٻن-ٽن جاين تي اهڙيون ٻُلتيو ڏليون اٿم، جو ڀاڳيا ٻاڻ الصاف ڪندا."

"ٻيلي، اوپر جا ڀاڳيا به ٻنهنجي ٿالي سان اٿئي. وسئون ڪونه گهتائيندا. تون به ماڻهو ماري آيو آهين!"

"هائو ابا، هن مينهن جو سور سڄي عمر پيو ٿنڊ ۾ چرڪ ڀرائيندن."

"چڱو ٿين. اسان جا به گهڻن ڪيم ڪارابا. تون ننڍڙو هئين جو چور منهنجي هيير مينهن ڪڍي ويا. آهوڙون ڏنم، گهٽ ورتم، پر ڪاله لڌي؛ ٻارهين مهيني منهنجي ڪنهن يار چڱائي ڪئي. چورن وڏن حيلن سان مينهن مڃي. ساڳي ڪاله ڏٺائون، ٻه ويڳيون چنائون. مينهن ڀرجي ملي، پر هير جو سور اڄ به ڪونه ٿو وسريم. مينهون امڙيون آهن، ابا!"

"هائو، ابا، سور ڪيئن نه ٿيندو."

"ابا، مينهن جو ڀاڳيو ڪير آ؟"

"ابا، اهي ڳالهيون پڇيون آهن؟" ماڻڪ پيءُ کي ميار ڏني.

"پيءُ پٽ جو ڪهڙو ليکو."

"هن ڳالهه ۾ ليکو آ. هيءَ ٻهرين مراد آ، جو توکي ڏيکاريم، اڳتي اهڙو تهڙو ڀور توکي نه ڏيکاربو."

Gul Hayat Institute

”ابا، تون سچ ٿو چئين. پر دل گهريو ته جيڪر ان ذوقين جو نالو ٻڌان، جنهن ههڙيءَ مينهن کي پئي پاليو.“

”هاڻي ته اهو ذوقين تون آن. تو وٽ جو بيٺي آ.“ ماڻڪ لتاڙي ڇڏيو.

”ابا، ڀاڳيو نٿو ٻڌائين ته طرف ٻڌاءِ.“

”طرف اوپر.“

”اوپر ۾ ته وڏو ملڪ اچي ويو. پر جي ڪيٽي به اوپر ته فيضل به، ٻنبو به اوپر، ڳڙهي به اوپر ته رستم به اوپر. اوپر ۾ ڪهڙي جُوءِ، ڪهڙو ڳوٺ؟“

”بس ابا، اوپر!“ ماڻڪ ڪلندي چيو.

عنائت پٽ جي رخ مان سهي ڪري ويو، ته هن کي ڪاٻه جُزَ ڪانه ڏيندو. حقيقت ۾ ته ڪيس پٽ جي اها ڳالهه دل ٿي دل ۾ ڏاڍي وڻي، جنهن پنهنجي پيءُ کي انت نه ڏنو، سو پرائي پيءُ کي ڪهڙي سڀڪ ٻڌرائيندو. هو به چپ ٿي ويو.

ماڻڪ ڪَرَ موڙي اٿيو ۽ چيائين: ”ابا، مينهن ٻڪي آ، ان کي گاهه چنبو وجهان ته پوءِ ٿا وري ڳالهايون.“

”نه، تون گاهه وجهي وڃي آهل، سڄي رات ننڊ هنيو اٿئي، وري سڀاڻ رات به مينهن کي اڳتي ڏڪيندين نه.“

ٻپهري ٻپهري هئي، ماڻڪ سڄيءَ رات جي اوجاڳي جو ستيل، الوٽ ننڊ ۾ پيو هو، جو عنائت لنبڙ پئي کي ٻئي ٻجا گهروڙي اچي ٻوٽ ۾ ڏنا. ماڻڪ ڇرڪ ڀري اٿيو، ۽ پڇڻ لڳو: ”چو ابا چو؟“

”لخ لعنت تنهنجي چمندي گهڙيءَ تي! هو ڏاڏا اوطاق ۾ ويٺا اٿئي!“

ماڻڪ سن ۾ پئجي ويو، ۽ ڪجهه نه ڪڇيو. عنائت وري نه هر ڪئي نه تر، پئي تريون منيءَ هاڻي پٽ ڏان ڀري، زور سان سندس ٻوٽ ۾ ٺڪاءُ ڪيون ۽ ڪيس چوڻ لڳو: ”اڙي، ان چوريءَ ڪئون ٻڌين ها، ته ههڙو خراب خوار نه ٿئين ها. اڙي، تو کي ان سڄي اوپر ۾ مينهن به لڌي ته سنجر جي! سنجر منهنجو يار، ڀائُن جهڙو ڀاءُ!“

ماڻڪ سهي ڪري ويو ته ڳالهه ۾ ڪو ليڪ نه رهيو هو. هن پيءُ کان هيسجڻ بدران، سنجر کي ٻئي گاريون سرڙي ڪڍيون، ۽ چوڻ لڳو: ”سنجر کهڙيءَ رن جو پٽ جو هتي ٺيڪ ڪري اچي اسان تي چٽرون ڪري!“

”اڙي لونڊا، هن ته اهي حجتان پئي ڪيون.“

”هون، اهڙيون حجتان جو سندس اٿو ڏا ڪاٺون! ابا، هونئن تون منهنجو سائين آن، پر جي هن مينهن جي هاٺو ڪندين، ته لٺ ٿي هڪ لونڊڙيءَ واري ڏيندو سانءِ!“ ماڻڪ سڄي پڇي تانگهه مان لٺ ڪڍي هٿ ۾ ڪئي.

عنائت پٽ جون اهي اکيون ڏسي دهلجي ويو. اهڙيون اکيون هن ڪي اڳ خدا لاءِ ڏيکاريون هيون. هن وارو اڳيون ماڻڪ، جيڪر هن جا موڇڙا ڪائي چپ چاپ سهي ويندو هو، سو الائي ڪهڙيءَ جوءِ ۾ گم ٿي ويو هو. ان جي بجاءِ هينئر وري پيو ماڻڪ ساماڻو هو، جيڪو اڙٻنگ جوان هو، جنهن کي سندس ڪا شناس ڪانه رهي هئي. عنائت پٽ جي ڳاڙهين، ٽانڊاڻن جهڙين اکين ۾ نهاريو، اني ٻه ڪيس ڪا ديد نظر ڪانه آئي. هن سياڻپ ڪري هيٺاهين ورتي: "اڙي، مان تنهنجي چڱائيءَ ۾ آهيان. ٻروچ چوڌاري ڪڙو هنيو ويٺا آهن، اها ميهن ڦٻائي سگهندين؟"

"تنهن ۾ تنهنجو ڇا؟ مان ڀهرين مراد ڪاڻ ٻاسيندس."

عنائت پنهنجي سر ٻه ڀراڙو ڪاڙڪو هو، ۽ ڪيس ڪاڙڪائي جي جملي اصولن جي ٽير ٻتير خبر هئي. هن کان اها ڳالهه ٻه لڪل ڪانه هئي، ته ڀهرين مراد ٻاڻ سونسو ٿيندو آ، جو اهو ڪاڙڪو سڄي عمر اگهاڙو ٿي پوندو آهي ۽ ڪيس ڀاءمر ڀرائي شيءِ لاءِ ڦهندي آهي؛ پر ماڻڪ کي ٻه ٻاڻ ڪٿيءَ ڪنيو هو، جو ڀهرين مراد ۾ ٿي واڳن سان وچڙيو هو ۽ هن پنهنجي ٻسم‌الله ٻاڻ ٻر غلط ڪئي هئي. عنائت لاءِ هينئر ٻئي ڳالهيون ڳوريون هيون. هن سوچي پٽ کي چيو: "اڙي، ٻوءِ منهن ٻه ٻاڻ ڏي، هتي چو ٻوتي ٻائي سمهيون پيو آن!"

"ها ها، مان ٻاڻ تو وڃان. تون ڇنٿل آن."

ماڻڪ منهن تي ٻسني ٻاڻيءَ جا ڇنڊا هڻي، ٻه ٻتائين لٽ ڪپ ۾ ڪٿي، وڏيءَ لوڏ سان هلندو وڃي ڪچهريءَ کي سلام ڏنو. سيني کي ٻيٺا ٻيٺا ٻاکر ٻائي ۽ وڏي قرب سان خوش خير عافيتان ڪري، سنجر کي چيائين: "چاچا سنجر، ٻيا ته سڀ خير خيراني؟"

"ٻائنيا، خير وري ڪهڙا ارٻيلي ڏي ته ڪا ڳالهه وٺي."

"چاچا سنجر، تنهنجي ميهن ستين مذهبين سونرا! تو سان بابي جي ٻگ مٽ ٻاري، الله اچا ديه ڏني آهي، مون ڏي ست خير اٿئي."

"ماڻڪ، اهي چاچي سان هاڻون نه ڪر. منهنجي ميهن توکي ڪانهي ته ٻوءِ ٻڌي ٻه ڪانهي. ڪيئن سنگت؟" سنجر ڪانپ ڪيدي، پنهنجيءَ واهر کان پڇيو.

"بيشڪ، ٻوءِ ٻڌي ٻه ڪانهي."

"چاچا سنجر، گهٽا هر ٻنيءَ کي ڏٻا آهن. تنهنجي ميهن جي لاءِ جن نه ڪن، وڏيڪ جيئن تنهنجي دل ٺري."

"ساک ڏينه ين؟"

"ڪنهن کان وٺندين؟"

"جنهن تي دل پيتي."

”اسين ٻئي ٻيءُ ٻت حاضر.“ ماڻڪ سنجر کي ٻانهون ٻڌي چيو.

اتي ٻين چئن مهالدن جي، سيني کان اڳ ڀيرا ٽڪي اچي ٻهتا هئا ۽ چوڌاري آهوڙون ڏيئي، وس ڪري ٻيٺا هئا، سنجر کي چيو: ”سنجر، هن هوندي مينهن جي ساک لہ ڏبي. جاموٽ اڄ رڍ ٻڪريءَ تي ٻيا ماکون ڪٽن. اسان اربيليءَ جا ٻيرا عنائت جي ٻڙ ۾ آندا آهن. مينهن پڙ کان ٻاهر ڪاڍهي، جهاڙو ڏينداسون.“

”رئيس، زبان سنڀال، بنا ثابتيءَ جي قراني نہ ڪر. باقي جهاڙو وٺڻي اٿوَ تہ اها ٻہ حاضر ڏيون.“

”اها وات، پوءِ اسين ڪجهہ ٻہ نہ لهڻون.“

”چاچا سنجر، پوءِ گهراءِ ٻاڙي جا ٻہ امين.“

”ڪهڙا گهرايون؟“

”جيڪي توکي وڻن- باقي ٻہ ڳالهيون اٿئي.“

”ڪهڙيون؟“

”ٻهرين تہ ٻڙ ۾ مينهن لہ لڏي، تہ پوءِ عزت جو ٻلو، ٻي تہ ڪرُ ڪرُ ۾ تون ٻڌل رهنہ ٻن.“

”آهي چا ٻڙ ۾ اهڙو ڪو ڍور؟“

”ٻيٽ لاءِ ڪير نٿو چنگهان هٿي.“

”ڀائنيا، مان ٻڌل.“

”تہ پوءِ ڀلي گهراءِ.“

سنجر ٻن چئن کي اٿاريو. ڪين چيائين: ”اڙي اٿو، وٺي اچو گلي ۽ ٻياري ڪوکرن کي جود ۾. ڪڙي وارن کي ٻہ سڄاڳ ڪيون ويچو تہ تر لہ چرن، متان ماڻڪ ملهہ ڪري مينهن نہ ڪيڍي وڃي.“

ماڻڪ گهر موٽڻ مان ڪاتي لاٿي ۽ ڪوڏر مان وڏو ٻوڙ ڪوٽڻ لڳو.

ٽپهريءَ مهل گلو ڪوکر، پيارو ڪوکر ۽ سنجر ٻاڻ، سڄو ٻڙ تڦولي ٻيٺا تہ ڪاريءَ وارا ڪک هئا. واڙي ۾ مشڪ جو مو ٻوٽ ٻڌو ٻيو هو، باقي سنجر واري سينهن چڙ تہ زمين کهي ويٺي هئي. سنجر دل تي جهاڙو ڏئي، عنائت کي ڀاڪر ٻائي، موڪلائيندي چيو: ”ادا عنائت، اربيلي مري وئي، تہ ٻرتي رب کي، جي جيئري هوندي تہ ٻاڻهي ڀاڳين لهندس- توکي سو ماڻڪ جائي جون مبارڪان هجن!“

(”چوٽيهون در“ تان کنيل)

Gul Hayat Institute

ڇيڙيون ۽ نبيريون

نسيم احمد کرل

رياست خيرپور جي اڳياڙيءَ واري دور ۾ ڳوٺ وٽ هيون نه هي سوليون عدليون ۽ نه وري فوجداريون: جن سان اڄ سؤ قلم لاڳو، چور چٽي پاڪيءَ قابو. ان زماني ۾ اهي مامرا مچن به ڪيئن، جو زمين سموري ميراثي ملڪيت ۽ هرڪو هرهاري، پئسي ٽوڪڙ ۾ هرڪو پنهنجن پاڻ ۾ پورو ۽ تنگ جي معاملي ۾ تنگيءَ تي تنگ. پرائو اوڙهو لتاڙڻ کون جهڙو ڏوهه - ليائيون ست قرآن.

انهن ڏينهين مامرا به ٿورا ته ڪمشنر، ڊپٽي ڪمشنر ۽ ججن واري اها اچوڪي لانڍ به ڪالهه: پر ڪامورا رڳو ٽي ۽ لکڻ سٽيا راڄ انهن ٽن سان ٿي گذ جيان سدا. ترت عملدار ڪاردار پنهنجي لانڍي جوءِ ۾ ٿي هولدي ۽ اوڏي ڪنيءَ ۾، ٽڏي تي ٿي پاڻ سين پاءُ ٽيندو. ان جي مٿان سجاول ڪار جو ٽن چئن ڪاردارن مٿان پيو اک رکيون ايندو. ۽ پوءِ تعلقي جي مٿان مختيارڪار. سنهو سڪر لٺ باڻي جو جهيڙو ٿيو، ته ڳوٺ جو وڏيرو ٿي پئي ڏريون پڌي ٿوڙهي خير ڪري ڇڏيندو يا ڏکيءَ ڪي ڪو زهرو ڏک لڳل هوندو ته ڏوهيءَ تي حجم جي پٽيءَ پوريءَ ۾ ڏند رکي، قرآن مساف تي پئي ڏريون ڪير کنڊ ڪري ڇڏيندو. چوپائي مال جي چوريءَ تي ۽ پيروڪُرو ڪولهه لڌو، ته پاڳيو پلي سونهاريءَ ڪي مٿو ڏني، سڀ چورائيون ڏٽيون جاچي مبارڪ وٺي، پوءِ ٿي گهر موٽ ڪندو. ڪاٽڪو به پوءِ ڪُرڦا ٿوڙي ڍور لاءِ انڌي واري ڳت ڪاله ڏيندو ۽ اهو قاتل ڍور پوءِ چر لاءِ به پڙ تي ڪونه ٻيهاريندو. ڏاڙل ڦُريون يا هٿ ڪس ٿينديون ته ڪاني، ٻر جي قضالي ڪو اهڙو ڏوهه پاپ ٿي به پيو، ته پندرهن روپيا درماهوءَ وارو اٺ پڙهيل ڪاردار ٿي اتي مان وار سوئي ڪيندو. خبر پوڻ سان ٿي پيرادن، وڏيرن جو ٽولو ساڻ ڪري ابتا سبتا پير ڪٽائي، وڃي ڪنهن نه ڪنهن ڳوٺ ۾ وجهندو. ان جوءِ جي رهاڪن جي اهي پرا اچا اجرا ڪري پاهر ڪيدي ڏنا ته پلو پلو، نه ته پوءِ وهٽن تان سنج لهي ويندا ۽ اتي راتاها ڪري جهنگ جهر سڪا آلا سٺي سٺيءَ سڳي سوڌو سڳ هٿ ڪبو: پوءِ اڳيان پويان چور سوداگر هٿ ڪري ڏند چٽيون وٺي پوءِ ٿي پويان پير ڪبا. موٽ تي به لئي لاٺو سٽيون ڪٽيون اچبو ۽ راڄن جون سنهيون ٿلهيون ڇيڙيون نبيريون ڪري، پوءِ ٿي اچي توڙ رسبو. ڪي ڏينهن ڏهاڙا اها جوءِ ٿي ٽري پوندي ۽ اوسو پاسو به گهر ويٺي پيو چرڪ پريندو. هي ڏاڙي مٿان پيو يا ٽيون ڏاڙو ته ڪالهه ڪالهوڻيءَ جون ڳالهيون آهن، جڏهن ملڪ ٿيو پن يا ٽن قولن وارن ماهن جي بلي،

جن کان ٽالسگ سدائين نکري وڃي ۽ پويان پنهنجي پيٽو پيو ڪُٽجي. انهن ئي سکر ڏينهن ۾ ٽري ميرواهه واري وڏيري واحد بخش ڪُنڀر جو ڏاڙو لڳو ۽ ڏاڙيل سندس جهڳوئي جهڻ ڪري هو ويندا رهيا. فريادي پنهن ڪي تيل مکي صدر ٿاڻي تي آيو ۽ پوءِ اچي فرياد جي داخلا تي لٿي لڳي. صوبيدار، شاهدن اوڳاهن ۽ فريادي کي لوڏا لما ڏئي، ڏاڙي واري زوري قلم ڪي ٽوڙي زوريءَ چوري ڪرڻ لاءِ وڏا زور ڏنا، پر فرياديءَ جو ڪو سُر ڪونه ڏنو، ته پوءِ لاچار ڪيس اها ڪُٽي مک ڳهٽي پئي. ٽرياد داخل ٿيڻ کان پوءِ، صوبيدار وڏو اٽالو ساڻ ڪري جاءِ واردات تي اچي لٿو. پهريون جاءِ واردات جو مشيرپ نامون ٺهيو ۽ پوءِ شروع ٿيون سلسليوار ڊاٺريون. سپاهي سڙا ان وچ ۾ پاڙو پنبو، اوسي پاسي جا ٽوت ۽ چور چڪار گڏ ڪندا رهيا ۽ ليکا چوکا چڪتو ڪندا رهيا. گهر جي ڪڪڙن ماري ته اهو ڏوهه ليٺوئي ڪونه هو، سو لڌو به ڪونه ۽ صوبيدار به ستين ڏينهن منزل پٽي اچي ٿاڻي پهتو. پوءِ وارو وريو ٽن ڦولن واري انسپيڪٽر جو، جنهن به چار ڏينهن منزل ڪري پاڻ ملهايو ۽ چڱن مڻن تي بار رکي پويان پير ڪيا. جيئن ته اهو ڳورو ڏوهه هو، ان ڪري نظر ايس. پي به پنهنجي بار لاهڻ لاءِ اچي پهتو. فريادي واحد بخش ڪُنڀر کان جو هو ڏاڙي جي پيروي پڇڻ لڳو، ته هن به اندر جي سور ٺارڻ لاءِ ڦهڪائي ڏنو: "صاحب، ڪهڙو ٿو ڏاڙو پڇين مون کي ته تي ڏاڙا لڳا آهن."

"ٽي ڏاڙا وري ڪيئن، فرياد ته هڪ ڏاڙي جو آهي."

"سائين پهريون ڏاڙو ته سچ پڌڻ مهل ڏاڙيلن هنيو، جو ڪي ڏينهن ڏهاڙا دارونءَ جي ڏپ ئي ڪاله وئي. ٿاڻي تي وڃي فرياد ڪيم، ته صوبيدارصاحب سچو ٿاڻو پٽي هت اچي لٿو، ليرڻ تي چار ڪڪڙيون، ڏوپهري تي پانر چيلو ۽ رات جو ماهي ڪير جا ٻه گهڙا، پورا ست ڏينهن هت رهي پنا ڪارا ڪيائين، اهو ٽيو پيو ڏاڙو. ٽيون ڏاڙو منهنجي گهر ڪي انسپيڪٽرصاحب هنيو، جو چار ڏينهن رهيو ۽ ٽيئي وقت چيلا ئي چيلا ڪاڏائين. هينئر وري تون آيو آهين."

الهن شيرشاهي سڌارن کان اڳ اهي ڇيڙيون ٽيريون هونديون هيون راڃوٽن ڪاردارن جي ٻلي ۽ پيا سپ بار هوندا هئا باريءَ تي، جو راڄن جو ابو امڙ به هو، ته ريزي پروي به پاڻ هو. مير وڏو سبتي ڪاتيءَ سان سير وهائي يا اپني ڪاتيءَ سان اُهُ ڪري، سندس ڪٽي حلال هئي ۽ سندس ڪاتيءَ کي مٺيو هو. مير وڏي جي واتان نڪتل اکر، چڙ ته لوح محفوظ جو فيصلو هو ۽ ان تي هوندي هئي نه ڪا اپيل يا ٽپيل. ڪن فيصلن ۾ يا ته فرياديءَ جو سير چٽ هوندو هو يا وري جوابدار جو. اهڙي ئي موقعي تي، هڪ زائفان کي جو ڪتيءَ ڪنيو، ته ڳوهه جيان پاٺهي اچي شڪاريءَ جو گهر ڳولي لڌائين ۽ مير علي مراد خان کي هٿ پڌي عرض گذاريائين، ته ڪيس مڙس کان شرا جا تي پٽر ڏياريا وڃن. مير سائين جي پروچڪي رڳ کي چوچڙي وئي وئي ۽ ڪيس هڪل ڏئي چيائين: "ٺيڪر ڪُتي." بادشاهه جي اڪ قريل ڏسي رن جا ڪارڙائي مري ويا، هن پڙڪو ڪائي پوئتي موٽڻ واري ڪئي؛ پر ٽيستائين

مير جي ولائتي برج لوڊ ڪيس ڪارتي تتر جيان رومال ڪري ڇڏيو، درٻاري سڀ هراسجي ويا؛ پر ميرسائين بندوق رکي ڪين دلجاءِ ڏيندي چيو، ”هن ڪني رن کي طلاق ملي ها، ته ٻيڻن ڪوڙ لوڻيون به ريس تي پڳيون اچن ها ۽ سمورو ڏينهن پيا اهي ڪنا ڪيس هلايون ها. تنهن ڪان ڪني اڳر ودي پلي.“

ٿيو به ائين، جيسين مير علي مراد حال حيات رهيو ته وري ڪنهن لنڊيءَ ڪپوريءَ اهڙو لاڏ ڪونه ڪيو، پوءِ ماڻرا ايندا هئا مڙسان مڙسيءَ وارا، ڦرن جا، ڌاڙن جا ۽ خونن جا، جن جي ڀرين سزا ته هوندي هئي ڪوٽ تي چاڙهڻ جي ۽ جوابدار ڏنڊ ڇٽيون ڀرڻ يا خون بها ڏيڻ تائين پيو ڪاٽ ۾ لوڙيندو هو، پر سڀ جوابدار جو اهڙا سکيا ستاٻا هجن، ته پوءِ اها ڦرمار ڇو ڪندا. انهن جا وارث ڪين بنا ڏنڊ ڇٽيءَ ڇڏائڻ لاءِ ڳوليندا هئا سفريون سفارشون ۽ جي ڪنهن جي سفارش هئي هند ڪندي هئي، ته خون جو ڏوهي به لوڙائو ڳائيندو ويندو هو. انهن ڏينهن ۾ ايڏي پڇندي هوندي هئي. ڳلم جي توبچين جي يا ڪنهن پير فقير جي، جنهن جي ڪانيءَ ڪرامت ڪان وقت جا بادشاهه به لڙي لنگهندا هئا. انهن پيرن فقيرن مان، ’لونگ فقير لوڙهي وارو‘ به مير علي مراد خان لاءِ پٽڙي هيو ۽ سوالي ايندو هيو ته خالي نه موٽندو هو. هڪ ڀيري لونگ فقير ڪنهن ڪم سانگي آيو، ته بادشاهه ڪنهن ٻئي برج ۾ هو. هن لنوائيندي فقير کي چيو: ”فقير سائين سفارش به پڌ بي هڪ ڀيرو يا لاچار به ڀيرا، هي او هان جون لئين سج نيون سفارشون ته ڀينگو ڀيري ڪنديون!“

”غريب پرور، اها ڳالهه ته برو بر؛ پر سوالين کي ڇا ڪيان جي در وٽي ٿا ويهن.“

”فقير الهن کي پڌ ٻاهر، سوالي ڪو ڪٽڻ جا آهن!“

جڏهن لونگ فقير کي ان ڪم ڏيڻ جو ڪو آسرو ڪونه رهيو ته هن آئينده سفارش ڪرڻ ڪان ڏاڙهي جو اقرار ڏئي اهو ڪم چاڙهيو؛ پر ان انجام اقرار کي مهينو ماسو مس گذريو ته لونگ فقير وري پيو ڪم وٽي اچي نڪاءُ ڪيو. حالي احوالي ٿيا، تـه ميرسائين منهن گهنجائي فقير کي ميهڻو ڏنو“: فقير اڳين ڀيري ڏاڙهي ڏئي وئين ته بس نه مڙين!“

لونگ فقير جيڪي جواب ڏنو، سو به پڌڻ جهڙو آهي، چيائين: ”غريب پرور مٿور نه اچان ها، پر سواليءَ ڪٽي الله جو نالو ميڙ وڌو. پوءِ تارازيءَ جي هڪ پڙ ۾ پنهنجي ڏاڙهي وڌم ته ٻئي پڙ ۾ الله جو نالو وڌم. ڏٺم ته مون واري ڏاڙهي ڪنهن پتيءَ پوري ۾ به ڪانه آئي.“

رياست جون ڇيڙيون نيمريون ان رلڳ ان ڍنگ ۾ تيسين هلنديون رهيون، جيسين ملڪ سمورو مير وڏي جو هو ۽ ڪانئس ڪو پڇڻ ڳاڇڻ وارو ڪونه هو. انگريزن سنڌ سان سنمڪ ٿي، رياست ۾ پنهنجو ريزيڊنٽ مقرر ڪري، سُري ڀُري جاءِ ڪرڻ جي ڪهٽي جاڪوڙ ڪئي؛ پر مير علي مراد به پنهنجي نالي سان هو. هن حرفت هلائي سائهن هتاران ريزيڊنٽ تي ڪوڙا سچا ڏوهه پاپ ڏئي، ڪيس اهو تيڙ ڏنو، جو سندس حال حياتيءَ تائين وري ڪنهن

انگريز جي ڪوڏي ڪانه ڦري. ٻهريون ٻيرو اها ٻوهي ۾ پاڻهن وڏي سنڌس ٻٽ مير فيض محمد، جنهن اباڻن واڻين وزيرن مان جان ڇڏائڻ لاءِ، نوشهري جي ڊپوٽي ڪليڪٽر قادرداد خان جي پاڻهن پاڻ گُهر ڪري ورتي. انگريزن ته الله ڪان هڪ اک ٻئي گهري، ۽ هنن کي جو گهر ويٺي ٻئي ملي ويون، ته هنن به ڪٿي لڪ شڪرانا ڪيا. انهن برٽشي وزيرن جو هڪ ٻيرو رياست ۾ ٻير پاتو، ته پوءِ اها ٽڪ نهي وئي. پوءِ ائين ٿيڻ لڳو ته جي چوٿيري وڃي، ته ڪوٽيري اچي اها جاءِ ڀري. ٻهرين زماني ۾ ته قادرداد خان، خانبهادر محمد يعقوب، خانبهادر صادق علي ۽ محمد ابراهيم خان ٻارا ديسي وزير آيا؛ ٻر پوءِ هوريان هوريان هيليفاڪس، ڊانٽن، سليڊن ۽ ٻوٽ پارن نيج انگريزن به اچي ڪَن ڪيڏيا. مير فيض محمد جي پوين ته گهٽائي هٿ گوڏن تي هنيا، پر ڏڏل ڪير وري ٽٽين ڪونه ٻوو. ڪو وقت خدا جو اهڙو به آيو، جو وقت جي بادشاهه مير امام بخش خان کي، پنهنجي وزير جي رکو بدلي ڪرائڻ جي ڪاتي به لک روپين جي خورجين مهانٽي پئي. لاٽ صاحب اهي مايا جا ميڙ ڏسي، مٺان شوخائي ڪندي چيو: ”هزهائينس! هي ڇا؟“

”صاحب، هيءَ تنهنجي مزماني. اسان جو ابڻو رواج آهي.“

لاٽ صاحب کي به پيٽ پرين هو ۽ هن به ٽِلد شيڪي ڪٿي آمنا صدقنا ڪئي. مير امام بخش ان ڏني ورتي ڪان پوءِ جيڪي انگل ڪيا، سي سورهن ئي آنا ٿاب پيا. ولي عهد مير علي نواز به بنواس مان موٽيو، ته وزير محمد ابراهيم خان به هتان پير ڊاهيا.

رياست خيرپور جو ميراڻو سرشتو، انگريزن جي هٿ لڳڻ سان مٽيو ويو. مير وڏي جي وفادار ڪاردارن مجاوڪارن کي چٽ چاموٽ سمجهي، ڪهر جي ٽڪيٽ وٺرائي وٺي ۽ اهو لڏو لاهي پوليس تي رکيو ويو. سرڪاري زمينون، مُهاڙيون، رکون، هُڙيون ۽ ڪوها خلاصا ڪاٽا مٿي ڪاٽيدارن کي مليا. ۽ جنس وار ٻٽئي بدران، ٻئي لٺيءَ تي ڊلون ٻست ٿيون. ڪرڙ ڪانڊيري جو پيٽ ڀريو، ته رتوڇاڻ ٿيڻ لڳي ۽ انهن شرن جي نبيري لاءِ سول ڪورٽون، روينيو ۽ فوجداري ڪورٽون ٻڙ ۾ ٻهتيون. رياست ۾ وڪيل وڙي ڪڙي ڪرڻ جي پڙءِ به ڪو زمانو جهل پل رهي ۽ پنهي جهان جو بار ججن تي رکيو ويو. هوريان هوريان، جيئن ماسرا وڌندا ويا، تيئن ڪامورا ۾ اينگهندا ويا، تان جو سموري ڪاموڙڪي ٻن پاڻهين ۾ ڦاٻجي وئي. ٻهرين پاڻهين ۾ هئا اهي مير وڏي جا خاص خدمتگار، فراش، راڪا ۽ توشڪي، جي ’ڪئمپ شاهي‘ جي سريلي نالي سان سڏبا هئا ۽ ٻي پاڻهين هئي انون ڪامورن جي، جيڪي وڏي وزير هٿ هيٺ ٻيا ماڻهن سان مٿو ڏيندا هئا. مير فيض محمد خان ڪان مير امام بخش تائين ته اهو ڊينگو ڪنهن نه ڪنهن نموني رينگندو رهيو ۽ جي ڪڏهن ارا ارن ۾ اٽڪيا، ته به وڏو وزير ٽارو ڪري ويو، يا مير وڏو ئي مڙي جُڙي ويو. ڪئمپ شاهي به انهن ڏينهين روزاني جي ”الله نگهبان ـــ بادشاهي“ برقرار جي ميراٺي سلام ۾ ئي پُر رهي، ته ڪامورا شاهي به پنهي پيڙين تي ٻير رکيون سانگ رسائيندي آئي. انهن پنهي پاڻهين ٻڙ ان وقت ڪيو، جڏهن ڪئمپ شاهي

جي سڪڻي سيٽ جي ڪَل خبر لوڪان لوڪ پهچي وئي ۽ هن پنهنجي قد ڪاٺ وڌائڻ لاءِ مٺا مونا ڏنا. ان پيلهاڙي جا پيچي ته اهي ٻئي ميراڻا خاصخيلي يا ڪاسورا هئا: پر هاڙي هئا هڪ طرف ڪان مير علي نوازخان، ته ٻئي پاسي کان آ.آءِ. قاضي.

هونئن ته قاضي صاحب پنهنجي سر مير وڏي جو وڏو نيازمند هو ۽ ميل ملاقات وقت هميشه سندس هٿ چمي أدرياءُ ڪندو هو: پر ڪائونسل جي هوم ميمبر ۽ سيشن جج جي سرڪاري حيثيت ۾، هو پنهنجي وقت جو ٻي ريا ڪاسورو ۽ قانون جي برتريءَ ۾ ايمان رکندو هو. چون ٿا ته مير وڏي جي ڪنهن ڪوڙيءَ جي وار، ڪنهن ماسري ۾ ڪيس ڪا سفارش سڙي ڪئي هئي، تہ هن بنا ڊپ ڊاءِ جي ڪيس وڏي واڪين چيتائي ڇيو هو: هن پيري ان قصور جي معافي اٿو، پر آئيندي اهڙو اکر به زبان تي نه آڻجو. منهنجي هٿ ۾ انصاف جي اها ترار آهي، جا ڪنهن کي ٽُڪر ڪندي، نه ڏکهي کي ڏسندي ۽ بندري کي.

اهو ماسرو مٿو هيٺن جو ڪمپ شاهيءَ جي پيٽ پريل ڇڙواڳ خاصخيلين، خيرپور شهر جي بازر ۾ تنتو ڪري، هڪ درزيءَ کي مٿي ۾ نايون وجهي ڇڏيون. ڏکيءَ داد رسيءَ لاءِ فرياد ڪئي، جا ڦيرندي گهرندي قاضي صاحب جي آڏو آئي. اڳين زماني جي هيراڪ ميراڻن نوڪرن پهرين ته ڪا پرواه ڪانہ ڪئي، پر هوريان هوريان شاهدين اوگاهين ۾ وڪوڙجي ويا، تہ پوءِ ڪين اچي سر جي لڳي. هنن بادشاه جا اٿندي ويهندي ڪَنَ ڪاٽي ڇڏيا ۽ بادشاه به قاضي صاحب کي سندن سفارش ڪري ڇڏي. قاضي صاحب تہ اهڙين سفارشن جي اوڏو ئي ڪونہ هو، سو هن ان ڳالهہ کي لنوائي ڇڏيو. اهي ميراڻا خاصخيلي، جو ٻي يا ٽين حاضريءَ تي به ڪونہ چيتا، تہ مير وڏي کي رهندو ڪنٽر پهچي ويو. رياست جو ناظم پوليس شيخ حفيظالله، جو هو تہ ڪائونسل جو سڀئون سڌو زبردست، پر نوڪري پڪي ڪرڻ لاءِ ٻئي ڪلها وهندو هو. دستوري سلام تي جو مير وٽ ويو، تہ مير قاضي صاحب تي چوهہ چنڊيا ۽ هن معرفت قاضي صاحب کي چورائي موڪليائين، تہ جي پنهنجي نوڪريءَ جو خير گهري، تہ ڪمپ شاهيءَ جي نوڪرن کي بنا دير آزاد ڪري ڇڏي. شيخ حفيظالله هڪ ڪشميري پٺاڻ، پيو پوليس فوج جو ماڻهو، سو عقل جو پورو سارو هو ۽ هن به اڳ-پٺ سوچڻ بنا، وڃي قاضي صاحب کي سمورو نياپو ڏنو. قاضي صاحب لاءِ تہ اها نوڪري توڪري هئي، سو هن جا تہ ان زبرن زبرن وارن نياپن تي ڪپڙا به سڙي ويا. هن ان مهل تہ اڪيلائي ڏسي اهو زهر جو ڍڪ پيري ڪٽي ماٺ ڪئي، پر شام جو سکر جي سول سرجن ڊاڪٽر پيٽي گراف کي شاهد طور ساڻ ڪٽي، وري ناظم جي بنگلي تي پهتو. ناظم قاضي صاحب کي پنهنجي در آيل ڏسي، سمجهيو تہ هو پنهنجي نوڪري وڃڻ جي ڀؤ کان سندس معرفت ڳالهہ ٿاهڻ آيو آهي. چانهہ ٻي هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪري، اوچتو قاضي صاحب ساڳي ڳالهہ کي ڪنيو: ”شيخ صاحب اڳهون اوهان پڌايو تہ سرڪار مون تي ڏاڍي ناراض آهي.“

”ها، قاضي صاحب سرڪار ڏاڍي ناراض ڏٺم، اوهان به بادشاهه ماڻهو آهيو، نه ته اسان ڪامورن جو ڇا!“

”ڇا ٿي فرمايائون؟“

شيخ حفيظ الله ذڪ نه سنڀالي، منڍ کان وٺي اها ڪهاڻي شروع ڪئي ۽ مير وڏي جا اهي تيکا سيئا لفظ الف کان وٺي ي تائين هوبهو ورجايا.

قاضي صاحب سموري ڳالهه ٻڌي، ڊاڪٽر کي به شاهد ڪري ڇڏيو: ”ٻڌوَ نه ڊاڪٽر صاحب!“

”ها، جج صاحب ٻڌم، گهٽي ٿي آهي.“

خبر ٽڌهن پئي، جڏهن خيرپور ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جو هنگامي اجلاس ڪوٺجي ويو. قاضي صاحب هوم ميمبر ڪائونسل جي اڳيان اها ڳالهه ٻيهرائي پيش ڪئي ۽ شاهديءَ ۾ سکر جي سول سرجن ڊاڪٽر پيٽي گراف جو بيان ڏيارائين. ڪائونسل بنا دير پنهنجو گهوڙي سوار قاصد ڪوٽ ڏجيءَ موڪليو ۽ مير سائينءَ کان لکت ۾ پڇيو ويو، ته ڇا هن ناظم پوليس خيرپور کي اهڙو نياپو ڏنو هو. مير ان ليٽر کي ڇڪي به ڪونه ڪيو. ڪائونسل وري ٻيو قاصد موڪليو، پر ان سان به ساڳي ڪار ٿي ـــ نه اقرار ٿيو نه انڪار ٿيو. ان کان پوءِ ڪائونسل شرا شريعت جو ٿيون ٽپالي موڪليو ۽ کولِ ۾ ٻڌائڻ ڪيو ويو، ته جي هن ڀيري به ها يا نه جي ڪا ورندي ڪانه آئي، ته ڪائونسل پنهنجو فيصلو ڏيئي ڇڏيندي. مير علي نواز خان به مٿي کان پيرن تائين سمورو عقل جو ٿيل هو ۽ هن به عقل دي دوڙ هٽي ڪائونسل جي چال سهي ڪري ورتي. اهو نياپو جي ثابت ٿي ٿيو، ته پوءِ ڪائونسل انصاف ۾ هٽ ڇراند جي ڏوهه ۾ ڪيس تخت تان لاهي، ولي عهد کي تخت تي ويهاريندي. ان ڪري هن سياڻي راند يگر جيان، پنهنجي هڪ ڳوٽَ سوسهائي، پر سموري بازي ڪانه ڏني. هن چورائي موڪليو، ته شيخ حفيظ الله اهو نياپو دلئون گهڙيو آهي، سندن ملائڪن کي به نه ڄڻ نه ڪَن. ان جواب ملڻ کان پوءِ ڪائونسل کي مير وڏي خلاف ڪو وجهه ڪونه مليو، باقي شيخ حفيظ الله کي سو بادشاهه تي الزام مڙهڻ ۽ ڪورٽ سڳوريءَ کي هيسائڻ جي ڏوهه پاپ ۾، ڏيهه نيڪالي ڏيئي ڇڏيائون. هٽ جي وڏيءَ جو نه دوا نه دارون، سو ڪو ٽاڪوئي ڪونه لڳو ۽ شيخ صاحب جا ٽپڙ ٽيشڻ تي ويا. قاضي صاحب اها سڄي ته ڪئي، پر سندس روح سو رياستي نوڪريءَ مان ڪٽو تي ويو. هن پوءِ سنت ئي رضا خوشيءَ سان راند رتل، ميلو متل ڇڏي، هن جوءِ کي ستائي وڃي سند وسائي؛ پر مچڻ مراد آهي، ته ڪاٽ پاٽ جو هيءُ مڙس پنهنجي ڳالهه تي واهه جي بيهاري ويو، پر هوين لاءِ به مثال ڇڏي ويو. وري ڪنهن ڪورٽ يا ڪاسوري، ڪئمپ شاهيءَ ته ڇا، پر مير وڏي جي به اها ڪاڻ ڪانه ڪيدي. مير علي نواز خان ته وري به پنهنجي حال حياتيءَ تائين، سڪٽي هنيانءَ تي به پنهنجو ڏکو سڪو ڪونه ڇڏيو، پر پوين جون پنج پريون ته پاڙون پٽيل هيون ۽ تاس جي بادشاهن جيان رڳو ڏسڻ جا ڏيل هيا ـ اِ ڪنهن کي ڏنائون، اِ ڏکويائون.

(لکت هيٺ ڪتاب ’هو جي وڻ وندر جا‘ مان ڪوريل هڪ مضمون)

Gul Hayat Institute

1- اڳوڻي زماني ۾ رياست جي سموري زمين ٻٽئي ۾ هوندي هئي ۽ ڪاتيدار ڪي فصل جي جنس وار ٻٽئي ڏيڻي پوندي هئي. سرڪاري حصو هو چوٿون، پر ڪن حالتن ۾ پنجون. ڪن فصلن جهڙوڪ ڪمند يا ڦٽين جي سو ڏل مقرر هئي.

2- ڏوڙهي خير ان ڳاله ڪي چوندا آهن، جنهن ۾ ڪنهن ڏرتي ڪا ڇتي نه پوي. خرچ ڏرين جو ڏرين تي.

3- چوپائي مال جي چوري چڪار تي قرآن شريف تيڪڻ تي ڳهائڻ وارو رواج خيرپور رياست ۾ ان ڪري پيو، جو ڀاڳيا انهن ڪرڻ سان پنهنجو مال سموري جو سمورو گهر موٽائي پئي سگهيا ۽ چور بہ ساڳيو يا ويڳو مال ڏئي، سرڪاري ڏنڊ ڇٽين ڪسان بچي پئي سگهيو. لئنگلي پنهنجي ڪتاب A NARRATIVE OF A VISIT AT THE COURT OF MIR ALI MURAD ۾ لکيو آهي تہ:-

(الف) چوپائي مال جي چوريءَ ۾ چور ڪان ڇئون مال پرايو ويندو هو، جن سان تي پٽيون سرڪار جي ٻلي هونديون هيون.

(ب) ڀاڳيي ڪي بہ پنهنجي چوري ٿيل مال يا ماليءَ جي موٽائڻ عيوض، سرڪار ڪي ان جو چوٿون حصو ڏيڻ لازمي هو.

(پ) جاگيردار هاسيڪار پنهنجي ديهن ۾ چور ڌاريندا هئا، جيئن هو مال چورائي اچن تہ ڀاڳين ڪي واپس ڏئي، ڪائڻ قانون مطابق چوٿائي يا چونگو اڳاڙي سگهجي. اهو سندن آپت جو سبب هو.

4- لئنگلي بہ ان ڳالهہ جي تصديق ڪري ٿو. جي قتل، ڌاڙي يا خون جي داڻهن بروقت ڪاردار ڪي ڏني وڃي، تہ جوابدارن جو لڪڻ مشڪل آهي. ڪاردار پيرائن ڪسان پير ڪٽائي اچي ڳوٺ ۾ وڃهندو، تہ پوءِ ڇگي مڙس جي ڏاڙهيءَ ۾ هٿ پوندو هو، جيستائين هو آهي پير ٻاهر ڪيدي نہ ڏئي.

5- مير علي مراد جي زماني ۾ ڪاردار ڏلون اڳاڙڻ سان گڏوگڏ چيڙيون نيبريون ڪندا هئا.

6- قتل يا ڌاڙي ڪي بيان بازيءَ سان زوري چوريءَ وارو هلڪو ڏوهہ ڪرڻ اڄ سوڏو صوبيدارن جو وڏو مشغلو رهيو آهي، جو ائين ڪرڻ سان مٿن بار هلڪو ٿئي ٿو.

7- ريزي پروي: ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ ۽ پروي ڪائونسل لاءِ چونا لفظ جي ڀهراڙي لوڪ ۾ اڄ تائين مروج آهن.

8- لئنگلي بہ پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو تہ جي چور ڏنڊ-ڇٽيون نہ ڏيندو هو، تہ پوءِ ٻيل لڳندا هيس، جيسين ڪو اثر رسوخ وارو ماڻهو سندس بچ بچاءُ نہ ڪري.

9- لونگ فقير ۽ مير علي مراد بابت ساڳيو واقعو محترم پير علي محمد راشدي ٻـ پنهنجي ڪتاب 'اهي ڏينهن، اهي شينهن' ۾ بيان ڪيو آهي. لونگ فقير جي درگاهه خيرپور شادي شهيد روڊ تي واقع آهي. ان بزرگ جو سلسلو حضرت شاهه پٽائيءَ جي درگاهه سان آهي ۽ سندن مريد متي سان پٽائيءَ وارو ويس پڍن.

10- لئنگلي پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو: افسوس آهي جو رياست خيرپور جي دربار ۾ هينئر ڪو ريزيڊنٽ ڪونهي. اسان جو اڳيون ريزيڊنٽ هڪ مسلمان سينڌيءَ ۽ سندس پٽ طرفان بدنام ڪيو ويو. ان زالفان مير وڏي کي اهي لغڙ ڏنا، جو مير ڪانئن ڏڇي ويو. برٽش گورنمينٽ پنهنجو ريزيڊنٽ گهرائي ورتو.

11- 'الله نگهبان- بادشاهي برقرار' ميرائو سلام هو ۽ سلام ڪرڻ وارا ميرن کي ڏسڻ سان، ٻئي هٿ لوڏي اهو سلام ڪندا هئا.

12- ڪوڙيءَ جو وار: ايڏو ويجهو، جيئن ڪو ڪوڙيءَ جو وار. مطلب تہ ويجهو عزيز.

13- ڪتر: بدگماني.

14- ٻئي ڪلها وهڻ: پنهي پيڙين تي پير رکڻ. ساڏن سان بہ سنمڪ، پنچن سان بہ پورو. چاپلوس- هيتان جي خبر هُتي پهچائڻ وارو.

15- جَنَ نہ ڪَنَ: نہ سڌ نہ خبر. نہ ڀاڻ وٽ، نہ ڪنين پُدل.

16- ڏکو سکو: همٿ.

17- پنج پريون: پکين جا اهي پرَ، جن سان هو اڏامي سگهندو آهي.

✻

هڪ لوڪ بيت

آهـورن جـي آسري، جهنگ نـہ چنائون،
سـائـو گـاهـہ مليـر جـو، بيئي ڏنائون.
(ڏاڏيءَ کان ٻڌل ـــ امداد حسيني)

Gul Hayat Institute

ماهتاب محبوب

سنڌي ٻوليءَ جو بي تاج بادشاهه

(اسين هاڻ پکي پرديسي.

نسيم کنهن به ليکي مان ايستائين مطمئن نه ٿيندو، جيستائين ڪيس ان جي پراجيڪٽ هيٺ جي خاطري نه هجي. هن جي شخصيت تي مضمون ڇپجڻ ۾ اڃا ڪجهه ڏينهن دير ٿي. ستين مئي تي حيدرآباد اچي، هن اهو مضمون پڙهيو ۽ ان جي ڇپجڻ جو انتظار رهيس. هن کي الطاف نمبر پڙهڻ جو به گهڻو انتظار هو؛ جيڪو خيرپور ۾ سنڌس ٽيبل تي ڪليو پيو ڏٺم. الائي هن پڙهيو يا نه...! هن کي ادبي فنڪشن جو به انتظار هو، جيڪو اسان سنڌس ئي خوشيءَ خاطر جنوري ۾ پنهنجي گهر ڪرڻ وارا هياسين. جنهن لاءِ صبح جو نند مان اٿڻ شرط، هن نالن جي لسٽ به لکرائي هئي. ڪم ڪاريون ٿي ويس، تنهنڪري جولاءِ جي ٻئي هفتي ۾ واندو ٿي اچڻ جو انجام ڪيو هئائين؛ پر ٻيو هفتو پورو ٿيڻ تي آيو، جو هو ظلم جو نشان بڻجي، هميشه لاءِ اسان کان وڇڙجي ويو... ڇڏي ويو... علم ادب جو عظيم مينار ڪري پيو. هاڻ اسين ڪو به ادبي فنڪشن نه ڪنداسين. هن جي پياري ڀيڻ عظيم فاطمه، جيڪا هن کي منهنجي مهانڊي لڳندي هئي، مون کي دل ڏاريندڙ دانهن سان چيو: ”ماهتاب! مان پنهنجي ڪچهريءَ جي مور ادا کي توهان ڏي ڪوٺي ايندم... هو توهان ڏي ضرور ايندو... توهان فنڪشن ڪجانءِ... هو فنڪشن ۾ ضرور ايندو!“ عظيم فاطمه جا لفظ دل کي ڏڍ ڏين ٿا، ته هو ضرور ايندو. زبان جو پڪو، قول جو سچو نسيم ضرور ايندو. اسان هن جو آخرت تائين انتظار ڪنداسين...

اڄ به فون جي گهنٽي ٻڌڻ سان لڳي ٿو، نسيم جي ڪال هوندي؛ در تي ٺڪاءُ ٿئي ٿو، ته به دل کي اوچتو آس هجي ٿي، ته نسيم جو آخري اڪيل خط متان اسان کي دير سان مليو هجي!

هن کي اهي رنگين تصويرون ڏسڻ جو به انتظار هو، جيڪي ٽيرهين مئي تي اسان سان گڏجي ڪيرايون هئائين...

ڪيس مون جيان مرتضيٰ ڏاڏاهيءَ جي ڪلامن پڙهڻ جي به ٽيڪ هئي، جن جا مون لوان ڪيسٽ تيار ڪري رکيا. حيدرآباد اچي منهنجي ڪتاب لاءِ پيش لفظ لکي ڏيڻ جي به اونَ هيس، جنهن لاءِ چيائين ٿي: ”پيو ڪير نه لکندو، انهيءَ تي منهنجو حق آهي.“

هن کي اسان کان تفصيلي ڳالهيون به ٻڌڻيون هيون، جن کي تن-ڇهن منٽن جي ڪال ۾ ٻڌائڻ ڏاڍو مشڪل هو.

هيٺ ڏنل مضمون، ادبي شخصيتن تي لکيل سلسليوار مضمونن جي آخري ڪڙي آهي، باقي شخصيتن تي لکڻ هاڻ منهنجي وس ۾ ناهي، ڇو ته ذهن سان لکڻ جي سوچ-لوچ، آمنگ ۽ سگهه سوڪلائي وئي، صدمن ذهن کي ڏنيي ڏکي ڪنڊر بنائي ڇڏيو آهي... يادگيرين جو ڪنڊر... ماتم ڪده... آثار قديمه... رَڪُ ئي رَڪ... مان رَڪ مان ڇٽنگ ڪٿان ڳوليان...؟ مون کي يادن جي ڪنڊر ۾ ڪائي ڇٽنگ نظر نٿي اچي... ها، پر انهيءَ اونداهي رَڪ ۾ به چار عڪس چٽا پٽا نظر اچن......

اسان جي گهر سونهري ريشمي سوڙ ۾ جيئرو جاڳندو مٺڙي کهري لنبڙ سهيل نسيم.

چوڏهين جولاءِ جي اها رات، جنهن ۾ پنهنجي ڳوٺ جي ٽڏڙين هيرن ۾... دشمن جي گهيري ۾... ڪٽ تي ستل رَتو رت ٿيل معصوم صورت، دادلو، پودلو نسيم...

اها شام... جنهن ۾ ڪفن مٿان ڪارو غلاف اوڍي آيدي لنبڙ سهيل نسيم... مُرجهايل گل... ڪومائيل چپَ... زرد چهرو... ڪعبه جي غلاف جي ٽڪرن سان ٻڌل ٿيل سنگِ آسود جهڙيون اکيون... روسي شهزادو... روم شهر جا پيل پاوا ڪرندا ڏنم... سمورو خيرپور روم جيان سڙندو نظر آيم...

۽ يادن جي رک ۾ ڏسان پئي نسيم جي آخري آرامگاهه جو عڪس... جنهن تي سانده ڏهه ڪلاڪ آسمان لڙڪ هاريندو رهيو... جنهن کي مان چئن فوٽن جي پاڙيءَ مان هلي الوداع ڪيو... اها هتي هن جي گذاريل پهرين اڪيلي... پوڻائتي... وِڇن جي ڪڙڪاٽن... ڪڪرن جي گجگوڙن واري رات هئي...

خيرپور جي سؤ سالن جي تاريخ ۾ آسمان ائين ۽ ايترو ڪڏهن به نه رنو... مان نسيم جي آلي آلي تربت کي ايستائين ڏٺو، جيستائين اکين کان اوجهل نه ٿي...

اڃان ته صبح جا ست ٿيا هئا، مان سويرئي وڃي پهتي هيس. نسيم ته نوين ڏهين آٿندو آهي. ائين ٿي لڳو ته هو ضرور آٿندو... زندگيءَ سان پرپور نسيم ڪٿي ماٺ ڪري ويهي سگهندو...! هو سيني سُتلن کي ٿرٿلو مچائي تربتن مان جاڳائيندو ۽ حسب معمول چانهه لاءِ سڏ ڪندو. پر ۾ رکيل ٽيپ آن ڪندو: 'چپڪي چپڪي رات دن آنسون بهانا ياد هي،' اٿ پيرا وڄائيندو. 'نال سلوڪ دے بول وے ماهي،

اسين هان پڪي پرديسي' ڏهه پيرا پڙهندو، تنهن بعد اخبار کڻندو ۽ جڏهن اخبار ۾ پڙهندو 'برک ڪهاڻيڪار نسيم کرل جو قتل' ته بي‌اختيار تي پوندو: ”ابول قهر ٿي ويو!“
-م. م)

سنڌي ڪهاڻيءَ جو امام. سنڌي ٻوليءَ جو بي تاج بادشاهه نسيم احمد کرل، قد ڪاٺ ۾ روم شهر جو پيل پاڻو، شڪل صورت ۾ ذري کهٽ آهائي انٿوني سيزر واري وڏي شلوار ۽ چولي ۾ ملاڪڙي جو مور لڳندو: جي پتلون بشرٽ پائيندو، ته ڪو ڪڪا وڪيل لڳندو. بنهه شرميلو اصل ڏيئن جهڙو ٻُت. اڻواقفن سان ملندي ڇڪهرجي ويندو: پر هڪ ڀيرو فري ٿيو ته کيس ڇڪهرائي ڇڏيندو. ڏيگهه ۽ ويڪر جربين ۾، ته ٻه مهاڀڙن ۾ معصوميت جي مٺيا اٿس: جيڪا سادگي ۽ صاف دليءَ جو عڪس به پئي پسائيندي، ته شرارت جون شعاعون به پئي اڇليندي. خيرن سان اڌ ڊزن ٻارن جو پيءُ ٿيو آهي: پر ٻالڪپڻو ۽ شرارتون نه ويون اٿس. آهي ئي دريا شاهه جهڙيون سن مستيون، ڪا گهڙي پلڪ ماٺ ۾ رهيو ته ٺيڪ، نه ته ان وانگر ئي ڪنڌيءَ بيٺل ڪانهن، ٻوڙن، لئي لاڻي، ۽ وڏن وڏن ٽُڙن سان پيو ڪوُلسڻ جا وچهه ڳوليندو.

هڪ هنڌ ويٺو ته ويٺو ئي رهندو. پيو پاسا 'بدلائيندو' سٽيندو، ٿيندو آبتو سُبتو پيو ٿيندو، جهڙو دادلو ٻودلو. ان وقت جي ڪو ڪانئس عمر ۾ ننڍو اديب اچي سهڙيو، ته اَٿڻ جو سعيو ئي نه ڪندو ۽ کيس ٻه اَگريون هٿ جون اُئين ڏيندو، ڄڻ کيس ڪو املهه خزانو ڏيندو هجي. سندس عمر جو يار دوست ايندو، ته گوڏن جي سور جي مريض جيان مس مس اٿڻ جي ڪوشش ڪندو. پر جي ان وچ ۾ ايندڙ اٿئي کيس ڀاڪر پاتو، تہ وڏن جيان ويٺي ويٺي ئي کيس ڀيٽا ڀاڪر پائي، اها نه اٿڻ واري ڪَس سندس هنيان تان لاهڻ جي ڪوشش ڪندو، مان ڊيل ئي ڊيل لفظن ۾، سندس ان مزاج جي رُڪائيءَ جو احساس ڏياريو هوندو، ته هن چيو هوندو: ”ماهتاب، مان پربت جهڙو ڳرو مڙس ڪيئن ٿو هر ڪنهن سان اٿي اٿي ملي سگهان. وري اهي ته منهنجي ننڍن ڀائرن جيترا آهن، انهن کي اها ڳالهه دل ۾ رکڻ جو ڪو ضرور ته ڪونهي.“ ”پر اها ڳالهه ته هر ڪنهن دل ۾ رکي آهي: ياد ڪونه اٿوَ، هو سرفراز راجڙ جو نسيم کرل نمبر ۾ مضمون؟“

”ها ها ياد اٿم: پر ڏکڻ جي ڳالهه اها آهي، ته ان ئي سرفراز کي جي سنڌ جي ضلعي جي ڊپٽي ڪمشنر جو کيس ويٺي به هٿ جون ٻه آگريون نه ڏنيون هونديون، ته به ونس ڏينهن ۾ ڏهه ڦيرا پائي هن خوشي ڪئي هوندي: پر طارق جي ان ڪڏڙي ۾، آئي هٿ نه ڏيڻ تي هن کي مڻيان لڳي هئي!“

”وري جي مليوَ نه؟“

”ها، ان کي مان سمهي هٿ ڏيندس.“

هو مصلحتن مان ته ڇاڪاڻ ٿي ڪولي. ڪنهنجي به ڪٿي ڳالهه ڪندو، ته بي خوف ۽ بي ڌڙڪ چئي ويندو، جنهن ۾ ڪنهن به قسم جو مبالغو، مصلحت يا بناوٽ نه هوندي. ڀڙيون ڀيرو مون کي ڏنو هٿائين، ته ڏاڍي مسرت مان وڏي واڪ پنهنجي هٿ مٺي ڪري هوا ۾ لهرائيندي چيو هٿائين: ”ماهتاب سنوّر عباسي! ماهتاب محبوب!! هو هو هو هو...!“ ۽ ڪلندي شرمائيندي واپس صوفي تي ويهي رهيو. مان جيڪو سنهڙي سُرَ ۾ سلامڙو ڪيو مانس، اهو ته سندس ٽنبر جهڙن ٽهڪن جي گونج ۾ الائي ڪيڏي وڃائجي ويو! بهرحال مون کي سندس ڪيڪارڻ جو انوکو انداز برو نه لڳو.

ڪافي دير تائين مون سان نه ڪڇيو: پر محبوب ڏانهن منهن ڪندي ڳالهائيندو رهيو. ڇوته هن سان اڳ ئي سندس ملاقاتون ٿيل هيون. مان ڀور تي آئڻ واري هئس، ته اوچتو مون ڏانهن منهن ڪندي چيائين: ”تمام سٺو ٿيو، جو ننڍي عمر ۾ ئي شينهن ڪلهي چڙهي ويئينءَ. وڏين وڏين ڏکرين جي چس ۾ ڇوڪريون گهڻو ڪري شاديءَ کان محروم رهجو وڃن.“

سندس خيال مان پتو پيو، ته هو ڇوڪرين جي گهڻي تعليم حاصل ڪرڻ جي حق ۾ ناهي. صرف ميٽرڪ يا بي.اي ڪرڻ هنن لاءِ ڪافي آهي. تنهن بعد ڪين فوراً پيڪا ڇڏي ساهرو گهر ملهائڻ گهرجي.

اسين پوءِ ڊرائينگ روم مان آٿي لان ۾ اچي ويٺاسين. سندس ڳالهيون اهڙيون ته وڻندڙ لڳيون، جو لنباڪڙو هوندي به وقت گذرڻ جو احساس ئي نه اي ٿيو. ’سنڌي ادبي اندسٽري‘ جي ادبين ۽ اديبائن متعلق تفصيلي گفتگو ٿي ڪيائين. ٻڌائڻ جو انداز به نرالو، آسمان ۾ لهاري، مُرڪي مُرڪي ائين ئي ڳالهايائين، ڄڻ جيڪو اسان کي ٻڌايائين ٿي، اهو ڪيس آسمان جي اسڪرين تي صاف نظر پي آيو ۽ پاڻ رڳو ڪمينٽري ٿي ڪيائين. اوچتو جو واچ تي نظر پيس، ته ٺپوئي هڪڙو ڏنائين: ”پائو، مان هاڻ وڃان ٿو!“ جيپ جون چاٻيون ڪٺي گيٽ ڏانهن ذري گهٽ ڊوڙندي محبوب کي چيائين.

نسيم احمد کرل سان اها ملاقات، شام کان رات جو يارهين ٻارهين تائين ٿي هئي: پر پوءِ ٻئي ڏينهن نسيم پاڻ ٻڌايو، ته آن رات رستي تي سندس جيپ خراب ٿي پئي هئي ۽ ڪيس پنهنجن ان ڪوڙن سچن ڳالهين جا ڪيتا ڏيڻا پيا هئا. هو پرهه ڦٽيءَ ڌاري وڃي ڪکن پيڙو ٿيو.

نسيم کرل ڏاڍو نفاست پسند آهي. لاشڪ ته اهو سندس نالي جي نزاڪت جو اثر هجي. ليڪن پڙهڻ کان وٺي کائڻ پيئڻ، سنائي صفائي ۽ ڪپڙي لٽي تائين، هو زندگيءَ جي هر شعبي ۾ نفاست پسند آهي. ناهي ته رڳو چڙو لڪڙ مهل. جڏهن حال مان بيحال هوندو، سگريٽ مان سگريٽ دکائيندو، هڪ ڪوپ مٿان ٻيو ڪوپ چاڙهيندو، چوڌاري پنا پکڙيل هوندا ۽ فرش تي سگريٽن جا ٽوٽا، تيليون ۽ رک ئي رک هوندي. سگريٽن جا ٻرندڙ ٽوٽا سدائين چڪ پائي پيٺا ڪري آچلي، پوءِ ڪٿي قالين سڙي يا فرش. چوندو: ”پل ته اهو داغ هجي، منهنجي يادگيري ڏياريندو.“

Gul Hayat Institute

ڪار ۾ ڪراچيءَ کان حيدرآباد ايندي، منهنجي لنڊي ڪڪي، جنهن کي هو زمرڊري ڪري سڏي، هنج ۾ سنڀالي هجيس. اڻ خياليءَ ۾ سگريٽ جو ٽُڪرو وڃي پٺ تي ڪريس، تہ هوءَ روئڻ لڳي. نسيم کي بہ ڏاڍو افسوس ٿيو. ٻئي ڀيري جڏهن حيدرآباد آيو، تہ ڪڪيءَ کي نشان ڏسي چيو هئائين: ”ڀل تہ اها نشاني هجيس، وڏي ٿي ياد ڪندي.“ نسيم جا اهي يادگيرين قائم ڪرڻ جا انوکا مثال مون کي مات ڪرايو ڇڏين. هن بيل باٽم پتلونن ۽ بشرٽن جي دور ۾ بہ هو شلوار قميص سان ناتو نڀائيندو اچي ۽ اهو لباس مٿس اهڙو ٺهي بيهي، جڻ ٺهيو ئي هن لاءِ هجي. سفيد لباس ۾ تہ هو پاڪيزگيءَ جو سيمبل يا ڪا آسماني مخلوق لڳندو آهي. تنهن هوندي بہ هو ڪنهن کان ڪا سونگ يا ٻَچان ڪان ڪندو.

ڊي. پي. آر جي زماني ۾ اسان جو ساٿس سات رهيو هو. هڪ ئي گهر ۾ گڏ اٿڻ ويهڻ، کائڻ پيئڻ، ڪل ٻوڳ، دلچسپ گفتگو. اهي ڏينهن جڻ اپريل جي بادلن جيان آڏامندا تي ويا. نفاست سان گڏ سادگي پڻ هن جي شخصيت جو اهم جزو رهي آهي. هو جو عمده ۽ نفيس ڪراڪرين جو ديوانو آهي، تنهن کي جيڪر ڪُٽ جي ٿالهيءَ ۾ ماني کائڻ جو اتفاق ٿئي، تہ مجال جو سنهن ۾ سوَنڊ پئيس. هو خوشيءَ سان کائيندو، پر شرط اهو تہ سٺي پڪل هجي. بيسوادي پوڙ پلائن کان، سادي سودي ٻاجهر جي ماني کير سان کائڻ وڌيڪ وڻندس. مان تہ وري پوڙ بہ پاڻ رڌيان. جڏهن کائنس پڇندي هئس: ”ادا، اڄ ڇا رڌيان؟“

”جيڪو جلدي ۽ آسانيءَ سان تيار ٿي وڃي.“

مان ٻيهر اصرار ڪري پڇندي هئي ماٿس تہ چوندو هو: ”جنهن ۾ اوهان کي گهٽ تڪليف نہ ٿئي.“

ڪيس منهنجي ڏوئي سانجهڻ ۾ دلچسپي نہ هئڻ جو احساس هو. سندس قد بُت جهڙي ماٺهوءَ جي خوراڪ ڪنهن بہ طرح پولو برادران کان گهٽ نہ هئڻ گهرجي؛ پر عجب جي ڳالهہ آهي تہ هو صبح جو نيرن ۾ چڙا بہ- تي چانهہ جا ڪوپ پيئي. ٻنپهرن جو سا جلدي ۽ تڪي بہ لڳندس، تہ بہ ماني عام نارمل ماڻهوءَ جيتري کائيندو، جنهن ۾ گوشت نهايت ضروري آئيٽم ليکبو. نرين کائڻ جو ڏاڍو چاهہ اٿس. منهنجن ٻارن جي ۽ هُن جي نرين تان، مانيءَ مهل چڪري رهندي هئي. اِرم ٻيبي، جنهن کي هونءَ تہ آهي؛ پر چيڙائڻ مهل ’چيت‘ ڪري ڪوٺي، سا نسيم جي اک بچائي، اڳوات ئي جهٽ ڪري ڊش مان نري ڪڍي، پنهنجي پليٽ ۾ رکندي هئي؛ جڏهن نسيم ائين ڪندي ڏسي ورتس، تڏهن شوخيءَ مان چيو هيائينس:

”هو... و... ن! اڳوات ئي ڪڍي ڇڏيءِ، جيئن چاچا نہ کڻي.“

جواب ۾ ڪڪيءَ جي چپن تي ڦڪي مرڪ پکڙجي وئي هئي.

”ڪاءُ ڪاءُ... ار سڀائي منهنجو وارو اٿئي.“

پوءِ مان کوڙ ساريون نريون گهرائيندي هئس، جيئن منهنجي ٻارن سان گڏ اهو ”ٻار“ بہ سرچي پوي.

رات جي ماني عام طرح سان نہ کائي: جي بک گھٽي لڳيس تہ لاچار ھڪ ٻاجھر جي ماني، تہ ٿڌي کير جو ملائيءَ وارو گلاس. اسان کي چوندو ھو: ”مان ھڪ ويلو ماني ٿو کاوان، ڏاڍو سستو مھمان آھيانوَ، تڏھن ماکي خوشيءَ سان رھايو اٿو.“

نسيم لاءِ چانھہ ڏاڍي نفاست سان ٺاھڻي پوندي ھئي. منھنجو خيال ھو، تہ ڪي مڪس چانھہ ٺاھي ڏيس: پر ھن جي فرمائش، تہ الڳ ڪنڊي، الڳ کير، سو بہ گرم گرم! چانھہ وري ڪڙڪ ڪڙڪ! ڪوپ ڪيٽليون تہ ساڳيئن ٿھڪندڙ پاڻيءَ ۾ ڌوتل ۽ وري صاف ٽيل. مان بنيادي طرح سست ماڻھو مون کان ايھي ترالين، ٽي-ڪوزين جا ڪنراڳ ڪٿان ٿي پُڳا! نسيم چانھہ پنج-ڇھہ ڀيرا پيئڻ جو ھيراڪ. ھڪ ئي وقت ۾ ٻہ ٻہ ٽي ٽي ڪوپ! مان پاڻ تہ نہ پيئندي آھيان: پر ھن لاءِ سٺي چانھہ ٺاھڻ جي گھٽي ڪوشش ڪندي ھئس، تہ بہ اھڙي نہ ٺھندي ھئي، جيڪا کيس گھربل ھئي. منھنجي ڪکي چانھہ ٺاھي ڏيندي ھئس، پوءِ بہ مطمئن نہ ٿيو. مون کي زباني چانھہ ٺاھڻ جون ھر ھر ترڪيبون ٻڌايائين. آخر ھڪ ڀيرو ڪک ٿي، پاڻ ئي چلھہ تي چانھہ تيار ڪيائين ۽ ٽري ۾ سجائي ٽيبل تي رکندي چيائين: ”ھيءَ ٿھندي آھي چانھہ، پي تہ ڏس.“

”مان نہ پيئندي آھيان.“

”جيتر سٺي چانھہ نہ پيئندينءَ، تيتر سٺي ڪھاڻيڪار نہ ٿي سگھندينءَ.“

”ھون! جڻ مان آھيان ڪونہ!“

”مون جھڙي ڪھاڻيڪار تڏھن ٿيندينءَ، جڏھن چانھيون پيئندينءَ.“

”ٻہ ٽي ڪھاڻيون ڇا لکيوَ، بس سمجھو ٿا اوھان جھڙو ڪير ڪھاڻيڪار آھي ئي ڪونہ!“

جواب ۾ شرارتي مُرڪ منھن تي پکڙجي ويس ۽ زوريءَ چانھہ ڪپ ۾ وجھي مون ڏانھن وڌايائين:

”ادي، پي تہ ڏس.“

”مون کي وٽي ئي ڪونہ.“

”ھيءَ چانھہ تہ پي ڏس.“

”ھرو ڀرو!“

”اڃي پي“ ڪوپ اڳتي وڌايائين. مون سندس ھٿ نہ موٽايو ۽ لاچار ڪانئس چانھہ ورتي. اھڙي ڪڙڪ جھڙي زھر، کير جو ٺھہ اڌ ڦُڙو! ھڪ ڍڪ زھر مار ڪيم تہ روح ئي ڦري ويو.

”الائي اھڙي چانھہ توھان ڪيئن ٿا پيو. مان تہ اھو زھر پي جيڪر مري وڃان!“ ڪوپ واپس رکندي چيم.

”چانھہ پيئڻ جو ذوق پيدا ڪر، پوءِ ڏسجان تہ ڪھڙو اِ سٺو ٿي لکين.“

”جڻ مان خراب لکندي رھي آھيان.“

”ٻُڌ ٻُڌ ٻُڌا!“ هن اکيون بند ڪري مخصوص انداز ۾ سمجهائيندي چيو: پر مان ڪجهه ٻڌڻ کان اڳ ’سوجهرو‘ ۾ ڇپيل پنهنجي ڪهاڻي ’ڏکو پير پيران‘ ۽ ’ٻک جا چڪ‘ جو حوالو ڏيندي چيم:

”الهن تي جيترا خط آيا، اوترا ڪڏهن اوهان جن اسٽورين تي آيا؟“

”مڙني لياڻي ڏسي، تنهنجي مٿي تي هٿ رکيائون- وري دادو ۽ عمرڪوٽ وارن جا خطا الهن عام پڙهندڙن کي ڪهڙي ڪهاڻيءَ جي خبر.“

”تڏهن مون کي امريڪا يا انگلينڊ مان خط اچن؟ توهان کي خبر آهي، ته مان انهن عام پڙهندڙن لاءِ ئي خاص طرح سان لکندي آهيان.“

”مان جي شاگردي قبول ڪر، منائي ڪاراءِ، پوءِ ڏس مان توکي ڪامياب ڪهاڻين لکڻ جا ڪهڙا ٿو گر ٻڌايان.“

”اهڙي ڪائي ضرورت ناهي، اوهان جي شاگرد ئي پنهنجي ڪئي ڪمائي ڪُٽ ڪريان.“

’کير پتي‘ چالهه تي هريل محبوب، نسيم جو ناهيل ’ڪاڙهو‘ پيئندي، ڪنهن مهل هلڪي ميٺي مُرڪ به ٻي مرڪيو، ته صورتحال کي نازڪ موڙ تي محسوس ڪندي، مون کي اکين ئي اکين ۾ تنبيهه به ٿي ڪيائين: چڻ چوندو هجي: ’گهر آئي مهمان سان ائين نه ڳالهائبو آهي‘: پر مهمان جو سدا لائي ويهي، ته پوءِ اڳيان مان به مان هئس.

ان بعد نسيم مون کي ڪن ڪوڪ رائٽرن جا ڪي ڪتاب پڙهڻ جي صلاح ڏني. جنهن کي مون رد ڪندي ورائيو:

”مون کي ڪهڙي پئي آهي، جو اهي پڙهي پنهنجو نور لڇويان. اهو شوق اوهان کي ئي ليبهه هجي.“

هو لڳاتار شرارت مان مُرڪي رهيو هو. لاشڪ ته مون کي پنهنجي ڳالهه ميڙائڻ لاءِ پئي وڏا وس ڪيائين: پر ڪيس ڪهڙي خبر، ته منهنجو ستارو به جهڙس ئي ڪينسر هو، جي پهرين نمبر جا ضدي ۽ هٺيلا ٿيندا آهن. مون کي به هوءَ پوڳ سُجهيو ۽ ڪيس چيڙائيندي چيم: ”تاج بلوچ چوي ٿو، ته نسيم بي ڪلاس جو ڪهاڻيڪار آهي“.

”بلڪل سچ چيو اٿئين. سنڌ ۾ ڪو اي ڪلاس رائٽر ئي ڪونهي. مان برابر بي ڪلاس جو ليکڪ آهيان: پر ويچارو تاج پاڻ ته زيڊ ڪلاس جو شاعر آهي.“

وري به پنهنجو درجو مٿي رکڻ ڪاڻ نسيم ’اي‘ ڪلاس جي رينڪ ئي ميناڻي ڇڏي: پر الدر جي اوپر ڪان اهو ’زيڊ ڪلاس‘ وارو تير سو هٽي ڪيڍيائين.

باقي ’زيڊ ڪلاس‘ جو جواب نه هو. مان ڪيلي پيس. ٿوري دير لاءِ ئي سهي، نسيم کي طيش ڏياري مان خوش ٿيس.

تنهن ڏينهن هن ڪهاڻيءَ جي ٽيڪنڪ تي تمام سٺو ڳالهايو. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي، ته نسيم کي ڪهاڻي لکڻ جو ڏانءُ آهي. سندس ڪهاڻي شروعات ۾ ئي پڙهندڙن کي پاڻ سان گڏ وٺي هلندي آهي ۽ پڙهندڙ توڙ تائين ڪهاڻيءَ جي جادوءَ ۾ گم هوندو آهي. سندس ڪهاڻين ۾ تُربل تڪيل جملا، چيدا چيدا لفظ ۽ محاورا هوندا آهن. **سندس لکڻيءَ ۾ وچ درياهه شاهه جي سير جهڙي رواني هوندي آهي.** تڏهن ئي ته هو پڻ ڪنهن ٻئي همعصر ڪهاڻيڪار کي ڪول مڃيندو آهي—جا ڳالهه غلط آهي؛ پر اهو ضرور مڃڻو پوندو، ته هو سنڌي ٻوليءَ جو بي تاج بادشاهه آهي، جنهن وٽ نج سنڌي لفظن، محاورن جو وڏو ذخيرو آهي ۽ لکڻ وقت اهي لفظ، جملا، محاورا سندس ٻڌا ٻالها آهن؛ ۽ هو پنهنجي مرضي موجب ٻيو چونڊ ڪندو آهي.

پنهنجو پاڻ کي ڳورو ظاهر ڪرڻ لاءِ، ڪي ڪهاڻيڪار گهڻو ڪري اهو رعب رکندا آهن، ته ڇپجڻ کان پوءِ هو پنهنجون ڪهاڻيون پڙهن ئي ڪونه. مون کي پڪ آهي ته آهي پنهنجي لکيل ڪهاڻي وڏيڪ نه، ٻه-ٽي ڀيرا ضرور پڙهندا هوندا. اها قدرتي ڳالهه آهي، جنهن ۾ جيتوڻيڪ ڪا بردباري ناهي؛ پر هرو ڀرو جي بردباري ٻه ته ساڻهوءَ کي ٽڪائي ٽي ڇڏي.

نسيم کرل واحد ڪهاڻيڪار آهي، جيڪو ان معاملي ۾ سڀن کان گوءِ ڪڻي ويوا سندس پنهنجي شيءِ ڪٿي ڇپي، ته پوءِ اها کي ڏينهن ڏهاڙا صبح شام سندس ڏور ۾ رهندي. ’نئين نياپي‘ ۾ سندس ڪو مضمون ڇپيو، ته ڪيس بار بار ساڳيو رسالو پڙهندي ڏسي پڇيم:

”ادا، رسالي ۾ اهڙي ڪهڙي ڳالهه آهي، جو ٻل ٻه پري نٽا ڪريوس؟“

”هو هو هوا!“ مخصوص لهجي ۾ کلندي ۽ ڪجهه ڪجهه شرمائيندي ورائيائين: ”بس ڇا ڪيون، جيئن جيئن تو ڪو مضمون جي ساراهه ۾ فون ڪريم، تيئن تيئن تو وري پڙهان.“ هن ڏاڍي سادگيءَ سان حقيقت مڃي.

آئندي ويهندي، کهندي ڦرلدي، رسالو اصل گڏ هجيس. ڪجهه دير لاءِ مان رسالو کڻي وٺي مانس، ته ڏئم ته جهڙو ماندو؛ ٻر گهري نه سگهيو. آخر پاڻ ئي پڇيومانس: ”ادا، ٻور ٻيا ٽيو، ’نئون نياپو‘ کڻي اچان؟“

”هئي...ي...!!“ اکيون بند ڪري، مُرڪي ڏنائين، ڇڻ منهنجي طنز سمجهي ويو، ته ٻه هڪو منهن ڪندي چيائين: ”آڻي ڏينم ته ڏسان.“ وري ڏس ڪڻي ته اهو پاڻ ۽ سندس مضمون. پڙهي پڙهي ٿڪ کان اکين تي جي لنبا جا ڳهٽ چڙهي ويس ۽ سمهي پوندو، ته جيئن ئي ڪنهن کڙڪي تي اک کلندي هئس، ته ٻهريائين نظر مضمون تي وجهندو. شال نه رسالو اکين کان اوجهل ٿئيس.

رام والگر ٻنواس جا ٽي-چار مهينا ڪاتي، هو جڏهن خيرپور ويو، ته مان ۽ محبوب هن کان سواءِ ويڳاڻا ٿي وياسين. سمورو گهر ڪاڻڻ پي آيو. زمر کي ٻه ڇڻ ڏهه ٻنجي وٺي، ۽ ڇيڙاڪ تي پئي. مان ڪيس خيرپور فون ڪيو. سندس گهر واريءَ کان پڇيم، ته هن ٻڌايو:

”ايو اهي تہ سڄو ڏينهن پيو ’ڪولا جي ڪراهہ جا‘ پڙهي.“

”ڏاڍي ڀور ٿيندي هوندينء؟“

”پيو چا، تنهن ڏينهن چيومااس، تہ پڙهڻ جي هر هر تڪليف ڇو ٿو ڪرين؟ مان ڪي ڏي تہ تعويذ وانگر ڳچيءَ ۾ ٻڌي ڇڏ، ڏيانء تہ سڄو ئي وڃ.“

مون کي ان ڳالهہ تي ڏاڍي کل آئي. واقعي اها گهر وارن سان سندس ڏاڍي زيادتي هئي. ايترن ڏينهن جو وڇوڙو، مٿان وري مضمون جو لڳاتار دؤر.

نسيم، خيرپور تي ڏاڍي محنت سان، دلڪش انداز ۾ تاريخي ۽ معلوماتي مضمون لکيا آهن، جن کي تمام جلد ڪتابي صورت ۾ ڇپرائي پيش ڪرڻ جو ارادو اٿس. مون کي چيائين: ”اهي تنهنجي گهر ۾ ڏاڍي آرام سان ويهي لکيا اٿم، تنهنڪري توکي آرپيندس.“

”سچ!“ مان خوش ٿيندي پڇيو مانس.

”سچ ٿو چوان.“

”اڳتي هلي متان ڪنهن ڪوڙ شخصيت جي نالي تي نہ ڪرين.“

الهيء تي هو مُرڪيو.

”هي ڏس ٽِڪڻ تي هٿ!“ مون کي يقين ڏيارڻ ڪاڻ پنهنجي مٿي تي هٿ رکيائين.

مٿي تي هٿ رکڻ ۽ رکائڻ جي ڏاڍي عادت اٿس. تنهن ڏينهن پوڳڻ ۾ ڪيس ڪنهن ڳالهہ تي پتايم پئي، تہ مٿو اڳتي وڌائيندي چيائين: ”ٽِڪڻ تي هٿ رک.“

”مان جي ڪوڙو هٿ رکان نہ؟“

”نہ رکندينء.“

”ايڏو اعتبار آهي اوهان کي؟“

”ها، آهي.“

۽ جڏهن مان ٽڪڻ تي هٿ نہ رکيو، تہ ڪيس يقين ٿي ويو، تہ اڳهون مون ڪيس پتايو ٿي. هو ڀاڻ سادو ۽ سچو آهي، تنهنڪري ٻئي کي بہ اهڙوئي سمجهندو آهي. مون لاشڪ تہ ڪيس الهيء تي ٽوڪيو هوندو، تہ هو هر ڪنهن ڪان پنهنجي سر جو قسم نہ کڻائيندو ڪري، ڇو تہ ڪنهن جي نيت جي ڪهڙي خبر.

ڊرائينگ روم ۾ نسيم کرل، الطاف عباسي، محبوب ۽ مان ويٺا هئاسين. اسان جي تازي چوري ٿي هئي، ان جوئي ذڪر پئي ٿيو. جڏهن خبر پيس تہ چور پين سامان سان گڏ منهنجي لکڻ جي پارڪر پين بہ پار ڪري ويا آهن، تڏهن نسيم هڪدم کيسي ۾ هٿ وجهي پنهنجي شيفر پين ڪڍي مون ڏانهن وڌائي.

”نہ نہ ادا، مهرباني،“ مون چيو ”مان ٻي وٺي ڇڏيندس.“

”رک رک،“ هن اکيون بند ڪري هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيندي پين اچا بہ مون ڏانهن وڌائي ۽ چيائين:

”جي سنڌي قوم قدر واري آهي، ته اڳتي هلي اها مون واري ڀين وڏي اهميت رکندي ۽ ماڻهو ور ور ڪري ڀيا ڏسندء. سنڌ جا ادبي ادارا ان ڀين کي ٻونيٽ ڪرڻ لاءِ وفد موڪليندء، هزارن رپين ۾ اها ڀين وٺڻ لاءِ تيار ٿيندء.“

مون کي ڀين قبول ڪرڻ کان سواءِ ڪو چارو ڪونه هو. مون ڀين رکي ڇاپو ڪئي.

ٻهرين ملاقات ۾ هو ڪنهن سان ملندو، ته رُکو ملندو. ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ اهو ماڻهو ڪيس پيت پيو، ته ساڻس ڏاڍي گرمجوشيءَ سان موڪلائيندو؛ پر جي اهو نه وڻيس ته ٻيءَ ٻي ملاقات ۾ ڪيس لفٽ ئي ڪانه ڏيندو. نسيم کي ان جي ڪا پرواهه ڪونه ٿيندي آهي. هو چوندو آهي، ته هرڪو پنهنجو ۽ هُن جو وقت وڃائڻ جو ڪهڙو ضرور؛ پر تڏهن به نسيم دل جو برو ناهي. هو نه منافق ۽ ڪوڙو آهي ۽ نه وري نيت جو ڪوڙو آهي. نسيم پنهنجي بيباڪي ۽ کرو ڪوڙو منهن تي ٺهڪائي ڏيڻ سببان، گهڻن کي اهڙئي اندر ۾ بدگمان ڪري ڇڏيو آهي. سندس دوست جي ڳالهه تي ڪا چڙ ڪندا ۽ هو به ڪا منافقي ڪندا، ته هو انهن اوڻاين کي هاسڪار لنوائي ڇڏيندو ۽ وجهه وٺي ڪين پرچائي ڇڏيندو، چوندو:

”دوستن کي هروڀرو انهن سنهين ڳالهين تي ڇڏڻو ناهي. ڪين اهي مدايون معاف آهن.“

پر پنهنجي دوستيءَ جي حلقي کان ٻاهر، وڏن وڏن ادبي گرڻ پڪن جي ڪاڻ ڪانه ڪيلدو. انهن مان ڪنهن ڪيس هڪ ڀڏائي ته هيءَ سَوَ ڀڏائيندو. ان ئي ڏينهن پاڻ ٽيليفون ڪٽي هرڪنهن کي پڙهو ڏيندو. جتي ٽيليفون نه پڄندو، ته اتي روبرو ويندو، خط لکندو ۽ وڏي واڪين پيو انهن گرڻ پڪن لاءِ ست۔سَريون ڀڏائيندو.

ياد ٿو پويم، ته طارق اشرف جي گرفتاريءَ وقت ڏاڍو پريشان هو. هفتي ۾ ٻتي ٻئي پيرا محبوب کي پنهنجي اثر هلائڻ لاءِ چوندو هو. نسيم انهن ڏينهن ۾ پاڻ به قائل هو؛ پر جڏهن هن جي جان ڇُٽي، ته ٻوءِ هن طارق لاءِ وڏا وس ڪيا؛ پر ٻوءِ خبر پئي، ته اهو ڪم سنڌ جي چيف منسٽر کان به زور هو ۽ سندس هوم سيڪريٽريءَ جي هٿ ۾ هو، جو وتائي فقير جي ماءُ وانگر، وٺيس ته ماني پچائي، وٺيس ته پٽ رڌي.

نسيم جا ٽنبر جهڙا ٺهڪ هرڪنهن ٻڌا هوندا؛ پر شايد ئي ڪنهن هن جا لڙڪ ڏٺا هجن! جبل جيڏو نسيم، هرڳالهه کي کل خوشيءَ ۽ ٺهڪن ۾ لنوائيندڙ نسيم، ڪو دل جو ڏاڍو نرم آهي. اصل زائفن کان به پري. پُٽي جي دؤر ۾ مٿس الاهي آفتون آيون؛ پر هن جي اک مان ڳوڙهو به ڪونه لڪتو؛ پر پير حسام الدين کي آپريشن ٽيبل ڏانهن ويندي ڏسي، نسيم اوڇنگارون ڏيئي رنو ۽ اهڙو رنو، جو هرڪنهن کي روئاري ڇڏيائين. سندس ڳوڙها تڏهن سڪا، جڏهن پيرصاحب جي آپريشن ڪامياب ٿي. ٻئي پيري جي ڳالهه آهي ته رات جو اسين فلم ’ڪڀي ڪڀي‘ ڏسي رهيا هئاسين، هڪ سين ۾ جڏهن فلم جي هيروئن جي مڙس کي سالن پڄاڻان خبر ٿي پئي، ته هيروئن شاديءَ کان اڳ ڪنهن ٻئي سان پيار ڪندي هئي ۽ ڪيس پراڻيون ڳالهيون ورجائيندي ٻڌائين، ته هن انتهائي فراخدليءَ جو ثبوت ڏيندي هيروئن کي چيو،

تہ انهن ڳالهين کان هو بدظن لاهي ٿيو. هيروئن انهيءَ تي ٻڇيس ٿي: ”تون انسان جي روپ ۾ ديوتا آهين يا ديوتا جي روپ ۾ انسان؟“ مڙس ورائيس ٿو: ”هن زماني ۾ صرف انسان ٿجي تہ بہ غنيمت آهي.“

جتي انهن ڊائلاگس جي ادائگي ڏاڍي ٽڇي هئي، اتي ڇهري جا تاثرات بہ هيانءَ ويڌ جهڙا هئا. ڪمري جي ڊم لائيٽ ۾ اسان ڏٺو، نسيم رومال سان هر هر پنهنجون اکيون ٿي اگهيون. محبوب جي ڇڇڻ تي چيائين: ”ادا، دل جو ڏاڍو نرم آهيان، اهو سين برداشت ڪرڻ منهنجي وس کان ٻاهر هو.“ ۽ تڏهن ئي نسيم جي محروميءَ جي هلڪي جهلڪ مون کي نظر آئي هئي. ڏينهون ڏينهن سندس اکين جي چوگرد گهرا ٿيندڙ سياه حلقا ٻڌائيندا رهن ٿا، تہ هو ڪڏهن حالتن جي گهاڻي ۾ پيڙبو آهي، ڪڏهن قربانگاهہ ۾ قربان ٿيندو آهي، ڪڏهن جذبن جي چتا ۾ جلندو آهي، ڪڏهن معاملن جي وچ منجهہ هوندو آهي! ان بعد جڏهن دوستن کي تپائيندو، جلائيندو، ستائيندو ۽ پٽائيندو آهي، تڏهن ڪيس ڪيقدر سڪون ملندو آهي. هن کي خبر آهي، تہ سندس اهي دوست، سڀڪجهہ سهندي بہ هن جا پنهنجا آهن. هن کان ڪڏهن بہ نتا منهن موڙين. دل ڏکين ٿي، ناراض ٿين ٿا، ڏوراپا ڏين ٿا منافقيون بہ ڪن ٿا؛ پر جڏهن نسيم جا مٺا ٻول سندن ڪنن تي ٿا پون، تہ وري اهڙي جا اهڙا ٿيو وڃن. هتنن اڏو پنهنجو پاڻ کي هڪ فاتح جي روپ ۾ ڏسي، سندس انا کي تسڪين ملي ٿي. نسيم جو راڳ ڪنهن نہ ٻڌو هوندو. ڪيس سٺي راڳ جي شناس تہ آهي؛ پر پاڻ بہ سرتال سان ڳائي، ٻهريون پيرو مون کي اها ڳالهہ محبوب ٻڌائي، جنهن سان هو ڪراچيءَ ويو هو، تہ ڏگ تي ٻُود ۾ اچي، ڪيس ٻتي ٻتي مصراعون ٻڌايون هئائين. ڪي ڏينهن ڏهاڙا ڪيس ايلاز ڪيائين، تہ مس مس مون کي بہ ٻڌڻ جو موقعو مليو. پوءِ هڪ ٻہ پيرو وري بہ ٻڌايائين، جي ان شرط تي ٽيپ ڪياسين، تہ ڪنهن کي نہ ٻڌائينداسين.

نسيم سان جن ڏينهن اهي محفلون مچنديون هيون، تہ محبوب ۽ مان گهڙي تي سنگت ڪندا، ٻہ ميز ڪرسيءَ تي وچت ڪري سرتال ۾ پيا سنگت ڪندا هئاسون. هڪ ڀيري نسيم چيو: ”ماڪي پئو ٿو ٿئي، جي اهڙوئي ڳائڻ وڄائڻ جو شوق رهيوسين، تہ اديبن مان ڦري تارا گهنشام واري ٻارتي نہ ٿي پئون!“

ڪڏهن ڪڏهن چڙي بہ پوندو: 'مان ڪو ميراثي ڏوروئي آهيان.' پر جي ڪڏهن موڊ ۾ هوندو ۽ طبيعت ۾ ترنگ هوندس، تہ ڪولہ ڪو انگريزي راڳ ئي ٻڌائي وجهندو:

ماءِ گرل اِز اي ڪوڪر
شي اِز بُش بوڪر
ڊيڊس، ويئر آر ماءِ مني گوز
شي ڳاٽ اي لَوليي هِپ
جَسٽ لائيڪ اي بيٽل شيپ

ڊيٿس ويٽر آر ماء مني گوز
شي گاٽ اي لَوليي ليگ
جسٽ لائيڪ اي وسڪي پيگ
ويٿس ويٽر آر ماء مني گوز
شي گاٽ اي لَوليي آئيز
جسٽ لائيڪ اي ڊائمنڊ فائيو
ويٿس ويٽر آر ماء مني گوز

هر ڪهاڻيڪار وانگر نسيم به ڏاڍو حساس ۽ ڀورالو آهي. هڪ ڀيري اسين سڀ ٻارين ٻچين ڪار ۾ حيدرآباد کان ڪراچي وڃي رهيا هئاسين. نسيم به پنهنجا ڪجهه ڪيسٽ ساڻ کنيا ۽ ٽيپ تي پنهنجون پسنديده غزلن وارين قواليون وڄائڻ شروع ڪيون.

غلام فريد صابري، هونءَ ته مون کي به پسند آهي، پر تنهن ڏينهن الائي ڇا ٿيو، جو سندس الهي قواليءَ 'ساقيا اور پلا اور پلا، اور پلا اور پلا...' ڏاڍو ڪڪ ڪيو ــ اصل مٿو ڦيرائي ڇڏيائين؛ پر نسيم هجي، جو راڳ جي لهه تي جهٽ ڦٽ ڪنڌ ٻي جهومي. آخر رهي نه سگهيس ۽ چيم: "ادا، ان کي ته بند ڪيو، ٻيو ڪو ڪيسٽ ٻڌايو." نسيم يڪدم ٽيپ بند ڪري، اهو ڪيسٽ ئي دريءَ مان ٻاهر اڇلي ڇڏيو! اهو سڀ ايترو جلدي اوچتو ۽ اميد جي خلاف ٿيو، جو مان حيران ٿي ويس. محبوب ڪار فل اسپيڊ ۾ هلائي رهيو هو، حيران ٿي ڏانهس نهاريو؛ پر نسيم منهن ۾ سُولڊ وجهي چپ ڪري ويٺو رهيو. ان دوران اسان وڏا ته چپ هياسين، پر ننڍا ٻار به وايومنڊل ڏسي ماٺ ڪري ويهي رهيا؛ پوءِ به محبوب ان خاموشيءَ کي ٽوڙڻ لاءِ عجب مان پڇيس:

"اهو ڇا ڪيو ادا؟"

"پاپيءَ کي نه جو ٽو وٺي."

"مان اڇلائڻ لاءِ ته نه چيو هو." چيم.

پوءِ هن ڪجهه ڳالهائڻ بنا، منهنجي پسند جو ڪشورڪمار وارو ڪيسٽ چاڙهيو، ته به اسان کي ڪو مزو نه آيو.

مان پوءِ اڳتي لاءِ ڏاڍي محتاط ٿي وئي هئس، پر هڪ وار وري اهڙو ئي واقعو پيش اچڻ وارو هو. ڪراچيءَ ۾ ڪرفيو دوران محبوب، نسيم، ٻار ۽ مان جهمس ۾ رهيل هئاسين. تاج بلوچ به اسان وٽ ويٺل هجي ۽ نسيم کان 'برسات' لاءِ افسانو ٿي گهريائين. جنهن تي نسيم چيس:

"تاج تون رسالو ڪڍين، ته توکي مفت ۾ ڏيڻ لاءِ به تيار آهيان."

"پر هي رسالو به ته منهنجي ايڊيٽريءَ ۾ آهي."

”نه، هي يوسف شاهين جو اهي ۽ اهو شخص ٻاڻ شاهوڪار آهي، ڪيس پئسا ڏيڻ گهرجن.“

”ڪيترا پئسا؟“

”پنج سؤ في ڪهاڻي.“

”اهي تمام گهڻا آهن.“

”اهي گهڻا آهن، ته پوءِ يوسف شاهين کي اڃٽو پولدو، هڪ پيرو له، ٻر سو پيرا- منهنجون شيون اهڙيون سستيون ڪونه آهن.“

افساني ڪاڻ تاج جي گهڻي زور ڀرڻ تي، آخر نسيم پنهنجي ڏهه پئسيءَ وارو دلچسپ کيل شروع ڪيو ۽ شرط رکيائين ته: ”جي اهـا ڏهه پئسي بنا هٿ لائڻ جي، نراڙ تان ڪيرائي وجڻ ۾ ڪامياب ٿي وئين، ته افسانو ملندءِ.“

تاج انهيءَ تي تيار ٿي ويو. پوءِ ته وٺ وٺان ٿي وئي. تاج کي ڪرسيءَ تي ويهاريو ويو. محبوب ۽ نسيم متانس گهيرو ڪيو بيٺا هئا. مان ٻارڙا وٺيو صوفي تي سهورو لقاءُ ڏسڻ لاءِ آتي ويٺي هيس. نسيم نوال ڪٽي تاج جي پيشانيءَ تان پگهر آگهيو. هٿ ٻه ٻوٽي ڪري ويهاريائونس. مطلب ته نفسياتي طرح ڪيس گهڻو اثر وڌو ويـو. سڄي تياريءَ بعد، نسيم ڏهه پئسي تاج جي پيشانيءَ تي زور سان چنبڙائي، اٽڪل سان لاهيو ويو، مگر تاج تي افسياتي اثر رهيو، ته ڏهه پئسي سندس نرڙ تي چنبڙي پئي هئي. پوءِ چيائينس: ”هاڻ ڪنڌ لوڏ.“

تاج پنهنجي گينڊي جهڙي مُنڍي ڏوٽي ڏوٽي مالدو ٿي پيو؛ ٻر ڏهه پئسي هجي ته ڪري! تاج جو اهـو ڪلوزاپ، جيڪر ٽي-وي ’مخزن‘ ۾ ڏيکارجي، تـه هوند ماڻهو گهرگهاٽ ڇڏي ڀڄي وڃن. ٽي-وي وارا هوندءِ بـه ’مخزن‘ پروگرام ۾ چڱن ڇڱن جي ڪلوزاپ ۾ پيڙي پوڙيو ڇڏين، ايتري قدر جو انهن جي مُنهن جا سنهڙا نُنگ بـه لائن جي ڇُکهن جيان ناسن ۽ ڪنن جي وارن سوڌو ظاهر ٿيو پون. رڳو سڱن جي ڪسر رهجو وڃي. باقي پنهنجي ڪڱڻ ۽ ڪڱين کي بـه سينگاري حالي قلوپطره بنائي پيش ڪندا آهن، جيڪي نه رڳو پنهنجي رڪارڊلـگ ڏسن؛ ٻر وٽين ته ڏهه ڀيرا ري ٽيڪ بـه ڪرائين. ’اِهه ٻاپين‘ ڪي پنڌرهن ويهن منٽن جي پروگرامن ۾ اهي سهوليتون لاهن. آهي ويچارا تـه ٽي-وي تـان خيراتڙي وٺي لسڙا ٿيو موٽيو اچن. ڪڏهن ته اها خيرات وري ٽي-وي ڊرامن جا ڪي ناميارا پروڊيوسر منگهي پير جي ٻکايل واڳن جيان، دڳ تي ئي جهٽيو ڳڙڪايو وڃن. آخر ڪراچيءَ ۾ رهڻ ڪري پيو ڪجهه نه، ته منگهي پير جي واڳن جو اثر ته منجهن اچڻ کپين...... هاڻ ته ڳالهه هئي ٿي تاج بلوچ جي. ڪيس مڇريل پاڏي واري حالت ۾ ڏسي، اسان جو ته کل کان ساهه ٿي نڪتو. آخر هو ٻه ستر ڦٽايو ويٺو هو، سمجهي ويو تـه ’دال ۾ ڪجهه ڪالا هي‘ ۽ محبوب ڪان پڇيائين:

”ڏهه پئسي لڳائي ٻه اٿس يا نه؟“

”تون ڪنڊ لوڏ ڪنڊ لوڏ!“ نسيم استادن واري انداز ۾ هڪل ڪيس، اتي تاج سه جو ڪٽي پيشانيءَ تي هٿ ڦيريو، ته ڪاريءَ وارا ڪَڪ لڳا پيا هئا. چيائين:

”مان شرط ڪٽي، جو توهان جي شرارت سمجهي ويس. هاڻ افسانو ڏي جلدي ڪري.“

نسيم کي ڪهاڻيءَ لاءِ گهڻوئي زور پريائين؛ پر هو پنهنجي ضد ۾ انڪار ڪندو رهيو. تنگ ٿي ڏاڍو کيائينس، ڪنهن مهل چويس ڪهاڻي ڏيانءِ ٿو؛ ڪنهن مهل صفا ٺپ جواب. تاج اسان کي به سفارش لاءِ چيو. اسان به سفارش ڪيس ۽ جڏهن گهڻو چيوسين، ته تمام سنجيده ٿيندي چيائين:

”توهان جي چوڻ سان سان ڪهاڻي ڇاڙڻ لاءِ تيار آهيان، پر ڏيندومانس نه. چئو ته ڦاڙي ڇڏيان.“

هو ڪهاڻي ڦاڙڻ لاءِ هٿن ۾ جهلي ويٺو. اسين ڊڄي وياسين، ته ڪٿي سچ پچ نه ڦاڙي ڇڏي. تنهنڪري وڏيڪ چوڻ ئي ڇڏي ڏنوسين. تاج به مايوس ٿي هليو ويو. خير ڳالهه آئي وئي. ٻئي ڏينهن رات جو اٺين وڳي، جڏهن ڪرفيو لٿو ۽ اسين حيدرآباد وڃڻ ڪاڻ سنبرياسين، ته نسيم تاج کي فون ڪيو ۽ چيائينس: ”نوين لڳي اچي ڪهاڻي ڪٽي وڃ.“

انهيءَ تي محبوب ياد ڏيارس: ”ادا، اٺين وڳي ته ڀاڻ هلون پيا، نوين وڳي تاج ڇا اچي ڪندو؟“

”ڀل ته اچي رُلي ڌڪا کائي.“

ڪڏهن ڪڏهن حقيقت پسندي پڻ جي دلشڪنيءَ جو باعث به ٿيي آهي، جنهن جي نسيم کي پرواهه نه هوندي آهي؛ پر جي ڪير مندس دلشڪني ڪندو، ته بظاهر ته ڪائي پرواهه نه هوندس، پر چهرو لٿل ۽ نهايت لماڻو، ڪنهن معصوم ٻار جيان لڳندس. چپن تي به اداس مُرڪ پکڙجي ويندس. هڪ ڀيري ڪراچيءَ ۾ گهر وارن لاءِ ساڙهيون وٺي مون کي ڏيکاريائين: ”ڀائي ڏس، سٺيون آهن نه؟“ ڪيس هميشه پنهنجي پسند تي ناز رهيو آهي.

”خاص ته ڪونهن.“ ڪيس ٻڌائڻ جو مس مس موقعو مليم.

”نه وڻيءَ!“ چهري تي ناراضپيءَ جا آثار نظر آيم.

”ٺيڪ آهن.“ وري به اڻوڻندڙ تاثرات منهن تي آڻي ٻيپرواهيءَ سان چيم.

”ڪولي ته ڏس!“ هن هار نه ٿي کائڻ چاهي.

تاثرات ڏسڻ ڪاڻ هڪ نظر ڏانهنس وجهندي مان پيڪٽ مان ساڙهيون ڪڍيون. هڪ ليري زريءَ جي ڪم تي، ٻي لائيٽ براؤن ۽ مسترڊ لڪيردار قسم جي. ليري ساڙهي ته وري به مٺي هئي، پر ٻي نه وڻيم.

”اهو مٺل رنگ ڇو ورتو؟“

”ڏاڍو سهڻو رنگ اٿئي، ڪولي ڏسڻ سان خبر پوندئي.“ نسيم بيحد معصوم ٿي لڳو. گهڻي دير تائين مون کان دلشڪنيءَ جو مظاهرو نه ٿي سگهيو ۽ دل رکڻ ڪاڻ ساڙهي ڪولي پڪيڙي ڏنم.

”واقعي! ڪهڙي نه سهڻي آهي.“

”هائو ني!“ منهن خوشيءَ ۾ ٽڙي پيس. ”اسان کي خبر آهي شاپنگ جي.“ هُن تيئن ٿُونڊ مان چيو.

”هو... و... ن، برابر!“ مان به قائل ٿيندي چيومانس.

ڪيس هڪ ٻي شوق آهي، بهترين ۽ نفيس پرفيومز جو استعمال. ان کان سواءِ پرتَ وارا ڀريل ڀاڻ جو به شوق اٿس، جنهن لاءِ هو سنڌي پرت ـ ڪلا واري جي ڳولا ۾ هوندو آهي. ان سلسلي ۾ هو گهڻي کان گهڻو بار ناصر سورائيءَ تي رکي، جو هن جو پيارو دوست آهي. ۽ سال ۾ ٻه ـ چار ڀريل ڏَن جي صورت ۾ ڪيس پرائي ڏيندو آهي. نسيم پنهنجي سِر اهڙو ڀَڪو، جو ڪيس ٻيڙن جي هڪ پيتي به نه ڏيئي سگهيو، جا آڏي به هن لاءِ هٿائين؛ پر هنيانءُ تان ان لهي سگهيس. ڪراچيءَ ۾ ڪرفيو دوران ناصر جو ڪيس ٿڏي تي نه مليو ۽ جيستائين هو ڪيس ملي، ته ڪاٿي ڀاڻ پوري ڪيائين ۽ بقول نسيم جي، ته جڏهن هو ڪاڻ ۾ مصروف هو، ناصر حسب معمول ڊيشنگ ڪري ڪمري ۾ گهڙي آيس. نسيم اوچتو ڪيس ڏسي ڏڪي ويو ـــ ٻه ـ ٽي پرَيل ڀڃيل پيڙا ڪٽي ٽيريءَ تي رکيائينس، جي هن آٽي جو آٽي بيٺي پر ڦڪي ڇڏيا. ناصر کي هنيانءُ ڪولي سڀ ڳالهيون ٻڌائڻ سان ڪَڏ ڏاڍو پڇائيندو آهي. ناصر ڀاڻ محبوب کي ٻڌايو، ته نسيم کي ته هن شاديءَ بعد ڀرين ملاقات ۾ زال منهن ڪئي؛ پر نسيم کي سال ننڍائيندو آيو. ناصر جڏهن به ڪيس چوي، ته نسيم ڪيس جواب ڏي، ته مون کي ته ڪو اعتراض ڪونهي، پر هڪ ته سندس اڏ رلڪي ڪري واڇ گودو ٿي وئي آهي ۽ ٻيو ته هڪ اک ۾ ماتا ڪري ڦُلو به اٿس، ان ڪري ويچاريءَ کي احساس ڪمتري آهي. ناصر اهي ڳالهيون ٻڌي ساڻس همدردي ڪرڻ لڳو: ”پوءِ يار، تون ڪيئن ٿو گذارين؟“

”ادا، پنهنجي سؤٽ آهي، ڪاٿي ڪوجهي ليٽ پنهنجا ئي ڪٽيندا آهن. مان به ڪنڌ ڪڍائي نه سگهيس.“

ڪيترا سال ناصر ان وهم ۾ رهيو. هڪ ڀيري هن کي لاشڪ ته خواجه سليم ٻڌايو، ته نه بابا، اڻين ڪاٿي هوندو! پوءِ ناصر ڇا ڪيو، نسيم جن جو پروگرام معلوم ڪري، زال سوڌو اڳ وٺي جنگشاهيءَ ۾ ويهي رهيو. جيئن ٽرين آئي، ته هو زال سوڌو نسيم واري اي.سي.سي ڪمپارٽمينٽ ۾ چڙهي ويو ۽ وڃي پاڀيءَ سان مليو.

اسان جا اديب پاڻ جتي ادب جي ميدان ۾ اول آهن، اُتي ’امور خانداريءَ‘ ۾ به پٺتي ناهن. هڪ ٻه شيون ٻي ڪٿي ڇونه ناهين، پر اهي به ’لکين دا مٿ‘ هولديون آهن. امر جليل، رشيد ڀٽي، حميد سنڌي ۽ تاج بلوچ والگر، نسيم به هڪ به ڊش تيار ڪرڻ ۾

ماهر آهي. خيرپور جي کجورن مان هُن انهايت لذيذ شيرخورمو تيار ڪيو. ڪڪڙ جو ٻانڊي ڪيڏي، پوءِ پچائڻ جو طريقو پڻ نسيم ٻڌايو، ته روسٽ ڪي ٻانڊيءَ جي ٻاڦ تي پيهر گرم ڪرڻ جو لاجواب نسخو به نسيم ڏان سکيس. واڱڻ جي 'بوراڻي' ٺاهڻ جون ترڪيبون ڪيئي دفعا نسيم ٻڌايون؛ پر مان ترڪيبون ٻڌي ڇا ڪيان ها؟ جڏهن ته ڪنهن اهڙي ڪنهن ڏينهن اها واڱڻ جي بوراڻي به روسٽ تترن، تلور جي پلاءُ ۽ ڪٽڪ جي حلوي وانگر، خيرپور کان ٽفن ۾ کڻي اچي حيدرآباد ڪندي. اوچتو تيار ٿيل لذيذ ماني مان جيڪا خوشي ملندي آهي، اها نسيم جي گڏ آندل مٺاين مالن مان نه.

هو ڏاڍو ڀڪو آهي. حيدرآباد کان وڃڻ مهل، پاڻ سان آندل سوئي-سڳي کان وٺي، هر شيءِ جانچي يادگيريءَ سان کڻندو، پوءِ ڪٿي اها خالي مٿس ڪُپڙي ڇونه هجي. تنهن ڏينهن ڪيس رڙ ٿي ۽ وڃي پريشانيءَ مان ٿالهن کي اٿلائيندو پٿلائيندو ڏسي پڇيو ماس:

”ڇا ٿيو ادا؟“

”ٽفن جو ڍڪڻو ڳڙ رهجي ويو آ، سو ٿو ڳوليان.“

”توهان ايڏي ڀڪائي! پلا جي رهجي وڃي ها، ته به ڇا هو، گهر ۾ ٿي ته هو، ٻئي پيري ملي وڃيو ها.“

هو ٿورو شڪي ٿيو، پر فوراً حاضر دماغيءَ کان ڪم وٺي، پنهنجي ڪمزوريءَ کي ڍال بنائيندي مشڪي چيائين: ”ان ڪري ته ڪٿي ٿو وڃان، ته وري اچان ته پرائي ڪٿي اچان!“

بي صبرو به اهڙو، جو 'بهشت تيريءَ تي' واري چرڻي مٿس ٺهڪي ٿي اچي. ڪنهن ادبي فنڪشن جا گروپ فوٽوگرافس ليليٰ پالا کان گهرائڻا هئس؛ پر ڪرفيو سبب لاچاري هئي، ته به نسيم چيو: ”ليليٰ کي چئينس ته فوٽا ڏيئي وڃي.“

”ڪيئن آڻيندي فوٽا؟ ڏسو به ٿا ته ڪرفيو لڳو پيو آهي، فوٽن کان ڳولين ۾ ته ڪوله ايندي!“

”چئينس ته تون پاڻ گولي آن، مارشل توکي ڪير گولي نه هڻندو.“

”چوانس.“

”ها، پلي پلي چوينس. اهو به چئجانس ته حميد واري دعوت ۾ چاڙهيل ٽڪي لٿي، هينئر وري لٿين سنڌين.“

مون سوچيو، کهڙي ٽڪي ٿي سگهي ٿي؟ پوءِ ياد آيم، ته دعوت واري ڏينهن جڏهن گروپ فوٽو ڪڍرايوسين، ته ليليٰ فوٽوگرافر کي رڙ ڪندي چيو ته ”نسيم جو فوٽو پڻ حصن وراهي، بـتي پيرا ڪڍ، جو هو ڪئميرا ۾ مچو ڪوله ماپيو.“

انهيءَ تي نسيم به چوٽ ڪندي چيس: ”ليليٰ، گهٽ تون به ناهين.“

”مان ويڪر جي ڳالهه جي ٿي ڳالهه ڪيان.“ ليليٰ وراٺيس.

Gul Hayat Institute

اسان جي چوري ٿي، ته ڪنڌ تي ٿورو به ڪُوڙڪو ٿيندو هو، ته اسين سڀ سٿل فرد ڇرڪ ڀري جاڳي پوندا هئاسين. نسيم اڳواڻ ٿي ڪنڌ واري ڏاڪڻ تي چڙهندو هو، پٺيان چوڪيدار ۽ محبوب.

”ڪير آ؟“ نسيم ٻه ڏاڪا چڙهي، رعب مان پڇيو هو؛ ۽ جڏهن خبر پيس ته ڪوڙڪو ٻليءَ ڪيو هو، ته سامت ۾ ايندي، محبوب کي چيائين: ”ڀائو، مان پاڻ رڳو ڏسڻ جو ڏيل آهيان.“

ٿورا ڏينهن ٿيا، جو ورانڊي ۾ نسيم جي ٻارن سان ويٺي هئس، ته پر واري ڪمري مان، جت محبوب ۽ نسيم ويٺا هئا، سهڪي جو آواز اُئين ٻڌڻ ۾ آيو، ڄڻ ڪو ملهه وڙهي رهيو هجي.

”ياالله! خير ڪجان، ڇا ٿيو...“ مان ڊڄي ويس.

اچي ڏٺم ته نسيم پلنگ تي حلوي جي ڪڙي ڍڪڻ مٿان پٺو ٿيو، ڪنڌ هلائي رهيو هو. مڄو ڳهرجي ويو، پوءِ به دٻو نه کليس، ته بيزاريءَ مان محبوب ڏانهن ڏسندي چيائينس: ”ادا، مون کان زور آ، تون کول.“

جڏهن محبوب دٻو کوليو، ته نسيم حلوي ذرو کائي، مس وڃي سامت ۾ آيو.

اهڙو ڪو ڏينهن ناهي گذريو، جو نسيم ڪجهه پڙهيو ڪونه هجي. هو هر نموني جا ڪتاب پڙهي. ڪهاڻيون، ناول، جاسوسي آکاڻيون ته هو پڙهي ئي پڙهي؛ پر ڪيڪائوس جو قابوس نامو به ڪونه ڇڏي. نه پڙهي ته رڳو شاعري، جنهن کان ونءُ وڃي؛ پر اهائي شاعري ڪنهن سريلي ڌن ۾ ڳاتل هجي، ته پوءِ ڪن لائي ويهي ٻڌي. سندس اهو پڙهڻ جو سلسلو رات جو اڍائي ٽين بجي تائين هلي، جيسين کيس ننڊ نه اچي ۽ ڪتاب هٿ مان ڇڏائجي نه وڃي. وٽس ڪتابن جي سٺي ڪليڪشن آهي. هن وٽ انيڪ لائبريري آهي. سندس ارادو وڏي لائبريريءَ ٺهرائڻ جو آهي، تيستائين سندس ڪتاب ڪيٽن کان علاوه وڏن کوکن ۾، هڪ ڪمري اندر رکيل آهن. حالي ته رڳو ڊرائينگ روم ۾ پنهنجي پسنديده سهڻن هٿن ۽ پيرن جون پينٽنگز ٽنگي دل خوش ڪيو ويٺو آهي.

نسيم سدائين پن قسمن جون لکڻيون لکي. اهو ڪمال قدرت جي طرفان کيس عطا ٿيل آهي. ليک وغيره لکڻ مهل، سندس لکڻي الڳ هوندي آهي، ته ذاتي وغيره لکڻ مهل وري ٻي نموني هوندي آهي. شروع شروع ۾ جڏهن هن اهڙو انڪشاف ڪيو، ته اسان کي حيرت ٿي هئي، ته ائين ڪيئن هوندو؛ پر جڏهن هن مون کان پيٽ گهرائي ۽ شاهه سائينءَ جون سٽون ’ايئي جا ٻريات...‘ ٻن مختلف لکڻين ۾ لکي ڏيکاريون، تڏهن وڃي اعتبار آيو ۽ سندس ڪمال جو قائل ٿيڻو پيو.

ٻه-ٽي مهينا اڳ تاج بلوچ جو اخبار هلال پاڪستان ۾ ڪو ليک ڇپيو هو، پر ناڻو ڇپڻ رهجي ويس.

”اهو وري ڪنهن جو ليک آ؟“ نسيم مون کان پڇيو.

”تاج جو لکيل آهي.“

Gul Hayat Institute

”توهان کي ڪهڙي خبر؟“

”تاج جي تحرير پڌري آهي.“

”ها ها! تاج ورئي ڪالم لکيو.“

خير، پوءِ ڏينهن ساڳي تحرير تاج بلوچ جي نالي سان شايع ٿي، جا ڪاميابيءَ سان ڏيکاريندي چيومانس:

”سان سهي چيو نه ته تاج جي تحرير آهي، هاڻ ته اوهان کي به مڃڻو پيو ته سان تحريرون سڃاڻي سگهان ٿي.“

”تاج کي ڪهڙي خبر لکڻ جي!“

”ته پڪو ٿو لکي، اهو ليک ڪهڙو نه ڏک ڀريو لکيو اٿس...“

”تاج وٽ گهر ۾ آلبم آهي ڪٿي؟ جو لکيو اٿس ته: اڄ ورئي منهنجي آلبم مان هڪ پيو فوٽو اريس ڏي ڦٽي ويو!“

مون کي ان ڳالهه تي دل ۾ ڏاڍي کِل آئي، ته ڪهڙا نه نُڪتا ٿو ڳولهي!

”مطلب ته توهان ڪان سواءِ پيو ڪنهن کي لکڻ اچي ئي ڪونه!“

”تاج شاعر آ، ان کي نثر لکڻ جي خبر ناهي. ڏُک جو ليک لکندو، ته کِل پئي ايندي ۽ کِل جو لکندو ته روئڻ پيو ايندو.“

”ائين ته ناهي. ڀائو تاج نثر گهٽ لکندو آهي؛ پر جڏهن به لکيو اٿس، اثرائتي حقيقت لکندو آهي.“

”اهو مڙيئي تاج جي هنيانءَ تي چنبڙو ٿي هڻين.“

”سندس مشهور ڪهاڻي ’آرسي‘ جيڪا ستن ٻولين ۾ ترجمو ٿي آهي، سا ڇا اوهان کي وسري وئي آهي؟“

”مون کي ته ياد ڪونهي.“

”هونءَ به اوهان جي ان پرت پريل جُٽيءَ ۾، اهي سادا سودڙا اديب ڪٿي ٿا پير پائي سگهن! ڪنهن پاڻ جهڙي سان پلو انڪيوَ ته خبر پئيوَ ته ڪهڙي ويهين سو آهي؟“

”هن وقت ته ڪو ڪونهي، جڏهن ڇاڻو ته ڏسو ويندو.“ لسير مُرڪندي ورائيو، سو وري اوچتو سنجيدو ٿيندي چيائين:

”مان به الطاف وانگر ويندم هليو.“

مان الهن لفظن تي ڇيرڪ پري سنڌي ڪهاڻيءَ جي ڳاٽ اوچي ڪندڙ ڏانهن ڏٺو. جي سندس اها وائي پوري ٿي ٿي، ته سنڌي ڪهاڻي رک جو ڍير ٿي ٿي. مان ڪيس چيو:

”اهي ليڪيون وايون ته نه ڪيو— باقي بچيا به ڪيترا آهيون؟“

هن ڪو جواب ڪونه ڏنو. اوچتو ئي اوچتو هن تاج ڏانهن ڪراچي فون ڪرڪايو. دعا سلام ڪان سواءِ ئي رڙ ڪري چيائينس:

Gul Hayat Institute

”تاج يار، تو واري ان چنبدي آلبم ۾ منهنجو ڪو فوٽو هجي ته اهو ته مهربان ڪيدي ڇڏ.“
”ڇو ڇو؟“ تاج لاشڪ پڇيو.
”ان ڪري جو جنهن جو فوٽو ان ۾ لڳي ٿو، سو پٺي جهان پيو آسري. مان بابا مرڻ ڪو نه ٿو چاهيان.“

نسيم پوءِ ٻڌايو ته تاج ڏاڍو سنجيدو هو، تنهنڪري طنز کي محسوس ڪندي به لنوائي ويو ۽ بنهه لفت نه ڏنائين، ڇو ته اها طنز ڪيس دل سان لڳي.

ڏنم ته تاج جو هنيانءَ ساڙي، پل ۾ سندس چهري تي الدلٿ جا ست ئي رنگ ڪِرڙي بيٺا.

حيدرآباد شهر، جو سنڌي ادبي انڊسٽريءَ جو ڳڙهه آهي، سو گهڻي وقت کان جمود جي ڪوهڙي ۾ ويڙهجي وڪوڙجي، پنهنجي اڳين حيثيت وڃائي ويٺو آهي. ٻئين-ٽئين مهيني، نسيم هفتي ڏيڍ لاءِ اچي، ته سندس نيڪا ٽپڻيون، ڦڏا ڦڻهڙا ويئل ڪڪر ۾ ڪڙو هٽي ڇڏين. جيترا ڏينهن هتي رهي، ته چؤطرف ڏينهن واري پون-پون ٿي وڃي. هتان آسري ته وري اهائي خاموشي.

شل نسيم سدائين جيئرو هجي، جو پائرن جون اهي ڪچهريون دائم قائم هجن. اهڙا انوکا پيارا ماڻهو پيدا ناهن ٿيندا.

✱

● نسيم کرل پنهنجي ڍنگهه، پنهنجي ويڪر کان به وڏو بنهه وڏو ڪهاڻيڪار. سنڌي ادب جو محمد علي ڪلي (جسماني ۽ ادبي)، پنهي لحاظ کان، نه سندس ڪهاڻين جي ڪلا کي مان اکرن جي محدود ذخيري ۾ قيد ڪري سگهان ٿي، نه ئي سندس ذهني ۽ جسماني ڦهلاءَ کي پنهنجي محدود حواسن سان ئي پرکي سگهيس ٿي. بس هن کي پڙهيوسين—هن کي ڏٺوسين ۽ هن کان وڇڙياسين، وري ڪڏهن نه ملڻ لاءِ—پر!! پوري دم کان به پوءِ جي ڪو دم آ— ته کي رهيل ليڪا ضرور چڪائبا.
—ليلي ٻانا

نسيم نسيم، ڪرل ڪرل

علي بابا

****

اٽز آل ماءِ امجينيشن.

اٽز آل ماءِ انسپائريشن.

اٽز آل.

نو آرگيومينٽ.

نسيم.

نسيم احمد ڪرل.

نسيم موهن جي دڙي جي سوئمنگ پول ڪان وڌي، الترڪالت جي سوئمنگ پول جو ليڪ آهي. (ان لاءِ ته مون لاءِ مٺو ناهي.)

نسيم!

آئون هن ڪي پنهنجي جيون ساٿ ڪيئن ميساري ڇڏيان؟ پلا "آخري مراد" جو ليکڪ، "پهرين مراد" جي رائيٽر ڪي ڪيئن ٿو وساري سگهي! ڪوئيسچن ڊزنٽ ارائيز.

اسين ڏاڍا سچا دوست هئاسين.

نسيم؟ (جوڪو هاڻ سچي؟ وڏو سوال پڇجي ويو آهي.) الائي ڪنهن پئي چيو:

"نسيم جو موت هڪ فيوڊل لارڊ جو موت آهي." مون کي ڪاوڙ ڪاڻ آئي. لارڊ لفظ تي ته مون کي پيار اچي ويو.

"ماءِ لارڊ."

"يو آر ماءِ لارڊ."

(دنيا ۾ لارڊ بائرن به آهي، پوءِ؟ ڪنهن ڪي، ڪنهن جي لارڊ هئڻ تي ڪو انڪار به آهي ڇا؟) الائي ڪير ڪنهنجو لارڊ آهي. ڀلي اسان جو ڪو لارڊ نه هجي، پر اسان لارڊس جي لائيف پڙهي به آهي.

اوهان...

اوهان نسيم سان ڪلهو ملائي سگهندا؟ الائي نسيم ٽيتيهين در سان ويو آهي، يا "چوٽيهين در" سان. هو آجهاڳ سمولڊن جو ماڻهو، آجهاڳ سمولڊن ڏاهن هليو ويو آهي.

(ڪڏهن نہ موٽڻ لاءِ. ان لاءِ تہ هيءَ دنيا ايڏي ننڍي ۽ گندي آهي، جو هڪ واري وڃڻ وارو ڪڏهن بہ نہ موٽندو آهي. هو ڌرتيءَ جي سوسائٽيءَ کان الڪاري هو. ٽرو هيومن بينگ. ۽ الڊر ۾ پيار سمويل نفرتن جا پولار پاتار ڪنيو هلندڙ ماڻهو، پولارن پاتارن ۾ نروان پائڻ ڪالپوءِ، آڪاسن سان موتي اڇڻ کان، آنگوٺو ڏيکاري ڇڏيندو آهي. نئو سر. ٽڻنڪيو ڇٽي، آڪاسن مان اونداهين جا پڙدا اچلائي ڇڏيندو آهي.)

نسيم؟...!...

ڇا نسيم ۽ ڇا سنڌ جو هڪ ٽريڊيشنل وڏيرو! سنڌ جو سوڳنڌ، جي آئون نسيم هجان ها، تہ ائين مهاتما ٻڌ جيان ڇُپ نہ ويهان ها. سيف گارڊ کي ڇٽي ڇڏيان ها، تہ نر يا مادي ٻڪي، منهنجي ايريا مان پرَ بہ هٽي، تہ پوءِ منهنجي خاص ڪمري جو سائرن وڄائي ڇڏجو. پل آئون زال مان سٽل هجان.

(ڇو پلا-اليگزينڊور جي دور ۾، اليگزينڊور دي گريٽ تي رهڻ ڏوهہ آهي ڇا؟)
هن ڌرتيءَ تي چنگيز خان؟ ڌرتي پاڻ پيدا ڪندي آهي، مائرون تہ پنجن-ڇهن پائونڊن جو الوسينٽ پار ڄڻينديون آهن. ٽڪڙو، ٽرنل، گلاب جي پنکڙين کان بہ ڪومل. ڄمندي ڄام ڪوئي نہ هوندو آهي، پلا اوهان ڪڏهن ٽئون ڄاول، اڌوتل پار ڏٺو آهي؟... الائي پارن جو وزن پنجن-ڇهن پائونڊن کان وڌيڪ بہ هوندو آهي. ڏهن-پارهن پائونڊن جو پار بہ ساڳي ڄڻي سگهي ٿي. الاهين مائرون جاڙا پار بہ ڄڻينديون آهن. منهنجو خيال آهي، نسيم اُهن پارڙن مان هڪ هوندو. هاڻ ٻڌايو اوهان نسيم لاءِ ڪهڙي راءِ ٿا رکو؟...
[اچا ڪهڙيون دشمنيون ٿا پاڙيو:...]

هينئر مان لٿو لکان. ڪن لاءِ، ڪيست ٿان گيت ڏاڍو سٺو پيو هلي. ساري، ايڪسڪيوز مي. گيتادت آڪاسن مان لهي آئي آهي-

هي هي هي،
الزام اٿالي... ... ...
لڳالي، داؤ لڳالي.

نسيم، بگ گيمبلر.
نسيم، ريس ڪورس جي گهوڙي ڪيڏي نہ هارائي. اهو ڪنهن ڪتاب ۾ لکيل ڪونهين.

سنڌ ۾؟ نسيم:

”نسيم ڪير سڏائي، وڏيرو نسيم. نسيم ليوناالسناء جيڏو ٿي وڏو لارڊ هو. نسيم جو اياڳ رکو ايترو هو، تہ هو روس ۾ پيدا ٿيڻ بدران، سنڌ ۾ پيدا ٿيو. جي اوهان نسيم کي ڏٺو هجي ها، تہ شايد واهڻ ۾ اوهان کي ناالسناء هلندو نظر اچي ها.

Gul Hayat Institute

[ٽلي پيو ٽالسٽاءِ ڪٽي، اڇي پيو ٽڙلاءُ.]

لسيم؟... ها ياد آيو.

مون اهو پٺي لکڻ چاهيو، ته لسيم پنهنجي ڪهاڻين تي ”لو آرگيومينٽ جينٽل مين“ جي مُهر هڻي ويو آهي!... ۽ اها ڳالهه اوهان مڃو يا نه. اينڊڙ زمانن کي اها ڳالهه مڃڻي پوندي. لسيم اوهان جو نه، اينڊڙ نسلن جو ديوتا، ڪلاڪار آهي. نروان پاتل ڪلاڪار.

يادن جا جهوٽا:

”هاءِ جينٽل مين. تنهنجو ڪمرنات شمن فقير ڪٽي آهي. اڄ آئون ڏاڍو اپاڻڪو آهيان.“

”ڇو، چيلي ۽ ڪَر جي ڪوالٽي نه هوندي آهي ڇا؟ اهو ٽيليويزن جو بوسٽر مون کان ليند و ڪين.“

”مون مان گڏ ڊرنڪ ڪندين؟“

”مان تو وٽ ڪڏهن به ڊرنڪ لاءِ نه ايندو آهيان. پر... ٺيڪ آهي، آئون توکي ڪمپني ڏئي سگهان ٿو.“

”خبر ٿئي پوتار، آئون پٺندو نه آهيان؛ پر جڏهن پٺندو آهيان، ته پوءِ پرٿويءَ جي سڀ کان ڪوڙي ۽ ليٽ مڌ پٺندو آهيان. سات ڏيندين؟“

”مون منجهه سات ڏيڻ جي پوري سگهه سمويل آهي.“

(ڏوکهه ڏوکهان.)

۽ جبيس جي اونڇي فلور تان پن ماڻهن جا ٽهڪ ٿا گونجن.

[آڪاسن ۾ کهنُور] ٽهڪ. ڇڙواڳ ٽهڪ...

ڇا ائين نه ٿيو پاسي ته آشمان ۾ ٽرئينڪلنگ ڪندڙ سڀ تارا، دز ٿيا ٿجي.“

چالديءَ جي پائوڊر وانگي پيا آڏن.“

”۽ هيٺ، هيٺ زمين تي ماڻهو ڪيڏڙا نه ننڍڙا آهن. ڪيڏا نه مُنجهاٺا. اجايو پيا ڳهن. هنن کي هاڻ ڪهڙي ته هينئر وڃي سمهين پون. يا... کان موٽرون ڦري، ڳچيءَ ۾ پاڇاري وڃهي، پره ڦُٽيءَ ويلا ۾، ڊگهن جيان هلائجي. هونهن... واهيات شهر. مان جي ڪينڊي هجان ته ان شهر جي مٿان ائٽم ڪيرايان.“

”نو جينٽل مين، تون ڪينڊي ڇا، هٽلر به اٿو ٿي سگهين.“

”اڄ اتيئي سمهين رهه نه.“

”ساري. نو سر.“

”سمجهي ويس. تون وڏو هرامي آهين. ڪير آهي؟...“

”هرامي ته آهيان. مان ڪو اوهان کان پڇندو آهيان ته ڪير آهي. مون ته ڪڏهن پاڊيءَ لاءِ به نه پڇيو آهي ته ڪير آهي. پنهنجي آهي ڪين پرائي؟“

”... مون کان پڇو؟“

”پاڻ ٿي ڪيري، ڦران. عورتن جو مٿو خراب آهي. ڦران، ڪڙيءَ ۾ عقل.“
(ٺهڪ)
”اوڪي - گڊ نائيٽ.“

ٻولارن ڪان ايندڙ آواز.
[”آڪي هولٽون ۾ ٽوئينگي ٻالي. آ... ٻڙي دوکي هين.]

[ساري - آئون اوهان جو ٻيڊ سرولٽ نه آهيان. ٿورڙي موسيقي
ٻڌي وٺان. ڀلا ڀيو اسان مائهن جي جيون ۾ آهي ڇا؟!...
ٻولارن سان الائي ڪيها ڪيها آواز ايندا آهن.
تون... تون نه ٿي سگهئين.
۽ آئون آئون نه ٿي سگهيس. آلا - ڪڏهن ڇڻ جدائي ڪين هٿاسين.
هڪ وات تان وينهي ويندي، چار وکون!
۽ پوءِ ٻهڪي، الائي ڪٿي، سدا لاءِ وڇڙي وياسين، ڪڏهن نه ملڻ لاءِ...

چنڊ تارن ۾ ڇا هي.
چنڊ تارن کي ڇا ڪنداسين؟
اسين ته ڌرتيءَ سان ڳنڍيل آهيون.
چنڊ تارا هجن يا نه،
ٻلي سور ۾ سرشتو ڇا،
آڪاس ته آڌري وڃن،
سان سدائين تنهنجي رهنديس.
نه وڃ پرين، ڇيچ ڇڏائي،
آئون ڏاڍو رئندس.
الائي ڪٿي دونهن ۾ يو آڌري.
من جي مترا ۾،
پلائينر جيها موتي پريا ٻها آهن. داسيءَ سان ايڏو ڪروڌ!...
[ماڻهو موتي ڳوليندي ڳوليندي ٻاتارن ۾ هليا ويندا آهن.]
وڃڻ وارا،
ڏاڍا زوراور،
راوان، ڪنگهن ٿي ڪين.

نسيم.
نسيم احمد کرل.
(شبنم شبنم، ڪنول ڪنول)

نسيم اسيم، ڪرل ڪرل، (اڄ ڪولهين) جڻ سنڌي ڪهاڻيءَ جي ڪهاڻي ختم ٿي وئي آهي. جڻ سنڌي ڪهاڻي ڪڏهن چوٿيهين در، ڪڏهن ٽيٽيهين در ۾ ڦاٿي پئي آهي. ڪو به صوبيدار، جاءِ واردات تي پهچڻ وارو ڪونهين. نه ئي ڪنهن نقاد يا صوبيدار جي هام هڻڻ جي بات آهي، نسيم جڻ، پنهنجي تير ڪمان سان، سڄي صديءَ کي چئلينج ڪري ويو آهي. نسيم، اهو ايڪليس، جنهن اڳيان ڪنهن به يوليسس جي دال نه ڳرندي آهي. چانڊن جو وڏو وڏو الڪاس پاوڙو ائنٽيئس، آڊيپس ڪان به ٻلوان ماڻهو.

چانڊي ويڳي ڀاءُ ڪان ته وڏيڪ سگهارو ٿي هوندو. جي چاهي ها ته چانڊن جي وڏيءَ لوڏ سان، ڊنگسرين سان ڪلهو ڪاهي ۾ ملائي سگهي ها. (لنڊي ڀِتيءَ پئي عيش ڪيا.)

”نو ڪمپرومائيز جينٽل مين، اسين ڀاڻ ڀاڻاريدار آهيان، جيترا گهوڙا ڊوڙائنا آٿو ڊوڙايو.“

اسان ڪٿي ڪيترو به انهيءَ ڏک ڪان ڀاڻ بچايون، ڪجهه به ٿي پوي، هڪ نه هڪ ڏينهن اسان کي نسيم کي ياد ڪرڻو پوندو. من اندر جي گهراين سان. اسان کي نه سهي، اسان جي پهريون درجو سنڌي پڙهندڙ ٻارڙن کي.“

[اهو ليک لکجي چڪو آهي. اهو ليک نسيم
ڀاڻ پنهنجي هٿن سان لکي ويو آهي.]

آڪاس مان آواز پيا اچن. جڻ ڪوڙين آتمائون گيتا جا ڀاڻ ٻوڻ پڙهن.

”مان سمجهيس، منهنجو ورين اچي ويو آهي،
مان جهاتي پاتي،
۽ ڊوڙي ڳلن جي سيج تي ويهي ويس.“
(ائٽم ڪرڻ ڪان اڳي جي ڏانهن)
ماڻهو ڪيڏا ظالم آهن،
ماڻهن کي ڪيهي خبر،
ڪيترا ٻارڙا يتيم ٿي ويندا!

”ماڻهو، نيچر جيان اندا آهن، ان لاءِ ته ماڻهو نيچر جو سڀ کان وڏو حصو آهي، ماڻهو آٽوميٽڪ ڪمپيوٽرائيز مٽيرئل آهن. ڪي ماڻهو زرزلا آڻيندا آهن، ته ڪي زرزلن تي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ، پنهنجي ذهن سان اوزار ناهيندا آهن. ماڻهن کي ڪيهي خبر ته ڪٿي ڪجهر ڇا پيو ٿئي، ماڻهن کي ڪيهي خبر، ته وڇڙي وڪري ويل زمانا موٽي ڪين ايندا آهن. سڀ خاڪ دم ـ به دم ٿي ويندا آهن.

حفيظ،
عالماڻي،
الطاف
۽ نسيم.
(چارئي) اسان سان واهجي چنهر چُسي ڪيڏي ويا آهن. ٻولارن ۾ آڏامي ويا آهن. ٽِمر ٽِمر ڪندا، تارا ٻجهي ويا آسن، ٻاءِ ٻاءِ ڪندا. ٽوئنڪلنگ اسٽارز. آڪاس ۾ چنڊ ٽيڙن جو راج ٽُٽي ويو آهي. رڳو اڻين ڏسڻ ۾ ايندا آهن،

جيئن،
نانهن ۾ لات جي ڳولا ۾ پڪندڙ ماڻهن ڪي، ٻولارن ۾، دک دڙن تي دونهيون دُکايو وينل ماڻهو نظر ايندا آهن. ايها ماڻهو، جن لاءِ پريون سپنا لهنديون آهن. جنهنجي تلاش ۾ پڪندڙ پريون، پنهنجا پر ساڙي وهنديون آهن. اهو جيڪو ڏسڻ ۾ تو اچي، ٻولار ڪين پاتار، ڏاڍو ٻاهين پريل ۽ انت اجهاڳ آهي.

”شبنم شبنم، ڪنول ڪنول.“

”چوڏيهون در.“ ۽ نسيم.

سان تہ اڻين ٿو وسهان، تہ ماڻهوءَ جا لڪڻ ۽ اچڻ، ان جي آئڻ ويهڻ سان ڪوجي ڪيڏا آهن: پر هڪ فنڪار ڪي ڪوجي لهڻ ڏاڍو اَهڪو آهي. فنڪار ڪي ڏسڻ لاءِ، هن جي هاڻي ڪاڻي، ڪاڻ پيئڻ، پهرڻ، ماڻهن سان وڙاڻ، سڀ بيڪار آهي. فنڪار جو ڪوج، سندس فن سان لڳايو ويندو آهي. سندس رچنائن سان.

اوشن جي مهاپاري، پر لڏ پريل چولان چرل ڏسڻ لاءِ، ٽيلي-لينسز ڪيمرائون ڪٽي، ميراج ڪان فاسٽ مووي هوائي جهازن ۾ چڙهڻو پوندو آهي.

پر ماڻهوءَ جي اندر ۾ ڪيڏي چولان چول هوندي آهي! ان لاءِ اسان ڪاٻہ سائنسي ايجاد نہ ڪري سگهيا آهيون. سڀ ايڪسري مشينون بيڪار آهن. الائي اسان ماڻهو ڪهڙي پراڻي ڪال ۾ رهجي ويا آهيون، جتي رڳو پنيان لکي ڏڪ هٿڻ جي ٽريڊيشن رهجي وئي آهي، پيو آهي چا؟ ... (چا ڏوڙ) ...

ساري،
نانهين، مان آواز پيا اچن. اڻين ٿو پاسي، جڙ حفيظ عالماڻي، الطاف ۽ نسيم گڏجي، ڪشورڪمار پنيان، چنگ چڙل جهانجهہ ۽ ڪماچ پيا وڄائين. ساري، (زوريءَ ماڻهن جي ڪمرن ۾ ڪُرسر ٿوپي پائي ڪاهيو ٿا پون)

جان من
جان من.
... ...

چلتي چلتي،
ميري يہ گيت ياد رکنا،
کبھي الوداع نا کھنا.
روتي هنستي،
يون هي تم، گنگناتي رهنا،
کبھي الوداع نا کھنا.
پيار کرتي کرتي،
هم تم کهين،
کهوجائينگي.
ان هي بهارون کي آنچل مين،
ٿک کي سوجائينگي.
سپنون کو، ڦر ڀي،
تم،...
يون هي سجاتي رهنا.
کبھي... ... ...
بيچ راه، هَمِين دلبر
بِڇڙ جائين کهين اگر
اور سوني لگي تمهين
جيون کي يہ ڊگر.
هم لوٽ آئينگي،
تم يون هي... بلاتي رهنا.
کبهي الوداع نا کهنا.
... ...
... ...
چلتي چلتي... ... ...

هڪ ڏينهن مون شمشيرالحيدري کان، نسيم جي ڪتاب ”چوڏهون در“ لاءِ رمارڪ ورتو. شمشير ان ۾ لکيو تہ: نسيم سنڌ جو هيوي ويٽ رائيٽر آهي، ڀورئين جوڙ جو.

۽ ويجهو جڏهن T.V تان ’مخزن‘ پروگرام ڏٺم، تڏهن بہ شمشير جي راءِ ساڳي هئي. مون کي حيرت آهي، شمشير اها سڀ ڳالهہ ڪندي، مرڪي ڪيئن نہ سگهيو!... (شمشيرا!...)
(مون کي خبر آهي، شمشير بيماري پروف ٿي نہ، شاڪ پروف بہ آهي)

(پورو- اڻ پورو)

ساروٽيون   سحر امداد

اهو شايد جنوري 73 جي ڳالھ آهي.

جنوريءَ جو 'سوجھرو' هڪ ڏينهن اڳ مارڪيٽ ۾ پهتو هو. ٻئي ڏينهن تي مان آفيس پهتس. اڃا ٻڪھر ٻئي سڪايم، تہ فون جي گھنٽي وڳي. ٽيليفون کنيم:

"هيلو، ڪير؟"

"دوزخ مان ہہ تڙيل انسان!" (ان پرچي ۾ ڇپيل منهنجو نظم)

"جي!؟" مون کان پيو ڪجھ ہہ آڪليو نہ ٿيو. محسوس ڪيم تہ منهنجا هٿ ٿڌا ٿي رهيا آهن. ۽ اِن "جي" چوڻ جي ٿورڙي عرصي ۾ ہہ انيڪ سوال مون تي جُھلهون ڪري آيا. ۽ انهن سڀني سوالن ۾ بنيادي سوال هڪڙو ئي هو: 'ڪير آهي؟؟ ڪير آهي؟!؟!'

"نسيم آهيان ـــ نسيم ڪرل."

۽ منهنجي ساھ ۾ ساھ پيو هو. نسيم 'سوجھري' جي تازي پرچي بابت راءِ ڏني. مون راءِ جو سهارو ورتو، ڪانئس ڪهاڻي گھري. بهرحال ان ٿورڙي ٽائيم ۾ مان پنهنجي ڪنفيوزن تي قابو پائڻ لاءِ جاکوڙ ڪندي رهي هئس.

نسيم جون ڪوڙ ڪهاڻيون مون پڙهيون هيون. جن ۾ "شبنم شبنم، ڪنول ڪنول" جي سمورين ڪهاڻين سان گڏ "پورين مراد" ۽ "چوٽيهون در" بہ شامل هيون. نسيم سان منهنجي سڃاڻ سندس ڪهاڻين تائين محدود هئي. انهن ڪهاڻين ۾ بکندڙ شخصيت ۽ ٽيليفون تي ٿيل ان 'فارملي انفارمل' ڳالھ ٻولھ جي تاجي پيٽي هڪ آرٽسٽڪ شخصيت جو تصور ـــ نہ تصور نہ، اصل ۾ هڪ فيلنگ هئي، محض هڪ احساس هو، تہ انهن ڪهاڻين جو سرجڻهار ڪو آرٽسٽڪ شخص آهي.

ان ڳالھ ٻولھ جي ڪجھ ڏينهن ڪانپوءِ دادا مهتائيءَ چيو تہ "اڄ شام نسيم چانهن تي اچي پيو." مون کي لڳو ڄڻ ٽيليفون جي گھنٽي زور زور سان وڄي رهي آهي: 'هيلو، ڪير؟' ۽ اتان ڪو گهري ۽ گنڀير آواز ۾ چئي پيو: 'دوزخ مان ہہ تڙيل انسان!' ۽ محسوس ڪيان ٿي تہ منهنجا هٿ ٿڌا ٿي رهيا آهن.

شام جو پنجين بجي تائين آفيس هئي. آفيس ٽائيم کان ڪجھ پوءِ نسيم اچڻو هو. نسيم آيو ـــ مُرڪي وِش ڪرڻ ۽ 'ڪيتري کنڊ پيئندؤ؟' کانسواءِ ان سموري عرصي ۾ مون

ڪجهہ ڪولہ ڳالهايو. بيحد فارمل رهڻ-نظر اچڻ جي ڪوشش ساهہ ۾ ئي منجهايو. نسيم جي وڃڻ ڪانپوءِ ڊاڍو ريليڪسڊ فيل ڪيم. ۽ تڏهن ئي ايڏي دير کان روڪيل ڳالهہ ڪي وڌيڪ روڪي نہ سگهيم:

"نسيم ڪهاڻيڪار کان وڌيڪ وڏيرو ٿي لڳو."

اڃا اهي ئي ڳالهيون ٿين پيون تہ ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. تاج ٽيليفون کنيو: "ادي، توهانجو ٽيليفون آهي." مان حيران هئس تہ دادا جي ڊائريڪٽ ٽيليفون تي هن مهل، اهڙو ڪير آهي جو مون سان ڳالهائڻ ٿو چاهي!:

"ڪير؟"

"ڏس نہ سحر، زميني داري منهنجو ڌنڌو آهي. مون کي انهن ماڻهن، ان وڏيرڪي ماحول ۾ اٿڻو ويهڻو پئي ٿو. الڪري منهنجي شخصيت تي اهو اثر ضرور هوندو. مان هتي، هن شهري ماحول ۾، انٽلڪچوئلس سان گڏ نٿو رهان. جي مان هتي انهن ۾ هجان ها تہ يقينن مان بہ شمشير ۽ امداد وانگر هجان ها. آرٽسٽ فيل ٿيان ها..." ۽ الاءِ ڇا ڇا، اتي وضاحتن جا ڍير هئا: "پر ادا..." ۽ هن ڪجهہ ٻڌو ئي نہ پئي. لاڳيتو پئي ڳالهايو. ۽ مان پريشان ٿي رهي هئس، تہ منهنجو اهو رمارڪ هن تائين پهتو ڪيئن! هن آفيس ۾ ڪٿي، ڪو ڊيڪٽا فون آهي ضرور...

هو ڳالهائي رهيو هو، مسلسل -- گهري ۽ گنڀير لوع ۾. ۽ هڪ فيلنگ هئي، هڪ احساس هو، تہ ٻئي پاسي فون تي ڪو بيحد حساس ۽ آرٽسٽڪ شخص ڳالهائي رهيو آهي. مون ڊاڍو ريليڪسڊ پاليو هو، پنهنجو پاڻ کي. ۽ ائين لڳو هئم، فون جي ٻئي پاسي ڳالهائيندڙ لاڳيتو هڪڙو ئي جملو چئي رهيو هجي:

"دوزخ مان بہ تڙيل انسان!"

* * *

هڪ راءِ

نسيم کرل جي ڪهاڻين جو پهريون مجموعو "شبنم شبنم، ڪنول ڪنول" مون ڏهہ سال اڳ پڙهيو هو، ان ڪري پورا نالا بہ ياد نہ اٿم. ڪهاڻين جا ڌنڌلا پاڇولا، ذهن جي ساگر تي پيا چلن، پر ايترو سو ياد اٿم، تہ ڪهاڻيون اهڙيون نہ هيون جو ذهن جي پاتال ۾ ويهي وڃن ۽ اڻ ميٽ يادون ڇڏين. سندس ڪهاڻين جو ٻيو مجموعو "چوٿيهون در" ۾ شامل ڪهاڻيون منهنجون اڳ ئي رسالن مان پڙهيل هيون ۽ مون کي سٺيون لڳيون هيون، مثلا "پهرين مراد"، "چوٿيهون در"، ان کانسواءِ ڪي ۾ جيڪي بہ ڪهاڻيون شامل آهن، تن ۾ سنڌي سماج جون روايتون، ڏک سور ملن ٿا. ڪهاڻيون اڻ وسرندڙ ۽ بين الاقوامي معيار جون آهن.

نسيم کرل وڏيرو هو. پنهنجي سماجي ۽ طبعي لحاظ کان. باقي ڪهاڻين ۾ ابوجهه ڪلاڪار ٿو لڳي. "چوٿيهون در" ۾ ڪرل خون جي واردات ڏيکاري آهي، انسانن جي بيحسي ۽ پوليس کاتي جي بي حيائيءَ کي ڏاڍي سهڻي انداز ۾ چٽيو آهي. نسيم ڪرل خون ٿي ويندو، پاڻ به سنڌي روايتن جو پڪ ٿيندو! سا شايد ڪيس خبر نه هئي. مون پڙهو آهي، ته روايتي وڏيرن وانگر ڏاڍو ظالم هو، پر منهنجي دل نٿي مڃي، ته ايڏو پيارو ڪهاڻيڪار، ڪو ايڏو ظالم به هوندو. مڃان ٿي، ته انسان جنهن به طبقي کان هوندو آهي، ان جا اثر مٿس ضرور هوندا آهن، سو ٿي سگهي ٿو منجهس ڪجهه اوڻايو هجن، وڏيري هجڻ جي ناتي، پر سنڌي ادب ۾ سندس محنت وساري جوڳي ناهي. هن پنهنجي ئي طبقي تي، بي رياءَ ٿي وار ڪيا آهن. ۽ هارين جي ڏک کي گهرائيءَ سان محسوس ڪيو آهي. سنڌي وڏيرن جي عياش طبيعت، اجائي ناڻ ۽ جهالت تي هن ڀرپور وار ڪيا آهن.

— نسيم ٿيبو

* * *

امر ڪهاڻيڪار

نسيم ڪرل ان وقت به منهنجو وڏو ليکڪ هو، جڏهن هو جسماني طور اسان وٽ موجود هو ۽ هن وقت به، جڏهن هو اسان وٽ ناهي. نسيم ڪرل هڪ ڪهاڻيڪار، هڪ ليکڪ هر وقت، هر دور ۾ جيئرو رهندو. سندس فن، سندس ڪهاڻيون، سندس لکڻيون. هميشه کيس جيئرو رکنديون.

۽ ان ۾ ڪوئي شڪ ڪونهي، ته نسيم ڪرل جي هر ڪهاڻي مڪمل ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ڪو جهول ڪو جهوپو ناهي. ۽ شايد اهوئي ڪارڻ آهي، جو هر پڙهندڙ کي نسيم جي هر ڪهاڻي ياد آهي. "ڪافر" کان وٺي، "پهرين مراد" تائين، "اٽالو پدنگ" کان وٺي "گٽس" ۽ "چوٿيهون در" تائين، هر ڪهاڻيءَ ۾ ماحول جي مڪمل عڪاسي ڪيل آهي ۽ هر ڪردار هڪ سچو ڪردار آهي. مون کي سندس هر ڪهاڻي پسند آهي، ياد آهي.

"پيو رستو" جو آخري جملو "پري پيڙيءَ ۾ واڻيو ڪورو." ته بس، بس آهي.

نسيم ڪرل هڪ ڪهاڻيڪار جو خال شايد ئي ڪو پري سگهي.

نسيم ڪرل جون ڪهاڻيون شايد ئي ڪو ڏئي سگهي.

— تنوير جوڻيجو

بابا فريد جا دوها

فريدا، مٽي لھ نندجي، مٽيءَ سَتُ نه ڪوءِ،
جيئري پيرن جي هيٺ، موءِ ٻه مٿان پوءِ.

فريدا، ٿي ھئين ڏيپُ جي، لُٻين ٻھرين سَتِ،
ڇجي، لتاڙجي، مُيجَ ٿي، رَمين سائينءَ وَٽِ.

فريدا، پيرن ڪان پيو، پير ڳھري ٿو چَتُ،
سُتَ ڪٽيندي عمر وڃي، ٻھرڻ چاھي پَتُ.

فريدا، اچي ھَڳَ ۾، ميري مَتِ مند يام،
ڳھلو روح جاٺي نه ٿو، ميٽي مٿان پونديام!

(بلوچي) ولي محمد شاھاڻي

[ولي محمد شاھاڻي پٽ محمد شاھاڻي. اصل ويٺل ديھ ڪاھي چارو، لڳ منچر ڍنڍ- جتي سندن پاڙي جا ٽَلھا آھن. عمر: "ڏکن ڏاڙھي اچي ڪري ڇڏي آھي، نه ته مان ايڏو ڪو وڏو ڪوانه آھيان." سنڌي ۽ بلوچي ڪلام ٻڌندو آھي، ان ڪانسواءِ ڪيس بلوچي لوڪ ڪھاڻين ۽ منظوم رزميه قصن جو گھڻو ياد ڪيرو آھي. عھدا: ٻھرين پبلڪ اسڪول ۾ ھاڻ سنڌي ادبي بورڊ ۾ چوڪيدار.]

●

ھت ٻڌي ڏجانس سلام، ڪجلي اڪ جو آءٌ غلام
ڪاڏيءَ چڙھيو ٻھاڙ وڃان، نيڙو منھنجو سڄڻ اچا
آءٌ وڃان ٿو سنڌ الا، کھوريان جانب جند الا
ڏسان ڪاڇي ٻند الا، ڏوريان دلبر ھند الا
ملڪ مدھنو زور الا، منڙو منھنجو مور الا
ولي محمد شاھاڻي، ٻارت ھوءِ توڙ تائي.

—ترجمو: امداد حسيني

موت ـــ سارتر جي نظر ۾

موت ۽ اصلي سو روپ ڇا آهي؟ ڇا جيئرو رهڻ تائين ئي موت جي نہ هئڻ جو ثبوت آهي؟ اهي ڪجهہ سوال هڪ جيئري انسان لاءِ تمام اهم سوال آهن. ژان پال سارتر پنهنجي زندگيءَ جي تجربن جو تت پنهنجي آتم-ڪٿا The words ۾ ڏنو آهي، جن ۾ هو انهن ئي سوالن جي حل ڏانهن اشارو ڪري ٿو. هن منجهس موت پسڻ ۽ ان کي محسوس ڪرڻ جي ڪيفيت بيان ڪئي. هتي سندس آتم-ڪٿا مان ڪجهہ ٽڪرا پيش ڪجن ٿا. ــ ولي رام ولڀ

مان موت کان لئي ڊنس، ڇو جو جيئڻ جي خواهش نہ هئم، انهيءَ ڪري موت ايترو هراس ۾ وڌو. مون شهرت جوئي پيو روپ سمجهي موت کي پنهنجو مقصد بنايو. مون مرڻ چاهيو ٿي. خوف ڪڏهن ڪڏهن منهنجي بي چينيءَ کي ٿڌو ڪيو ٿي، پر گهٽي وقت لاءِ نہ. منهنجي پاڪ خوشي وري جاڳي اٿندي هئي، مان انهيءَ پل جي چمڪ جو اوسيئڙو ڪندو هوس، تہ ڪڏهن ٿي مون کي ٻاهہ وڪوڙي ۽ رک ٿو ٿيان. اسان جا گنڀير ارادا، اسان جون رڙائون ۽ ٻهانا آهن، جن جو پاڻ ۾ اڻتُٽ سنبند آهي. مان سمجهي سگهان ٿو تہ نڳي ڪرڻ ۽ ڪوڙ ڳالهائڻ جي باوجود پنهنجي هستيءَ کي بخشائڻ خاطر، لکڻ جي چرئي ڏنڌي ڪي ڪا حقيقت هئي. جنهن جو ثبوت اهو آهي تہ پنجاهہ ورهين کان پوءِ بہ لکي رهيو آهيان: پر جيڪڏهن مان پنهنجي بنيادن ڏانهن موٽان ٿو، تہ اتي پنهنجو پاڻ کي اڳتي وڌلدو، پرواز ڪندو محسوس ٿو ڪريان، هڪ سادي سودي آتم-هتيا ڪندي. ها، مهاڪاويہ (epic) کان وڌيڪ، آتم ٻليدان کان وڌيڪ، موت جي تلاش ٿي ڪيم. هڪ ڊگهي عرصي تائين، مان پنهنجي رچنائن کي آخري شڪل ڏيڻ کان ڊڄندو رهيس، ڇو تہ انهن جي شروعات ڪٿان کان پہ ئہ، ۽ ڪيئن بہ ٿيل هئي ۽ مان سوچيندو هوس تہ انهن جو منجهيل انت، انهن جي منجهيل شروعات جو عڪس هو. منهنجي پيشي (لکڻين) هرشيءِ بدلائي ڇڏي، منجهائڻ خنجر جي نوڪ جي تڪاڻ اڪري ويئي، باقي رڳو لکڻي رهجي ويئي: مون ڏٺو تہ لطيف ادب ۾ ليکڪ کي پنهنجي ئي ڏنل رچنا ۾ بدلائي سگهجي ٿو يعني هو نالي ماتر شيءِ رهجي وڃي ٿو.

اتفاق آهي جو ماڻهو ٻنجي ويس، آدارتا مون کي ڪتاب ۾ بدلائي ڇڏيندي. مان پنهنجا پيغام، پنهنجا ويچار ٽامي جي اکرن سان آڪري سگهيس ٿي، مان پنهنجي زندگي جي هل ٻڪيڙي کي امٽ پٿرن تي لاهي سگهيس ٿي، پنهنجي گوشت کي هڪ اسٽائيل (لفظن) جي شڪل ڏيئي سگهيس ٿي، وقت جي ڪمزور پيچيدگي جو انت آڻي سگهيس ٿي.

اها بازيگري ڪامياب ٿي ويئي. مون موت کي شهرت جي ڪفن ۾ دفن ڪري ڇڏيو، مان هاڻي شهرت جي باري ۾ ئي سوچڻ لڳس، موت جي باري ۾ نه، مون اهو سمجهڻ جي ڪوشش ئي نه ڪئي، ته ٻئي هڪ ئي شيءِ جو نالو آهن. هن وقت جڏهن مان اهي سٽون لکي رهيو آهيان، ته مون کي خبر آهي، ته منهنجا ڏينهن پورا ٿي ويا آهن، بس ٿورن ڪلاڪن سالن جي ڳالهه آهي. مان ڇنيءَ طرح تصور ڪريان ٿو-اهو تصور ڪري مان خوش ناهيان- پنهنجو اينڊڙ پڄاڻو، پڄاڻي جي هستي، انهن جي هستي جن کي مان چاهيان ٿو. مان پنهنجو موت ڪڏهن نه چاهيان. ڪڏهن ڪڏهن مان پنهنجي پيارن دوستن کي سڏيندو آهيان- جن مان کي مون کان 15، 20، 30 ورهيه چمار ۾ ننڍا آهن- ڪانئن وڌيڪ جيئرو رهڻ تي ڪيڏو نه دک ٿيندو. اهي مون تي کلندا آهن ۽ مان انهن تي، پر انهيءَ جي ڪا معني ناهي ۽ نه ٿيندي. جڏهن مان لڱون ورهين جو هئس ته منهنجي هڪ آپريشن ٿي هئي، جنهن جي دوران ڪنهن خاص قسم جي احساس جي قوت هلي ويئي هئي. چون ٿا ته اهي احساس الهيءَ عمر ۾ مڙيئي سرس هوندا آهن. ڏهن ورهين کان پوءِ ڏٺم ته ايڪولي نارميلي ۾ منهنجي ڪن چڱن دوستن تي اوچتو انهيءَ احساس جو دورو پوندو هو. اهي شروع ۾ ڊپ يا ڪاوڙ جي ڪيفيت ۾ سجاڳ ٿي پوندا هئا. مان ڪاٺ ٻڌيو ڪوالگهرا هئندو رهيس. منجهانئن هڪ دوست سخت بيماريءَ کان پوءِ اسان کي ٻڌ ڏياريندي چيو ته مون موت جو سور پوڳيو آهي. مون اهو ٻه ڇاتو آهي، ته ماڻهو آخري ساهه ڪيئن ٿو کڻي، انهن تي اهڙي قسم جا دورا سڀن کان وڌيڪ پوندا هئا، ڪڏهن ڪڏهن هو شعوري حالت ۾ مثلن جيئن نهارڻ لڳندو هو. هو اتي ويهي رهندو هو، سندس اکيون سُڄي وينديون هيون، هو پنهنجو هٿ ڪڻندو ۽ غائب ٿي ويندو هو. ٻئي ڏينهن اسان هن کي ڏارين جي وچ ۾ شراب جي لشي ۾ چور ڏسندا هئاسين. اهي سڀ هڪيئي کان حقيقتن جي اولهاين ۾ پوڻ کان سواءِ چڱيءَ طرح واقف هئا. مان ڪين پڌندو هئس؛ مان ڪين گهڻو چاهيندو هوس ۽ خواهش هوندي هئي ته مان ٻه انهن جهڙو ٿيان پر ناڪام رهيس. مان سچي ڳالهه سمجهيس ٿي ته هرهنڌ ڏکوئيندڙ هڪ جهڙائي آهي. هڪڙو جيئرو آهي، هڪڙو مري ٿو، ڪنهن کي خبر ناهي ته ڪير جيئي پيو، ڪير مري پيو؛ موت کان هڪ ڪلاڪ اڳ ٻه ماڻهو جيئرو هوندو آهي. مون کي انهيءَ ۾ شڪ ناهي ته منهنجي دوستن جون ڳالهيون بامعنيٰ هونديون هيون، جيتوڻيڪ مان الهن ڳالهين مان مطمئن نه ٿيندو هئس. مان مان هوندو هوس، حسد ڪندو هوس ۽ انهن سڀن کان جدا ٿي ويندو هوس.

Gul Hayat Institute

ليٽ اهي مون مان مخاطب ٿيندا هئا ۽ غصي ۾ چوندا هئا: ’تون ڇا ٿو چئين؟ ڇا انهن ڳالهين جو توتي ڪو اثر لڳو ٿئي؟‘ مان لاچاري ۽ بيوسيءَ وچان پنهنجا هٿ ڇنڊي ڇڏيندو هوس. هو غصي ۾ ڪلندا هئا ۽ ششدر ٿيندا هئا، ته هو پنهنجي ڳالهه مون کي ڇو نٿا سمجهائي سگهن. ’جڏهن تون هتڙ ۾ اکيون بند ڪري سمهندو آهين، ته ڇا توکي اهو خيال نه ايندو آهي، ته ڪي ماڻهو سُتا سُتا مري ويندا آهن؟ ڇا توکي ڏندڻ ڪندي وقت خيال آيو، ته فقط اهوئي منهنجي زندگي جو آخري ڏينهن آهي؟ ڇا تو ڪڏهن سوچيو ناهي ته وقت ٿورو آهي ۽ پنهنجو ڪم جلدي جلدي پورو ڪرڻو آهي؟ ڇا تون پاڻ کي غيرفاني سمجهين ٿو؟‘ مان ڪجهه انڪاري ۽ ڪجهه ڪجهه ساڻن متفق هوندي چوندس—ڳالهه صحيح آهي. مان سوچيان ٿو ته مان غيرفاني آهيان، اها ڳالهه ڪوڙي نٿي ٿي سگهي. مون اوچتي موت کان بچڻ لاءِ ڏاڍو احتياط ڪيو آهي، نه رڳو ايترو ڪيو اٿم، پر الله مون کي وڏو ۽ ڏکيو ڪم سونپيو آهي، ڪيس مون کي هن ڪم پوري ڪرڻ لاءِ وقت ڏيڻو پوندو...

هاڻي مان سڄان ٿو ته آهي صحيح هئا. انهن اسان جي ڪيفيت کي انهن جي تڪميل ۾ قبول ڪيو هو، جنهن ۾ سندس ڳڻتيون به شامل هيون. مون کي آئت گهربو هو ۽ اهو بلڪل صحيح هو، بنيادي طور تي ته مون پنهنجي پاڻ کي غيرفاني سمجهيو ٿي. مون پنهنجو پاڻ کي اڳيئي ماري ڇڏيو هو; جو ته رڳو مري وڃڻ ئي اسرتا ماڻي ٿو. نيزان ۽ ميهوءَ کي خبر هئي ته مٿن موت جو وحشياڻو حملو ٿيندو، ڪين دنيا مان جيئري ئي هڪ جهٽڪي ۾ ڇڪيو ويندو، جڏهن ته مان، مون پاڻ سان ڪوڙ ڳالهايو: جئن موت وحشي صورت اختيار ڪري نه سگهي. مون انهيءَ کي پنهنجو مقصد بڻايو ۽ پنهنجي زندگيءَ کي مرڻ جو هڪئي لڪل اصول بڻائي ڇڏيم. مان پنهنجي زندگيءَ جي پوياڙي ڏانهن وڌندو پيو وڃان ۽ مون پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪتاب لکڻ کان سواءِ ٻي ڪا خواهش ئي نه ڪئي آهي. مون کي پڪ آهي ته منهنجي دل جي ڌڙڪڻ تڏهن بند ٿيندي، جڏهن مان پنهنجي ڪتاب جي آخري باب جو آخري صفحو لکي پورو ڪري وٺندس ۽ موت ان وقت هڪ ٿڪل شخص کي کڻي ويندو هوندو. وڏيءَ ورهين جي عمر نيزان موت جي ڊپ کان جلدي جلدي عورتن ۽ موٽرن کي ڏنو، زندگيءَ جي هرشيءِ کي ڏنو: سيڪجهه ڏسڻو هوس. مون به انهن ڏانهن ڏٺو پر لالچ کان نه، اتساهه سان. مان ڌرتيءَ تي شين جو مزو ماڻڻ نه، پر بيلنس شيٽ ٺاهڻ آيو آهيان.

Gul Hayat Institute

اڳي ٻوءِ مَران، مَرُ مَران مارڳـتا ۾،
مَتي ٻوهه ٻَريان، خونُ منهنجو جيڏيون.
— شاهه.

آديسي اُٿي ويا

عبدالحميد ”منتظر“ سومرو،

ولادت 1915/وفات 24 آگسٽ 1978ع

ٽنڊي الهيار جي ادبي گلشن ۾ هڪ گل 24 آگسٽ 1978ع تي ڪومائجي ويو، يعني ٽنڊي الهيار جو مشهور شاعر، اديب، عاشق رسول عبدالحميد ’منتظر‘ سومرو 7-8 مهينا بيمار رهي، هن فاني دنيا مان ڪوچ ڪري ويو.

إنا لله وَ إنا اليه راجعون.

مرحوم سچو عاشق رسول هو. سندس ڪيترين نعتون ڇپيل آهن، انهن کان گهڻيون اڻ ڇپيل به آهن، جن مان خاص ڪري ’صدقي جي پڪري‘ ۽ ’پتلي جي ڪپي‘ هر هنڌ واهه واهه مچائي ڇڏي. سندس قومي نظم، مزاحيه نظم، ادبي نظم، رسالي ’نئين زندگي‘ ۽ ’پيغام‘ ۾ ڇپيل آهن. پاڻ هڪ ڪامڪ پاروپس انسان هو. سڀني سان سهڻو ۽ سٺو پيش ايندو هو. ٻارن سان پيار ۽ انهن سان خاص محبت هوندي هيس.

’منتظر‘ صاحب هڪ پڙهيل گهر ۾ پيدا ٿيو. ٽنڊي الهيار وارن ۾ پهريون سندس والد بي. اي پاس ڪئي. سڄي عمر تعليم کاتي ۾ نوڪري ڪري، پينشن تي لهڻ کان اڳ وفات ڪئي. سندس وڏو ڀاءُ حاجي محمد خان به بي. اي آهي ۽ ڊپٽي ڪمشنريءَ تان رٽائر ٿيو آهي. ٻيو ڀاءُ عبدالرحمان به بي. اي آهي، جو ڊپٽي ڊائريڪٽر ڊپٽي ميٽر تان رٽائر ٿيو آهي. ڪانئس ننڍو ڀاءُ ليڪ محمد اسسٽنٽ انجنيئر هو، عمر وفا نه ڪيس، ننڍي عمر ۾ فوت ٿي ويو.

عبدالحميد ننڍپڻ کان ڏاڍو هوشيار هو، پر افسوس جو نظر خراب هئس، ان ڪري 3-4 درجن سنڌيءَ کان مٿي پڙهي نه سگهيو.

پاڻ ننڍي هوندي کان ئي شعر لکندو ۽ چوندو هو. جڏهن سندس والد موڪل تي نوڪريءَ تان ايندو هو، ته ان کي ڏيکاريندو هو، سندس والد خوش ٿي ڪيس انعام ڏيندو هو. ٿوري گهڻي اصلاح ماستر محمد مراد کان ورتائين. ان کان پوءِ هو شاعريءَ ۾ هوشيار ٿي ويو ۽ سندس هڪ هڪ شعر موتين مٿل ٿي ويو. سندس اولاد مان فقط هڪ نياڻي آهي. الله تعاليٰ مرحوم ’منتظر‘ کي پنهنجي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏي ۽ پوين کي صبر جميل عطا ڪري ـ آمين.

— سيد گل محمد شاهه رضوي

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

فتحنامو (چچ نامو) ۽ ان جو مترجم علي ڪوفي

(شمس العلماء مرزا قليچ بيگ يادگار تقريرن جو سلسلو)

اڄ اسان هڪ تاريخي ڪتاب تي بحث ڪري رهيا آهيون ۽ اهيءَ ڪتاب جو عام مشهور نالو آهي ”چچ نامو“. هن ڪتاب جي مؤلف جو نالو آهي ’علي بن حامد بن ابوبڪر ڪوفي‘. يعني علي پٽ حامد جو، اهو پٽ ابوبڪر جو، اصل وينل ڪوفي شهر جو. اڄوڪي محفل ۾ آءٌ ٻن ڳالهين جي وضاحت ڪندس: هڪ ڪتاب جي مترجم بابت بيان، ۽ ٻيو هن ڪتاب جي اهميت، ته اهو ڪتاب خود ڇا آهي؟

(الف) ڪتاب جو مترجم علي ڪوفي

ڪتاب ’چچ نامي‘ مان اسان کي فقط اها خبر پوي ٿي ته مولف جو سڄو نالو علي بن حامد بن ابوبڪر هو، ۽ هو ناصرالدين قباچه، جيڪو ان وقت اُچ جو بادشاه هو، تنهن جي دور ۾ ٿي گذريو. ان وقت هندستان ۾ مسلمانن جون ٻه بادشاهيون هيون: هڪڙي دهليءَ جي بادشاهي ۽ ٻي بادشاهي هئي اُچ جي. هي جيڪو ذڪر اسين ڪريون ٿا، سو آهي ستينءَ صدي هجري (تيرهين صدي عيسوي) جي شروع جو. دهليءَ ۾ قطب الدين ايبڪ جي وفات کان پوءِ طاقت جو توازن ورهائجي ويو. ان کان اڳ غزنوي دور ۾ لاهور سياسي طاقت جو مرڪز هو، دهلي پوءِ ٿي. لاهور کان اڳ توڙي پوءِ، ملتان ۽ سنڌ طاقت جا مرڪز هئا. تيرهين صدي عيسويءَ جي شروع ۾ دهلي ۽ اُچ سياسي ۽ علمي مرڪز بڻيا. دهليءَ ۾ سلطان التمش وٽ وڏا عالم ۽ فاضل وڃي گڏ ٿيا، پر ساڳئي وقت اُچ ۾ سلطان ناصرالدين قباچه وٽ به وڏي ۾ وڏا محقق ۽ عالم اچي گڏ ٿيا. ناصرالدين قباچه نهايت سخي ۽ علم پرور هو. اُچ شهر قديم زماني کان سنڌ جو شهر هو ۽ انهيءَ لحاظ سان اُچ جي بادشاهي ڄڻ سنڌ جي بادشاهي هئي. ساڳئي وقت تي دهلي جي بادشاهي هئي. خراسان ۽ ايران طرف مغلن جي حملن سببان وڏا عالم اتان لڏي اچي اُچ ۾ گڏ ٿيا. خود بادشاه جا وزير شرف الملڪ رضي الدين ۽ سندس پٽ عين الملڪ فخرالدين ۽ عين الملڪ جو پياءُ بهاؤالدين تمام وڏا عالم هئا. ٻيو وڏو عالم مينهاج سيراج هو، جيڪو ان وقت جو وڏي ۾ وڏو مورخ هو، جنهن پنهنجي مشهور تاريخي

ڪتاب ”طبقات ناصري“ لکيو. ’عَوفِي‘ فارسي زبان جو وڏو اديب هو، جنهن ”لُبابُ الالبْاب“ جي نالي سان فارسي شاعرن جو پهريون تذڪرو لکيو. خود علي ڪوفي، جنهن جو اسين ذڪر پيا ڪريون، اهو به هن دربار جو وڏي ۾ وڏو محقق ۽ عالم هو. اَچ ۾ انهيءَ وقت جيڪي علم ۽ تحقيق جا بنياد پيا، سي اسان جي ئي سگهون ٿا ته سڄي هندوستان ۾ ان وقت تاريخ جي تحقيق جا پهريان بنياد هئا. تاريخ بابت جيڪي به هن برصغير ۾ لکيو ويو آهي، انهن تاريخي ڪتابن مان پهريون تاريخي ڪتاب ’فتحنامو‘ يا ’چچ نامو‘ آهي. ان بعد ٻيو ڪتاب ”طبقات ناصري“ آهي. پنهنجي پنهنجي نوع نمولي سان اهي ٻئي تاريخي سلسلي جا ڪتاب معياري حيثيت رکن ٿا.

مون ٿي عرض ڪيو ته جيڪي عالم اچي اَچ جي دربار ۾ گڏ ٿيا، تن مان پهريون ادبي ڪارنامو عَوفِي جو هو، جنهن 1222ع ۾ پنهنجو ڪتاب ”لُبابُ الالباب“ اَچ ۾ لکيو ۽ ناصرالدين قباچه جي وزير جي نالي، ان جو انتساب ڪيائين. انهيءَ کان تيرهن سال پوءِ، علي ڪوفي ’فتح نامي‘ جو ترجمو ڪيو. علي ڪوفي بادشاه جي وزير شرف‌الملڪ رضي‌الدين سان وابسته هو، پر اهو گذاري ويو هو ۽ پوءِ سندس پٽ عين‌الملڪ فخرالدين وزير ٿيو. شايد هُن علي ڪوفي کان ڪجهه سُڻهن سوڙيو، جنهن تي هن خيال ڪيو ته آءٌ اهڙو ڪو ڪتاب پيش ڪريان، جو وزير مون تي مهربان ٿئي. علي‌ڪوفي ان وقت اَچ ۾ هو. پر اتي هو ڪٿان آيو؟ اها خبر ’چچ نامي‘ ۾ به ڏنل ڪانهي، پر ان بابت اسين ڪي انومان ڪڍي سگهون ٿا: پهريون ته جيئن هن پاڻ کي ’ڪوفي‘ ڪري لکيو آهي، ته شايد ڪوفي ۾ ڄائو هجي، يا اصل سندس خاندان ڪوفي جو هجي ۽ پاڻ هتي آيو هجي. پر هن ڳالهه جي تصديق نٿي ٿئي، ڇو جو هو پاڻ هن ڪتاب ۾ چوي ٿو، ته: ’اڪثر ڪتاب عربيءَ ۾ آهن، پر اڄ ڪلهه عربي سمجهڻ وارا تمام ٿورا آهن، تنهن جي ڪري منهنجي مرضي آهي ته آءٌ هن ڪتاب کي پارسيءَ ۾ ترجمو ڪريان، ته جيئن سڀ ماڻهو سمجهي سگهن.‘ انهيءَ جي معنيٰ ته عربيءَ سان گڏ پارسي به هن کي تمام سٺي ٿي آئي. هو عربيءَ جو عالم هو، پر انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته ڪيس پارسيءَ جي به تمام وڏي ڄاڻ هئي. هن ڪتاب مان اسان کي خبر پوي ٿي ته هو پارسي ڪيڏي سلوڻ لکي ٿو. اسان اصل عربيءَ جون عبارتون پڻ ڏنيون آهن، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو، ته هو پارسيءَ ۾ جڏهن انهن جو ترجمو ڪري ٿو، ايڏي سلاست، ايڏي رواني ۽ ايڏي مٺائيءَ سان ڪري ٿو، جو سمجهجي ٿو ته ڄڻ پارسي هن جي مادري زبان آهي. جي ائين آهي، ته پوءِ ڇٻو ته هو ڪوفي ۾ ڪونه ڄائو ڄپنو. بيشڪ هو اصل ڪوفي جو هو، يعني ته سندس وڏا ڪوفي جا هئا (ممڪن آهي ته سندس والد ڪوفي جو هجي، ممڪن آهي ته سندس ڏاڏو ابوبڪر ڪوفي جو هجي) پر پاڻ يا ته ڪنهن نه ڪنهن ايراني حملي ۾ ڄائو يا ننڍي هوندي کان اتي آيو ۽ فارسي ٻولي ڄڻ مادري زبان طور سکيو.

هاڻي سوال آهي ته هو ڪٿي اچي رهيو! انهيءَ سلسلي ۾ هڪ ڳالهه منهنجي ذهن ۾ اچي ٿي جيڪا اوهان جي اڳ ۾ رکان ٿو. هن ڪتاب (چچ نامي) ۾ هڪڙو شعر، مشهور شاعر ابوالفتح بُستي جو آهي. بُست جو شهر موجوده افغانستان ۾ قندار جي پريان هڪ وڏو عاليشان شهر هو. اتي وڏا عالم رهندا هئا ۽ وڏو علم جو مرڪز هو. شاعر ابوالفتح بُستي جو سچو نالو ”ابوالحسن علي ابن محمد بُستي“ آهي. هو عربي ۽ فارسي جو وڏو شاعر هو. سندس عربي ۾ چيل هڪ قصيدو مشهور آهي. مولوي قاسمي صاحب هن مجلس ۾ ويٺو آهي، جنهنڪري ان قصيدي جو پهريون شعر پڙهان ٿو:

”زِيادةُالمَرءِ فِي دُنياهِ نُقْصانُ“

جنهن جي معنيٰ ته: ماڻهوءَ جي جيڪا وڌائي هن دنيا ۾ آهي، سا حقيقت ۾ خسارو آهي. ابوالفتح بُستي جو اهو سڄو قصيدو، دَميري پنهنجي ’ڪتاب الحيوان‘ ۾ نقل ڪيو آهي. جانورن بابت جاحظ جي ڪتاب کان پوءِ هي ٻيو تحقيقي ڪتاب آهي. بُستي جي هن قصيدي جو هڪ شعر علي ڪوفي هن فتحنامي ۾ آندو آهي، جنهن مان گمان ڪري ٿو ته علي ڪوفي شايد هرات ۽ بُست طرفان آچ ۾ آيو، جو بُستي جي قصيدي جي ڪيس ڄاڻ هئي. ان وقت خراسان تي چنگيزخاني مغلن حملا پئي ڪيا ۽ انهيءَ ڪري اتي جا گهڻا عالم فاضل اتان لڏي، آچ، دهلي ۽ هندوستان طرف آيا. شاعر ابوالفتح بُستي، جنهن جو شعر ’فتحنامي‘ جي ترجمي وقت علي ڪوفي پاڻ نقل ڪيو آهي، ۽ اصل عربي ڪتاب ۾ اهين تي نٿو سگهي، ڇاڪاڻ جو ابوالفتح بُستي جي وفات جو سال 400 هه يا 401 هه آهي. اهو تمام دير جو زمانو آهي ۽ هن ڪتاب ”فتح نامي“ وارو مواد ان کان اڳ جو آهي. هن اهو شعر نقل ڪيو آهي، تنهن مان فقط گمان ٿو ڪري ته شايد هو بست طرف رهيو هجي، ڇاڪاڻ ته ابوالفتح بُستي جي ڪلام مان واقف آهي، بلڪ خراسان ۽ هندوستان طرف علي ڪوفي پهريون شخص آهي، جنهن ابوالفتح بُستي جو شعر نقل ڪيو آهي.

علي ڪوفي هندوستان ۾ اچي ناصرالدين قباچه جي درٻار سان وابسته ٿيو. جيئن اڳ غزنوين جي دور ۾ لاهور ۾ شاهي درٻار سان شاعر مسعود سعد سلمان ۽ ٻيا وابسته ٿيا، يا دهليءَ جي درٻار سان شاعر ۽ اديب وابسته ٿيا، تيئن ناصرالدين قباچه جي آچ ۽ سنڌ جي درٻار سان علي ڪوفي وابسته ٿيو. پاڻ چوي ٿو ته: سلطان ناصرالدين جي حڪومت جي دور ۾ آءٌ پنهنجو اصل وطن ڇڏي، اچي آچ ۾ ڪو وقت رهيس ۽ سنه 613 هجري ۾ منهنجي عمر 58 سال هئي. انهيءَ حساب سان چئبو ته هو 555 هجريءَ ۾ ڄائو. سندس سوانح بابت اها ٻي اهم ڳالهه آهي، جيڪا اسان جي ذهن ۾ اچي ٿي.

هو آچ شهر ۾ هو ۽ سندس عمر هئي 58 سال، جو ان وقت هو چوي ٿو ته مون ڪي ڪتابن جي مطالعي ۽ خاص طرح سنڌ جي اسلامي تاريخ جو شوق پيدا ٿيو. فتوحات بابت مواد

Gul Hayat Institute

هٽ ڪرڻ لاءِ اَچ مان بکر (روهڙي لڳ) آيس، جو اتي جا بزرگ عرب لسل جا هئا ۽ قاضي هئا. انهن مان قاضي اسماعيل، جيڪو ثقفي قبيلي مان هو، تنهن پڇا ڪرڻ تي مون کي ٻڌايو ته وٽن اسلامي فتح جي تاريخ بابت عربي ۾ هڪ قلمي ڪتاب آهي، جيڪو وڏن کان وٽن وٽن محفوظ آهي. اهو مون کي ڏنائون ته ڏٺم ته نهايت قيمتي آهي ۽ مون ويهي ان جو فارسي ۾ ترجمو ڪيو. انهيءَ جي معنيٰ ته هو ڪجھ وقت (ڪم از ڪم هڪ سال تائين) بکر ۾ رهيو ۽ سنڌ جي تاريخ ۽ فتح واري مواد جو ترجمو 613 هجري ۾ پورو ڪيائين.

جڏهن هي ترجمو پورو ٿي ويو، تنهن کان پوءِ علي ڪوفي ڪيڏانهن ويو، تنهن بابت پوري پڪ ناهي. پر جيئن ته سندس ارادو هو ته ڪو علمي ڪارنامو ڪري، پوءِ وڃي پنهنجي مُربيءَ وزير جي آڏو پيش ڪري، انهيءَ لحاظ سان چئي سگهجي ٿو ته هو واپس اُچ ويو هوندو، جتي وڃي پنهنجو ڪيل ترجمو تحفي طور پيش ڪيو هوندائين، پر اهڙو ڪو به بيان سندس ترجمي ڪيل هن فتح نامي جي مهاڳ ۾ موجود ناهي. ٻين ڪتابن ۾ به علي ڪوفي جو ذڪر سلطان ناصرالدين قباچه جي دور ۾ موجود ناهي. اندازاً ٻارهن سال کن پوءِ دهليءَ جي سلطان التمش ۽ ناصرالدين قباچه ٻنهي اُچي سنڌ ۾ بکر جي قلعي ۾ پناهه ورتي. تنهن کان پوءِ دهلي جي لشڪر هن قلعي کي گهيرو ڪيو ۽ مجبور ٿي سلطان ناصرالدين قباچه ٻيڙيءَ ۾ چڙهي اتان اڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر لڪري نه سگهيو ۽ ٻيڙي غرق ٿي وئي. اهو واقعو 625 هجري جو آهي. ان بعد اسان کي خبر آهي، ته ناصرالدين قباچه جي دربار جا جيڪي شاعر، عالم ۽ محقق هئا، سي پوءِ اُچ کي ڇڏي دهلي هليا ويا. عين‌الملڪ وزير آتي ويو. طبقات ناصري جو مصنف سراج اتي ويو، پر علي ڪوفي جو نالو ڪونه ٿو ملي. هائي انهيءَ مان هڪ ته اسان ائين سمجهون ٿا، ته شايد علي ڪوفي 625 هه کان اڳ ۾ وفات ڪئي: 613 هه ۾ هي ڪتاب ترجمو ڪيائين ۽ 625 هه کان اڳ ۾ وفات ڪيائين. جي نه ته سندس نشان اسان کي دهلي ۾ ملي ها، جيئن ٻين عالمن ۽ اديبن جو ملي ٿو.

ان کان پوءِ ٻي ڳالهه ته ٻيو ڪو ڪتاب علي ڪوفي لکيو يا نه لکيو؟ انهيءَ باري ۾ اسان کي هڪ خبر ملي ٿي. سيد محب الله شاهه بکري سنڌ جي شهرن ۽ سنڌ جي بستين بابت هڪ سٺو ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ هو ڪن اڳين ڪتابن جو ذڪر ٿو ڪري. مثلا علي اصغر ٺٽوي جي رسالي جو حوالو ڏئي ٿو ۽ ان مان بيان نقل ڪري ٿو. علي اصغر ٺٽوي چچ نامي جي مصنف علي ڪوفي جي ٻن ڪتابن "تنقيح الاسناد" ۽ "ڪتاب الانساب" جو ذڪر آندو آهي. سيد محب الله شاهه پنهنجي "تاريخ سنڌ" ۾ اهي حوالا ڏيندي علي ڪوفي جو سچو نالو (علي پٽ حامد پٽ ابوبڪر ڪوفي) صحيح نه لکيو آهي، پر غلطي مان "علي بن ابراهيم ڪوفي" لکيو آهي، پر ڪيس "چچ نامي جو مصنف" چوي ٿو. جيڪڏهن اهي حوالا ۽ نالا صحيح آهن ته پوءِ چئبو ته علي ڪوفي هتي بکر سنڌ ۾ ويهي نه فقط چچ نامي وارو ترجمو ڪيو پر سنڌ جي شهرن ۽ نسب نامن جي باري ۾ ٻه ڪتاب لکيائين. ان مان هڪ گمان اهو به لڳي ٿو

تہ ھو ھتي سنڌ ۾ ويھي رھيو ۽ سنڌ کي پنھنجو گھر ڪيائين. ھتي بکر ۾ آيو تہ وري پوئتي ڪونہ موٽيو ۽ پوءِ ھتي ئي وفات ڪيائين. اڄ توڙي دھلي ۾ پيو ڪتي بہ ھن جو ذڪر ڪوئہ ٿو ملي. ھاڻي اھو تہ آھي مصنف جو احوال، جيڪو اسان ڳالھين جا ٽوٽا ملائي پورو ڪيو ۽ ڪنھن نتيجي تي پھتا آھيون. ھاڻي اچو ڪتاب 'فتح نامي' بابت ڪي معلومات اوھان جي آڏو رکندس.

(ب) ڪتاب فتحنامو عرف چچنامو

جيئن علي ڪوفي چوي ٿو تہ: اچو ويس بکر جي قاضي اسماعيل وٽ. سندس جيڪو ڪتبخانو ھو، تنھن ۾ سنڌ جي فتح بابت تاريخي مواد موجود ھو. قاضي اسماعيل عربن جي 'طائي' قبيلي مان ھو. علي ڪوفي ھن جو جيڪو نسب-نامو ڏنو آھي، تنھن ۾ ڪم از ڪم ڏھہ پيڙھيون ڏنل آھن. ھو چوي ٿو تہ اسان جا وڏا سنڌ جي فتح وقت موجود ھئا ۽ انھن واقعن جو رڪارڊ ان وقت کان وٺي اسان وٽ محفوظ ٿيل آھي. قاضين جي انھن ڏھن پيڙھين بابت اچو اندازو لڳايان ٿو تہ انھيءَ نسب-نامي ۾ ڪي پيڙھيون ڪٽل آھن؛ ڇاڪاڻ جو ھي سن 613 ھجري جو ذڪر آھي ۽ سنڌ جي فتح سن 93 ھجري ۾ ٿي، يعني 520 سال اڳ ٿي. ھاڻي جيڪڏھن پنجن سوَن سالن ۾ پيڙھيون ڳڻجن ۽ 20 سال ھڪ پيڙھي کي ڏجن تہ بہ 25 پيڙھيون ٿيڻ کپن، مگر پيڙھيون فقط ڏھہ آھن، جنھن جي معنيٰ تہ ڪجھہ پيڙھيون ڪٽل آھن. پر قاضي اسماعيل چوي ٿو تہ ھتي اسان جا وڏا آيا ۽ انھن وٽ ھي ڪتاب ھو. ھاڻي سوال آھي تہ ھنن وٽ جيڪو ڪتاب يا جيڪو رڪارڊ ھو، تنھن جي نوعيت ڪھڙي ھئي: سچو ڪتاب ٺھيل ھو، يا ڪي جُزَ ۽ پنا ھئا، يا ڪي جدا جدا روايتون ھيون؟ ان بابت خود چچ نامي مان ئي ڪي ڳالھيون اسان کي معلوم ٿين ٿيون ۽ جڏھن اھي ٻين ڪتابن سان ملايون ٿا تہ پوءِ اسان ڪن نتيجن تي پھچون ٿا. اھي نتيجا ھي آھن:

(1) سنڌ جي تاريخ جي باري ۾ قديم ۾ قديم جيڪو مصنف آھي، سو آھي 'مدائني'. سندس سچو نالو آھي ابوالحسن علي ابن محمد مدائني. ھو اصل ۾ بغداد جي پرسان مدائن جي شھر جو ڄاول ھو، پر رھندو ئي بغداد ۾ ھو. مدائني خاص طرح سان مشرق طرف وارن ملڪن جي تاريخ جو ماھر ھو: يعني تہ الھنديان ملڪ چئجي، ھيڏانھن اڀرندي طرف جيڪي ملڪ آھن، يعني ايران، خراسان (افغانستان، سمرقند، بخارا وغيره) سنڌ ۽ ھندستان جي تاريخ جي ڪيس وڏي ڄاڻ ھئي. خاص طرح ھو سنڌ جي تاريخ جو وڏو ماھر ھو ۽ سنڌ تي ھن بہ ڪتاب لکيا: ھڪڙو ڪتاب 'مڪران جي فتح' بابت لکيائين، تہ مڪران ڪيئن فتح ٿيو. ٻيو ڪتاب سنڌ ۽ ھند جي محاذ يا 'فرنٽ' بابت لکيائين. محاذ يا فرنٽ توھان سمجھو ٿا. عربي ۾ ان کي 'ثغر' چئبو آھي. ھڪڙو ٻيو ڪتاب ھن جو آھي "فتوح الھند و سند". اھڙو نالو بہ اسان کي ملي ٿو. علي ڪوفي جڏھن ھي ڪتاب ترجمو ڪري ٿو، تہ ان کي

Gul Hayat Institute

”فتح نامه سند“ سڏي ٿو. ’فتح نامو‘ فارسي ۾ ترجمو آهي ”فتوح السند“ جو. تنهن مان اسين سمجهون ٿا، ته هي ڪتاب يا هڪ ـ ٻن ڪتابن جو مواد، جيڪو مترجم علي ڪوفي جي اڏو هو، سو اصل ۾ يقيني طور مدائني جو تصنيف ڪيل هو ۽ اهو مواد بکر جي قاضين وٽ محفوظ هو. ان جي ثابتي اها آهي ته خود ڪتاب ’فتح نامي‘ ۾ جيڪي به تاريخي روايتون يا بيان آهن، سي اڪثر مدائني جي نالي سان آهن. مدائني ٿو چوي ته: مون کي هيءَ خبر فلاڻي ماڻهوءَ ٻڌائي، تنهن کي فلاڻي ٻڌائي...... ۽ تنهن کي فلاڻي ٻڌائي، ته سند ۾ فتح وقت هيئن ٿيو يا هوئن ٿيو. اهي چڱا اڪين ڏٺا احوال آهن، پر مدائني جا اهي گڏ ڪيل بيان ڪتاب ’فتح نامي‘ (چچنامي) ۾ ناهن، پر ٻين ڪتابن ۾ به موجود آهن. اسان وري پيٽ ڪئي آهي ته بلاذري جي تاريخ ”فتوح البلدان“ ۾ جيڪي بيان ۽ سنَدن جا سلسلا آهن، تن مان گهڻا اهي ساڳيا آهن، جيڪي ’فتح نامي‘ ۾ آهن. اهو انهيءَ ڪري جو مدائني، بلاذري جو استاد هو. اهي بيان بلاذري خود مدائني کان ٻڌا. سند بابت ڪن بيانن جا اهي سلسلا ”تاريخ طبري“ ۾ پڻ موجود آهن. انهن شاهدين مان تصديق ٿئي ٿي، ته يقيني طور بيانن ۽ روايتن جو سلسلو، جيڪو فتح نامي (چچنامي) ۾ آهي، سو گهڻو مدائني جو ئي آهي. البت علي ڪوفي اصل عربي تان فارسي ۾ ترجمي ڪرڻ وقت سنَدن جي سلسلي کي مختصر ڪيو آهي ۽ گهڻيون سنَدون حذف ڪيون آهن. ڇاڪاڻ ته سندن مقصد هو ته فارسي وارو ڪتاب وڌيڪ عام فهم ٿئي. جي اصل سنَدن واري لانڍ ڏئي ها، ته مون کي فلاڻي ٻڌايو، ان کي فلاڻي ٻڌايو، ان کي فلاڻي ٻڌايو، ته عام پڙهندڙن لاءِ اهو بار ٿئي ها.

مدائني ٽي تاريخي ڪتاب لکيا. اهي ڪتاب هي هئا: ’ڪتاب ثغرالهند‘ (هند وارو محاذ)، ’ڪتاب فتح مڪران‘ (مڪران جي فتح) ۽ ’ڪتاب عمال الهند‘ (هند جا گورنر). انهن مان پهرين ٻن ڪتابن وارو مواد ’فتح نامي‘ (چچنامي) ۾ شامل آهي. اهي ڪتاب فنا ٿي ويا آهن ۽ هن وقت ڪٿي به موجود ناهن، پر ستين صدي هجري جي شروع تائين اهي بکر جي قاضين وٽ موجود هئا، جن کي علي ڪوفي ترجمو ڪري هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو.

خود مدائني جي وفات ٽين صدي هجري ۾ سنه 224 يا 225 هجري ۾ ٿي. سند جي فتح سنه 93هه ۾ 130 سال اڳ ٿي. جيڪڏهن مدائني اهو مواد سندس جوانيءَ واري دؤر ۾ سنه 180-160هه ڌاري گڏ ڪيو هجي، ته انهيءَ جي معني ته سند جي فتح فقط پنجاهه سال کن اڳ ٿي هئي. مدائني سند جي فتح کان فقط پنجاهه سال کن کان پوءِ اهي تاريخي روايتون هٿ ڪري، انهن کي ڪتابن جي صورت ۾ جمع ڪيو. انهيءَ ڪري اسان چئي سگهون ٿا ته تاريخ جي لحاظ سان يا تاريخي تحقيق جي لحاظ سان فتح نامي (چچنامي) ۾ جيڪو تاريخي مواد سمايل آهي، سو ڪافي مستند ۽ معتبر آهي.

البت سنَدن واري تاريخي بيان کان سواءِ ٻيو مواد پڻ هن ڪتاب ۾ موجود آهي، جيڪو معتبر ڪونهي. هن ترجمي ۾ ڪافي ٻئي رنگ وارو مواد پڻ موجود آهي، ۽ اهو

رنگ خود اسان جي مترجم علي ڪوفي جي معاصرانه دور جو رنگ آهي. ستين صدي هجري وارا جيڪي فارسي ڪتاب ڏسون ٿا، تن ۾ افسانوي رنگ پريل آهي. ان وقت جي فارسي تصنيفن ۽ تاليفن ۾ اڪثر عبارت آرائي ۽ شاعرانه رنگ گهڻو آهي. احمد بن عثم ڪوفي جي "ڪتاب الفتوح" کي مستوفي هروي، علي ڪوفي جي فتح نامي کان ٽيهن سال کن اڳ فارسي ۾ ترجمو ڪيو ته ان ۾ به اهو رنگ موجود آهي. اهڙيءَ طرح "قابوس نامه" توڙي "تاريخ سيستان" ۾ اهو ساڳيو رنگ پريل آهي. تاريخ بابت اڳاٽن عربي ۾ لکيل ڪتابن ۾ بلڪل علمي ۽ سائنٽيفڪ طريقو اختيار ڪيل آهي ۽ هڪ هڪ ڳالهه بابت سند ڏنل آهي ته: فلاڻي مون کي ٻڌايو ته فلاڻي هيئن ڪيو يا هونئن ڪيو ۽ پوءِ هيئن ٿيو يا هونئن ٿيو...... انهيءَ ڏيکهه ۾ پڙهندڙ کي مزو اچي يا نه اچي، پر تاريخي تصديق ٿي ويندي. علي ڪوفي به فتح نامي جي اصل مواد بابت چيو ته: هي عربيءَ ۾ آهي ۽ ماڻهو سولائيءَ سان سمجهي نٿا سگهن. اسان جي مرضي آهي ته هن کي پارسيءَ جو نئون لباس پهرايون، تازگي ۽ رونق ڏياريون، ته ماڻهو هن کي دلچسپيءَ سان پڙهن. اهڙي دلچسپي پيدا ڪرڻ لاءِ مترجم علي ڪوفي ڪن جاين تي عبارت ۾ رنگيني پيدا ڪئي آهي. جڏهن فتح نامي جو ڪو نئون باب ڪندو ته مثال خاطر هيئن چوندو ته: ڳالهه جا جيڪي قابل داناءَ ۽ ڄاڻو آهن، سي هيئن ٿا چون ۽ ڳالهه جي حڪايت هيئن ٿا ڪن، ته جڏهن هن جهان ۾ سج اڀريو ۽ روشنائي ٿي، جڏهن ڪڪرن رنگ ڪيا، جڏهن هوائون لڳيون وغيره وغيره، تہ پوءِ هيءَ ڳالهه ٿي، يعني عبارت آرائي سان اهڙو ماحول پيدا ڪندو: يعني ته ڄڻ اول قصيدي واري شاعري ڪري پوءِ پنهنجي ڳالهه ڪندو. هن جي ڳالهه ڄڻ افساني کان سواءِ هلي نٿي سگهي. جتي به موقعو ملندس ته عشقيه قصو آڻيندو. ڄڻ ته ان کان سواءِ سندس ڳالهه هلي نٿي سگهي-

"بنتي لهين هي باده و ساغر ڪهي بغير"

پوءِ سندس بيان ۾ ڪٿي ڏاهر جي شادي جو ذڪر آهي، ڪٿي محمد بن قاسم ۽ ڏاهر جي ڇوڪرين جو قصو آهي ته ڪٿي وري گجرات جي حاڪم دروهر ۽ اتي جي حسينه 'ڇڳيءَ' جو افسانو آهي. بهرحال هن ترجمي ۾ اهو جيڪو افسانوي رنگ آهي، سو مترجم جي طرفان آهي.

پيو ته ڪي اهڙيون عام روايتون جيڪي ان وقت هلندڙ هيون، سي پڻ آنديون اٿس. اهو علي ڪوفي طرفان خاص اضافو آهي. ڇاڪاڻ جو اهڙين زباني مان تاريخي نشان پڻ ملي سگهن ٿا. جيتوڻيڪ پوري ڪاميابي سان مقامي روايتون گڏ ڪري نه سگهيو آهي، تنهن هوندي به هن ڪوشش ڪئي آهي. سن 613ھ ۾ جڏهن هو بکر ۾ آيو ته ان وقت جيڪي ڄاڻو ماڻهو هئا تن کان پڇڻ جي ڪوشش ڪئي ته سنڌ جي فتح بابت اوهان کي ڪنهن ڳالهه جي ڪا خبر آهي؟ پوءِ اهي زباني روايتون جيڪي کيس مليون سي به هن پنهنجي ترجمي ۾ ڏنيون.

ڇاڪاڻ ته اسين پيٽيون ٿا ته امڙيون روايتون بلاذري ۽ ٻين ڪتابن ۾ لڀيون ملن ۽ فقط هن 'فتح نامي' ۾ئي آهن. اها ٻي ڳالهه آهي ته انهيءَ ۾ ڪيتري تاريخي افاديت آهي. اهو جڏهن ڪو ويهي وڏيڪ تحقيق ڪندو ته خبر پوندي. پر هن ڪي ڪي ڳالهيون مقامي رواج جي حساب سان ڪيون آهن، جيڪو هن جي طرفان هڪ خاص اضافو آهي.

اهي ڳالهيون، جيڪي اسان هن ترجمي جي فائدي ۾ يا تنقيد طور ڪري سگهون ٿا، تن سان هڪ ڳالهه جيڪا اڳ اڳ ۾ چئي آيو آهيان، سا نهايت اهم آهي، يعني ته جيڪي مدائني جا ڪتاب هئا سي دنيا مان فنا ٿي ويا آهن. اهو ڪتاب 'فتحنامو' (چچنامو) ئي آهي جنهن ۾ انهن ڪتابن جا تفصيل محفوظ رهجي ويا آهن. ٻيو ته خاص تاريخي ڪتابن جي لحاظ سان هيءُ ڪتاب 'فتحنامو' سڄي برصغير ۾ پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ مقامي تاريخ بابت اڳاٽي ۾ اڳاٽو مواد محفوظ آهي. انهيءَ ڪري هن ڪتاب جي افاديت، وقعت ۽ قيمت وڏي وڃي ٿي.

'فتحنامي' جي پٺيان ۾ اسان فقط 'طبقات ناصري' جيڪو منهاج سراج جو لکيل آهي سو آڻي سگهون ٿا. اهو واقعي پنهنجي رنگ جو بهترين ڪتاب آهي. انهيءَ ۾ ڪو به شڪ ڪونهي. پر هن جون خوبيون ٻيون آهن ۽ 'فتحنامي' جون خصوصيتون ٻيون آهن. 'فتحنامو' خاص عربي رنگ جو ڪتاب آهي، ۽ 'طبقات ناصري' فارسي رنگ جو. 'طبقات' سلسلي جا ٻيا سڀ ڪتاب 'طبقات اڪبري' وغيره 'طبقات ناصري' جي نهج تي لکيا ويا. 'فتحنامو' (چچنامو) تاريخي سنڌن جي لحاظ سان پنهنجي رنگ جو خاص ڪتاب آهي، جنهن جهڙو ٻيو ڪتاب سڄي هندوستان ۾ وري نه لکيو ويو.

'فتحنامي' ۾ تاريخ نويسي جو هڪ بنيادي ۽ بهترين اصول مليو ٿو، جنهن مطابق ڪنهن به واقعي جي باري ۾ پنهنجي طرفان لکڻ بدران، هڪ ٻن يا ٽن ٻين شاهدن جا بيان ڏيڻ گهرجن، جيئن پڙهندڙ مختلف بيانن جي آڌار تي حقيقت کي سمجهي سگهن. مثلا اڄ اسان هتي آياسون ۽ هي اڄوڪي محفل آهي. جڏهن توهان ٻاهر ويندؤ ته ماڻهو چوندا: ڏيو خبر؟ پوءِ هن محفل بابت هڪ خبر اها هوندي جيڪا مرزا صاحب جن ٻڌائي هوندي ته: اسين وياسون ۽ مولوي قاسمي صاحب ڳالهايو ۽ ڊاڪٽر بلوچ ڳالهايو. ٻي خبر ڪرامي صاحب جي هوندي ۽ هو چوندو ته: اسين وياسون، پوءِ هيئن ٿيو. ٽي خبر جوڻي صاحب جي هوندي ۽ هو چوندو ته: اسين وياسون، پوءِ هيئن يا هيئن ٿيو. بهرحال هرهڪ جي روايت ۾ ڪجهه نه ڪجهه اضافو يا اختلاف ٿيندو. جڏهن ٽيئي بيان ڪنهن جي آڏو اچي ويندا ته هو هن محفل بابت سڄي ڳالهه سمجهي ويندو ته فلاڻن فلاڻن ڳالهايو، هي سوال ۽ هي جواب ٿيا ۽ هيئن به ٿيو ته هيئن به ٿيو. ٻاهر خبر ڏيندڙن مان ڪي ڳالهيون هڪ نه چوندو ته ٻيو چوندو. جڏهن اهي سڀ آڏيون اچن ته سڄي ڳالهه پڌري ٿي پئي. عربي ۾ اوائلي تاريخ نويسن جو اهو اصول رهيو ته جيڪا ڳالهه

لکجي ته مختلف شاهدن کان ٻڌي لکجي ته جيئن اها ڳالهه وڌيڪ صحت ۽ سڄي نموني سان سامهون اچي وڃي. مدائني جي تاريخ نويسيءَ جو اهو اصول هو ۽ مدائني وارو مواد هن ڪتاب ۾ شامل آهي. انهيءَ لحاظ سان هي 'فتحنامو' هتان جي تاريخ بابت واحد ڪتاب آهي جيڪو اسان وٽ موجود آهي. 'فتحنامي' کان پوءِ هن نهج نموني تي هن برصغير هندوستان ۾ ٻيو ڪونه ڪتاب ڪونه لکيو ويو: هن طريقي سان تاريخ لکجي ها ته بهتر هو، ڇاڪاڻ ته ڳالهه جي تهه تائين پهچڻ جو صحيح طريقو اهوئي ته آهي. ٻه ٽي شاهد هجن: جن جون شاهديون آڏو اچن ته ڳالهه سمجهه ۾ ايندي.

هن ڪتاب جي ٻي هڪ خوبي اها آهي، جو خود فارسي ادب ۾ هن ڪتاب جو تمام وڏو درجو آهي. فارسي نثر جا جيڪي آڳاٽا ڪتاب آهن، نه فقط هتي اسان وٽ، پر ايران ۾ يا سڄي دنيا ۾، تن مان هڪڙو ڪتاب هي آهي. علي ڪوفي جيڪو فارسي نثر لکيو آهي، سو لاجواب لکيو اٿس. ايڏو سادو، ايڏو سليس، ايڏو عجيب آهي جو حيرت ٿئي ٿي ته هن انهيءَ طريقي سان ڪيئن نڀايو! اصل عربي عبارتون يعني اهي عبارتون، جيڪي بلاذري، طبري ۽ ٻين جون آهن، سي اسان جي آڏو آهن. انهن کي علي ڪوفي فارسيءَ ۾ جنهن نموني سان ادا ڪيو آهي، تنهن ۾ واقعي ڪمال ڪيو اٿس. ان کان سواءِ نه فقط فارسي نثر پر نظم پڻ آندو اٿس. هو پاڻ شاعر هو ۽ سندس شعر اسان کي پهرين پهرين هن ڪتاب مان مليا ٿا. ڪي فرد، ڪي شعر ۽ ڪي رباعيون آهن ۽ اهو فارسي شعر به نهايت ئي سلوڻو سٺو آهي. حيراني ٿئي ٿي ته باوجود انهيءَ جي عوفي جي تذڪري "لُباب الالباب" ۾ علي ڪوفي جو ذڪر ڪونهي. ٻين ڪتابن ۾ پڻ بحيثيت شاعر جي سندس ذڪر ڪونهي. انهيءَ ڪري هتان جي فارسي شاعرن جو جيڪڏهن ڪو تذڪرو لکجي ته اهو علي ڪوفي جي ذڪر کان سواءِ نامڪمل ٿيندو. (ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي ٿورن سان)

●

آئون وري حيدرآباد ڪم ڪار جي سلسلي ۾ ٻيو اچان: پر هاڻ آڱهان منهنجي رهڻ جو بندوبست ڪندا، مون غريب ۾ هوٽلن جي خرچ جي طاقت بنهه ختم ٿي ويئي آهي: پر ٻيهت لاءِ جاکوڙ اشد ضروري آهي. همت ڪانه هاربي. ادا، انڌن اڳيان ٻيا مُرليون وڄايون، يا ته مُرليءَ جو سُر ڪونه ٿو ٻيهي تال تي، يا ڏوڪڻ وارو ناتجربيڪار آهي. ها، ائين ئي هوندو. ٻيلي، مون کي ته هاڻ ڪابه خبر ڪانه ٿي پوي ته: زندگيءَ جي جدوجهد جو فلسفو نيٺ به آهي ڇا؟

- گل محمد ڪتري

الهداد ٻوهيو

”شعر جي اڀياس جا نوان طريقا“ ـ 6

شاعري ۽ تاريخ

ا- تاريخ ڇا آهي؟

هي سوال، جيئن مون لکيو آهي، خاصو وڏو سوال آهي؛ پر ان سوال جو اسان سان رکيو ايترو واسطو آهي، جيترو تاريخ جو شاعريءَ سان. ان ڪري اڳ چاهيان ٿو ته اسان اديبن کي ٻه هن سوال جو ڪو نه ڪو جواب فراهم ڪرڻ گهرجي؛ ۽ ٻيو ته اسان لاءِ هي ڪو ٿورو يا ڪو معمولي ڪم نه آهي. اسان مان تمام ٿورا ماڻهو تاريخدان آهن ۽ اڃا ٻه تمام ٿورا علم تاريخ کان واقف آهن. اسان جو نئون ادبي نسل، مون کي خوف آهي ته تاريخ سان ڪا دلچسپي نه ٿو رکي ۽ تمام گهڻا اديب، لڪڻ وقت هر عصر تاريخ يا تاريخ کان واقفيت رکڻ کي ضروري نه ٿا سمجهن. اهي ماڻهو اڪثر پڇن ٿا، ته تاريخ ادب تي ڪي فيصلا صادر ڪري ٿي ڇا! ٻيو ٽولو، جيڪو تاريخ کان بي نياز ٽولو آهي، آهو ائين ٿو چوي ته ادب، تاريخ تي فيصلا صادر ڪري ٿو ۽ تاريخ انهن فيصلن کي محفوظ رکي ٿي ۽ تمام وڏا تاريخي ڪارناما، جهڙوڪ: فرانس جو انقلاب ۽ روس جو انقلاب، ادب جي ڪن اهم فيصلن جي نتيجي ۾ ظاهر ٿيا هئا.

اها صورتحال ڪجهه مونجهاري ۾ وجهڻ جهڙي آهي؛ پر اڳ ڀايان ٿو، اڳ ان صورتحال سان، جند ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪرڻ سان، ڪنهن نه ڪنهن واضح نڪتي تائين پهچي ٿو سگهان. ڳالهه اصل ۾ اها آهي، ته آهي ماڻهو، جن کي شڪ آهي ته تاريخ ادب تي ڪي فيصلا صادر ڪري ٿي يا نٿي ڪري! سي ٻن مونجهارن ۾ آهن:

(1) انهن جو تصور تاريخ جي مفهوم جي باري ۾ واضح ڪونه آهي.

(2) آهي تاريخ ۽ همعصر تاريخ جي وچ ۾ فرق کي محسوس ڪونه ٿا ڪن.

ٻيا اهي صاحب آهن، جيڪي چون ٿا ته: تاريخ کي ادب جي ٻوڏان هلڻو آهي ۽ اسان جو ڪم آهي ادب پيدا ڪرڻ. اهو تاريخ جو ڪم آهي، ته اها ادب جي فيصلن تي عمل ڪري. تاريخ کي پنهنجو ڪردار پاڻ ادا ڪرڻو آهي ۽ اديب کي پنهنجو. اديب ۽

تاريخ لويس، پنهنجو پنهنجو ڪردار ادا ڪري رهيا آهن، ٻئي ڪنهن ڪسي وچ ۾ ٽنگ اڙائڻ جي ضرورت نہ آهي. هي ورري انهيءَ اثر هيٺ آهن تہ:

(1) تاريخ ڪا خارجي شيءِ آهي ۽ اها سندن طفيليءَ جيان، سندن پاڇي ۾، سندن ئي مهربانيءَ جي نظر هيٺ پلجي رهي آهي ۽ سندن دسترخوان تي ڪٿي تاريخون موجود آهن ۽ هو سيني تي هڪ جهڙا مهربان آهن ۽ سيني کي هڪ ئي اظر سان ڏسن ٿا. دنيا جي وڏي ۾ وڏي اهميت واري 'شيءِ' هو پاڻ آهن ۽ باقي جهان سندن مرڪز جي چوگرد ڦري رهيو آهي.

(2) تاريخ جو سرچشمو رڳو ادب آهي، رڳو ادب. آها سڄي دنيا، جنهن تي تاريخ محيط ۽ مسلط آهي، سا رڳو ادب جي اصولن جي تابع آهي.

هيءَ صورتحال ڪيتريءَ حد تائين سچي ۽ حقيقتن تي ٻڌل آهي؛ انهيءَ ڳالهه جي فيصلي جي لاءِ، گهٽ ۾ گهٽ ايترو تہ ضرور ڪرڻو پوندو، تہ اسان ادب ۽ تاريخ کي جدا جدا جاين تي سمجهون ۽ انهن ٻنهي جو ايئاس ائين سمجهي ڪريون، تہ اهي ٻہ جدا علمي سوال آهن ۽ جدا جدا معيارن تي ٻڌل ٻہ وڏا معيار آهن ۽ ٻنهي کي پنهنجو پنهنجو ڪونہ ڪو ڪردار جدارو بہ آهي ۽ اهو ڪين ادا ڪرڻو آهي؛ توڙي جو انسان جي سيني ماڻن جو باهمي تعلق ۽ ربط، ڪنهن بہ دليل ڪان سواءِ ئي قائم آهي ۽ انهيءَ طرح ادب ۽ تاريخ جو بہ باهمي ربط ۽ ڳانڍاپو موجود آهي؛ جيڪو عام قسم جو ۽ رواجي آهي توڙي جو اهم نوعيت جو آهي.

ان طرح اهو لازمي آهي تہ اسان اڳ ۾ انهيءَ سوال جي باري ۾ ڪو فڪر ۽ خيال اڏو رکون تہ تاريخ آخر آهي ڪهڙي شيءِ؟ جيئن سون عرض ڪيو آهي، تاريخ جي باري ۾، انهيءَ سوال تي بہ وڏا ويچار ۽ خيال موجود آهن. ڪن عالمن (جهڙوڪ History and Individuel Raleish) تاريخ جي سوال تي انجيل مقدس سان خاصو فڪر پيش ڪيو آهي. اسلامي طرزفڪر ۾ بہ تاريخ جي نفس، مضمون ۽ مفهوم تي ويچار موجود آهن. عالمن تاريخ کي 'عمر' ۽ 'سنة الله' جي مفهوم ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. تاريخ جي باري ۾ تاريخي مذهبيت (Historical Religiosity) جو خيال هيگل کان شروع ٿيو ۽ اهو اڄ سوڏو ٿوري گهڻي ردوبدل سان اسلامي فڪر ۾ بہ اختيار ڪيو ويو آهي (1). تاريخ جي مادي نظريي کي مارڪس پيدا ڪيو ۽ هُن اهو نظريو، پنهنجي فلسفي جدلياتي ماديت جي اصولن تي پرکيو ۽ مقرر ڪيو. وائيڪو (Vico) جو نظريو ٽائن بي (Toynbee) جهڙن عالمن اختيار ڪيو ۽ تاريخ کي، هنن تاريخي مذهبيت جي تصور ۾ موجود سمجهو، ان ڪري ٽائن بيءَ کي مذهب جي حمايت ۾ پيش ڪيو ويو (2). تاريخ جو سماجياتي (Sociological) نظريو ابن خلدون جي فڪر جو نتيجو

---

(1) جيڪو ابن رشد (Averoes) وٽان ابن خلدون پرايو هو ۽ پاڻ پکيڙيو هئائين.

(2) ان باري ۾ ٽائن بيءَ جي ڪتاب "Civilization on trial" جو ايئاس مفيد ثابت ٿيندو.

آهي، جنهن تاريخ کي قومن، ڪلچرن، جماعتن، قوميتن ۽ پين ڪيترن ئي ڳالهين سان لاڳاپي ۾ آندو. ابن خلدون جي عمراني فلسفي ۾ رلڪن، نسلن، آبهوائن ۽ زمين جي مٿاڇري کان وٺي، برساتن جي اڀياس تائين، سڀڪجهه تاريخ جي انفس مضمون ۾ موجود آهي. ابن خلدون تاريخ کي عمرانيات ڏني ۽ عمرانيات کي تاريخ، مارڪس تاريخ کي ماديت ڏني ۽ ماديت کي تاريخ. هيگل ۽ ٽنائن بيءَ تاريخ کي مذهبيت ڏني ۽ مذهبيت کي تاريخ. اهڙيءَ ريت گبن ۽ هيرودوٽس تاريخ کي فڪر ڏنو، ويچار ڏنو، ۽ ٽنائن بيءَ ۽ گبن تاريخ کي آرٽ به عطا ڪيو.

سو سمجهه ۾ اچي ٿو، ڪيئن نه انسان جي ٿي ڪوشش سان علم تاريخ کي فڪر، فلسفي، عمرانيت، ماديت، سائنس ۽ مذهبيت سان لاڳاپي ۾ اچڻو پيو ۽ ڪيئن نه تاريخ کي هڪ پختي وجوديت (Permanance) حاصل ٿي. تاريخ جي ان 'استقلال' کي 'عطا ڪيل' يا 'ڏنل استقلال' (Built up permanance) چئجي ته وڌيڪ موزون ٿيندو: پر تاريخي مذهبيت وارا ان لفظ تي ناراض به ٿي ٿا سگهن، جو هو تاريخ کي 'قادر' ٿا سمجهن. هنن ماڻهن جي فڪر مطابق "خدا جيڪڏهن آسمانن ۽ زمينن تي نه ليي، ته سمجهو ته خدا تاريخ ۾ ضرور موجود آهي" (History and Individuel). ان فڪر ۾ خدا ۽ تاريخ جي وچ ۾ جا شيءِ هڪ جهڙي آهي، تنهن کي 'دوام' ((Permanance) يا (Abso luteness) ٿو چئجي. دوام يا استقلال يا قرار جي مقابلي ۾، سائنسي فڪر 'تغير' (Dynamics) جو هڪ فڪر ڏنو. تغير Dynamison انهيءَ فڪر جو انڪاري آهي، جنهن کي فلسفي ۾ Determinism ٿو چئجي: پر سائنس انهيءَ تسلسل ۽ وڌندڙ تبديل جي فڪر جو انڪار نٿي ڪري، جنهن کي 'ارتقا' چيو ٿو وڃي ۽ جنهن کي هڪ تسلسل ۽ هڪ 'يڪ وجوديت' انهيءَ حالت ۾ حاصل آهي، جو آها هڪ مادي قوت آهي ۽ پاڻ ۾ ايندڙ تبديل جو وسيلو پاڻ ۽ اندروني طور تي، يا داخلي طور تي، رکو پاڻ آهي. ان طرح سان 'دوام' Permanance ٻن قسمن جو ثابت ٿئي ٿو: (1) خارجي دوام (2) داخلي دوام. تاريخي مذهبيت (Historical Religiosity) خارجي دوام جي نمائنده تحريڪ آهي ۽ حياتياتي ارتقا (Biological evolution) اندروني دوام جي. مارڪس هڪڙي اندروني دوام جو مبلغ آهي، جنهن جي باري ۾ هن جو استدلال اهو ٿو ٻڌائي، ته اهو هڪ لامتناهي تبديل جو يڪو سلسلو آهي.

مذهب ۽ ماديت کانسواءِ، تاريخ جي فڪر سان لاڳاپو رکندڙ علم يعني سماجيات، حياتيات، معاشيات، اقتصاديات، انسانيات کان وٺي ويندي شماريات، طبعي حالات جي علم يعني جاگرافي، جنگلات جو علم، بحريات (Oceanology) ۽ ٻيا علم سڀ ڪنهن نه ڪنهن طرح سان، تاريخ جي اڀياس ۾ مدد ڪن ٿا ۽ ان طريقي کي عمرانيات وارو طريقو ٿو چئجي ۽ اهو ئي طريقو آهي، جيڪو تاريخ جي مفهوم سان گڏ 'همعصر تاريخ' جو فڪر به پيش ڪري ٿو.

ان ريت مذهبيت، ماديت ۽ همعصريت جا تي فڪر تاريخ جي ٽن خيالن کي پيش ڪن ٿا ۽ انهن سان هڪ جو تعلق حالات سان آهي، ٻئي جو تعلق واقعات جي جدليات سان آهي ۽ ٽئين جو تعلق خيالات سان يا احساسات سان. همعصريت Contemporarism جو تعلق هر دؤر سان آهي، جو هر ڪو دؤر پنهنجي ليکي همعصر دور ٿئي ٿو ۽ ماديت جو تعلق ڪنهن به هڪ دور سان بدل ڪونهي، جو ماديت جو فلسفو هڪ فلسفو آهي، جيڪو جدا قدرن جو پرچارڪ آهي، جيڪي رڳو اندروني طور تي متحرڪ ۽ متغير آهن؛ پر مذهب (Religion) ۽ مذهبيت (Religiosity) ۾ فرق آهي. مذهب احڪام الاهي جو نمونو آهي ۽ مذهبيت مذهب سان گڏ انهن خيالن (ideas) ۽ فڪر (thought) سان به تعلق رکي ٿي، جيڪي مذهبي قدرن جي پابندي ڪن ٿا. ان طرح مذهبيت الهيء استقلال جي نظرئي جي پابند به آهي، جنهن کي نه آهي ابتدا نه انتها ۽ جيڪو پنهنجي ليکي ئي قدرت ۽ طاقت جو سرچشمو آهي.

2- تاريخ ۽ تاريخيت

تاريخيت (Historicism) جو لفظ انهيء واقعاتي سلسلي لاء ڪم اچي ٿو، جنهن کي دؤرن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي. دؤرن جي تقسيم به عجيب نموني سان ٿي آهي. ڪنهن دؤر کي قديم، ته ڪنهن دؤر کي جديد سڏيو ويو آهي. دؤرن جي لاء پراڻو، وچون ۽ نئون جهڙا لفظ به ڪم آيا آهن. دؤرن جي لاء قبل تهذيب (Primitive) پٿر وارو، ٽامي ۽ پتل وارو-لوهه وارو، سجاڳيء وارو ۽ روشنيء وارو ۽ ٻيا اهڙا لفظ به ڪم آيا آهن. ڪتاب 'فرد ۽ تاريخ' جو مؤلف وري تاريخيت لاء پنج دؤر ٿو مقرر ڪري. پهرئين دور کي هو يوناني ۽ رومي تهذيب وارو دور ٿو سڏي، جيڪو 500 سال بعد مسيح تائين ٿو پهچي. ٻئي دور کي هو اونداهيء وارو دور ٿو سڏي، جنهن کي هو هڪ هزار سال جو عرصو ٿو ڏئي. ٽئين دور کي فرانس جي انقلاب تائين ٿو آڻي، چوٿين کي هو پهرين جنگ عظيم تائين ٿو آڻي ۽ آخري دور کي هو پهرين جنگ عظيم کان پوء وارو دور ٿو سمجهي ("History and Individuel" Raleigh).

خبر نٿي پوي، ته انهن دورن جي تقسيم جو محرڪ ڪهڙو نظريو آهي؟ توڙي جو پهرينءَ تقسيم جي لاء اسان کي معلوم آهي، ته ان جي محرڪ طور انساني تهذيب ۽ طور طريقي ڪانسواء وسيلن (Tools) جو تصور موجود رهيو آهي.

3- هڪڙو اهم نتيجو

سو هاڻي ڏسي سگهجي ٿو، ته تاريخ جي ڪنهن به نظرئي کي قبول ڪرڻ سان، اسان انساني معاملن جي ڪنهن نه ڪنهن رخ، يا سلسلي کي قبول ڪريون ٿا. ڪٿي تهذيب کي،

Gul Hayat Institute

ڪٿي عمرانيات ڪي، ڪٿي ماديت ڪي، ڪٿي مذهبيت ڪي، ته ڪٿي وسيلن يا حالتن ۽ واقعن کي قبول ڪرڻو ٿو پوي، جو انهن ڳالهين ڪانسواءِ، تاريخ جو ڪو به مقصد، منصب يا ڪردار سمجهه ۾ اچي نٿو سگهي ۽ اصل ۾ اهائي آها ڳالهه آهي، جنهن جي بنياد تي تاريخ ۽ شاعريءَ جو ڪو لاڳاپو قائم ڪري ٿو سگهجي. هن هيٺ اسان انهيءَ ڪري تاريخ ۽ شاعريءَ جي لاڳاپن تي سوچڻ جي ڪوشش ڪنداسون. هر سوال جو جواب اديب وٽ موجود ڪونه آهي؛ پر هر صورتحال کي سمجهائڻ جو ڪم اديب جو ڪم آهي ۽ هڪڙي صورتحال جي باري ۾، وضاحت اسان به پيش ڪري رهيا آهيون.

4. ٽائن بيءَ (Toynbee) جو تاريخي ڪردار

پروفيسر جي حيثيت ۾ ٽائن بيءَ 1955ع ۾ رٽائر ٿيو؛ پر هو آخري دم تائين سرگرم استاد ۽ محقق جي حيثيت ۾ ڪم ڪندو رهيو. هو بين الاقوامي حيثيت جو محقق هو ۽ لنڊن يونيورسٽيءَ ۾، بين الاقوامي تاريخ جي استاد جي حيثيت ۾ ڪم ڪندو رهيو هو. هو بين الاقوامي معاملن جي رايل انسٽيٽيوٽ جو ڊائريڪٽر به هو. هڪڙي طرف ڪان هو تاريخ اقوام جو تمام وڏو ناليرو هو، ته ٻئي طرف هو عالمن جي وچ ۾ تڪرار جو سبب به هو. هن جي لاءِ مشهور آهي ته هن جو ڪتاب "تاريخ جو مطالعو" (A study of History) ڇويهن تهذيبن جي تاريخ جو نچوڙ آهي. ٽائن بيءَ جي سڄي ڪم تي نظر وجهڻ جو ڪم، ڪو سولو ڪم نه آهي؛ البت ڪي اهم ڳالهيون، جن کي اسان ادب جي ميدان تي به ڪم آڻي سگهون ٿا، سي ڪي قدر معلوم ڪري ٿيون سگهجن؛ پر پوءِ به، ٽائن بيءَ جي تحقيق کي سنڌي زبان ۾ سمجهائڻ جو ڪم، ڪنهن نه ڪنهن محقق کي هٿ ۾ کڻڻ ٿي کپرجي.

ٽائن بيءَ جي اڳيان وڏو سوال اهو هو، ته قديم ۽ جديد سماجن جي وچ ۾ فرق ڪهڙو آهي ۽ سچ پچ، ته اسان جي ادب ۾ ان سوال جي اهميت کي ڪڏهن به درگذر ڪري نٿو سگهجي. ٽائن بيءَ جو خيال هو، ته اهو سوال ادارن جي موجودگي يا غير موجودگيءَ جو سوال نه آهي. ٽائن بي ٿو لکي: "آڳاٽن سماجن وٽ به ادارا ته هئا. هنن وٽ زراعت جي چئن فصلن جي بنياد تي قائم هڪ مذهب به هو، انهن وٽ ٽوٽميت هئي. انهن وٽ ذاتين مان شادي ڪرڻ جو ڪو نمونو هو، انهن وٽ تابو هو، انهن وٽ وڏ- نيائپ جي بنياد تي طبقا هئا- انهن وٽ جنس جي بنياد تي امتياز قائم هو... ۽ ظاهر آهي ته انهن ادارن مان ڪيتراڻي تهذيبن جي بنياد طور ڪم آيا آهن". (Challenge and Response)

ٽائن بيءَ جي ان فلسفي تي به اختلافي رحجان موجود آهن. عام طور تي، جو ٽائن بيءَ کي 'مذهبي تاريخيت' جي نالي ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي، ته ان جو هڪڙو سبب هنن لفظن ۾ به موجود آهي. ٽائن بي آڳاٽيءَ تهذيب کي 'غير طبقاتي' تهذيب مڃڻ کان انڪار ٿو ڪري ۽ الهيءَ نقطي وٽان ئي ٽائن بي تاريخ جي مادي تهذيب ۽ غير طبقاتي سماج جي

پوئلڳن کان جدا ٿي ٿو وڃي. پيءُ ڏر جو خيال اهو آهي، ته جنهن طبقاتي سوال تي ٿامسن بي لکي رهيو آهي، اهو ڪلچري (Cultural) سوال آهي ۽ نه تاريخي سوال. تاريخ انهن ڪلچري سوالن کي قبول ڪيو آهي؛ پر انهن سوالن جي ڪري، تاريخ جي، پنهنجي مادي ڪردار تي ڪو اثر ڪونه ٿو پوي ۽ اصل ۾ اهو ئي ڪردار آهي، جيڪو اندروني طور تي ارتقا پذير رهي ٿو ۽ ملڪيت ۾ ان جي مناسب تقسيم جي سوال تي پهچي ٿو ۽ اڳتي وڌي ٿو. ان فڪر جي هڪڙي سمجهاڻي جارجي پليخانوف جي تحريرن مان ملي ٿي، جيڪو تاريخ جي مادي نظريي جو وڏو ماهر هو.

مذهب، ٽوٽميت، شاديءَ جا رواج، لنڊ-وڏائپ جو سوال ۽ جنس جو بنياد، تاريخ جي مادي نظريي جي پوئلڳن وٽ تهذيبي ڳالهيون ته آهن؛ پر اهي تاريخ جي نوعيت ۽ ڪردار جي سوال تي، انهن ڳالهين کي ڪا اهميت ڪانه ٿا ڏين، جو انهن ڳالهين کي هو انسان ذات جي مختلف ڪلچرن جو جزو ٿا سمجهن ۽ انهن جو ڪردار هنن ماهرن جي نظر ۾ مقامي آهي ۽ نه ڪائناتي (Universal) ۽ انهيءَ ڪري، اهي ڳالهيون تاريخيت جي بحث ۾ شامل ڪونه ٿيون ٿين. خبر ناهي ته ڪيئن ٿامسن بي جي رتبي جو ماڻهو، انهن ڳالهين جي ڪري، غير طبقاتي پراڻي سماج جو ڪو وجود نٿو مڃي؛ ايتري قدر جو هو لکي ٿو: ”پورهئي جي ورڇ به پراڻي ۽ نئين سماج جي وچ ۾ فرق جو سبب ٿي نٿي سگهي.“ اڳتي چوي ٿو ته ”بادشاهه، جادوگر، لوهر ۽ مثلاً موراڻا (minstrels) سڀ ”ماهر“ (specialists) هئا. ان جاءِ تي معلوم هئڻ گهرجي، ته ’پراڻي سماج‘ (Primitive society) جي دؤر جي باري ۾، عالم ٿامسن بي تاريخ جي ڪنهن به دؤر جي نشان دهي ڪرڻ ڪانسواءِ ٿو لکي؛ ان ڪري غير طبقاتي سماج جي دور کي به، هن بادشاهن ۽ پادرين جو دور سمجهيو آهي؛ حالانڪ حقيقت هيءَ آهي، ته بادشاهت جو دور تاريخ جو هڪ مختلف دور آهي ۽ ان ۾ جادوگر، لوهر ۽ پادريءَ جي طبقاتي حيثيت پاڻ غير واضح هئي، جو هو سڀ بادشاهت جا طفيلي هئا. ان ڪري هنن ماڻهن کي، اهڙي دور ۾ ڪابه طبقاتي حيثيت حاصل نه هئڻ گهربي هئي؛ پر بهرحال ٿامسن بي وڏو عالم آهي.

پوئڪاريءَ يا (Primesis) جو فلسفو

ٿامسن بيءَ جي اڳيان پوئڪاري، سماجي زندگيءَ جو هڪ نوعياتي قسم (generic feature) آهي. هو چوي ٿو ”پوئڪاريءَ جو ڪردار opration اسان کي نون توڙي پراڻن سماجن ۾ ملي ٿو.“ ان ڪري ٿامسن بي پوئڪاريءَ يا ’اهل‘ يا نقل کي ئي پراڻي ۽ نئين سماج جي وچ ۾ فرق جو سبب سمجهي ٿو؛ پر اهو ان طرح، جو هو چوي ٿو، ته ”پراڻن سماجن ۾ پوئڪاري (imitation) کي اهڙو رخ (Direction) ڏنو ويو هو، جو اها پراڻن ماڻهن يا سماجن جي اهل ڪري رهي هئي ۽ مثل بزرگ هن جو ماڊل هئا، جن کي ڏسي ته نه سگهبو هو؛

۽ انهن کي محسوس ڪري سگهبو هو. ان دور ۾ موجود زندهه بزرگ (living elder) جي اڳيان، اهي ئي مثل بزرگ هئا، جيڪي زندهه ماڻهن جي مٿان پنهنجي وقار کي مڙهيندا رهندا هئا. "اهڙن سماجن ۾ جن ۾ پوئڪاريءَ جو رخ ماضيءَ ڏانهن هجي رواج، قانون ۽ سماج غير متحرڪ static ٿي رهندا". پر اهڙن سماجن ۾ جن ۾ املڪاري يا پوئڪاريءَ جو رخ انهن تخليقي شخصيتن ڏانهن هجي، جيڪي "پيش رو" (pioneers) هجن، تهذيبي عمل ۾ سرگرم رهي ٿي. اهڙيءَ حالت ۾ 'رواج' ٽٽل ٿو رهي ۽ سماج متحرڪ (dynamic) ٿو رهي ۽ 'تبديل ۽ اوسر' جي هڪ طريقي تي گامزن ٿو رهي. (ان جاءِ تي ٽائن بيءَ والٽر بيگ هاٽ (Walter Baghot) جو حوالو ڏنو آهي ۽ سندس ڪتاب 'سياست ۽ طبعيات' مان استفادو ڪيو اٿس)(1).

ٽائن بيءَ جي ان خيال کي سندس سڄي فلسفي ۾ تمام وڏو مقام حاصل آهي، جو هن پنهنجي خيال ۾ تاريخ جي انهيءَ ڪردار کي سمجهايو آهي، جيڪو پراڻن ۽ اون سماجن جي نه رڳو اوعيت کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿو، پر انهن جي وچ ۾ فرق کي ظاهر ڪري ٿو. ان فلسفي جي اهميت وڌيڪ تڏهن ٿي ظاهر ٿي سگهي، جڏهن تاريخ جي مادي نظريي کي به ان سان گڏ سمجهايو وڃي، ته جيئن ٻنهي جي بنيادي فرق ۽ اوعيت جي باري ۾ ڪو فيصلو ڪري سگهجي؛ پر هي ڪم اڃ ڪري نٿو سگهان، جو منهنجو موضوع هروڀرو اهتري تفتيش کي ضروري طور تي اختيار ڪرڻ جي ڪري، وڌيڪ صاف ٿي نه سگهندو.

پر ظاهر آهي ته ٽائن بيءَ مغرب کي اهڙي وقت تاريخ جو هڪ فلسفو ڏنو، جنهن وقت مغرب وٽ تاريخ جو ڪو فلسفو موجود نه هو ۽ تاريخ جي مادي نظريي جو جواب مغرب ڏئي نه ٿي سگهيو. انهيءَ ڪري انگلينڊ توڙي آمريڪا ۾ ٽائن بيءَ جو وڏو قدر ڪيو ويو؛ پر ٻئي طرف تاريخ جي فلسفي جي بانيءَ ابن خلدون جي شهرت ۽ مرتبت کي وڌيڪ ڌڪ لڳو. ابن خلدون ٽائن بيءَ کان اڳ ۾، مغرب ۾ تمام گهڻو مقبول هو، جو ان وقت مغرب کي ابن خلدون جي نظرين ۾ ڇوٽڪاري جو رستو ڏسڻ ۾ آيو هو. پاڻ ٽائن بيءَ ابن خلدون جي فلسفي کي، پنهنجي سڄي فڪر جو بنياد بڻايو آهي، جو ڪائنس اڳ ۾ فقط اهو ئي هڪ عالم هو، جيڪو مغرب جي نظرياتي مونجهاري جو جواب ڏئي ٿي سگهيو. بروبر ٽائن بي جي پهن تهذيبن جو اپياس ڪيو، پر ٽائن بي پوءِ به جهازن تي سوار هو. ساڳيو اپياس جڏهن ابن خلدون ڪري رهيو هو، تڏهن هو خچرن، اٺن ۽ گهوڙن جي پٺيءَ تي سوار هو؛ رڻن پٽن ۾ ڀٽڪي رهيو هو؛ ڪيس پاڻ کي زنده رکڻ لاءِ ڪيترن ئي ملڪن جي سياست کي سمجهڻو پيو هو ۽ هن السانذات جي ڪيترن ئي تهذيبي سوالن جو جواب ان وقت ڏنو، جنهن وقت هن کي رڳو سمهڻ جي جڳهه به گهوڙي جي پٺيءَ کان سواءِ ٻي ڪا ملي نه ٿي سگهي.

(1) بيگ هاٽ اڻويهينءَ صديءَ جو انگريز ـ ماهر اقتصاديات ۽ صحافي هو.

Gul Hayat Institute

چاڪاڻ تہ ابن خلدون، هيٺين ڪلاس جو هڪ ماڻهو هو، هو يونيورسٽين جو پروردہ نہ هو ۽ هو مشرق جي ذهن جو پرچارڪ هو ۽ هو مغرب جو نمايندو عالم نہ ٿي سگهيو. ٽئائن بي ۽ هن جي پيروڪي مغرب ۾ وڏو مقام ملڻو ٿي هو: پر ٽئائن بي ۽ پنهنجي انهيءَ مقام تي ويهي، مغرب جي اقتصادي نظام جو ڪو معقول جواز پيش ڪيو بہ آهي يا نہ؟ اهو سوال ٻيو سوال آهي ۽ انهيءَ سوال جي معقول جواب لاءِ، اڳ ۾ تاريخ جي مادي نظرئي جو اڀياس ڪرڻو پوندو: پر اها ڳالهہ ٺيڪ آهي، تہ مغرب جي ڪڙي مونجهاري کي حل ڪرڻ لاءِ، عالم ٽئائن بي، پنهنجي ڊگهيءَ عمر جو تمام وڏو عرصو پورهيو ڪندو رهيو ۽ يورپ کي رڳو انهيءَ ڪري بہ ٽئائن بيءَ جو احسانمند رهڻ گهرجي.

بهرحال هڪ نقاد جي لاءِ، تاريخ جي اڀياس جي جيڪا اهميت آهي، انهيءَ تي بحث ڪرڻ ڪانسواءِ بہ، ايترو تہ مڃي سگهجي ٿو، تہ ادب جو مؤرخ ۽ نقاد، تاريخ جي فلسفي جي پوريءَ ڄاڻ ڪانسواءِ، ادب سان انصاف ڪري نٿو سگهي، جو ادب جي تنقيد جو هرڪو نظريو، تاريخ جي ڪنهن نہ ڪنهن نظرئي جو محتاج ٿئي ٿو ۽ نظرياتي خيال ڪان، هڪ نمائينده تنقيد نگار آهو ٿي آهي، جيڪو تاريخ جي هڪ مخصوص نظرئي جي تحت ادب جي تنقيد لکي ٿو. ان ڳالهہ کي سمجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو، تہ شاعري تاريخ کان الڳ رهي، پاڻ کي مؤثر ۽ متحرڪ رکي نٿي سگهي. جهڙيءَ ريت تاريخ قومن، تهذيبن، سياستن، رواجن، طبقن، عمراني ۽ طبعي حالتن، عدل ۽ انصاف جي معيارن ۽ ٻين اهڙن ماعرن سان تعلق رکي ٿي، تهڙيءَ ريت شاعريءَ جا موضوع بہ اهي ئي آهن. اهو ئي نڪتو آهي، جنهن جي بنياد تي مون هن مضمون جي پنجين ڀاڱي ۾، اڳ ۾ ئي اهو لکيو آهي، تہ (اياز ۽ امداد جي لالن سان) شاعري يا عظيم شاعري، ڪردارن جي مدد سان ڪٿي تي وڃي ۽ ان ۾ ڪنهن نہ ڪنهن دؤر جي گجهاندر (Myth) کي اڀيان رکيو ٿو وڃي. مون پاڻ ان باري ۾ جيڪي مثال ڏنا آهن، انهن ۾ مون شاهہ لطيف جي دور جي گجهاندر کي اڀيان رکيو هو: پر گجهاندر هر دور ۾ هوندو آهي ۽ اڄوڪو گجهاندر (جيئن مون عرض ڪيو هو)، اسان جي انهن شاعرن اڀيان رکيو آهي، جيڪي همعصر تاريخ جي حالتن جي بنياد تي شعر جوڙين ٿا. خبر نٿي پوي، تہ منهنجي ان خيال کي سنڌ يونيورسٽيءَ جي تخليقي ادب جي شعبي ۾ ڪيترو وقت ڏکل پوڪ جو موضوع بڻايو ويندو! پر سان شاعري ۽ تاريخ جي لاڳاپي تي، اڃا ڪجهہ هن ئي مضمون ۾ لکندو هلندس.

ادبي تنقيد ۾ هاڻ ۽ عام طور تي بہ طبعيات، مابعدالطبعيات، تبديل، عمل، چئلينج ۽ ردِعمل (challenge and response)، ڪلچر، تهذيب، ارتقائي عمل، خدا جي تصور، مادي ۽ ان جي تحريڪن - سڀني ڳالهين جو خيال ۽ لحاظ رکڻو ٿو پوي ۽ مان توهان کي پڪ ٿو ڏيان، تہ انهن ڳالهين جي لحاظ رکڻ جو مطلب اهو نہ آهي، تہ اسان "ڳالهہ کي ڳالهوڙو ڪري پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيون."

بهرحال انهن ڳالهين مان، ڪيترين ئي ڳالهين اهڙيون آهن، جيڪي تاريخ جي علم جي ماهرن جي اڳيان به آيون آهن. مثال طور ابن خلدون، بادشاهن، فوجن ۽ انهن جي حرڪتن ۽ ضرورتن، عدل ۽ انصاف جي اهميتن ۽ زمين جي مٿاچري جي حالتن کي خيال ۾ رکيو هو ۽ ٽئائن بيء چئلينج ۽ ردِعمل (response)، تخليقي عمل (creativity)، ٽڪراءُ (encounter) ۽ خدا جي انهيء تصور کي خيال ۾ رکيو هو، جنهن کي انساني مثبت ڪردار (human protogonist) چيو ٿو وڃي. ٽئائن بيء ٽڪراء جي عمل کي، هڪ ثنويت (duality) مڃيو آهي ۽ هن عالم اهو تصور چين جي قديم دانش مان ورتو آهي، جنهن ۾ تخليق کي يين (yin) ۽ يانگ (yang) جي ٻن عملن جو نتيجو سمجهيو ويندو هو. پاڻ ٽئائن بيء لکيو آهي "اسان ڏسي ورتو آهي، ته تخليق هڪڙي ٽڪراء جي اپت آهي ۽ عمل ارتقائي (genesis) يا عمل تناسل هڪڙي عمل ۽ ردِعمل جو نتيجو آهي ۽ اسان کي حيرت ڪڏهن به نه لڳندي، جيڪڏهن اسان تهذيبن جي ان پيداواري عمل ۾ هڪڙي ۽ ساڳئي ئي نسل کي هڪڙي نقطي تي فائد پهند ۽ پڻ نقطي تي غير متحرڪ ڏسنداسون."

ڏسي سگهجي ٿو ته عمل ۽ ردِعمل (thesis and antithesis) جو هي ارتقائي سلسلو، نوعيت جي خيال کان، تاريخ جي مادي نظرئي جي نوعيت کان گهڻو مختلف نه آهي ۽ اختلاف آهي، ته به رڳو فروعي آهي، يا جي اصولي آهي، ته به فروعات جي حد تائين آهي؛ پر پوءِ به ٽئائن بيء جي نظرئي جي مغربي تشريح اها آهي، ته اهو تاريخ جي مادي نظرئي جي مقابل هڪ نظريو آهي. انهن خيالن کي اڃا به وڌيڪ سمجهڻ جي لاء، اسين ٽئائن بيء جي هڪ ٻي اهم تحرير ترجمو ڪري هن هيٺ آڻيان ٿو: "انساني مثبت ڪردار جي مشڪلات جي پهرين منزل اها آهي، جنهن ۾ هو اونداهيء کان روشنيء ڏانهن ۽ سڪوت کان تحريڪ ڏانهن سفر ڪري رهيو آهي، يعني هو 'ين کان يانگ' ڏانهن هلي رهيو آهي. هي سفر هڪ عمل تحرڪ (dynamic act) جهڙو آهي، جيڪو عمل خدا جي مخلوق 'دشمن' (adversory) جي پيدا ڪيل حالتن جي نتيجي ۾ اختيار ڪري ٿو. اهو 'دشمن' ئي آهي جيڪو پاڻ خدا کي پنهنجي تخليقي عمل کي جاري رکڻ جو موقعو پيدا ڪري ٿو (which enables God Himself to resume His creativity).(1) پر ان سفر تي خرچ به اچي ٿو ۽ اهو خرچ خدا نه؛ پر خدا جو بندو انسان مزارع (sower) برداشت ڪري ٿو، جيڪو انهيء سفر جي قيمت ڏئي ٿو. آخر تڪليفن جي هڪ سلسلي کان پوءِ، اهو مظلوم (sufferer) اسان جو رهبر (pioneer) بڻجي ٿو، ان طرح انساني مثبت ڪردار يا 'دوست' هن الاهي ناٽڪ ۾ ٻن قسمن جو ڪم ٿو ڪري: هڪ ته هو اهڙيون حالتون پيدا ٿو ڪري، جن ۾ خدا تعاليٰ پنهنجي مخلوق جي حيثيت ۾ تبديل ٿو آڻي، يا ان جي صورتحال کي تبديل ٿو ڪري؛ ٻيو ته هو پاڻ جهڙي ٻيء مخلوق يعني پنهنجي سماج جي رهبريء لاء هڪ راهه هموار ٿو ڪري."

(1) "دوست" ۽ "دشمن" جو تصور ٽئائن بيء جي ٽڪراء جي تصور کي اپارڻ لاء ڏنو آهي.

Gul Hayat Institute

هيءَ تحرير ٽنائن بيءَ جي آهي. مغرب هيءَ تحرير وڏي غور سان پڙهي آهي ۽ يورپ انهيءَ ڳالهه تي اطمينان جو اظهار ٿو ڪري، ته موجوده حالتن ۾ (يعني 1917ع جي روسي انقلاب کان پوءِ)، جڏهن يورپ جي پوري دنيا، سخت خطري جي حالتن ۾ مبتلا آهي، ان تحرير تي اڪتفا ڪرڻ کان سواءِ، ٻيو ڪو چارو ڪونهي: ۽ مان نٿو چئي سگهان، ته مشرق ان تحرير جي باري ۾ ڪهڙو رايو ٿو رکي (1).

ٽنائن بي ٿو لکي "جيستائين 'دوست' جي ڪردار جو تعلق آهي، ان جو بنيادي نقطو تڪليف آهي يا درد ۽ دک آهي ۽ اهوئي نقطو، هر ناٽڪ مان پڌرو آهي. لاٽڪ جو ڪردار حضرت عيسيٰ هجي يا حضرت يعقوب يا ڪٿي ان جا ڪردار، حضرت آدم ۽ بيبي حوا هجن، ڳالهه اهائي آهي."

"آدم جو بهشت مان ٽڙجڻ ۽ هڪ دشمن صورتحال ۾ داخل ٿيڻ، جنهن صورتحال ۾ عورت کي درد ۽ دک جي حالتن ۾ ٻار پيدا ڪرڻ آهن ۽ مرد کي منهن تي ٻگهر آڻي، پوءِ گراهه وات ۾ وجهڻو آهي، سو هڪ اهڙو ناٽرو آهي، جنهن ۾ 'دشمن' (Serpent) هڪ چئلينج پيدا ڪيو آهي ۽ 'دوست' کي ان جو جواب ڏيڻو آهي. حضرت آدم ۽ بيبي حوا، جيڪو همبستريءَ جو عمل ادا ڪيو آهي، جيڪو دشمن جي چئلينج جي جواب ۾ آهي، سو سماجي تخليق جو هڪ عمل آهي. هن عمل جي نتيجي ۾ ٻه ٻار پيدا ٿيا آهن، ٻئي پٽ آهن ۽ جيڪي ٻن (Nascent) تهذيبن جا نمائندا بڻجن ٿا. هابيل ڌنار ٿو بڻجي ۽ قابيل هاري ٿو بڻجي، جيڪو زمين کيڙي ٿو." اهي آهن اهي لفظ، جن ۾ ٽنائن بي پنهنجي چئلينج ۽ ردعمل (Challenge and response) وارو نظريو ڏنو آهي ۽ ڏيکاريو اٿس، ته خدا جو تخليقي عمل ٻه 'دوست' ۽ 'دشمن' جي ٽڪراءَ جو نتيجو آهي. رهيو سوال ته اڄوڪو انسان انهيءَ ٽڪراءَ جي سزا ڇو ڀوڳي رهيو آهي؟ ته انهيءَ باري ۾ منهنجو خيال آهي، ته انهيءَ سوال جو جواب فقط ڪو شاعرئي ڏئي ٿو سگهي، البت تاريخ جو مادي نظريو انهيءَ نڪتي تي وضاحت سان ٻڌائي ٿو ته اڄوڪي انسان لاءِ ضروري آهي، ته اهو پيداوار ۽ ان جي تقسيم جي سوال تي فطرت جو قانون اختيار ڪري ۽ اها ڳالهه قبول ڪري. انساني معاملا سڀ پيداوار جي وسيلن سان ٻدل آهن (۽ ٽنائن بي ٻه ٻهرين تهذيبن جي لاءِ اهائي ڳالهه ٿو چوي).

بهرحال شاعري توڙي ادب جو اصل موضوع تاريخ ڪي ني مجهو پوندو، پوءِ اها تاريخ ابن خلدون لکي، يا ٽنائن بي، پلوتارڪ لکي، يا هيرو ڊوٽس، گبن لکي يا ايلس ورٿ، يا ٻنهين مارڪس، اينجلس يا ڪو جارجي پليخانوف لکي.

5- تاريخ ۽ شاعري

هيستائين پهچڻ کان پوءِ ٻس، آءٌ نٿو سمجهان، ته مون تاريخ جي سچي سوال سان ڪو انصاف ڪيو آهي، توڙي جو مون پڙهندڙن کي پريشان ڪرڻ جي پوري پوري ڪوشش ڪئي آهي:

(1) اميد ته سنڌ ۾ ڪي ڪوئي ڪو صاحب ان تحرير جي باري ڪول ڪو رايو ظاهر ڪندو.

پر چاڪاڻ تہ مون کھريو ٿي تہ اَوَهان توهان کي ياد ڏياريان، تہ بي عمل سياست (politics without change) جيان، بي عمل ۽ سڪوت پذير شاعريءَ جو بہ ڪو وجود آهي. منهنجي لاءِ اهو ضروري هو، تہ اَوَهان تاريخ ۽ علم تاريخ جي باري ۾، ڪن لاڳاپو رکندڙ ڳالهين ڏانهن پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪايان. اسان جي انظرئي پٽاندر، شاعريءَ جو مقصود تبديل ۽ سماجي تبديل آهي ۽ تبديل ۽ سماجي تبديل جو اصل سوال تاريخ جو سوال آهي، ان ڪري علم تاريخ کان لاواقفيت جي بنياد تي شاعري ڪرڻ عبث ڪوشش آهي، جنهن جي سفارش جيڪر اَوَهان ڪڏهن بہ نہ ڪريان. بي ڳالهہ جا هاڻي سمجھہ ۾ اچي ٿي، سا اها آهي، تہ تاريخ جي بنياد تي شاعري ڪرڻ سان، شاعر جي تخليق جو ميدان (scope-canvas) وڏو ۽ ويڪرو ٿو ٿئي، جو تاريخ ان کي گوناگون موضوع ڏئي ٿي. ٽڪراءُ هجي يا چئلينج، عمل هجي يا ردِعمل، مت هجي يا داستان، قدر هجي يا غيرافادي (valueless) صورتحال، تهذيب هجي يا ڪلچر، درد دک هجي يا جنسي تعلقات هجن، مذهب هجي يا وجود باري تعاليٰ هجي، طبعي حالتون هجن يا بعدالطبعياتي حقيقتون، مادي حالتون هجن يا تغير پذيري (dynamics) هجي، سڪوت هجي يا پورهيو هجي، ڪمال هجي يا زوال هجي، ظلم هجي يا استحصال هجي، عورت هجي يا ان جو حسن هجي(1)، فڪر هجي، فلسفو هجي، سياست هجي، سماجيات هجي، ڪجھہ بہ هجي، آهو شاعر جو موضوع آهي ۽ اهوئي تاريخ جو موضوع آهي. سو تاريخ جي بنياد تي شاعري ڪرڻ جو مطلب آهي، انهيءَ فڪري بنياد تي شاعري ڪرڻ، جنهنجو مقصود تبديل ۽ تعمير آهي.

پر افسوس جو ڳالهہ رڳو ايتري نہ آهي. سڄيءَ ڳالهہ جي هيءَ رڳو هڪڙي جهلڪ آهي. اَوَهان پڙهندڙن کان معافي ٿو گهران، جو مون سڄيءَ ڳالهہ ڪرڻ لاءِ، همعصر تاريخ جي باري ۾ رڳو ڪي اشارا ڏنا آهن. همعصر تاريخ اسان جي شاعر جي دور جي تاريخ بہ آهي ۽ تاريخ بہ آهي. ان ڪري ان سوال تي بہ (مجبوري آهي) ٿورو ويچار ڪندا هلنداسون.

6- تاريخ ۽ همعصر تاريخ

اِها ڳالهہ سچي آهي، تہ همعصر تاريخ جو لفظ، عام طور تي انهيءَ تاريخ جي لاءِ ڪم آندو ويندو آهي، جنهن تاريخ کي ڪنهن بہ هڪ خاص دور جي حالتن سان واسطو هوندو آهي. مثال طور روم جي زوال جي تاريخ، ان زوال جي دور جي تاريخ آهي، جنهن ۾ سلطنت روم زوال پذير هئي، يا زوال ڏانهن مائل هئي ۽ پاڪستان جي وجود جي همعصر تاريخ اها آهي، جنهن ۾ پاڪستان جي لاءِ جدوجهد ٿي رهي هئي ۽ پاڪستان وجود ۾ اچي رهيو آهي. همعصر جو لفظ ان طرح هر دور سان لاڳو ڪري ٿو سگھجي ۽ ان طرح همعصر جو لفظ، اسانيءَ سان تاريخ جي ابتدائي دورن کان وٺي، ان جي وچڙائيءَ وارن دورن سان لاڳو ڪري ٿو سگھجي؛ پر ان جو مطلب اهو نہ آهي، تہ همعصر تاريخ جو لفظ

---

(1) حسن اسم جي فعلي صورتن واري نظم تي مان ٿورو اڳتي لکان ٿو- هي نظم الور پيرزادي جو آهي.

تاريخ جي سلسلي يا ان جي اوسر يا ان جي وڌندڙ تبديل جي تصور جي برخلاف ڪو تصور آهي. ڇو ته همعصر جو لفظ، رڳو تاريخ جي ارتقا جي خيال کان ئي ڪم آڻي ٿو سگهجي. ان ڪري ادب يا تاريخ ۾، اهو لفظ تاريخ جي هڪ رخ جي رفتار جي هڪ منزل مڪمل ٿو ڪري.

ان ڪري ڪالنگ ووڊ (R. C. Calling wood) صاحب جو خيال آهي، ته ”تاريخ انهن عملن جي علم (science) کي ٿو چئجي، جيڪي ماضيءَ ۾ اختيار ڪيا ويا هئا.“ (History is the science of 'resgestae')، ان پس منظر ۾ ڏاڍو عجيب ٿو لڳي؛ پر هو پاڻ به مڃي ٿو، ته هن جو اهو خيال، اختلافي مسئلا پيدا ڪرڻ جهڙو آهي. هو لکي ٿو ”توڙي جو اهو جواب، هر قسم جا وڏيڪ سوال پيدا ڪري ٿو، جن مان ڪيترا ئي اهڙا آهن، جن تي اختلاف آهي“. آءٌ پاڻ ٿو، اهو جواب به قابل قبول ٿي ٿو سگهي، البت اسان کي لفظ ’ماضيءَ‘ جي باري ۾ ڪو واضح تصور اختيار ڪرڻو پوندو ۽ برابر تاريخ انهيءَ واقعي يا حقيقت يا قدر جو ذڪر ته لئي ڪري سگهي، جيڪو مستقبل ۾ وجود ۾ اچڻو آهي؛ پر هن حال ۾ انهيءَ کان انڪار ڪرڻ به ممڪن نه آهي، ته ’حال‘ جو لفظ به هڪ دور کان وٺي هڪ گهڙيءَ تائين استعمال ڪري ٿو سگهجي. ان طرح ڪنهن به هڪ لمحي تي بيهي، اهو لڙو چئي سگهجي، ته اهو واقعو ماضيءَ سان تعلق رکي ٿو. هڪڙي هڪڙي لمحي ۽ ساعت جي به ڪا تاريخ ٿئي ٿي؛ پر اها تاريخ يا مائيڪرو هسٽري (Micro History)، اسان مان نه ڪنهن پڙهي آهي، نه ڪو پڙهي سگهي ٿو؛ ان ڪري ان جو علم ۽ فن به اسان تائين ڪونه آيو آهي، توڙي جو تجربيگاهن ۾، فطرت جي ڪيترن ئي عملن ۽ شين جي ڪارڪردگيءَ جو حساب ڪتاب، هاڻي سيڪنڊن جي به ڪن پتين ۾ رکيو ٿو وڃي. جنهن تاريخ جي باري ۾ ڪو اديب يا تاريخ دان يا تاريخ نويس هاڻي سوچي ٿو، سا دورن، زمانن يا انقلابن يا تحريڪن جي تاريخ آهي ۽ اها تاريخ ضروري نه آهي، ته ماضيءَ سان تعلق رکندي هجي.
ان ڪري جناب ڪالنگ ووڊ صاحب جي استدلال جي ڪمزوريءَ کي دور ڪرڻ لاءِ اسان وٽ طريقو رڳو اهو آهي، ته اسان ڏسون ته هڪ دور يا عمر حال ۽ ان کان اڳ وارو ڪيترو زمانو والاريو آهي؟ ان طرح ’عصر‘ جي لفظ ۾ حال به شامل ٿئي ٿو ۽ ان طرح همعصر تاريخ جو هڪڙو تصور قائم ڪري ٿو سگهجي ۽ اهو ئي تصور آهي، جنهن جي ڳالهه اسان هت ڪري رهيا آهيون.

عظيم هيروڊوٽس (1)- ان طرح تاريخ جو يونان وارو تصور، ته تاريخ ڇنڊڇاڻ ٿي ٿو تپاس- ڳولا يا جاچ کي (جيئن يوناني لفظ هسٽريءَ جو مفهوم ڏو لکري)، بلڪل سادو ۽ سهڻو

(1) هيروڊوٽس جي ڪتاب ’تاريخ‘ کي جارج رالنسن (George Rawlinson) ترجمو ڪيو آهي. جيڪو ايوري مَن (Everyman) وارن شايع ڪيو آهي. پاڻ هيروڊوٽس جنهن کي سائسرو (Cicero) ’تاريخ جو ابو‘ ڪري ڪوٺيو آهي، سو حضرت عيسيٰ کان 484 کن سال اڳ ڄائو هو ۽ ابن خلدون جيان ملڪن جو سير ڪيو هئائين. سندس ڪتاب جي ڪن حصن ۾ عام ماڻهوءَ بابت پهرين ۽ مستند معلومات ملي ٿي.

تصور آهي؛ جو ان طرح همعصر تاريخ جي تصور کي وڏيڪ هٿي ٿي ملي. جڏهن تاريخ جو مطلب آهي تپاس يا جاچ (Investigation or Inquiry)، تڏهن همعصر تاريخ جو مطلب آهي ڪنهن به هڪ دور يا 'دور جديد' (پوءِ اهو جيڪو به مقرر ڪيو وڃي) جو هڪ ڳوڙهو ۽ ڏاهپ وارو اڀياس، جنهن مان ڪي عام ۽ قبول ڪرڻ جهڙا قاعدا جوڙي سگهجن. ان ريت همعصر تاريخ به تاريخ جيان هڪ علم آهي، جيڪو ڪنهن به مقرر ڪيل دور جي تاريخ ڏئي ٿو. تاريخ جو اهو تصور، هيروڊوٽس (Herodotus) ڏنو هو، ان ڪري هن کي تاريخ جو ابو ڪوٺيو ويو آهي، توڙي جو تاريخ جي علم جو جهنڊو ابن خلدون جي هٿ ۾ آهي.

همعصر تاريخ جي باري ۾ نظرياتي بحث ڪو ٿيو آهي يا نه؟ تنهن جي مون کي خبر نه آهي؛ پر پاڻ هيروڊوٽس جا تاريخ لکي آهي، سا بلاشڪ همعصر تاريخ آهي. هيروڊوٽس جي فلسفي جي اهميت ۾ ٽي ڳالهيون شامل آهن: (1) هن تاريخ کي تپاس سمجهي، ان کي سائنسي فڪر سان مانوس ڪيو. (2) هن پنهنجي دور جي ڳجهاندڙن، ۽ مها ڪهاڻين يا مثالي ڪهاڻين کي ڇڏي، پنهنجي فڪر ۾ عام انسان جي مسئلن جو ذڪر ڪيو ۽ تاريخ کي انساني ۽ حقيقي مسئلن سان روشناس ڪرايو. (3) هن تاريخ کي عقل ۽ دليل جو بنياد فراهم ڪيو ۽ اهو پڌرايائين، ته شاهدي ڪيئن هٿ ڪجي ۽ ان جي ڇنڊڇاڻ ۽ تپاس ڪيئن ڪجي. ان حالت ۾ شاهدي (evidence) ۽ ان جي تشريح (Interpretation) جو تصور به اسان کي هيروڊوٽس وٽان مليو آهي، جنهن ۾ تاريخ کي عصر جي حالتن ۾ لکيو ويو آهي ۽ عام انساني معيارن حالتن سان دلچسپيءَ جو اظهار ڪيو ويو آهي. ڪالنگ ووڊ صاحب جو خيال به اهو ئي آهي. هيروڊوٽس جي اصولن تي لکڻ وارو پهريون تاريخ نويس، شايد ٿيوسيڊائيڊس (Thucydides) هو، جنهن هيروڊوٽس جي اصولن جي تحت لکيو. هن جو ڪتاب، جيڪو هن پيلوپونيشن جنگ (Peloponnesion war) تي لکيو، اهو واقعن جي تاريخ تي تمام اڳوٽو ڪتاب آهي.

هيروڊوٽس جي روايتن تي، پاڻ ابن خلدون به لکيو آهي؛ پر هن جي عظمت، علم تاريخ جي ڪري آهي. باقي پلوٽارچ، گبن، والٽيئر، گورڪي ۽ روميلو جهڙن عالمن، همعصر تاريخ جي فڪر ۾ لکيو آهي ۽ هنن، جنهن به دور تي لکيو آهي، تنهن کي دوام بخشي ڇڏيو اٿن، توڙي جو پلوٽارچ راوي هو ۽ "درباري" قسم جي تاريخ لکڻ لاءِ سوانح نگاريءَ کي اختيار ڪيو اٿس.

9- تاريخ، همعصر تاريخ ۽ شاعري

ان سوال تي لکڻ سان، اسان شايد سڄي مضمون جي اهم حصي تي پهچي ويا آهيون. اهوئي سبب آهي، جو اڳ پڙهندڙن جو ڌيان اڳ ۾ آيل صفحن ڏانهن ڇڪائي رهيو آهيان. ان کان اڳ اسان تاريخ ۽ همعصر تاريخ جا ڪي نهايت ئي اهم سوال بحث هيٺ آندا آهن ۽ ان هيٺ، اسان انهن جي هڪ وڇور ڏئي رهيا آهيون، ته جيئن اطمينان سان اڳتي وڌي سگهون. اسان ڏٺو آهي ته:

(1) تاريخ ۽ تهذيبن جي سوالن سان تعلق رکي ٿي.

(2) آها ڪلچرن ۽ دورن جي ماهرن تي آڌار رکي ٿي.

(3) ان جو وڏو حصو فڪر ۽ فلسفي سان ڀرپور آهي.

(4) ان ۾ سائنسي سوچ جو بنياد تمام اڳاٽو ئي رکيو ويو هو.

(5) ٽئائن بيءَ جي حالت ۾، علم تاريخ هڪ تهذيب جي جواز جو سبب بڻيو آهي.

(6) ٽڪراءُ (duality) يا جنهن کي ڊاڪٽر وزير آغا 'ثنويت' ڪري سڏيو آهي، تنهن تاريخ جي سچي ڪردار ۾ وڏو ڪم ڪيو آهي.

(7) تاريخ ۾ وڏي ۾ وڏو ڪردار خدا نه، پر مثبت انساني ڪردار (human protagonist) آهي ۽ ان جو ٽڪراءُ، جنهن ڪردار سان ٿيندو رهيو آهي، اهو 'دشمن' (منفي انساني ڪردار) جو ڪردار آهي. (سپر مئن ۽ شاهين جا يا مرد مؤمن جا مثال موجود آهن).

(8) هاڻ ٽئائن بيءَ جي فڪر ۾ به، پورهئي جي بنياد تي هڪ طبقي جي قائم ٿيڻ جو جواز موجود آهي.

(9) انسان جي اخلاقيات جا گهڻائي سوال تاريخ ۽ علم تاريخ جا سوال آهن.

(10) تاريخ رڳو ماضيءَ سان نه، پر ماضي قريب، حال ۽ مستقبل قريب سان به تعلق رکي ٿي، جنهن حالت ۾ ان کي همعصر تاريخ سڏي ٿو سگهجي.

(11) همعصر تاريخ ڳجهاندرن جي بنياد تي قدرن، حقيقتن جي بنياد تي شاهديون، اصولن جي بنياد تي اخلاقيات ۽ واقعن جي بنياد تي تحريڪن جو اپياس ڏئي ٿي.

(12) تاريخ رڳو فن ۽ روايت جي بنياد تي ٽڪي نه ٿي، اها ته انسان جي عام رواجي نجي، جماعتي، تحريڪي، واقعاتي، جذباتي، عقلي، سماجياتي ۽ عمراني حالتن جي وڏي زور هيٺ قابو آهي، ان ڪري ان جو ڪردار، انساني وسيلن ۽ فطرت جي ذريعن جي باهمي لاڳاپي ڪانسواءِ سمجهه ۾ اچي نٿو سگهي.

(13) تاريخ سان انصاف ڪرڻ جو مطلب آهي، انسان جو انسان سان انصاف ڪرڻ. تاريخ جي اڀياس جو مطلب آهي، انسان ۽ ان جي ٻوس ۽ خشڪ، توڙي جذباتي ۽ نفسياتي زندگيءَ جو اڀياس ڪرڻ ۽ تاريخ جي بنياد تي شاعري ڪرڻ جو مطلب آهي اهڃاڻن، ڪردارن، ڳجهاندرن، واقعن، حقيقتن، روحن ۽ جذبن جي بنياد تي شاعري ڪرڻ، پر همعصر تاريخ جي بنياد تي شاعري ڪرڻ جو مطلب آهي "خوشبو" ۽ "بدبو" جي انهي ٽڪراءَ جو اڀياس ڪرڻ، جيڪو سوڙهين گهٽين کان وٺي گلبرگن ۽ انٽرڪانٽيننٽلن يا ميٽروپولن تائين شاعر جي رستي تي، پنهنجي ان جي اکين جي اڳيان موجود آهي. (هر دور ۾ ۽ هر جاءِ تي).

(15) تاريخ جي ازلي ۽ ابدي ڪردار جي بنياد تي شاعريءَ جو مطلب آهي، همعصر تاريخ جي انهيءَ ڪردار کي سمجهي بيان ڪرڻ، جيڪو تبديل جي انيڪ رخن ۽ لاڙن سميت، شاعر جي لاءِ راتين جي ننڊ حرام ڪري رهيو آهي ۽ اديب کي هر ساعت ڇهندي پيو...

جاڳائي ٿو ڇڏي، ته جيئن درد ۽ دک جو اهو اڻ کٽ سلسلو، پنهنجي سچي آب و تاب سان قائم رهي، جيڪو سماجي تبديل جي سوال تي 'دشمن' يا 'دوست' پنهنجي مان ڪو به هڪ ڪردار ادا ڪري ٿو سگهي.

سو آءٌ توهان کي همعصر تاريخ ۽ تاريخ ۽ شاعريءَ جي سوالن تي ڪافي 'پريشان ڪري ٿو سگهان'; پر مان چاهيان ٿو، ته اسان جا آهي اديب، جيڪي 'مهراڻ' جي هن پرچي کي پڙهڻ جي تيارين ۾، ٻئي پرچي جي اچڻ تائين لڳا رهندا، سي ٿورو ساهه پٽين. ڪي نفس نفيس، چانهه جي پياليءَ کي هٿ ۾ جهلڻ سان، ايذاءُ ٿا محسوس ڪن ۽ ڪن جي رڳو ٽيبلن تي ڪتاب جي موجودگي باعث خفت ۽ دل آزاري آهي، توڙي جو ڪتاب هٿ ۾ ڪٽي هلڻ جي لاءِ به ڪين اجرت ٿي ملي. سو اهڙيءَ حالت ۾، پهلا آءٌ هن مضمون ۾ اهو ڪيئن ٿو لکي سگهان، ته اسان جي شاعريءَ جو وڏو حصو، رڳو الهيءَ ڪري تنقيد جي آڏو اٿو آئي سگهجي، جو اهو تاريخ ۽ تاريخ وقت جي تقاضائن تي نه لکيو ويو هو; پر هڪڙو قصور اهو آءٌ به ڀانيان ٿو، ته هن اهم حصي کي آءٌ رڳو اکتن ۾ بيان ڪري رهيو آهيان.

7- سنڌي شاعريءَ ۾ همعصر تاريخ کي ڪٿي ۽ ڪيئن بيان ڪيو ويو آهي:

آءٌ جيڪر اهو عرض خاص طور تي ڪريان، ته مضمون جي هن حصي تي وڌيڪ ڏيان ڏنو وڃي. سنڌي شاعري ڳجهاندر جي بنياد تي شروع ٿي هئي. اهي ڳجهاندر وڏي ۾ وڏي حيثيت مثبت انساني ڪردار (human protogonist) کي ڏين ٿا; پر اوائلي شاعريءَ ۾ منفي انساني ڪردار جي موجودگي، پاڻ انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪرڻ جو هڪڙو وڏو دليل ٿي پيش ڪري. منفي انساني ڪردار 'دشمن' سنڌي شاعريءَ ۾ 'چنيسر' کان به اڳ ۾ پيدا ٿيو هوندو، جو 'چنيسر' جو ڪردار اوائلي ۽ تهذيب جي پنهنجي ابتدا وارن ڪردارن کان گهڻو سڌريل آهي. اهو ڪردار انسان آهي، انساني جذبن (هوڏ ۽ حسد) جو اظهار انساني طريقن سان ڪري ٿو، توڙي جو فطرت جي مانداڻ ۾، اهو به مثالي ڪردار (legendry character) آهي ۽ فوق‌الانسان قوت رکي ٿو; ۽ تنهن هوندي به، سنڌ جي تاريخ سان ڳنڍيو ويو آهي. اهڙي دور جي شاعريءَ ۾، سورمي 'ٻاگهيءَ' جهڙيءَ ڪنهن عورت کي ٽيڻ گهربو هو يا نه؟ سا ڳالهه 'داستان' جي سماجياتي اڀياس کان پوءِ ڪٿي سمجهه ۾ ايندي ته ايندي. اهو اڀياس اڃا ڪيو نه ويو آهي. (هن مضمون جي 5 حصي ۾ مون ان داستان بابت ڪجهه لکيو آهي); پر 'ٻاگهيءَ' هڪ تهذيب کي تباهه ڪرڻ جي لاءِ پيدا ڪئي وئي آهي. جنهن ڏينهن تي آخري لوسريون وڃي رهيون هيون، اهو سنڌ جي سرزمين جو آخري تهذيبي ڏينهن ثابت نه ٿيو، ته اها شاعر جي ڪمزوري آهي، جو هن ته ننگر ۽ منگر جي ڪردارن ۾ به تباهه ڪرڻ جي فضا پيدا ڪري ڏيکاري آهي; پر خير ان شاعريءَ جو دور وري به ايترو پراڻو نه آهي، جو ان کي هڪڙي تهذيب جي خاتمي جو دور سڏجي.

Gul Hayat Institute

8- ٽڪراءَ جو پس منظر:

’دودي‘ جو ڪردار، ان دور ۾ مثبت انساني ڪردار هو ۽ شاعريءَ جو بنياد، ٻن تهذيبن جو ٽڪراءُ نه، پر ٻن سماجياتي رخن جو ٽڪراءُ هو. ان ٽڪراءَ جي حالت ۾، اسان ”بدبو ۽ خوشبو“ جا لفظ ڪم آڻي نٿا سگهون؛ البت ان دور تائين اسان چئي ٿا سگهون، ته ”’دوست‘ ڪردار“ ۽ ”’دشمن‘ ڪردار“ جا ٻئي عمل هڪٻئي جي مخالفت ۾ موجود هئا، توڙي جو اهو دور عظيم هوسر جي دور کان گهڻو پوءِ جو دور هو. ان مان هڪڙي ثابتي ته هيءَ ملي ٿي، ته سنڌ ۾ تصوراتي ادب جو اهو نمونو اڳي ئي موجود هو، جنهن ۾ ٽڪراءُ هليو ٿي آيو. جيڪي عالم هندي ۽ سنسڪرتي ادب کان واقف آهن، آهي اها ڳالهه بهتر سمجهائي ٿا سگهن. انهن ٻولين جي شاعريءَ ۾ به، ’دوست‘ ڪردار ۽ ’دشمن‘ ڪردار، لڳ ڀڳ انهن ئي دورن ۾ موجود هئا (پر ان سوال تي منهنجو مطالعو معمولي آهي) ايران ۽ عرب جي شاعريءَ جي باري ۾، ته اهو هر شخص لکي ٿو، ته انهن جو اسان تي وڏو اثر پيو هو، ان ڪري اَءُ پڙهندڙن جو وقت وڃائڻ نٿو گهران. نتيجي طور رڳو ايترو چئي ٿو سگهان، ته اسان جي شاعري مثبت ۽ منفي، ٻن مخالف ۽ ٽڪرجندڙ قوتن جي بنياد تي ٿي هئي. ان کان پوءِ واري دور جي شاعريءَ جي باري ۾، جو ڪجهه به لکيو ويو آهي، سو اهو آهي، ته تهذيب جو هڪڙو خال سنڌ ۾ هو، جنهن کي ڪڏهن عرب تهذيب، ته ڪڏهن ايراني تهذيب پُئي پُر ڪيو آهي، ان ڪري اصل ٽڪراءُ ”عرب“ ۽ ”ايران“ جو هو؛ ۽ ان کي ميدان سنڌ جو سازگار ٿي مليو، رڳو سنڌ جي باري ۾ به اها ڳالهه غلط ناهي؛ پر لنڊي ڪنڊ جي بنياد تي ته اها ڳالهه سورهن آنا سچي آهي. ايراني اثرات تي هميشه مقامي ۽ عربي اثرن جا حملا ٿيندا رهيا. اڪبر اعظم جي منصوبي ۾ اهم ڳالهه به اها هئي، ته هندوستان کي واحد تهذيبي حيثيت ڏني وڃي ۽ اها تهذيب مقامي هجي؛ ۽ ان باري ۾ همعصر تاريخ، هندو فلسفي جي بنيادي ڪمزورين ۽ مسلمانن جي پارسي طور طريقن جي ڏياءَ هيٺ هئي. پارسي طور طريقي ۾ عورت، شاعريءَ ۽ گُلَ کي وڏي اهميت هئي، جو عورت جو ڪردار مرڪزي هو ۽ شاعري ۽ خوشبو ان جي مرڪزي ڪردار جي مضبوطيءَ لاءِ وڌيڪ اهم هئا. ٻي ڳالهه اقتدار جي هئي. اڪبر اقتدار کي مهارت جي ماتحت رکڻ ٿي گهريو؛ ۽ هندو ۽ پارسي پئي ڊڄيون، ان نڪتي تي اتفاق ڪري نٿي سگهيون، ان ڪري اقتدار ان دور ۾ ٽڪراءُ جو وڏو سبب بڻيو رهيو. ”نااقتدار“ يا ”غير اقتدار“ جو ڪردار ان حالت ۾ ڪنهن ٿي ادا ڪيو؟ اهو سوال ڏاڍو ڏکيو سوال آهي؛ پر ان سوال جو هڪڙو جواب اهو آهي، ته اهو ڪردار ”تصوف“ جي نالي هڪڙي فلسفي ٿي ادا ڪيو، جيڪو سنڌ جي ٻن عالمن وٽ هندستان جي نجات جو آخري وسيلو هو. سنڌ جو به اهو فلسفو اصل ۾ چنا پيٽيءَ جي فضا کي ختم ڪرڻ لاءِ آندو ويو هو ۽ ايران ان باري ۾ عرب سان اشتراڪ ڪيو هو، جو ان حالت ۾ ٻئي طاقتون پنهنجي اصل مقصدن کي حل ڪرڻ جا پنهنجا اوزار استعمال ڪري ٿي سگهيون.

تصوف سنڌ ۾ ڪجهه وقت تائين ”فڪري اشتراڪ“ جو سبب بڻيو رهيو ۽ ان طرح ”نا اشتراڪ“ جي دشمن ڪردار کي زنده رهڻ لاءِ شريعت جي صورت اختيار ڪرڻي پئي. ان ڪري سنڌ ۾ سمن، ترخانن ۽ ارغونن جي دورن ۾ ”تصوف“ ۽ شريعت ”دوست“ ۽ ”دشمن“ جو ڪردار ادا ڪندا رهيا ۽ سنڌ ۾ ٽڪراءُ جو وجود قائم رهيو.

ان اشتراڪ تي وڏو حملو يورپ جي تهذيب ڪيو، جنهن ۾ فوجي طاقت کي ”واپاري قوت“ جي مدد سان هڪ ميدان ولارڻو هو. مقامي طور تي ننڍي ڪنڊ وٽ فوجي طاقت توڙي واپاري قوت پنهنجي جي ڪمي هئي ۽ ماڻهو مذهبي مناظرن ۽ علم ڪلام جي باريڪين کي وڏ ڪ برداشت ڪري نٿي سگهيا، تنهن ڪري هنن سنڌ ۾ پنهنجي رهبري ”وڏيرپ“ جي هٿ ۾ ڏئي ڇڏي، جيڪا هڪ مضبوط اداري جيان قوت خريد جي ڪري قائم ٿي چڪي هئي. سنڌ ۾ شايد اهو پهريون پيرو هو، جو ’قوت خريد‘ يا ’ملڪيت جي طاقت‘ کي مجموعي طور تي اقتدار ۽ سياسي اقتدار مليو. انگريز ملڪيت جي طاقت کان متاثر هو، ان ڪري هن ’وڏيرپ‘ کي هر مرض جو علاج سمجهي ان سان ناهه ڪيو. وڏيرپ اقتدار ۽ ”ڏر“ جي صورت اختيار ڪئي، ته مزدور ۽ هاريءَ جي مفادن جو سوال پيدا ٿيو. ان طرح ٽڪراءُ اتي ڪڙو ٿيو، جيڪو اڄ سوڌو ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ موجود آهي.

9ـ تڪراري صورتحال:

ان تڪراري صورت کي مغرب سمجهي ورتو، تنهن ڪري هنن ان صورتحال جو توڙ پيش ڪيو. اهو توڙ اڄ سوڌو مغرب جدا جدا ملڪن ۾ آزمائي رهيو آهي. ان جو نالو جمهوريت آهي. جمهوريت نه ته انصاف جو نالو آهي ۽ نه حقيقت تي ٻڌل ڪنهن فلسفي جو. جمهوريت اصل ۾، انهيءَ تڪراري صورتحال جي مخالفت ۾ موجود هڪ قوت آهي، جيڪا مالي وسيلن جي هٿڻ ۽ نه هٿڻ جي ٻن حالتن جي موجودگيءَ تي دٻاءُ وجهي رهي آهي. جمهوريت جي نفاذ جي لاءِ، ڪي سهولتون به پاڻ يورپ ڏنيون آهن، جو اها شيءِ ’اولاد‘ به سندن ئي آهي. رعايتن ۾ اڳي آزادي ۽ پوءِ امداد شامل آهن. امداد ۾ فوجي امداد جو مطلب آهي جمهوريت جو وجود برقرار رکڻ. اخلاقي طور تي، جمهوريت کي نه ته عوام قبول ڪيو آهي ۽ نه ”وڏيرپ“. جو، جمهوريت ڪنهنجي به مسئلي جو حل موجود ڪري نٿي ڏئي؛ پر جمهوريت ۾ جا وڏي ۾ وڏي ڳالهه آهي، سا آهي ”وقت گذرڻ جو بهانو“ـ سو ان طرح جيڪو سماج ٽڪراءُ جي قيمت ادا ڪرڻ نه گهرندو، سو جمهوريت تي راضي ٿو نه ڏيکاريندو ۽ نه پيو چاهيندو. سودي بازي هر مجبوريءَ جو هڪ علاج آهي؛ پر اهو علاج آهي غير مستقبل ۽ جمهوريت به هڪ سودي بازي آهي.

ترقي پسند سماج خوب سمجهن ٿا، ته تاريخ ڪهڙي طرف ٿي وڃي، پر ترقي پذير سماج ’مفاد‘ جي بنياد تي انهيءَ لاءِ مجبور آهن، ته هو جمهوريت کي اختيار ڪن ۽ ڪنهن نه ڪنهن نالي سان ان کي قائم رکن. اهو ئي سبب آهي جو ادبي تنقيد ۾ لفظ ”ترقي پسنديءَ“ ۽ ”رجعت پسنديءَ“ کي داخل ڪرڻو پيو هو.

رجعت پسند سماج مجبور سماج آهن؛ هو مفاد جي بنياد تي ٽڪرو قدم کڻن ٿا ۽ ٽڪراءَ جي صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ رضامندي (compromise) ڏانهن رجوع ڪن ٿا. اهي ئي سماج جمهوريتن کي يورپي انداز سان قبول ڪن ٿا.

ترقي پسند سماج ٽڪڙي مفاد جي بجاءِ، سماجي تبديل جو هڪ ڊگهو پروگرام اختيار ڪن ٿا ۽ سياسي بنيادن تي اهڙي رٿابندي اختيار ڪن ٿا، جو اڳتي هلي انهن جي منصوبه بندي، ڪنهن نه ڪنهن تبديل جي شڪل اختيار ڪري. جمهوريت ۾ تبديل جي گنجائش ڪانهي، البت ان ۾ فردن جي اقتصادي صورتحال جي تبديل جي گنجائش رکيل آهي، جيڪا سياسي پارٽين بدلائڻ سان پيدا ٿئي ٿي. ساڳيائي فرد جدا جدا حالتن ۾، اقتدار حاصل ڪرڻ جا جدا جدا طريقا اختيار ڪري ٿا سگهن ۽ جمهوريت ڇنڇي به انهيءَ برائيءَ کي ٿي.

سنڌ ۾ تاريخ جي ان سڄي سفر ۾، شاعريءَ جي صورتحال ڪهڙي رهي آهي؟ ان ڳالهه کي معلوم ڪرڻ لاءِ اسان کي ڪي اهم سوال مقرر ڪرڻا پوندا:

(1) ڇا تصوف هيٺ ڪيل شاعريءَ جو ڪردار ٽڪراءَ جي تقاضائن کي پورو ڪري سگهي ٿو؟ جي هائو، ته ان حالت ۾ مثبت يا منفي ڪردار ڪهڙو هو؟

(2) ڇا اسان جو بهادرانو شعر، تاريخ جي تقاضائن کي پورو ڪري ٿو؟ جي هائو، ته هر دور ۾ مثبت ۽ منفي اڳواڻ ڪردار مقرر ڪندا هلو.

(3) سنڌ جا آهي ڪهڙا وڏا شاعر آهن، جن جي شاعري ڪردارن تي ٻڌل آهي، سماجي تبديل گهري ٿي ۽ همعصر تاريخ جي تقاضائن تحت لکي وئي آهي.

(4) سنڌ جي شاعرن مان اهي ڪهڙا شاعر آهن، جن جي شاعري هڪڙي پوري دور جي دائري جيتري ويڪري آهي ۽ جيڪا تمام گهڻا موضوع والاري ٿي؟

(5) موضوعن جي تعداد جي لحاظ کان، شاهه جو مقابلو ٻيو ڪير ٿو ڪري؟

(6) ڇا هاڻوڪي سنڌي شاعريءَ ۾، اها همه گير وسعت آهي، جنهن کي همعصر تاريخ سان تعبير ڪري سگهجي؟

اهي ۽ ٻيا اهڙا سوال، آهو اٿاريندو، جيڪو سنڌي شاعريءَ جي تاريخ لکندو. اميد اها آهي، ته هاڻي ان موضوع ڏانهن ڌيان ڏيئي سگهجي.

مون پاڻ ان باري ۾ ٻه دفعا ڪوشش ڪئي آهي ته پڙهندڙن جو ڌيان ادب جي تاريخي ۽ افادي نڪتن ڏانهن ڇڪايان. ان باري ۾ مون اڳ ۾ "ادبي تاريخ ۽ ان سان لاڳو مسئلا" جي عنوان تحت لکيو ۽ ٻيو ڀيرو مون تخليقي ادب جي لصابي حيثيت تي، ان جي افاديت جي خيال کان لکيو؛ جنهن کي دوستن ڪابه قيمت نه ڏني.

(10) تاريخ جي خيال کان هڪڙي نظم جو اڀياس

هن سري هيٺ اچ هاڻي هڪڙي نظم جو اهڙو اڀياس پيش ڪندس، جهڙو اڄ گهران ٿو ته شاعريءَ ۽ تاريخ جي سوال کي سامهون رکي ڪرڻ گهرجي. نظم جي چونڊ ڪنهن به

خاص خيال تحت ڪاڻ ٿو ڪريان. مختصر نظم هت ۾ ڪنيو اٿم، ته جيئن ڪم ٿيائي وڃان ۽ مان اُئين به نٿو سمجهان، ته ڪو هي نظم هرو ڀرو بهترين نظم آهي، يا منهنجي خيال ڪان موزون آهي. هي نظم انور پيرزادي جو آهي ۽ مهراڻ 87-2 ۾ ڇپيو آهي. سو ان کي صرف ان طرح مثال ڏيئو آهي ۽ بس.

گبن جهڙي عالم لکيو "تاريخ انهيءَ کان وڌيڪ ڪجهه به نه آهي، ته اها پاپن، ڪمزورين ۽ بدنصيبين جو هڪ رڪارڊ آهي". گولڊسمٿ به گبن جي ئي راءِ سان اتفاق ڪيو ۽ پنهنجي ڪتاب "دنيا جا شهري" (Citizen of world) جي صفحي 42 تي، يورپ جي تاريخ لاءِ ايتروئي لکي سگهيو: پر برنارڊ شا تي "خدا رحمت ڪري"، جنهن قرآن وارا ساڳيا لفظ استعمال ڪيا، يعني چيائين "سچ پچ ته هيگل صحيح ٿي چيو، ته اها خبر به اسان کي تاريخ مان ئي ٿي پوي، ته انسان تاريخ مان ڪو به سبق حاصل نٿو ڪري." بيڪن جو خيال آهي ته "تاريخ مان ڏاهپ حاصل ٿئي ٿي". اهي سڀ ڳالهيون پنهنجي جاءِ تي، پر ايمرسن جهڙي عالم جي راءِ کي به وڏي وزن ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي، چوي ٿو "تاريخ انهيءَ لاءِ آهي، ته ان جي مدد سان حال کي پوري اهميت ڏني وڃي ۽ پنهنجي دور جي تقاضائن کي پورو ڪيو وڃي". ان راءِ ۾ جا ڳالهه موجود آهي، سا اڄ بار بار مٿي همعصر تاريخ جي باب ۾ ڪندو آيو آهيان ۽ هن جاءِ تي، اڄ ان راءِ کي ڪارلائل جي انهيءَ راءِ سان ملائي پڙهڻ ٿو گهران، جنهن ۾ ڪارلائل چيو "تاريخ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ايترو ته چئي ٿو سگهجي، ته اها سچي شاعري آهي". (باسويل جي جانسن جي زندگي).

ايمرسن ۽ ڪارلائل يورپ جي ذهين دنيا جي لاءِ وڏا ڪارائتا وسيلا هئا. هنن يورپ جي علمي ۽ ادبي ادارن جي لاءِ تمام وڏو ڪم ڪيو ۽ يورپ جا ڪيترائي ادارا، هنن ٻن جي ڪري مضبوط ٿي پيا ۽ تاريخ جي باري ۾، هنن جي قولن جو پاڻ ۾ ڪو ناتو قائم ٿيو: پر اصل ۾ هنن مان ڪنهن به ادب جي تاريخي ڪردار يا ادب جي عصري اهميت تي ڪو مستقل ڪم يا ڪا تحرير پيش نه ڪئي. البت دانش جي بنياد تي، ايمرسن ۽ ڪارلائل تاريخ کي شاعريءَ جي ۽ "همعصريت" (contemporarism) جي بنياد تي پڙهيو ۽ پرکيو ۽ اها ڳالهه اسان لاءِ به ڪارگر آهي.

پر جنهن نظم جي باري ۾ اڄ توهان سان ڳالهايان ٿو، سو 'همعصريت' جو رڳو هڪڙو روپ آهي، جنهن کي شاعريءَ ۾ 'سونهن اسم' سڏيو ويو آهي. سونهن (the beauty)، عالم انسان جي اها خوابي ۽ جذباتي شيءِ آهي، جنهنجي باري ۾، وڏ ۾ وڏ اعتماد جوڳي ڳالهه اها آهي، ته ان جي وصف جي باري ۾ ڪجهه به چئي نٿو سگهجي، حالانڪ هر شاعر ان کي ڏسي ٿو، سڃاڻي ٿو ۽ محسوس ٿو ڪري. ساڳي ڳالهه مهراڻ 78-2 جي صفحي 36 تي آئي آهي. شاعر سونهن ڏسي ٿو، ڄاڻي ٿو، محسوس ٿو ڪري: پر جا ڳالهه خاص آهي، سا اها ته هو پنهنجي ذات کي هن سچي ماڻداڻ کان ٻاهر ٿو رکي. سر نسرڻ ڪان وٺي، شهيد ٿيڻ

تائين، هو هڪڙي 'عصريت' کي بيان ٿو ڪري، جنهن ۾ ڪلچر، موسم ۽ ماحول جي ماڻهن ۾ ڪل 14 ڪردار آهن ۽ اهي سڀ ملي، هڪ ئي وجوديت بنائي رهيا آهن، جيڪا اسم جي حالت ۾ "سونهن" آهي.

پر همعصريت کي رڳو 14 ڪردارن جي بنياد تي بيان ڪري وجهڻ، پنهنجي ليکي هڪ ڏکيو ڪم آهي، جو تاريخ جو وڏي ۾ وڏو موضوع پاڻ انسان آهي، جنهنجي اسمي حسن جي باري ۾ معلومات اها آهي، ته اهو يا ته "پرڻجي ٿو" يا "شهيد ٿو ٿئي". انسان جي حسن ۽ ان جي عصريت جي باري ۾ اها معلومات، يا اها راءِ ڪمزور نه هوندي، پر ناڪافي آهي. هي ڳالهه جا نوٽ ڪرڻ ضروري آهي، ته اها ته، سونهن اسم جو اهو تصور، علم شاعريءَ ۾ ايندڙ تصور جيان، يا ته وقت ۽ موسم تي ٻڌل آهي يا انسان جي سڄي وجوديت جي رڳو هڪڙي معمولي لڪتي تي رکيل آهي. پرڻجڻ ۽ مري وڃڻ، فعلي صورتون آهن؛ ۽ بهتر فعلي صورتون ته بامبينو سنيما يا هاڪس بي تي يا شيشن جي پڇري ۾ يا صبح سوير بندر روڊ تي، يا طارق روڊ تي، يا ڪوڙن گداگرن جي ٽولن ۾، يا پينانگ لوٽي واريءَ جي لوٽي ۾، يا "منهنجي ننڍڙي ڳوٺ ۾، جيڪو آفريڪا ۾ آهي"، يا "اپ کي پاڏائيندڙ" ماڻهوءَ ۾ به موجود آهن، جو اهو زنده رهڻ جو تصور آهي. سو ڏسي ٿو سگهجي، ته اسان جا شاعر عصريت کي سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح، پنهنجي ذاتي تصور تائين محدود رکڻ جي هڪڙي ڪوشش ڪرڻ لاءِ مجبور آهن ۽ اصل ۾ اها ئي اها ڳالهه آهي، جيڪا اسان جي شاعريءَ کي تاريخ کان ڇنڻ لاءِ ٻڌل آهي. ان طرح اها ڪوشش، جا ان نظم کي 'عصريت' جي دائري ۾ آڻي ٿي سگهي، سا ان کي عصريت کان ڪيي، شاعريءَ جي دائري ۾ وٺي آئي ۽ ان طرح، تاريخ ۽ شاعريءَ جا رستا گهڻو وقت گڏ وگڏ هلي نه سگهيا.

شاعري ۽ تاريخ جي لاڳاپي، يعني 'عصريت' جي احساس ۾، رڳو سڄ جو لسرڻ نه؛ پر سڄ جو ڪيچڻ به اچي ٿو، رڳو اتر جو لڳڻ نه، پر "اتر جو ڏاهڻ" به موجود آهي، رڳو چنڊ جو ڪڙڻ نه، پر چنڊ جو لهي وڃڻ به شامل آهي. اهڙيءَ طرح تاريخ جي عمل ۾ سونهن اسم کي جڏهن 'مثبت انساني ڪردار' تصور ڪجي، ته پوءِ منفي انساني ڪردار يعني "دشمن" جي موجودگيءَ کانسواءِ، اها شاعري تاريخي ڪردار ادا ڪرڻ جي اهليت لٿي رکي سگهي. اهڙيءَ صورتحال کي "عصريت جو بحران" يا "عصريت جو فقدان" ٿو چئجي ۽ اهوئي اڪثر اسان لاءِ هن بحث ۾ وڌ ۾ وڌ ڪارگر آهي.

هاڻي چاڪاڻ ته سڄي نظم ۾ جڏهن ٽڪراءَ جي ڪا صورت عصري ۽ تاريخي طور تي موجود نه آهي؛ سڄو نظم خواب خيالي ۽ اعصابي ڪيفيت جو اظهار ٿو ڪري. حالانڪ شاعر پاڻ ٿو چوي ته:

مٿه قرڻ سان
جيڪي اداس ٿي ويندا آهن
شاعر هوندا آهن. (انور)

Gul Hayat Institute

ان نظم جي هڪ ٻي عجيب ڳالهه اها آهي، جو ان ۾ ڪلچر جو آهو حصو آندو ويو آهي، جنهن جي باري ۾ عصريت پاڻ مشڪوڪ آهي. ان طرح اهو حسن، جيڪو عصري تقاضائن جي اهميت جو حامل نہ آهي، سو ڪلچر جي انهيءَ صورت ۾ اچي ويو، جيڪو حسن تہ ڪڏهن بہ چوائي نٿو سگهي. انهيءَ لڪتي تي بہ شاعر سان ڳالهائي ٿو سگهجي، تہ هي ”حسن“ ڪهڙي قسم جي سماج جي عڪاسي ڪري ٿو، جڏهن تہ سماج ۾ اسان وٽ يا تہ ترقي پذير سماج آهي يا ترقي پسند سماج ۽ ترقي يافتو سماج. جيڪڏهن شاعر مڃي ٿو تہ، هي حسن ڪنهن بہ سماج جي تاريخ جي ڪردار ۾ ڪو اهم ڪم نٿو ڪري تہ پلوِ، نہ تہ اصل ڏقيڙ انهيءَ بنياد تي ٿي سگهي ٿو، تہ پوءِ انهن فعلي صورتن کي پڳل يا ڳم ٿيل، يا تصوراتي ڪلچر جي تباهيءَ جون فعلي صورتون ڪري سمجهيو ويندو.

جيڪڏهن سڪ لڳڻ ۽ ٻاڪ ڦٽڻ سان تاريخ جي ڪردار تي ڪو اثر پوي ٿو تہ تاريخ جو آهو صبر اسان لاءِ ڪا معنيٰ نٿو رکي، جيڪو هاٿي تهذيبن، رڙهن، جسمن، وقارن، مسئلن ۽ ماهرن تي اثرانداز ٿي رهيو آهي.

ڇا ان قسم جي شاعريءَ کي عصري ۽ تاريخي شاعري بہ چئي ٿو سگهجي؟ آءٌ ڀانيان ٿو ان سوال تي جواب لکڻ جي ضرورت نہ آهي، جو اسان سڀ سمجهون ٿا، تہ عصريت تي سٺي شاعري، ڪلچر جي بنياد تي نہ، پر ڪلچري اثرات جي شاهديءَ جي بنياد تي ٿئي ٿي.

سو پڙهندڙ حضرات کي آخري عرض آهي تہ هي نظم مون رڳو مثال طور ورتو هو، تہ جيئن اهو پڌائي سگهان تہ ”عصريت“ ۽ ”تاريخيت“ کي اسان شاعري ۽ ادب ۾ ڪيئن ٿا داخل ڪري سگهون. نظم پنهنجيءَ جاءِ تي ڪيئن آهي، اهو سوال منهنجي اڳيان ڪونہ هو.

پڙهندڙن جي سهوليت لاءِ ساڳيو نظم شاعر ۽ ايڊيٽر کان معذرت سان پاڻ هيٺ ڏيان ٿو:

سترُ نسرڻ، چت پچڻ، اتر لڳڻ، چنڊ ڪتڻ، سڪ لڳڻ، شاهہ پڙهڻ، ٻاڪ ڦٽڻ، ماڪ پوڻ، پيچ پنيءَ لائون لهڻ، سانُ ٿيڻ (ڪرڻ) مينڊي لڳڻ، ڪنوار ٿيڻ، گهوٽ ٿيڻ، شهيد ٿيڻ، هي سڀئي جڻ سونهن اسم جون فعلي صورتون آهن.

سونهن اسم ۾ ڏڪرائڻ جي حالت.

هاڻ اڳتي آءٌ هن نظم جو آهو اڀياس شروع ٿو ڪريان، جيڪو تاريخي اعتبار کان، اسان سڀني لاءِ اهميت وارو آهي. سنڌي ادب ۾ تنقيد ڪانہ لکي وئي آهي ۽ تنقيد پنهنجي ليکي هڪ وڏو علم آهي ۽ وري ’عصريت‘ ۽ ’تاريخيت‘ جي بنياد تي تنقيد لکڻ جو ڪم تہ ٻنهي اڃا سوچيو بہ نہ ويو آهي. اڄو تہ هڪڙي ڪوشش ڪريون.

جهڙيءَ ريت اولاهي پنهنجي ليکي جدا وجود نٿي رکي؛ پر روشنيءَ جي موجودگي يا عدم موجودگيءَ جي هڪ صورتحال سان تعلق رکي ٿي؛ جهڙيءَ طرح ڪوڙ پنهنجي ليکي

ڪا اهميت نٿو رکي، پر اهو سچ جي فقدان ۽ عدم موجودگيءَ جو هڪ سماجي مامرو آهي ۽ جهڙيءَ طرح شيون پنهنجن ضدن جي ڪري موجود آهن ۽ ڄاتيون ٿيون وڃن تهڙيءَ طرح 'سونهن' ۽ 'قبح' يا گدلائپ جي لاءِ آهو اضافي امر آهي جنهن جي هئڻ يا نه هئڻ سان قبح جي وجود جو تعلق مڃيو ٿو وڃي. پر هن نظم ۾ شاعر سونهن کي پنهنجي ليکي هڪ جدا ۽ مستقل يا ازلي امر تسليم ٿو ڪري ۽ عصريت ۾ اهو صاحب سونهن کي قبح جي ڪنهن به تقرر ڪان سواءِ اپاري ٿو. احساس جي سادگيءَ جي بنياد تي آهو تصور ڪلچر سان لاڳاپي ۾ آئيندي هو افلاطونيت جو شڪار ٿي ٿو وڃي. آهيءَ افلاطونيت جو، جيڪا شين جي هڪڙي پاسي کي 'حسن' ۽ ٻئي پاسي کي 'قبح' جو نالو ڏئي، تاريخ جي عصري ڪردار تي اثرانداز ٿئي ٿي؛ پر ان ۾ ٽڪراءَ جي يا 'ضد' يا 'دشمن' جي گنجائش موجود نٿي رهي.

زندگيءَ جو هي تصور غيرسائنسي، جذباتي، اخلاقياتي ۽ بعدالطبعياتي تصور آهي ۽ انهيءَ ڀلائيءَ ۽ بڇڙائيءَ اخلاقيات جو پرچارڪ آهي، جنهن ادب ۾ عورت، گل ۽ گل حجاب جي تصورن کي قائم ڪيو هو. البت انهن لفظن ۾ اهو تصور ڪجهه مختلف صورت اختيار ڪري ويو آهي ۽ اهوئي سبب آهي، جيڪو ان نظم جي اپياس جو هڪ جواز بڻيو آهي.

جيڪڏهن 'چنڊ ڪڙڻ' به سونهن اسم جي فعلي صورت آهي، ته پوءِ 'اماس رات' جي تصور تي شاعريءَ جو جواز ڪيئن ٿو رد ڪري سگهجي. جڏهن 'مثبت انساني ڪردار' روشني ۽ چنڊ کي سونهن ۽ سوڀيا جو سرچشمو سمجهي ٿو، تڏهن تاريخيت جي عصري ڪردار جو سوال ئي پيدا نٿو ڪري سگهجي، جو تاريخ ۽ ان جي ڪردار جي اڳيان "چنڊ جو ڪڙڻ" بنيادي سوال ته نه ٽائن بيءَ وٽ آهي نه گبسن ۽ هيروڊوٽس وٽ، نه ڪارلائل وٽ ۽ نه ڪارل مارڪس وٽ.

جيڪڏهن 'مثبت انساني ڪردار' 'سڪ لڳڻ' کي سونهن اسم جي فعلي صورت ٿو سمجهي، ته پوءِ 'عشق' جو آهو تصور جيڪو سنڌي شاعريءَ ۾ خام خياليءَ جي بنياد تي رد ٿي چڪو هو، سو وري ڀيهر ٿو اپري اچي. هاڻ جيڪڏهن ادبي تنقيد کي بعدالطبعياتي تصورن تحت رکڻو آهي، ته پوءِ هي نظم ته واهه جو نظم آهي؛ پر ادبي تنقيد ان بنياد تي تاريخي ۽ عصري ڪردارن جي فقدان جو شڪار ٿئي ٿي، جو ان ۾ 'منفي انساني ڪردار' دشمن يا ثنويت وارو "پهلو" موجود ئي ڪونهي.

عجب آهي ته شاهه (يونانِي) پڙهڻ کي ان نظم ۾ "حسن جي فعلي صورت" تصور ڪيو ويو آهي؛ جيتوڻيڪ شاهه وٽ ٽڪراءَ جو فلسفو آهو واحد فلسفو آهي، جنهن کي ان جي شاعريءَ جو بنياد بڻائي ٿو سگهجي. شاهه جي ڪردارن ۾ شايد ئي ڪو اهڙو ڪردار هجي، جنهن جو (adversor) يا (protagonist) 'دشمن' نه ڏنو ويو آهي. آساڻيءَ جي ڳالهه

Gul Hayat Institute

اها هئي، تہ شاهہ پڙهڻ کي عصريت جي فعلي صورت سمجهيو وڃي ها (آءٌ هڪ دفعو وري بہ اها ذميواري قبول ڪو ڪريان، تہ مون کي شاهہ جي ڪردارن تي لکڻ گهرجي)؛ پر هوڏهن شاهہ جي شاعريءَ کي 'عصريت' ۾ چئلينج ۽ رد عمل جي بنياد تي بہ پڙهي ٿو سگهجي ۽ ان بنياد تي مان نٿو سمجهان، تہ الور ان شاعريءَ کي 'حسن جي فعلي صورت' سان تعبير ڪري سگهندو.

"ماڪ پوڻ" ڪان وٺي "گهوٽ ٽيڻ" تائين هٿ نوڪٽي حسن جون اهي فعلي صورتون، عورت سان يا انهيءَ تصوراتي عورت جي "انگ عضوي سان" ڪيڏڻ جي الهيءَ تياريءَ سان ڀڏل آهن، جيڪا هڪ "درد ۽ دک" (ٽنائن بيءَ جي لفظن ۾) جو سبب بڻجي ٿي، ٺيڪ آهي، هي هڪ نظر آهي. ڪجهہ وقت تائين پڙهيو ويندو ۽ عورت بہ ان کي پڙهندي؛ پر ياد رکڻ گهرجي، تہ "تاريخيت" جي خيال کان هي نظر الهن فعلي صورتن تي مبني آهي، جن جي اڳيان "ثبت است بر جريدهِ عالم دوام ما" هڪ وڏو ڪوڙ آهي.

شهيد ٽيڻ 'حسن' جي فعلي صورت آهي يا مثبت تاريخي ڪردار جي ڪي عمل جي سلسلي ۾ هڪ واقعي جي صورت آهي. هي بحث آءٌ ان ڪري ٿو ڇيڙيان جو آءٌ سمجهان ٿو تہ "اسان جو شاعر" حسن جي باري ۾ ڪو بہ تاريخي عصري ۽ ٽڪراءَ تي ٻڌل تصور قبول نٿو ڪري يا اختيار ڪري نٿو سگهي. حسن منهنجي اڳيان رڪاوٽ، لا اميدي، لا هموار حالتن، تنگ ۽ تاريڪ سماجن، ڏکيائين ۽ ڏولاون، ماڻهن جي نراساين ۽ حالتن جي جبر ۾ بہ موجود آهي، جيڪو "دشمن" جو ڪردار ادا ڪري ٿو سگهي. ڇا اسان جو شاعر ۽ تخليقي ادب جو استاد هن ڪان پوءِ بہ مون سان حسن جي سوال تي ڳالهائڻ پسند ڪندو!

بهرحال مٿين صفحن ۾ مون (شايد پهريون دفعو) عصريت ۽ تاريخيت جي انهيءَ سوال تي لکيو آهي، جنهن ڏاهن سنگت مان ڪو بہ مائل نہ هو. پڪ آهي تہ تمام ٿورا ماڻهو متوجهہ ٿيندا. گهڻا نوجوان دوست هن مضمون کي لہ پڙهندا؛ ڪي عالم هن مضمون تي ظاهر ۾ ڏمر ڏيکاريندا، پر مهراڻ جا هي صفحا هڪ دور ۾ وڏي ويچار سان پڙهيا ويندا ۽ ڪونہ ڪو ڏکيو اديب هنن لفظن کي پڙهندو ۽ اهو ئي منهنجو مقصد آهي.

Gul Hayat Institute

11- ڪتاب جن مان مدد ورتي ويئي:

(1) محسن مهدي - 'ابن خلدون (س) فلاسافي آف هسٽري' جارج ايلن اينڊ آنون.

(2) ٽنائن بي - 'سيسيوليزيشن آن ٽرايل' آڪسفورڊ وارو نسخو.

(3) ساڳيو صاحب - 'تاريخ جو اڀياس' "چئلينج اينڊ ريسپانس". آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس 1947 (ڊي سي سومرويل وارو تاليف ڪيل نسخو).

(4) ڪالنگ ووڊ آر- جي 'دَ آئيڊياز آف هسٽري' آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ وارو نسخو. سال 1957ع وارو. (تاريخ ڇا کي ٿو چئجي).

(5) هيروڊوٽس – ’هسٽري‘ جلد ٻه ڀاڱا. جارج رالنسن وارو ترجمو ڪيل لسخو ۽
ايوري مَن وارن جو ڇاپو، جيڪو اي - پي ڊَٽن وارن ٻيهر ڇپايو.
(6) پلو ٽارڇ – ’لائيوز‘ يا ”لائيف اسٽوريز آف مين هُو شيپڊ هسٽري“ جي مدد سان
جيڪو مينٽر وارن 1950ع ۾ ڇپايو ۽ لنڊن مان شايع ڪيو.
(7) گبن ايڊورڊ – ’دَ هسٽري آف ڊڪلائين اينڊ فال آف دَ رومن ايمپائر‘ (مختصر لسخو).
(8) ’ڪئسل‘ ڪمپني ”ڪلاسيفائڊ ڪوٽيشنس“. (تاريخ)
(9) ويليڪ ۽ ويرن ’ٿيري آف لٽريچر‘ جارج ايلن اينڊ ان ون وارن جو لسخو.
(10) ’جاسف شپلي‘ (ايڊيٽر) ڊڪشنري آف ورلڊ لٽريري ٽرمس. جارج ايلن ۽ ان ون
وارن جو لسخو.
(11) رَيلي ’هسٽري اينڊ دَ انڊويڊيوئل‘ هولٽ رينهارٽ ۽ ونسٽن وارن جو لسخو.
(12) پليخانوف – ’لائيف اينڊ ورڪس‘.
(13) لينن – ’ڪليڪٽيڊ ورڪس‘.
(14) رسالو مهراڻ – سنڌي ادبي بورڊ سال 1978ع جو پهريون نمبر. انور پيرزادي جو
نظم (سولهن اسم جون فعلي صورتون).
(15) انجيل مقدس – سنڌي ترجمو لاهور بائيبل سوسائٽيءَ وارن جو.

❦

ادب تي پنهنجو پاڻ کي مڙهڻ ۽ ٿاڦڻ جي لوڀ ۾
اهي ئي ڏُبٽيل آهن، جن جا پيٽ ڀريل ۽ دماغ
خالي آهن.

مير حاجي محمد بخش خان ٽالپر

المنصوره - برهمڻ آباد - 2

علوين جو منصوره سان خاص واسطو آهي، انڪري انهن جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي. ٻري ڇڙ وڇون، خود اسان جي سنڌ جي هڪ مشهور ۽ قديم علوي بزرگ شيخ غياث الدين ريحان نزد ٽنڊو قيصر جو اولاد اڃا تائين شيخ علوي سڏائيندا آهن، جيڪو قادري طريقي جو سنڌ ۾ اول شيخ هو. سندس ولادت 531هه ۽ وفات 638هه ۾ آهي. سندس شجرو اسان ڪي هٿ آيو، اهو ڪجهه هن ريت آهي: شيخ غياث الدين ريحان بن شيخ روبن ڪبريا بن متو بن بهرام بن ويرار خفيف بن سومره بن شهاب الدين بن صعبدين بن جعفر بن احمد بن محمد بن علي السلام بن ابوطالب.(1)

منصوره ۾ علوين جو لاڳاپو اڳتي هلي ثابت ڪبو. اهو ته ثابت آهي ته علوي تمام قديم وقت کان سنڌ ۾ رهندڙ هئا، ۽ عقيدتاً ڪي شيعا به هئا.

سلطان منصره تي حملو ڪيو. اتي جو حاڪم جيڪو قرمطي حڪمران هو، سو نديءَ پار ڪري ڀڄي ويو ۽ وڃي هڪ ڪڇين جي جهنگل ۾ پناهه ورتائين. سلطان ڪجهه سالار سندس پويان موڪليا، جن هن جي لشڪرگاهه کي گهيرو ڪري ورتو ۽ هن جا ڪيترائي پوئلڳ مارجي ويا.(2)

سلطان جي شاعر مصنف فرخي ان حڪمران جو نالو "خفيف" ڄاڻايو آهي،(3) فقط فرخي ئي هڪ اهڙو مصنف آهي، جنهن منصوره جي قرمطي حڪمران جو نالو ڄاڻائي مشڪلات حل ڪري ڇڏي آهي.

"خفيف" نه رڳو سومرن ۾ نالو آهي، بلڪ سومرن جي 14 ڪڙمن ۾ هڪ ڪڙم جو نالو ئي خفيف آهي. ٿري وارا سومرا مرحوم محمد عثمان سومرو ۽ ڀٽنهس محمد خان سومرو، ته آهن ئي خفيف. خود دودي چنيسر واري لڙائيءَ ۾ به ڪٿ سومرن کي خفيف ڪري مخاطب ڪيو ويو آهي:

"سنتي خفيف وڙهيا، هيڪڙي جيئن هلن،
محمود خان ماري ڪري، ان جو ڪنيو ڪنو خفيفن."

(دودو چنيسر، سنڌي ادبي بورڊ ص 51)

عُضبا آمرائن جا، لوهو منجهه لڙهن،
ڪنها خفيفن جا، واڪي ساڻ وڄن،
سٽريون وجهن ٿا سومرا، جئن لنب جو گاهه لڻن.

(دودو چنيسر، لوڪ ورثي جو قومي ادارو اسلام آباد، ص 102)

مٿين بيتن مان صاف ظاهر آهي ته منصوره جو آخري حڪمران خفيف سومرو هو، نه ڪو هباري، جيئن ڪن مورخن انومان ڏيکاريو آهي.

خفيف نالو ڪو عبارين ۾ هو، نه وري ڪو هباري قرمطي فرقي جا هئا. البت خفيف نالو سومرن ۾ ڪثرت سان استعمال ۾ اچي ٿو. عام طور تي هڪ بيت ڏيندا آهن: ملیو آهي، ته ڪو هباري قرمطي فرقي جا هئا. البت خفيف نالو سومرن ۾ ڪثرت سان استعمال ۾ اچي ٿو. عام طور تي هڪ بيت ڏيندا آهن:

ست خفيف، ست ڪينئرا، ست پونگر، ست پيٿن،
سنڌ ملهائي سومري، اٺهلواڙي سين.

سومرن جي خانداني نسب دانن پاڳ فقيرن وٽ سومرن جو شجرو محفوظ ٿيل آهي، جيڪو سلطان دودو شهيد عليه الرحمت کان وٺي هيٺن اچي ٿو: دودو بن دودو بن پونگر بن خفيف بن همير بن پيسن، بن چنيسر بن عمر بن محمد بن ڪينئرو بن پتڙ دودو بن پارسل پين بن راج دين دودو بن ورهيه خفيف بن دودو اسود (ڪارو) ان پونگر بن سمره بن امير شاهو عرف شهاب الدين بن امير صاحبو عرف صاحب دين بن امير جعفر بن امير احمد بن امير محمد بن حضرت علي بن ابو طالب. خفيف کي سومره حڪمران منصوره، محترم سيد حسام الدين راشديءَ تحفة الڪرام جي تعليقات ۾ به مڃيو آهي.

سلطان محمود غزنويءَ جي وقت ۾ ورهيه خفيف منصوره جو حڪمران هو. سومرن جي قرمطي هجڻ بابت ثبوت تمام گهڻا آهن، پر اسان هت ڪو سومرن جي نسل جي تاريخ ڪونه لکي رهيا آهيون، البت انهن لاءِ جدا ڪتاب تيار ٿي رهيو آهي. فقط هڪ ثبوت لکندا سين. سومرا قرمطي فرقي جا پيروُ نه، بلڪ باني ۽ امام هئا. دراصل قرامطه ڪيسانيه شيعي فرقي جي شاخ آهن، جيڪي محمد بن حنيفه کي امام ڪري لکندا ۽ مڃيندا آهن، بلڪ کي ته ان عقيدي جا آهن، ته امام محمد حنيفه زنده آهي ۽ مهدي به اهو ئي ٿيندو. محمد حنيفه مان گهڻيون ئي شاخون ٿيون، پر ان کان گهٽو پوءِ 258هه ڌاري حمدان بن اشعث، جيڪو داعي اول بڻيو، ان چيو ته هنن جو امام احمد بن محمد حنيفه آهي.(4) هي احمد اهو ئي آهي، جيڪو سومرن جي شجري ۾ اچي ٿو. ائين برابر آهي ته سڀ سومرا علوي ڪونه آهن، ڇو ته بوهرن ۽ خواجه اسماعيلين والگر سومرا به تبليغي فرقو هيا، انڪري انهن ۾ غير عرب به اچي ويا هوندا، پر شاهان سنڌ بلاشڪ علوي هئا.

سلطان محمود غزنوي قرمطين، باطنين ۽ معتزلن جي سخت خلاف هو. انهن کي ملحد ڪري سمجهندو هو. ريءَ واري جنگ، جيڪا بنديويه جي خلاف هئي، ان ۾ فتح بعد هن

Gul Hayat Institute

قرطي، باطني ۽ معتزلي هزارن جي تعداد ۾ ڦاسيءَ تي لٽڪايا، سنگسار ڪرايا ۽ زنجيرن سان ٻڌرائي خراسان موڪليا، ته بدحال ٿي قيد ۾ وڃهجن (5). سندن گهرن جي تلاشي ورتائي، عقيدي جا ڪتاب ساڙايا ويا، جيڪي ڪجهه چڱي خيال جا ڪتاب هئا، سي غزنيءَ موڪليا ويا ۽ ابن اثير ۽ ابن جواز جي لکڻ موجب 50 اٺن جي بار جا ڪتاب ساڙيا ويا هئا.

منصوره جي فتح کان اڳ 396 هه ۾ ملتان جي قرمطين تي حملو ڪيو هو، جتي جو حاڪم دائو سنڌونهيءَ جي ڪنهن ٻٽ ۾ وڃي لڪو، ۽ لشڪر قرامطہ شهر جو دروازو بند ڪري مقابلو ڪيو. ستن ڏينهن جي گهيري بعد سلطان يلغار ڪري قلعو فتح ڪيو. شهرين ۾ ڪروڙ درهم ڏئي جان بچائي، ۽ سلطان قرمطين کي نه ڇڏيو. سوين قرمطي پنهنجي عقيدي تان قربان ٿي ويا، حتاڪ هنن جي مسجد به نه بچي سگهي، جيڪا ڪُڙهه بڻائي وئي (6). سلطان قرمطين ۽ باطنين جي سخت خلاف هو، کين سخت سزائون ڏيندو هو ۽ سندن ڪتاب ساڙائيندو هو (7).

تاريخ مان اسان کي پتو پوي ٿو ته بهمنآباد ۽ منصوره ساڳئي شهر جا ٻه نالا آهن. منصوره درياهه جي ڪناري تي قلعو هو، بارها ٺٺو ۽ ڦٽايو ويو، ۽ آخري طرح سلطان محمود غزنوي، سومره حڪمران خفيف کي باطني يا قرمطي سمجهي مارايو. ۽ عين ممڪن آهي ته حسب عادت شهر کي به برباد ڪيو ويو هوندو، ڊالو ۽ ساڙيو به ويو هوندو ۽ ان واقعي بعد تاريخ منصوره جي احوال کان خالي آهي. باقي تحفةالڪرام ۾ دلوراءِ ۽ چڻو آمرانيءَ جو قصو بيان ڪيو آهي، اهو سلطان محمود غزنويءَ کان اڳ جو آهي. بهمنآباد يا منصوره ته سلطان اچي برباد ڪرايو، ان ڪري اهڙن قصن ڪهاڻين کي طوالت جي خيال کان درج نه ڪيو ويو آهي.

نوان رايا ۽ کوٽائيءَ جا آثار

هن بابت اسان کهڙو مواد ڪٿان ورتو آهي يا وري تازه کوٽائيءَ مان نتيجو اخذ ڪيو آهي. سطحي مشاهده نگارن پکل ڇوڙن، ڪٽيل سڪن ۽ ٺٺل ٺڪرن کي ڏسي، نتيجو پئي ڪڍيو آهي ته هن جي راءِ ٻين کان وڌيڪ درست هوندي، پر ڪنهن چڱي ۽ درست نموني ۾ کوٽاين جا طريقا ميشرس بيلاسس ۽ رچرڊسن 1854ع ۾ استعمال ڪيا، جن جو نتيجو رائل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي بمبئي برانچ جي جنرل ۽ السٽريٽيڊ لنڊن نيوز جي 21- فيبروري 1857ع ۾ شايع ٿيو، ۽ ظاهر ڪيل دڙي جون شيون ڪجهه برٽش ميوزم ۽ ٻيون بمبئي سوسائٽيءَ جي ميوزم ۾ رکيون ويون؛ پر انهن سان ڪابه شيءِ خاص اهميت يا قيمت واري نه هئي. هن دڙي جي شين کي سڀ کان وڌيڪ نقصان پر پاسي وارن ڳوٺاڻن وڌو، جنهن هُن وقت جي مصرين والنگر ٻنين ۾ پاڻ وجهڻ خاطر کوٽائي ڪرائي، جنهن ڪري اصلي شهر جا نشان ئي بگاڙي ڇڏيائون. جهڙائو واهه ۽ ان جي شاخن لڪرڻ ڪري، بر پٽ سر سبز ۽ ٻنين ۾

بدلجي ويا ۽ اصلي درياهه جي وهڪرن جا نشان به آباد ٿي ويا ۽ نشان به بدلائي ڇڏيائون. فقط وچ ڪنڊر ۾ اسٽوپا وارو منارو هن ويرانيءَ ۾ بيٺو آهي، باقي اڪثر نشان ختم ٿي ويا آهن. هن ڪنڊر ۾ ڪنهن به عمارت جي سرن ۾ پٿر استعمال نه ٿيل آهي. قلعي جي ديوار مان به ظاهر آهي ته ديوار ناهيل آهي. هن ديوارن ۾ وڏين ماپن واريون سرون استعمال ڪيل آهن، ڪن هنڌن تان ٺڪر جا وڏا ٿانوَ به هٿ آيا آهن. مٿئين تهه مان مسلم دور جا مٽڪا ۽ سڪا هٿ آيا آهن، جن مان گهڻا ٽامي جا آهن ۽ ڪو اتفاقي چانديءَ جو به مليو ٿو. سون جو سڪو هڪ به نه مليو آهي، نڪي وري ڪا قابل قدر گهرو استعمال جي شيءِ ملي آهي؛ جيتوڻيڪ انهن وٽ ڌاتن وارا برتن به ضرور هوندا، پر يقين آهي ته هر تهه ۾ ان دور جي عمارتن ۽ گهرن جو سامان بعد جي دور جي آباد ڪندڙن استعمال ڪيو هوندو. فقط هڪ گهٽيءَ مان سطح تي اسان مسجدن جا بنياد ڏٺا، بمع محراب جي، جيڪي مڪي جي طرف هئا.

ٽل جي اولهه طرف وري هڪ وڏي مسجد جا نشان مليا آهن، جيڪا وقت ۽ فند جي گهٽتائيءَ سبب پوريءَ طرح نه کوٽائي سگهيا. کوٽائيءَ وارن جي خيال موجب اها عربن جي اوائلي دور جي مسجد آهي، جو ان جي سطح ٻين مسجدن کان هيٺ آهي. وڌيڪ تفصيل وري مسجد جي بناوت جو ڏنل آهي. مسجد کوٽائي ڪندي، هيٺين سطح تي وري هندو عرصي جي سرن جو فرش ۽ پاڻيءَ جي نيڪال جي ڏيکل نالي ظاهر ٿي آهي، ۽ مسجد جي هيٺان جي سرون نڪتيون آهن، سي شايد عربن ڪنهن هندو عمارت مان ڪڍي ڪم آنديون آهن؛ پر انهن مان ڪنهن جي مورت به ملي ٿي ۽ شيوءَ پاربتيءَ جي به، ۽ شايد سوريه جو مٿو به ۽ ننڍڙو ڪنجهي جو ڏيئو ۽ ننڍڙي شيشي جي بوتل ۽ ٺڪر جا ٿانوَ وغيره به مليا آهن. پراڻيون سرون $16\frac{1}{4} \times 10\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ جي ماپ جون به آهن. اڪثر سرون $14\frac{3}{4} \times 9\frac{1}{2} \times 2$ ماپ جون مليون ٿيون. اولهان ۽ سوڙها کوهه گهڻا مليا ٿا، امڪان آهي ته کوٽائيءَ ۾ هزارن جي تعداد ۾ کوهه ملن؛ پر اهي پوئين عرصي جا آهن، جي هيٺين سطح جي مليل سرن جي ڪنڊرن مان به هيٺ لنگهي وڃن ٿا ۽ اهي ٻه فوٽ ڊايا ميٽر قطر جا آهن (8).

ڪزنس اسٽوپا يا ٽُل متعلق وضاحت ڪندي لکي ٿو ته هي ٻڌ مندر عربن جي ڪاهه وقت ٽٽو ڦٽو ويران ٿيل هو، ان ڪري مرامت جي ضرورت هئي. مشهور چيني سياح هوان سيانگ چوي ٿو ته 641ع ۾ ملتان ۾ ٻڌ پوڄا تقريباً ختم ٿي چڪي هئي، مڙهيون قريباً ويران هيون. هيٺين سطح واريون سرون اسٽوپا وٽ $17 \times 10\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ ماپ جون هيون، جي برهمڻآباد ۾ وڏي ۾ وڏي ماپ واريون مليون آهن.(9) ظاهر آهي ته اهي هندو دور جون ئي ٿي سگهن ٿيون ۽ آهن. ڪزنس راوڙ تي تاريخي بحث ڪيو آهي، تاريخن جا رايا به ڏنا آهن، انهن مان اڪثر جو رايو هي آهي ته برهمڻآباد ئي منصوره آهي يا منصوره به برهمڻآباد تي ٻڌل آهي. اسان طوالت جي ڊپ کان سمورو مواد هتي نٿا ڏئي سگهون. البت تازه کوٽائي، خصوصاً مسجد ۾ جا اونهي

Gul Hayat Institute

ڪوٽائي تي آهي، قريباً هيٺ اصلي مٽيءَ ۾ 20 فوٽ ڪن هيٺ هندو طرز جي سرن جي هڪ ديوار يا ٿنڀو نڪتو آهي، جنهن مان اهو معلوم ٿو ٿئي، ته مسلم دور جي تعمير هرگز نه آهي.

ٻهرين دفعي مون هڪ دروازو قلعي جو ٻـ صاف ٿيل ۽ ظاهر ڪيل ڏٺو، جنهن جي عجيب طرز تعمير هئي، يعني اوله وارو دروازو شهر ۾ اندر اچڻ لاءِ لنگهه زمين سطح تي نه آهي، بلڪ ان کي 10 فوٽ مٿي وجهي مٿي ڪيو ويو آهي، ان مٿان سرن جو فرش به لڳايل آهي. اهڙيءَ طرز تعمير ۽ ڪن ٻين شين ڏسڻ لاءِ مون کي ٻيهر 9- جنوري 1978ع تي ڏسڻ لاءِ مجبور ڪيو. آئون خود حيران هئس ته گذرگاهه کي مٿي ڪرڻ جو ڪهڙو ضرور هو. هي شهر جيئن نه درياهه جي ڪناري تي هو، لامحاله ٻوڏن جو شڪار ٿيو هوندو، ۽ تاريخ ۾ ٻوڏ ۽ زلزلي جو ذڪر ڪونه ڪيل آهي، پر ان جي معنيٰ اها هرگز ناهي ته ٻوڏ آئي ئي ڪانه هوندي. ٻوڏ به آئي هوندي، ڪچيون سرون- جيڪي شروع جي دور ۾ استعمال ٿيل آهن- ان بعد پڪيون سرون شهر جي صاحب ثروت هئڻ سان گڏ ٻوڏن ۽ برساتن کان بچاءَ جو به دليل آهي. منهنجو خيال دروازي کي مٿي ڪرڻ سان ٻوڏن ڏي ضرور ويو، ان لاءِ فقط پڪي ديوار قلع جو بچاءَ نه ڪري سگهي هوندي، جو ته ان وقت اهڙو ڪو به پلستر نه هو، جو پاڻيءَ کي روڪي سگهي. اڪو وري ڪنهن پلستر يا مصالحي جو استعمال نئي نظر ٿو اچي، الڪري قلعي جي جن جن حصن جي ڪوٽائي ٿي، منهنجو خيال هو ته ڪم از ڪم ٻاهرين طرف مٽيءَ جو بند ديوار لڳ ضرور موجود هوندو ۽ اسان کي پنهنجي معائني ۾ ان ڳالهه جي تصديق ٿي. ديوار جي شهر کان ٻاهرين طرف ديوار جي لڳولڳ واريءَ ۽ مٽيءَ جو بند نظر آيو، جنهن ۾ ملبي جي اڪر پٿر يا ٺڪري يا سر جو ذرو بـ نظر نه آيو، خالص ۽ خالص مٽيءَ جو بند هو. اسان جي نظر ۾ جنهن شهر جي کوٽائي ٿي رهي آهي، اهو اصل برهمڻ آباد آهي ۽ منصوره به اگر ڪو آهي ته بعد ۾ هت ئي آباد ڪيو ويو آهي: اگر الڳ ڪو هو ته اهو يا ته ٻئي ڪنهن هنڌ هوندو، جيڪڏهن فقط چچنامه تي يا ٻين تاريخن تي نظر ڪيون ته برهمڻ آباد کي محمد بن قاسم جو ڇهه مهينا گهيرو رهيو ۽ 40 هزار هندو فوج مقابلو ڪري رهي هئي، شهر کي قلعو هو. جڏهن صلح ٿيو ته ان ۾ فوج کان سواءِ باقي ٻين رهاڪن کي امن ڏنو ويو ۽ هٿيار بند فوج کي قتل ڪيو ويو ۽ اٽڪل 30 هزار غلام قيد ۽ قبضي ۾ آيا. ظاهر آهي ته فوج کان سواءِ به شهر جو آدم لک ڪن هوندو ۽ شهر کي ٻاهران ڪوٽ به هو، جنهن کي چار دروازا هئا، جنهن جا تالا- ڀهرندي ساتيا، ٻنوره ۽ سالهاـ هئا. البت قتل ڪندڙن ۾ چچنامه ۾ ڪٿي 6 هزار ته ڪٿي 16 هزار چيو آهي قلعي ۽ شهر جي مضبوطيءَ جو به ذڪر ڪيل آهي. (10)

اوائلي عرب مورخن منصوره جا چار دروازا بيان ڪيا آهن. جيڪڏهن هاڻ فرض ڪريون ته ڏيپر گهانگهري جو دڙو ئي اصل برهمڻ آباد آهي، ته ات نه ته ڪنهن قلعي جا نشان آهن، نه وري ايڏو وڏو ڪو ڪنبر آهي، جت ايڏو لشڪر يا ماڻهو رهي سگهن، پناهه وٺي سگهن

Gul Hayat Institute

ها وري مقابلو ڪري سگهن. انڪري لامحاله برهمڻ آباد ئي هي ڪنڊر آهي، جتي ڪوٽائي ٿي رهي آهي، منصوره به هي آهي.

منصوره جي بربادي

ڪزنس هن شهر جي بربادي جي مختلف امڪانن تي بحث ڪيو آهي. مثلا زلزلي يا ڌرتيءَ جو ڌڙڻ، جيڪو اڪثر ويران شهرن لاءِ چيو ويندو آهي. مسٽر بيلاسس سطحي معائني بعد چوي ٿو ته ڪنڊر جي مڪمل تباهي وقت جو ڪم آهي. جيڪڏهن غنيم جي فوج ڪشي سبب تباهه ٿئي ها ته اهڙي مڪمل تباهي نه ٿئي ها. جيڪڏهن شهر جا رهاڪو باقاعده لڏي ويا هجن ها ته قيمتي شيون ضرور پاڻ سان کڻي وڃن ها، خاص طور 'روڪڙ ۽ زيورات'. مسٽر بيلاسس جي ان راءِ تي ڪزنس خاص طرح نڪته چيني ڪئي آهي. هو پنهنجو رايو لکندي چوي ٿو ته مسٽر بيلاسس کي فقط ٽئيل ٽامي جي سڪن ۽ چند چانديءَ جي سڪن ڪان سواءِ اگر ٻيو ڪو سامان هٿ آيو آهي، ته هن اهڙو ذڪر ڪونه ڪيو آهي، جيڪڏهن ٻيو ڪو ڪٿي ويو آهي ته اهو ڪير آهي؟

مسٽر رچرڊسن — جيڪو مسٽر بيلاسس سان گڏ هو - پنهنجي نوٽ ۾ لکي ٿو ته "اسان کي ڪاٺ جو ڪو به نشان ڪونه مليو، جيڪو عمارت جي تعمير ۾ ضرور ڪم آندو ويو هوندو ۽ اهو فرش تي پيل ضرور ملي ها. ڪو وري ڪوئلي يا باهه جو ڪو نشان مليو آهي، ان ڪري اسان ائين چئي سگهون ٿا ته شهر کي ساڙيو ڪونه ويو آهي."(11)

ڪزنس پنهنجو رايو ڏيندي چوي ٿو ته "منهنجي پنهنجيءَ نظر ۾، آءٌ سمجهان ٿو، ته شهر تي دشمنن حملو ڪيو، رهاڪو تلوار جو شڪار ٿيا ۽ مسلمانن کي خطرناڪ شڪست نصيب ٿي، خصوصاً هندن جي هٿان، جيڪا شايد مسلمان تاريخدانن کان وسري وئي آهي. اسان کي ٻيو ڪو به رستو ڪونه ٿو ملي، جنهن تي مدار رکون. شايد هنن شرم کان اهو واقعو درج ڪونه ڪيو آهي ته هنن جو قابل فخر تختگاهه بُت پوڄڪن فتح ڪيو ۽ ويرانيءَ ۾ اسان گهڻي تعداد ۾ انساني هڏا ڏٺا آهن، گهرن ۾ ۽ ٻاهر وغيره...... ٻر ڇتيون ۽ پٽيون گهرن جون ڪاٺ جي ڪري ڊاٿيون ويون آهن، جو ته ڪاٺ سنڌ جي هن حصي ۾ قيمتي شيءِ هئي. درن ۽ درين جي لاهڻ وقت پٽين کي ڊاٺو ويو آهي، جو ته اهي فقط مٽيءَ جي گاري سان لڳايل هيون. اهڙيءَ طرح ڇتيون به ڪاٺ جي ڪري ڊاٿيون ويون ۽ شهر ڪنڊر بڻجي ويو." (12)

ڪرمتان، خصوصاً انگريز پنهنجو ڪٽرپڻو لڪائي نه سگهيو ۽ اهو انومان هروڀرو به ظاهر ڪيائين ته هي شهر بت پرستن ڊاٺو يا فتح ڪيو؛ حالانڪ ثبوت ظاهر آهي، ته هي شهر سلطان محمود غزنويءَ 1026ع ۾ سومنات کان موٽندي ڊاٺو؛ ڇاڪاڻ ته ان وقت قرامطين سومرن جي حڪومت هئي، ان ڪري سلطان عقيدتاً انهن کي ملحد، مرتد، ڪافر يا خبر ناهي

ڇا ڇا سمجهندو هو؛ ان ڪري هو قرامطين ۽ باطنين جون مسجدون ۽ بتخانا به هڪجهڙا سمجهندو هو؛ بلڪ انهن کي ته ڏسي سمجهي شايد ڇڏي به ڏئي، مگر هن قرامطين کي ڪڏهن به نه بخشيو؛ جنهن جا مثال اسان اڳ ئي ڏئي آيا آهيون. سلطان هٿ ڇا ڪيو هوندو، ان جو تصور ڪرڻ به مشڪل آهي - روغن نفته ۽ منجنيقن سان حملا ۽ باهيون - بلڪ هاڻي واري ڪوٽائيءَ ۾ ته مسجد ۾ به باهه لڳڻ جا آثار مليا آهن ۽ ڪجهه عربي اکر به سڙيل ورقن سان مليا آهن. انهن تي به تحقيق جي ضرورت آهي؛ ڇو ته انهن جي ڳولا قرمطي فقه ۾ به ڪرڻي پوندي، جيڪا هينئر هٿ اچڻ مشڪل آهي. ازان سواءِ ان تي تقيه جو دبيز پردو به چڙهيل آهي. قرامط جو اثر سنڌ ۾ اچا به جيڪڏهن باريڪ بينيءَ سان جاچ ڪبي، ملڻ مشڪل نه آهي. سنڌ جا اولهه وارا جبل لاهوت ۽ ڪراچيءَ ڪان وٺي ڪڇي تائين ڏسو ته هر جڳهه سيدنا علي عليه السلام سان منسوب نظر ايندا، بلڪ پيو ثبوت هي آهي ته ڪنهن غير تعليم يافته پيڙهي سنڌيءَ کان پڇو ته امام مهدي ڪير ٿيندو، ته هو هڪدم چوندو ته محمد بن حنيفه. حالانڪ هن وقت مسلمانن جا جيترا به فرقا موجود آهن - شيعا خواه سني - ڪنهن جو به اهو مذهبي عقيدو هرگز نه آهي ته ڪو امام مهدي محمد بن حنيفه ٿيندو. اهو عقيدو ڪيسانيه شيعه ۽ بعد ۾ قرامطين شروع ڪيو، جنهن جا پوئلڳ بلڪ امام ۽ اولاد هجڻ جا مدعي سومرا سلاطين سنڌ ۾ هئا.

سنڌ جا ماڻهو جنگنامه محمد حنيفه کان چڱيءَ طرح واقف هوندا. صفا ڪوڙن جو مجموعو آهي، خبر نه آهي ته ڪڏهن اهو قصو ٺهيو، پر لاشڪ سومرا دور جو قصو آهي. ان قصي جي ڪتاب ۾ ڄاڻايل آهي، ته امام محمد حنيفه زنده آهي، اهوئي مهدي آخرالزمان ٿيندو. محمد حنيفه جي ڪنيت ابوالقاسم آهي ۽ حضور پاڪ جي هڪ حديث - جنهن جي صحت ڇاهي کهڙي به هجي - اڪثر بيان ڪئي ويندي آهي ته امام مهديءَ جو نالو ”محمد“ هوندو ۽ ان جي ڪنيت ابوالقاسم هوندي ۽ ٻيو ڪو به مسلمان بجز مهديءَ جي، جنهن جو نالو محمد هجي، پنهنجي ڪنيت ابوالقاسم يعني پٽ جو نالو قاسم نٿو رکي سگهي؛ بلڪ ڪي تاريخون ته محمد حنيفه جي والده سنڌي اصل ٻڌائين ٿيون. ڪي روايتون ته امام صاحب جو سنڌ ۾ اچڻ ۽ جنگشاهي طرف به محمد حنيفه سان منسوب ڪن ٿيون ته ان ۾ امام محمد حنيفه غائب ٿي ويا آهن. اگر غور سان ڏسجي ته هي سڀ عقيدا سومرن قرامطين جي لاڳيتو سنڌ ۾ طاقت ۾ هئڻ سبب ڦهليا، وڌيا ويجهيا ۽ سنڌين جي دماغ ۾ بلڪ لاشعور ۾ کهڙي ويا ۽ اڄ به موجود آهن.

اسان وري به پنهنجي تحقيق موجب ان راءِ جا آهيون ته بهمن يا برهمڻ آباد ۽ منصوره ساڳي شيءِ آهن، يا هڪٻئي جي پرسان ٺاهيا ويا آهن. قلعو به اڳ جو آهي، بعد ۾ ان کي وڌايو ۽ درست ڪيو ويو آهي. اڳ به ڦٽو ۽ ٺهيو آهي. آخري حڪمران خفيف سومرو هو، نه ڪ هباري. باقي هباري خاندان هڪ زنده جاويد يادگار اهو خاندان آهي، جو ملتان ۾ وڃي رهيو، جنهن مان حضرت غوث الزمان مخدوم بهاءُ الدين زڪريا ملتاني آهن. (13) باقين کي

Gul Hayat Institute

قريشين ۾ ڳولڻ کپي، مگر ان خاندان ۾ ڪڏهن به خفيف نالو نہ آيو آهي. هبارين جو سنڌ ۾ اچڻ بمع تاريخدان 111هہ ٻڌائين ٿا.(14) اسان سمجهون ٿا تہ اختصار کان ڪم وٺندي ڪي ڳالهيون اجا بہ تفصيل طلب هجن، تاهم يڪ مشت از نمونہ خروار جي مصداق اسان مضمون پيش ڪيو آهي، تاڪ تحقيق جو دروازو کُلي؛ ڇو تہ تاريخ ۾ اختلاف ضروري آهي، ان ڪري ئي تحقيق لاءِ قدم اڳتي وڌندو. اسان کي اميد آهي تہ اهل قلم اسان جي سزيد رهنمائي ڪندا ۽ غلطين کان آگاهہ ڪندا، تاڪ پوءِ اسان پنهنجي لکيت جو جائزو وٺي سگهون ۽ شايد ڪو جواب بہ ڏئي سگهون.

سنڌ جو هي عظيم الشان شهر مذهبي ڪٽرپڻي سبب هميشه لاءِ برباد ٿي ويو، مگر تاريخ پنهنجو پاڻ دهرائيندي آهي. غزنوي جو شهر، جيڪو سلطنت عباسيہ جو هم پلہ ۽ هم مقابلہ هو، ان شهر کي 547هہ ۾ علاوالدين حسين بن حسن جهان سوز غوري فتح ڪري، 3 ڏينهن خوب ڦرلٽ ڪرائي، بعد ۾ شهر کي باهہ ڏياري سڀ خشڪ و تر جلائي رک ڪري ڇڏيو.(15) فاتح ۽ مفتوح ٻئي شهر هڪجهڙا مٽيءَ جا ڪنڊر بنجي ويا. هاڻ ٻنهي شهرن ۾ محڪمہءِ آثارقديمہ وارا وٽن ڪوٽايون ڪندا!

حوالا

(1) قلمي شجرو شيخ ريحان سومرہ، جو اسان جي قلمي بياض ۾ اوت ٿيل آهي.
(2) Sultan Mehmood of Ghazna P- 120, 242 بحوالہ ابن اثير
(3) Sultan Mehmood of Ghazna by Farkhi P- 21.
(4) تاريخ ابن خلدون اردو ترجمہ حصو 3 عهد بني عباس ص 339.
(5) Sultan Mehmoed of Ghazna P- 83. By Ibin-e-Athir, 1x, 262.
(6) Sultan Mehmood of Ghazna by Ibin-e-Athir, P- 97.
(عتبي، عنصري ۽ البيروني)
(7) Sultan Mehmood of Ghazna by Ibin-e-Athir, P- 160.
(ابن جوازي، ابن اثير مجمل تاريخ)
(8) An Antiquities of Sind, by Henry Cousens, 1929, P- 48 to 52.
(9) An Antiquities of Sind, by Henry Cousens, P- 59.
(10) چچنامہ (سنڌي ترجمو) مترجم: مخدوم اميراحمد، مرتب ڊاڪٽر بلوچ ص 291 کان 309.
(11) Antiqutles page 71.
(12) Antiquities of Sind Page 71.
(13) عرب و هند ڪي تعلقات ص: 355.
(14) تاريخ سنڌ جلد 2 ص: 155. مولانا نورمحمد نظاماڻي صاحب بحوالہ ايلٽ.
(15) ڪابل درياهہ کان يرموڪ درياهہ تائين 1974 بحوالہ البدايہ والنهايہ جلد 12.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

ساميءَ جا سلوڪ

سامي، سنڌي زبان جو بلند پايہ شاعر ٿي گذريو آهي. هندو شاعرن ۾ تہ سندس درجو سڀ کان مٿانهون آهي. شاعريءَ ۾ هو مقصديت جو قائل آهي، ۽ شاعريءَ کي فقط پنهنجي هدايتن بيان ڪرڻ جو ذريعو سمجهي ٿو. هو رومانوي شاعر نہ آهي. هو حقيقي عشق کي مجازي عشق ذريعي سمجهائڻ نٿو گهري. هو پنهنجا اصول، نظريا، عقيدا ۽ هدايتون سڌي سنئين نموني سمجهائي ٿو. سندس سمجهائڻ جو طريقو جاذب، پراثر ۽ واضح ضرور آهي، پر انهن ۾ ڪنهن بہ قسم جي تمثيل ڪانهي. شاعريءَ جون خوبيون جهڙوڪ تشبيهون، استعارا وغيره بہ سندس سلوڪن ۾ ملن ٿيون. فني لحاظ کان سندس سلوڪ پختہ ۽ سلوڪ جي اصلي فني ٽيڪنڪ مطابق آهن. ٻوليءَ جي لحاظ کان سندس سلوڪن ۾ جيتوڻيڪ هندي ۽ سنسڪرت لفظن جي ڪثرت آهي، تڏهن بہ سندس زبان، شڪارپوري محاوري جو پورو پورو نمونو پيش ڪري ٿي.

سامي ويدانتي شاعر آهي، ۽ مٿس ڀڳتي تحريڪ جو اثر آهي. عام طور ڀڳتي ڪال جي شاعريءَ کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي: ”نرگن ڪاويہ“ ۽ ”سگن ڪاويہ“. هڪ ۾ معبود حقيقيءَ جو تصور مادي پيڪر جي شڪل ۾ ظاهر نٿو ٿئي، ٻي ۾ انکي ڪنهن نہ ڪنهن مادي پيڪر جي روپ ۾ ڏسن ٿا. ٻهرين ۾ ويدانيت جي فلسفي سان گڏ، اسلامي تصوف ۽ ٻجريالي ۽ ناٿ پنٿي جماعت جو اثر بہ آهي، ۽ ٻي تي خالص ويشنوي نظريي جو اثر آهي. هنن ٻن نظرين کي ”سنت ڪاويہ“ ۽ ”ويشنو ڪاويہ“ نالا بہ ڏنا ويا آهن.

ساميءَ جي شاعري سنت ڪاويہ مطابق آهي. سنت ڪاويہ ويدانيت جي فلسفي سان گڏ ٻڌ ۽ ناٿ پنٿي خيالن جي اشاعت بہ ڪئي، ۽ روحاليت تي خاص طور سان وڌيڪ زور ڏنو. هي سلسلو هونئن تہ ڪبير کان گهڻو اڳ شروع ٿي چڪو هيو، پر ڪبير کي ئي انجو محرڪ سمجهيو وڃي ٿو. ڪبير ئي هن تحريڪ جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي، ۽ انجو ئي آواز سڀني کان بلند آهي.

سنتن جي شاعريءَ جو خاص موضوع خدا جو وصل، ان سان تعلق، مختلف قسمن جي اثرن جو اظهار، ان جي ذاتي جي تسبيح ۽ تقديس، نفس جي قرباني، صالح زندگيءَ جي اهميت ۽ پند و نصائح وغيره آهن. هنن گيان (معرفت) کي خدا جي قربت حاصل ڪرڻ جو ٻهريون ذاڪو

ٺهرايو آهي. پر گيان جي ذريعي انهيءَ اعليٰ طاقت کي سڃاڻڻ ڪانپوءِ ان جي تقرب جو ذريعو سنڌن آڏو صرف ڀڳتي آهي. هنن ساڌنا جي لاءِ ٽي طريقن جون ڏچيون اڏايون آهن: ۽ بنيادي، اخلاقي ۽ روحاني حقيقت ڏانهن اشارو ڪيو آهي.

آتما:- اپنشدن جي تعليم مطابق پهريائين آتما (انفرادي روح) کي دريافت ڪيو وڃي، ۽ پوءِ ان کي برهمن ۾ فنا ڪيو وڃي. برهمن يا آفاقي روح تائين رسائي فقط وجدان جي ذريعي ٿي ٿي سگهي ٿي. عقلي استدلال ان ڪوشش ۾ بيڪار ثابت ٿيندو. ڀڳتي تحريڪ ۾ به اها ڳالهه ڪارفرما آهي. **سامي** به آتما جي اهميت تي زور ڏئي ٿو. هو چوي ٿو، ته آتما کي سڃاڻڻ نهايت ضروري آهي، ڇاڪاڻ جو اها نهايت حقيقي شيءِ آهي. وڌيڪ هو چوي ٿو، ته ان کي سڃاڻڻ ڪانپوءِ مالڪ سان ملي سگهجي ٿو:

ورلي ڪنهن ڄاتو؛ قدر مالڪ ديهه جو؛
جنهن ملي ساڌ سنگت سان، منهن مُڙهيءَ پاتو؛
سامي چئي نج سروپ کي، سته سڃاتو؛
واري خط ڪاتو؛ جنڌي ويٺو جم سان.

سامي به انهيءَ خيال جو آهي، ته پنهنجو پاڻ کي فنا ڪيو وڃي. انڪانپوءِ ئي هو اصلي روح سان ملي هڪ ٿي ويندو:

جيڪو سميٽي؛ پسريو آئي گهر ۾؛
سو سهجي سيرين کي، پرلڪيءَ ڄان پيتي؛
سکي ٿي ليتي؛ سامي سکپت سيج تي.

ساميءَ جي به ساڳي سمجهاڻي آهي، ته ظاهري علم يا عقلي استدلال انهيءَ ڏس ۾ بيڪار ثابت ٿيو آهي. سندس خيال موجب اوستائين پهچ فقط وجدان يعني عشق جي ذريعي ٿي سگهي ٿي. چوي ٿو:

مورک سڀ منجهي پيا، ويدن جي واچ ۾،
سامي لک سروپ جي، ڪنهن سيائي سمجهي؛
جنهنکي ڏلي ڪنجي؛ ست ڪر عين عشق جي.

گيتا به اها ئي تعليم ڏئي ٿي. اڌياءَ 2، سلوڪ 71 ۽ 82 ۾ آيو آهي:

”جيڪو انسان دل مان خواهشون دور ڪري؛
جنهن جي دل ۾ هوس جو فتور نه هجي؛
جنهن ۾ نه خودي هجي، ۽ نه گندگي هجي؛
ان کي ئي سڪون ۽ اطمينان قلب حاصل آهي.
اهو ئي خدا جي وصال جو مقام آهي؛

Gul Hayat Institute

جتي سڀ تو ۾ اچي فنا ٿين؛
جيڪڏهن موت وقت ڪو ڪيس اهو گيان حاصل ٿئي؛
تڏهن ڪو ڪيس برهم نروان (وصال خدا) حاصل ٿئي."

اهو نظريو يوناني نوفلاطونيت ۾ ڪو ملي ٿو. ٻر تجليءَ جا جيڪي مراحل نوفلاطونيت ۾ ٻڌايا ويا آهن؛ اهي اپنشدن جي تعليم کان قدري مختلف آهن. اهو فلسفو ڪنهن نموني افلاطون جي فلسفي ۾ ڪو موجود آهي. ڪن جو چوڻ آهي، ته نوفلاطونيت ۾ اهو نظريو اپنشدن جي ذريعي آيو. ٻر ان لاءِ ڪو تاريخي ثبوت ڪونه ٿو ملي. اسلامي تصوف ۾ ڪو اهي ڳالهيون ملن ٿيون، ته ڀنهن جو پاڻ سڃاڻجي، ۽ ڀنهن جو پاڻکي فنا ڪجي. ان کان سوا ان ۾ ڪو اهو ٿي ٻڌايو ويو آهي؛ ته انهيءَ منزل تائين رسائي ظاهري علم ذريعي نه؛ ٻر عشق حقيقي وسيلي حاصل ٿي سگهي ٿي. شاه لطيف فرمائي ٿو:

جو مون پڙهيو پاڻ ليءِ، سبق سابق جو،
پهرين سڃاتم، ڀانهنجو لفس جو نهو،
جت عرفان اصل ۾، ڏي روحن راز ڪيو،
وري ورق ٿيو؛ ڪڏيم ويڌ وصال جو.

ٻئي هنڌ فرمايو اٿس، ته پهرين ڀنهنجو پاڻ فنا ڪجي ٿو، ان کان پوءِ ٿي محبوب جو مشاهدو نصيب ٿئي ٿو:

پهرين وڃائڻ پاڻ، پسڻ پوءِ پرين کي.

قاضي قاضن چوي ٿو، ته محبوب جو مشاهدو مون ظاهر علم ذريعي نه ماڻيو آهي، ٻر اهو ڪو طريقو ٿي ٻيو آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪو ڪين پڙهئوم؛
سو ڀار ٿي ٻيو ڪو، جنان پرين لڌوم.

جوڻ:- جيتوڻيڪ اسلامي تصوف ۾ ڪو انهن ڳالهين جو اهڃاڻ ملي ٿو، ٻر تڏهن ڪو اسلامي تصوف جون منزلون بلڪل مختلف آهن. اسلامي تصوف ۾ وصال جو جيڪو تصور آهي، اهو بلڪل ڀنهن جي نوعيت جو آهي. اسلامي تصوف موجب روح جدا جدا روپ نه ٿو وٺي. ويدانتي نظريي مطابق جيڪڏهن آتما کي وصال نصيب نه ٿو ٿئي، ته هو مختلف روپن ۾ اچي ڦرندو رهي ٿو. انهيءَ مها چار کي جوڻ يا تناسخ چيو وڃي ٿو. گيتا جي ادياءِ 2، سلوڪ 22 ۾ آيل آهي:

"جئن انسان پراڻي پوشاڪ لاهيندو آهي،
(۽) نئون وڳو زيب تن ڪندو آهي،
اهڙيءَ طرح روح قالب بدلائي ٿو،
(۽) نئين ويس ۾ وري نڪري ٿو."

ساميءَ جو به اهو ئي نظريو آهي. هو چوي ٿو: ته جيڪڏهن انسان دنيا جي موهه ۾ گرفتار ٿئي ٿو، ته پوءِ ڪيس مرڻ کان پوءِ ڪيترن ئي جنمن ۾ ڀٽڪڻو پوي ٿو:

ماـيـا ڀلائي وڏو، جـيءُ ڀـرم ۾،
ڀـاڻ پنهن جو ڀاڻ ۾ وينو وڃائي،
سپني ۾ سامي ڇئي ڪوٽ جنم پائي،
اوديا ڀٽ لاهي، جاڳي ڏسي ڪينڪي.

اهو نظريو يوناني نوفلاطونيت ۾ به آهي. ان کان اڳ ۾ قديم مصر ۾ به موجود هو. ڪن جو خيال آهي ته مصر مان ئي انجو ڦهلاءُ ٻين ملڪن ۾ ٿيو هوندو، ڇاڪاڻ جو مشهور يوناني مؤرخ هيروڊوٽس جو چوڻ آهي، ته پٿاگورس اهو نظريو قديم مصر مان رتو هو. بهرحال ان قسم جو ڪوبه نظريو اسلامي تصوف ۾ ڪونهي. انهيءَ ڪري ئي چيو وڃي ٿو، ته اسلامي تصوف جا اقدار پنهنجا آهن. انهن تي ڪو به اسلامي رنگ ڪونهي.

رمزيت: جڏهن الفاظ ذاتي تاثرات ۽ وجداني ڪيفيت جي ترجماني ڪرڻ کان قاصر ٿيندا آهن، تڏهن شاعريءَ ۾ رمزيت ايندي آهي. اپنشد ۾ ان غير معمولي ڪيفيت جو ذڪر محب ۽ محبوب جي همآغوش ٿيڻ سان ڪيو ويو آهي، ۽ ان کي سپني ٻين تجربن کي زير ڪرڻ وارو ٻڌايو ويو آهي. ان ڪيفيت يا اعليٰ حقيقت جي احساس ٿيڻ تي به انجي ترجماني پوريءَ طرح ٿي ڪري سگهجي.

ڪبير صاحب ان ڪيفيت کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

اوگت اڪل انوپم، ديکيا ڪهتا ڪهيا نه جائي،
سين ڪري من هي من رهسي، گونگي جاني مٺائي.

ڪبير چوي ٿو، ته انهن جي محسوسات جي ترجماني ڪرڻ جي ڪوشش اهڙي آهي، جيئن گونگي شخص کان مٺائيءَ جي لذت پڇي وڃي، ۽ هو اشارن ئي اشارن ۾ ٻڌائي، دل ۾ خوش ٿئي. ساميءَ به انهيءَ ڪيفيت لاءِ ساڳيو خيال ظاهر ڪيو آهي:

جنهن تـي رکـيـو هٿ، سامـي پـوري سـتگروءَ،
ڪـيـو تـنـهـن ڪپت ري، پـرچـي پـرڪـارڻ،
چيت مٺائـي چـت جـي، ٿـيـو سـوکـم سمرٿ،
ٻـائـي ٻـداکـت: مشڪـي ڪشڪـي ڪينڪي.

ڪبير جي مٿين شعر تان سنڌيءَ ۾ پهاڪو جڙيو آهي:

”گونگو ڳُڙ کائي، ڪجي پڇي ڪينڪي.“

ازدواجي اثر: ڀڳتي تحريڪ جو محبوب ترين پرتيڪ (Symbol) ازدواجي تاثر يا زال ۽ مڙس جي محبت آهي، جنهن کي هنديءَ ۾ ”داميتيه پريم“ چوندا آهن. سنتن کان اڳ به انهن تاثرات جي ترجماني ڪئي وئي آهي. ڏکڻ هولهستان جي مشهور شاعره ’گورا‘ جي

Gul Hayat Institute

شاعري ان جو دلڪش مثال آهي. راجستان جي مشهور شاعره ميرا ٻائي جي ڀڳتي به ان درجي جي آهي، ۽ ٻادري صاحب جي ساڌنا به انهن ئي تاثرات جو نتيجو آهي، انهيءَ پرتيڪ کي نرگن توڙي سگن، ٻنهي سنتن ٿوري فرق سان قبول ڪيو آهي. ”نرگن مسلڪ“ جي سنتن، محبوب کي هر جڳهه موجود ڄاتو، سوا ڪنهن تفريق جي پاڻ ۾ گهولها جي ڪوشش ڪئي آهي. ان جي مقابلي ۾ سگن مسلڪ جا سنت، ان کي سڀ ڪجهه سمجهندي به ان جي ۽ پنهن جي وچ ۾ تفريق سان، ان جي قربت حاصل ڪرڻ جا خواهان رهيا آهن. سنتن وٽ محبوب جو تصور، مرد جي شڪل ۾ آهي. هو پاڻ کي زال ٻڌائي، ان جي ويجهو اچڻ گهرن ٿا. سندن نظريي مطابق خدا ئي مرد ۽ پرش آهي، ۽ ٻيا سڀ انسان سندس زالون آهن. دادو ديال جو هڪ شعر آهي:

پرش همارا ايڪ هي، هم ناري بهو الگ،
جي جي جيسي تاهيون، ڪيلي تيسي هي رنگ.

گرونانڪ به انهيءَ خيال جو اظهار ڪيو آهي. سندس چوڻ آهي، ته فقط اهو ئي هڪ پرش آهي، ۽ ماڻهن جو پريتم آهي. اهو جنهن تي ڪرم جي نظر وجهي ٿو، اها سهاڳڻ ٿي وڃي ٿي:

بهنت نانڪ سبهنا ڪا پيو ايڪو سوئي،
جنو نندر ڪري، سا سهاگن هوئي.

ساميءَ به انهيءَ نموني پنهن جا خيال ظاهر ڪيا آهن، ۽ نانڪ وانگر ان کي سهاڳڻ سڏي ٿو، جيڪا پنهن جي ڪانڌ کي ريجهائي راضي ڪري ٿي:

سامي ساڌي ڄاڻ: سهاڳڻ سچڻ جي،
جنهن پرچايو پرينءَ کي، اچي پنهن جو پاڻ،
سنسي ري سيوا ڪري، سڪ صبوري ساڻ،
پوري تنهن جي پاڻ: خاوند خالي نه ڪري.

اسالجي قديم سنڌي شاعريءَ ۾ به عورت جي زباني پنهن جا خيال ظاهر ڪيا آهن. شاهه لطيف به پنهن جن سورمين جهڙوڪ سسئي، مومل، نوري، ليلا، سهڻي وغيره جي زباني پنهن جا جذبات، احساسات ۽ خيالات بيان ڪيا آهن. ايراني صوفي شاعرن جي روايت ان جي برعڪس آهي.

گرو جو مقام:- گرو جي مدح ۽ ساراهه هندستاني روايت جو نمايان جز آهي. سنسڪرت ۾ گرو جي عظمت بابت ڪيترا ئي شلوڪ ملن ٿا. هندن جو عقيدو هو، ته گرو ئي ماتا به آهي، ته پتا به آهي. ايتري قدر جو سندن چوڻ آهي، ته خدا به گرو ئي آهي. انهيءَ ڪري انهيءَ جي خدمت دل، زبان ۽ عمل سان ضروري آهي. گرو جي توجهه سان ئي سنيون ۽ نيڪ شيون حاصل ٿي سگهن ٿيون:

Gul Hayat Institute

گرو ٻتا گرو مار ٻتا گر ديوانہ شيشہ ـ ڪر متا مسنا ٻاڇا تسدا ڀرسيو يتي.
(گهرنبہ سنهتا ترتيو يد يش، شلوڪ 16)

هندي شاعر بہ سچي گروءَ جي تعريف بار بار ڪن ٿا. ساميءَ جي نظر ۾ بہ ستگر يعني ڪامل مرشد سيکجهہ آهي. اهو جڏهن مهرباني ڪري ٿو، تڏهن ٿي من مان ٻيائي ۽ کوٽ لڪري وڃي ٿو، ۽ طالب تي فيض جي ٻالوت ٿئي ٿي:

ستگر پرک سڃاڻ: رکيو هٿ مٿي تي،
مٿي وئي من مون، سامي ڪنچا تاڻ؛
وسيو مينگهہ مهر جو، پريا ليهن لياڻ؛
اڇي ويٺا ٻاڻ، سنمک منهنجي سپرين.

●

ڪامل ڪرم ڪيو؛ تڏهن اکيون کلي آئيون،
ڏسي پنهنجو ٻاڪي سيتل من ٿيو؛
سنسو آتم جيءَ جو، سو وڃون سڀ ويو؛
ٻاسي ڪين ٻيو؛ سامي ڇٽي سروپ ري.

سامي صاحب جو چوڻ آهي، تہ جهڙي مهرباني ستگر ڪري ٿو، اهڙي ٻيو ڪوبہ دليا ۾ ڪري نٿو سگهي:

اهڙي ڪير ڪري، سامي ٻنا ستگروءَ،
يگت جوگ ويراڳ جا، ڏئي ٻنڊار ٻري؛
انيڀ جوت السدر ۾، سٽي سڌ ٻري؛
ٻلڪ نہ ٽئي ٻري؛ رمتارام اکين کون.

سامي صاحب جي خيال موجب ستگرو اهوئي آهي، جيڪو خراب سنگت ڇڏائي، نصيحت ڪري، ڪنيون عادتون مٽائي، روحاني راز ۽ رمزون سمجهائي، جهالت جو پردو هٽائي، ۽ محبوب جو مشاهدو ڪرائي:

ڪسنگ ڇڏائي؛ سوئي ساڌو ستگرو،
ڏيئي ڳڻ هر يڳت جا، اوگڻ مٽائي؛
انتر مک جوڙي ڪري، اوديا ٻٽ لاهي؛
سامي لکائي؛ آتم ٻد اکين سان.

چيتاوني يا تنبيهہ: ڪنهن شئي يا ماڻهوءَ کان هوشيار رهڻ جي حڪم يا پيغام کي تنبيهہ چوندا آهن. سنتن جي شاعريءَ ۾ اهڙي قسم جا ڪيترائي مثال ملن ٿا. چيتاوني لکڻ جو سلسلو هندي ادب ۾ تمام پراڻو آهي. ”سرهپا“، ڪٻير، غرور يا تڪبر کي نندينديي، مختلف هندن تي انهن کان دور رهڻ جي تنبيهہ ڪئي آهي. ”سويمڀهو“ بہ دنياوي ٻنڌڻن

Gul Hayat Institute

جي فاني هجڻ جي حقيقت ظاهر ڪئي آهي. ڏهين صديءَ جي ”ڊيوسين“ ۽ ”ٽلوپا“ به تيرٿ ۽ بت پوڄا وغيره کي بيڪار ۽ بي سود ٻڌائي، انهن کان پري رهڻ جي تنبيهه ڪئي آهي. اڳتي هلي ”گورکناٿ“ جي شاعريءَ ۾ چيتاونيءَ جا اچا ۽ دلڪش مثال ملن ٿا. سنت شاعرن جي چيتاونين کي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: (1) روحاني معاملا (2) سماجي مسئلا. هنن کي وڌيڪ ٻين ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: هڪ ترغيبي، ٻيو ترهيبي. روحاني توڙي سماجي معاملن ۾ شاعرن ترهيبي شين ڏانهن وڌيڪ ڌيان ڏياريو آهي.

سامي صاحب به ترهيبي شين ڏانهن اسان جو ڌيان ڇڪائي، انهن کان پري رهڻ جي سخت تنبيهه ڪري ٿو. هو چوي ٿو، ته انسان جا هي پنج دشمن آهن: ڪام، ڪروڌ، لوڀ، موهه، اهنڪار. سندس چوڻ آهي، تہ اهي سلوڪ جي راه ۾ وڏي رڪاوٽ آهن. جيڪو انهن جي قبضي ۾ نہ ايندو، اهوئي منزل مقصود ماڻيندو. ”مايا“ يعني دولت انسان کي پاڻ ڏانهن متوجہ ڪري، پاڻ تي هرڪائي ٿي. الهيءَ ڪري انسان مايا جي موهه ۾ ڦاسي، الله تعاليٰ جي رستي کان غافل ٿي وڃي ٿو:

ڪئي خلق انڌي؛ مايا موت ممت مان،
مرگهه ترشنا جي جل ۾، وڃي سڀ وهندي؛
ورلي ڪنهن گرمک لڌي، ڪرپا سان ڪنڌي؛
پاڻيڙ جنهن ٻنڌي؛ پنجئي ڪيا وس پنهنجي.

مايا ماڻهن کي ڀلائي، ڀرمن ۾ وجهي ڇڏيو آهي، جنهنڪري هو اڻ هوندي درياه يعني خالي دنيا جي موهه ۾ غوطا کائيندا رهن ٿا. هو پاڻ ۾ جهاتي پائي پاڻ نٿو سڃاڻي. جيڪڏهن مرشد جي مهر ٿئيس، تہ جيڪر معرفت حاصل ڪري وڃي مشاهدو ماڻي:

مايا ڀلائي؛ وڌو جيءُ ڀرم ۾
اڻ هوندي درياه ۾، غوطا ليتا کائي؛
سامي ڏسي ڪينڪي، منهن ۾هيءَ پائي؛
ستگور جاڳائي؛ تہ جاڳي جڙي پاڻ سان.

اوديا، يعني الله تعاليٰ جي رستي کان غيرواقفيت ئي انسان کي مصيبت ۾ مبتلا ڪري ٿي. اوديائي انسان کي پنج ڀوت بڇي، تڪليفون ڏئي ٿي. سندس چئبي مان کي ٿورا ڇوٽڪارو حاصل ڪري سگهن ٿا:

اوديارن لٽي، ٿي خاص خزانو سڀ جو،
جوڙي جيئن کي ٻنڌي، گهيرت مان گهٽي؛
پيادا پنج بڇي ڪري، راتيون ڏينهن ڪٽي؛
ڪو سامي سنت ڇٽي؛ ڪري حمايت هر جي.

مسن، يعني نفس بري بلا آهي. اهو نفس ئي آهي، جيڪو انسان کي دنيا جي موهه ۾ گرفتار ڪري، انئي پهر تڪليفون ڏئي ٿو. سندس قبضي مان ڪي ٿورا آزادي حاصل ڪن ٿا، جنکي معرفت حاصل ٿئي ٿي.

طالب کي الله تعاليٰ جي وات تڏهن ملندي جڏهن هو دل مان پيائي، کوٽ ۽ بي گندگي دور ڪندو. جڏهن هو دل مان غير ڪيندو، تہ پوءِ کيس هرشئي ۾ ان جي ذات جو جلوو جاري ۽ ساري نظر ايندو:

گر گم گند غير: ڪڍيو جنهن اندر مون،
سو ساکي تي سنسار جو، سامي ڪري سير:
ڪميا ساڻ سگهير: گهري درس دلدار جو.

وڏائي، تڪبر ۽ ضد انسان کي صحيح رستي تان ٿيڙين ٿا. جن هٺ وڃايو، انهن پنهن جي نهٺائيءَ سان دنيا کي راضي ڪري، چڻ جڳ تي فتح ڪئي. نہ فقط ايترو، پر ان ڪان پوءِ کين هر هنڌ محبوب جو مشاهدو نظر اچي ٿو:

جنين هٺ هاريو: تنين جيتيو جڳ کي.

هٺ مان خودي يا پاڻپڻو پيدا ٿئي ٿو: جنهن ڪري انسان پاڻ کي گهڻو ڪجهہ سمجهڻ لڳي ٿو. خوديءَ کي پيدا ڪرڻ جو سبب، ٻين ڳالهين سان گڏ ظاهري علمن جي ڄاڻ بہ آهي. سامي چوي ٿو، تہ اهو پاڻپڻو ختم ڪر، متان اها ظاهري علمن جي ڄاڻ توکي الله تعاليٰ جي وات کان پري ڪري ڇڏي، ۽ پوءِ تون جوڻ جي مهاڄار ۾ ڦاسي تڪليفون سهندو رهين. وڌيڪ کيس هدايت ٿو ڪري تہ خوديءَ کي ختم ڪري وڃي، سچي صاحب جي سڪ رکندڙن جي صحبت اختيار ڪر:

پاڻپڻ پيچي ڇڏ: متان ڄاڻ وجهئي ڄار ۾.

ڪوڙ، روحانيت جي ڪتر آهي. انهيءَ ڪري سامي چوي ٿو، ڪٿي بہ ذري جيترو بہ ڪوڙ نہ ڳالهاءِ. جڏهن انهيءَ نصيحت تي هلندين تہ ڌڻي تعاليٰ تو تي راضي ٿيندو، ۽ تنهن جو مان، مرتبو ۽ شان وڌائيندو:

ڪاٿي ڪوڙ نہ ڪر: ڪنهن سان ڪڻ جيترو.

طالب کي ظاهري علم جي مولجهاري ۾ مبتلا ٿيڻ نہ گهرجي. هن کي حرفت ۽ انڪل سان بہ ڪو واسطو نہ رکڻ گهرجي:

ويدن جا وادي، اسين آهيون ڪينکي،
لکي چاڙون چت ۾ اسين، انڪل استادي.

اهڙي طرح سامي صاحب، طالب کي انهن ڳالهين کان پاسي رهڻ جي هدايت ڪئي آهي، جيڪي سلوڪ جي راهہ ۾ رڪاوٽ جو سبب ٿين ٿيون. هو انهن ڳالهين جا نقصان پوريءَ طرح سان ذهن نشين ڪرائي، انهن جي ويجهو نہ وڃڻ جي تلقين ڪري ٿو. اسلامي تصوف ۾ بہ

Gul Hayat Institute

اهوئي ساڳيو ترهيبي پهلو ملي ٿو. اسلامي تصوف جا شاعر به طالب کي هدايت ڪن ٿا، ته دنيا سان دل هڻڻ نه گهرجي، خوديءَ کي ختم ڪجي، نفس کي پنهنجي وس ڪجي.

ترهيبي پهلوءَ سان گڏ، سامي صاحب وٽ ترغيبي پهلو به آهي. هُو نه فقط اهو ٻڌائي ٿو، ته هي شيون نقصانڪار آهن، تنهن ڪري انهن کان پاسو ڪرڻ گهرجي; پر اهو به ٻڌائي ٿو، ته ڪهڙو طريقو اختيار ڪجي، جيئن انهن کان پاسي رهجي، ۽ صحيح واٽ حاصل ڪجي. هو چوي ٿو، ته جڏهن طالب خدا کي هر هنڌ حاضر ناظر ڄاڻيندو، تڏهن ئي خودي، ٻيائي، ڪلپت ۽ مايا موه تي فتح پائيندو:

اندر ٻاهر رام; سامي جنهن سهي ڪيو،
مٽي تنهن جي من مون، ٻي سڀ خودي خام;
ڪيائين ڪلپت ڪيڏي ڪري، الپي منجهه آرام;
پري ڪين سلام; در در ديوالن جان.

سامي صاحب گروءَ جي اپديش يعني مرشد جي تعليم تي گهڻو زور ڏئي ٿو. هو چوي ٿو، ته جيتوڻيڪ ماڻهو دنيا کي تياڳ ڏيئي، ويراڳي ٿي گهمندو وتندو، تڏهن به هو مايا جي موه کان ڇٽي نه ٿو سگهي، فقط اهوئي ان جي ڇنبي کان آزاد رهندو، جيڪو مرشد جي تعليم تي هلندڙ يعني گرمک هوندو.

سامي صاحب، ساڌ سنگت اختيار ڪرڻ تي به تمام گهڻو زور ڏنو آهي:

بنا ساڌ سنگت; سامي سڌريو ڪو نه ڪو.

سنتن جي سنگت اختيار ڪرڻ سان ذات تعاليٰ جو رستو ملي ٿو; جنهن ڪري طالب، مالڪ سان ملي هڪ ٿئي ٿو. سامي صاحب چوي ٿو:

رکيو جنهن ناتو; سنتن ساڌرن سان،
تنهن لنگهي مايا موه کون، پورن پد پاتو;
ڇيتي ۽ ڪنچر ۾، صاحب سڃاتو،
وائي نه واتو; سامي رکي سنتوک ۾.

سڌي رستي تي هلڻ کي هو ”رهت رهڻ“ ڪوٺي ٿو. هو چوي ٿو، ته جيڪو سڪ ۽ محبت سان سڌي رستي تي هلندو، ان کي ڪڏهن به نقصان نه پهچندو. ۽ هو هميشه اطمينان قلب سان رهندو:

تن کي لڳي ڪين ڪي، سامي واءُ تتي.

شونيه يا عدم:- شونيه معنيٰ آهي خلا، غير موجودگي، عدم، ڪنهن شئي جو نه هئڻ، جنهن جو وجود نه هئڻ، جنهن جو وجود نه آهي. سنتن ذات تعاليٰ کان سواءِ دنيا جي هر شئي کي شونيه ٻڌايو آهي. سندس خيال آهي، ته دنيا جون سموريون شيون اوديا ۽ مايا ۾

لپٽيل آهن. يعني دنيا جون سموريون شيون فاني آهن، ۽ انهن کي حقيقي وجود ڪونهي. ڪن جو خيال آهي، ته شوليه جو تصور، پڻ ڏرم ڪان ورتل آهي. سامي صاحب دنيا جو فنا ٿيڻ بيان ڪري، ان سان سوه نه رکڻ جي هدايت ڪئي آهي. هو چوي ٿو، سو انهيءَ سچي نالي جي، پيو سڀ جهان ڪوڙو آهي، يعني انکي حقيقي وجود ڪونهي:

سڀ جڳ ڪوڙو ڏسو، بنا نالي نام جي،

يا

جئن پيڙيءَ جو پور، تئن لوڪ ڪٿنين جا.

انسان دنياوي طاقت (ڪايا)، دولت مايا ۽ ڪل (نسبت) ۾ ڦوند ۾ پرجي، پاڻکي الائي ڇا سمجهڻ شروع ڪندو آهي. سامي صاحب چوي ٿو، ته اهي اندا آهن، جو ڪايا، مايا، ڪل، تي وڏائي ڪن ٿا. ۽ هن جهان کي سچ سمجهي، پنهن جي روحانيت وڃائي ويهن ٿا. يعني جيئن ته هي جهان فاني آهي، تنهنڪري انجي ڪنهن به شئي کي بقا ڪونهي. جيڪي انهن بي بقا شين تي ڀروسو ڪن ٿا، اهي سمجهه کان ڪورا ۽ حقيقي اکين کان اندا آهن:

اندا پيا ارجهي، ڪايا مايا ڪل ۾.

تشبيهه:- اهي آهن ساميءَ جي شاعريءَ جا قدر، جنکي ور ور ڪري سمجهايو اٿس. هو اهي ڳالهيون سڌي سنئين نموني بيان ڪري ٿو. ڪنهن به قسم جي تمثيل يا اوت اختيار نٿو ڪري. البت تشبيهن کان ڪم وٺي، مطلب وڌيڪ واضح ڪري ٿو. ڪٿي ڪٿي مثال به ڏئي ٿو. مثلاً: دنيا جي فنائيت لاءِ هي مثال ڏنو اٿس، ته هڪ سچو ساٿو، خواب ۾ هڪ ملڪ جو راجا ٿيو، پر جڏهن سجاڳ ٿيو، ته پنج ڪٿي پنڻ لڳو. ڪجهه وڌيڪ تشبيهون:

پاري ۾ پاڻي، تيئن ويا پک وس ۾

--

جئن ڪهاڳهر لوڻ جي، پرڻ هلي پاڻي

--

جئن ڪيلوڙو ڪنڊ جو.

اپنشدن ۾ به اهڙي قسم جون تشبيهون آيون آهن. نه فقط ايترو، پر سنسڪرت جي وڏي عالم مئڪس ملر لکيو آهي، ته قديم رشي ۽ مني روحاني تعليم سولين تشبيهن ذريعي بيان ڪندا هئا. سامي صاحب نفس کي ڍڳي سان تشبيهه ڏيئي، نفس جي حمايت کي هن طرح واضح ڪري ٿو:

ڪيڏانهن منهن ڪمائد جو، ڪيڏانهن چري ٿو ڍڳو.

هو سچن عاشقن کي ڪنول سان پيٽ ڏئي ٿو:

رهن منجهه جهان، سدا اليپ ڪنول جيان.

هو جيتوڻيڪ دنياوي زندگي گذارن ٿا، ۽ دنياوي نموني هلن چلن ٿا، تڏهن به هو دنيا جي گندگيءَ کان سدائين پاڪ ۽ صاف رهن ٿا:

توڙي پوڳن پوڳ، تان پي ڪيول ڪنول جان سدا.

هن دليا ۾ محبت ئي سيني کي قبضي ۾ ڪري ٿي. ان لاءِ سامي صاحب مثال ڏئي ٿو، ته ناد جو آواز ٻڌي، هرڻ ان تي عاشق ٿي ڊوڙي اچي ٿو؛ ڪنول جي خوشبوءِ ڀنور کي پنهن جي دام ۾ ڦاسائي ٿي؛ ۽ پتنگ جوت جو جلوو ڏسي، اچي پنهن جو پاڻ قربان ڪري ٿو:

سڀ ڪي ڀوڙايو؛ پريم پساچ لڳي ڪري،
ٻڌي ناد ڪنن سان، مرگهه ڊوڙي آيو؛
وٺي واس ڪنول جان، ڀنور لپٽايو؛
سامي سمايو؛ پتنگ جوت ڏسي ڪري.

آڪاس جي تشبيهه هن طرح آندي اٿس، ته جئن هر هنڌ ساڳيو آسمان نظر اچي ٿو، تئن هر هنڌ الهيءَ جو جلوو آهي:

جئن گهٽين ۾ آڪاس، تئن ساڪي ڏسي سڀ ۾.

هڪ تصوراتي پکي چيو وڃي ٿو، جيڪو روايت موجب هميشه آسمان طرف اڏامندو رهي ٿو. ان کي شاهه صاحب ”هُما“ سڏيو آهي، ۽ هندي شاعريءَ ۾ ”انل“ نالو مليل ٿو. سامي صاحب به ”انل“ سان سچي طالب کي ڀيٽي سندس خاصيتون بيان ڪيون آهن:

انل جان آڪاس ۾، سامي سرت وسي

--

رهن منجهه آڪاس، انڊي ڀِهر انل جان

--

جئن ٻڪن ۾ هيڪڙو، انل آڪاس.

چڪور چنڊ تي عاشق هوندو آهي، ۽ ان جي ديدار لاءِ پيو تڙڦندو آهي. ڀنور گل جي خوشبوءِ لاءِ بيقرار هوندو آهي. مڇي پاڻيءَ کان ٻاهر جيئري رهي نه سگهندي آهي. سڀ سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ رهي به مينهن جي پاڻيءَ لاءِ پريشان هوندو آهي. سامي صاحب چوي ٿو، ته اهڙيءَ طرح سچو عاشق به محبوب جي مشاهدي کان سوا رهي نه ٿو سگهي. مطلب ته ساميءَ جي شاعري اعليٰ شاعري آهي، ان ۾ مقصديت آهي، اعليٰ فڪر آهي ۽ اصلاحي پهلو آهي. انسان ۾ برايون ڏسي، سندس دل ڪڙهي ٿي، ۽ انهن کان ٻري رهڻ جي هدايت ڪري ٿو.

•

ننڍڙي ڪهاڻي

منصور احمد

هن صدارتي تقرير ۾ اوڳاڇي: ”... سنڌي اديب کي ادب ۽ ٻوليءَ لاءِ قربانيون ڏيڻيون پونديون... پيٽ تي پٿر ٻڌڻا پوندا...“ تاڙين جي ڦهڪي ۾ هن تقرير پوري ڪئي - ۽ هال مان ٿيندو، تسبيح جا داڻا ڳڻيندو، ائرڪنڊيشنڊ ڪار ۾ وڃي ويٺو. ۽ ڪار اُن فائيو اسٽار هوٽل ڏانهن ڊوڙڻ لڳي، جتي هن جي مان ۾ ڊنر ڏنل هئي.

پڙهندڙن ونان

● اوهان جو خط مليو، وڏي مهرباني. اها به وڏي مهرباني جو اوهان کي 'مهراڻ' ۾ تحقيقي مواد جي کوٽ جو احساس آهي. توهان چاتايو آهي ته اهو مسئلو پوري سنڌي ادب جو آهي. هن کان اڳ انهيءَ حقيقت کان ڪهن انڪار ڪيو آهي؟ اهائي ڳالهه ته آهي، جو اوهان تي زوربار پيا پون ته تحقيقي مواد چاهيو. 'مهراڻ' جي ان ڪري ئي اهميت رهي آهي جو ان هيستائين سنجيده ادبي ڪم ڪيو آهي. هر مسئلو حل ڪرڻ لاءِ ئي هوندو آهي. ائين چئي ڇڏي نه ڏبو ته فلاڻو يا فلاڻو مسئلو آهي، تنهنڪري ان کي اتي جو اتي ڇڏي ڏيو. تحقيقي مواد ۾ وير الائي ڪيئن پاڙيو آهي؟ حيرانيءَ جهڙي ڳالهه آهي. تحقيقي مضمون ۾ ته ڪنهن نه ڪنهن موضوع تي ڇنڊڇاڻ هوندي آهي، جڏهن ائين نه آهي ۽ رڳو ڪنهن شخص کان وير پاريو ويو آهي ته انهيءَ کي توهان تحقيقي مواد ڪيئن ٿا سڏيو؟ ڪنهن کان وير پاڙڻ لاءِ ته تحقيقي مضمون جي بدران پيا سهڻا ذريعا آهن: مثلاً، ڪنهن مرادو ٽالي سان ڪو ڪالم لکي ڪنهن جو ٺڪو لاهي سگهجي ٿو يا ڪنهن غريب جي لاش کي به ذاتي وير پارڻ لاءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو. تازو لاش نه ملي ته پراڻو کوٽي ڪڍجي. پوءِ ان کي ڪلهن تي کڻي هاءِ گهوڙا ڪجي ۽ ذاتي خواهش کي جلا ڏجي. باقي اڌون نٿو سمجهان ته ڪو ماڻهو تحقيقي مضمون ۾ وير پاڙي سگهي ٿو. تحقيقي مضمون جي سلسلي ۾ پڙهڻو پوندو آهي ۽ تمام گهڻي ڇنڊڇاڻ ڪرڻي پوندي آهي، ائين ڪونه ٿيندو جو ٻه ٽي اردوءَ جا شعر، هڪ اڌ افسانو ۽ هڪ اڌ چرڪائيندڙ سياسي مضمون پڙهي پنهنجي دماغ تي علميت جو اجايو پوت چاڙهي سقراط بقراط ٿي ويهي رهجي ۽ وڏا وڏا مثال ڏجن جن ۾ مواد گهٽ ۽ لفاظي گهڻي هجي. رڳو تحقيقي مضمون لاءِ پر افسانوي ۽ شاعري سان انياءُ لاءِ به وڏي مطالعي جي ۽ ڇنڊڇاڻ جي ضرورت آهي. اهي صنفون ڪي معمولي صنفون نه آهن، انهن لاءِ به ڇنڊڇاڻ جي ضرورت آهي جيتري هڪ تحقيقي مضمون لکڻ لاءِ. تحقيق واري مسئلي کان ڪنهن به صورت ۾ لنوائي نٿو سگهجي. بنا علمي ڇنڊڇاڻ جي ڪي ماڻهو تخليقي ادب ۾ پير وجهي **ڪانڊيرن مان درخت** ٿي ويندا آهن. پر پوءِ وقت هرڪنهن جو فيصلو ڪري ڇڏيندو آهي. ان سڄيءَ **پلاڙ** مان منهنجي مراد اها آهي ته جنهن لکڻيءَ ۾ ذاتي وير پاريل هجي، اهو نه ته تحقيقي مواد ٿي سگهندو ۽ نه ئي وري شعر ٿي سگهندو ۽ نه ئي وري افسانو ٿي سگهي ٿو- ڇنڊڇاڻ ۽

مطالعي جي سلسلي ۾ اسان وٽ محترم شيخ "اياز" جو وڏو مثال موجود آهي، جيڪو سنڌيءَ جو وڏي ۾ وڏو شاعر ۽ صحيح معنيٰ ۾ هڪ عظيم آرٽسٽ شاعر آهي. هن ٻه ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون ڪتابن تي ويهي نور نچويو آهي، تڏهن ئي کيس اهو مقام نصيب ٿيو آهي- باقي توهان انگن اکرن جي ڳالهه ڪئي آهي ته ان سلسلي ۾ گذارش آهي ته علم جي جديد دنيا ۾ انگن اکرن کان سواءِ تحقيق هلي نه سگهندي آهي. اهو نسل جنهن کي توهان ڪڏهن جيٽ دؤر جو، ڪڏهن ڪمپيوٽر دؤر جو ماڻهو ٿا چئو، ته ڪڏهن کيس نيوٽران جي دؤر جو به چئو ٿا، آهو ماڻهو ۽ نسل آءٌ اڪين سان ڏسي آيو آهيان. اهو نسل علم ۽ ادب جي سڀني شاخن ۾ وڏي ڇنڊڇاڻ ڪري رهيو آهي. نيچرل سائنس ۽ سوشل سائنس جي ڪنهن به شاخ ۾ شماريات کان سواءِ اڳتي هڪ پير به هلي نٿو سگهجي. جديد تحقيق جي طريقي (Modern research Methodology) ۾ انگ اکر لازمي جزو آهن- انگ اکر اتي ناڪامياب ويندا آهن، جتي رڳو اکر هوندا آهن ۽ موضوع نه. ۽ رڳا انگ اکر صرف حساب ۽ آلجبرا جي نصابي ڪتابن ۾ هوندا آهن. تحقيقي مضمون ۾ موضوع ۽ انگ اکر پاڻ ۾ لازم ملزوم هوندا آهن، پلا جي اوهان کي رڳا انگ اکر اچي مليا آهن ۽ موضوع نه، ته پوءِ اسان اهو زور کولڻ ڪنداسين ته هرو ڀرو اهڙا شيءِ شايع ڪريو- مضمون وٺڻ لاءِ ماڻهن وٽ وڃي ڪوشش ڪرڻي پوندي آهي. ايڊيٽري اها نه آهي ته ايڊيٽر آرام سان ويٺو هجي ۽ مضمون پاڻهي آسمان مان ڇڻندا هجن. ان لاءِ توهان کي پيچ ڊُڪ ڪرڻي پوندي ۽ لکڻ وارن سان رابطو رکڻو پوندو- معاوضي جو فيصلو بورڊ کي ڪرڻو آهي، آءٌ پنهنجي سر اوهان جي مدد ڪندس. باقي مهراڻ جي سلسلي ۾ اوهان سان وڏيون شڪايتون آهن. مهراڻ جو معيار ڪري چڪو آهي. فقط 1/78 واري شماري وارو سرورق ڏسي شرم پيو اچي. نه آرٽسٽ کي سنڌ جي روزانه زندگي جي خبر آهي ۽ نه وري ايڊيٽر کي. وڏيڪ وس وارا آهيو.

- اوهان جو مخلص ڊاڪٽر غلام علي الانا، پروفيسر انچارج انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.

● مهراڻ ۾ پهرين تنهنجون ياڪارون پڙهيم. 'مهراڻ' پراڻي ڪفني لاهي، تخليقي ميدان ۾ پير پاتو آهي، ته هٽ- نوڪين ادب دشمن جي هاڻ ۾ ڪنڊو ٿي چڀڻ لڳو آهي. ادب جا اهي ٺيڪيدار، سنڌ جي سڄاڻ نوجوان کي دٻاءُ هيٺ رکڻ چاهين ٿا، جيئن سندن هڪ- هٽي قائم رهي. 'بند ڪري ڇڏيو شاعري ۽ ڪهاڻيون' چوندڙن کي ٻڌائي ڇڏيو، ته 'مهراڻ' اڏو ڪو به بند ٻڌو ويو ته 'مهراڻ' ۾ آٿل ايندي. 'مهراڻ' سنڌي ادب ۽ سڀيتا جو محافظ آهي- ۽ تنهنجي ادارت هيٺ نڪتل پرچا ائين آهن، جيئن مظلوم ٻورهيتن کي سالن کان پوءِ پنهنجو حق ڏنو ويو هجي. ٻڌو هوم ته ڪهن چڙهيون هڻندي ڳيڙيو هو ته: 'مهراڻ' هاڻ واهيات ٿيندو وڃي. ان کي اهوئي جواب آهي، ته 'مهراڻ' هاڻ پوتر اهي

سنڌو-جل جيان، ڏوهه سچو توهان جي واقعيات منهنجي خارج سوچ جو آهي. سنڌ جي لکندڙ ۽ پڙهندڙ کي اڳواٽ خبردار ڪري، تو سٺو ڪيو. هن پيري شاعريءَ جو حصو ڀرپور نه هو. تو ۽ سحر سٺو لياڪو آهي. رسول ميمڻ، نور گهلو، انور شرجيل، سرڪش سنڌي ۽ بلبل سٺا رهيا. ڪهاڻين ۾ علي بابا هن پيري ڪولهڻ جو ڇوريءَ کي ڇڏي سامين جي ڇوريءَ جي ڪَنَڊَ لڳو آهي. ڪهاڻيءَ ۾ جان آهي. شوڪت جي ڪهاڻي وچين ڪلاس جي ڪهاڻي آهي. شرجيل جي ڪهاڻيءَ 'سمنڊ جي ڦيڻ' ('مهراڻ' 77/2-1) ۾ به ساڳيو موضوع هو، ان ۾ فقيرياڻي هئي ۽ شوڪت جي ڪهاڻيءَ ۾ پرائيويٽ عورت. شرجيل جي ڪهاڻيءَ ۾ قومپرستي يا هيٺين ڪلاس جي نمائندگي نه هوندي آهي: پر اهڙن لوجوانن جا ڪردار هوندا آهن، جي ڪجهه نه پائڻ ڪان پوءِ خودڪشيءَ بدران زندگيءَ سان ناهه ڪري پوڳيندا آهن. فاروق جي ڪهاڻيءَ ۾ هڪ ڇوڪري، هڪ اهڙي ڇوڪري لاءِ عزت لٽائي ٿي، جنهن جي نوڪريءَ جو مسئلو آهي (جيئن 'شبنم شبنم ڪنول ڪنول' جي لرس، هڪ مريض جي زندگي بچائڻ لاءِ عزت لٽائي ٿي). 'ڪنڊر' پڙهي ياسيو ته مدد سنڌي مايوسيءَ جي ڪنڊرن سان صبح ٿيندو، پر هوقنڌي جهڙا لفظ آڻي، ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ڪيس ڪهاڻي لکڻ جو ڏانءُ آهي. سحر امداد جي ڪهاڻي انهن ماسڪ چڙهيل ماڻهن جي منهن تان رانبوئاهئي، ماسڪ لاهڻ جو آنساهه آهي، جيڪي حساس ماڻهن کي ٿارچر ڏيئي نشاني يا ڇريو ڪري ڇڏيندا آهن. سالول جي ڪهاڻي ايڏي ڀرپور هئي، جو ورور پڙهيم: لاٽن جو ٽٽڻ، ياءُ جي موت جو تاثر، لنڍي هولدي جي دوست جو گهر ٻاهران هليو وڃڻ - ڪيڏي نه ٽرئجڊي آهي! تشبيهون الدر ۾ ڇپي ويندڙ هيون: اکين سان پيرون ڇٽي پوڻ جي تشبيهه من ۾ ڇهنڊڙي ٿي ٻائي. ترجمي جو ڀاڱو به سٺو رهيو. 'پورٽريٽ' پڙهي حفيظ شيخ سان جيئري ملاقات ٿي- حفيظ کي به ته ادب جي ٺيڪيدارن ذهني عذاب ڏيئي، جيئري ئي ماري ڇڏيو هو! - هوشو سنڌي، جوهي

● مون جڏهن مدد علي سنڌيءَ جي ڪهاڻي 'احساس ۽ جذبن جو موت' پڙهي هئي، ته ڏاڍي پسند آئي هئي. الهيءَ ڪهاڻيءَ جي آڌار تي سمجهيو هئم، ته مدد علي اڳتي به اهڙيون جديد ٽيڪنڪ تي سٺيون ڪهاڻيون سنڌي ادب کي ڏيندو (اها اميد اڃا به اٿم)؛ پر 'مهراڻ' 2/78 ۾ سندس نئين ڪهاڻي 'ڪنڊر' پڙهي سخت بوريت ٿي. منهنجي خيال ۾ اسان 'جديديت' يا 'لواڻ' جي مفهوم کي ٺيڪ طرح سان سمجهوئي ناهي، جنهنڪري 'جديديت' جي مخالفن کي غلط سلط فتوائن ڏيڻ جو وجهه ملي ويو آهي. مان هتي 'جديديت' جي مفهوم جي مختصر سمجهاڻي ڏئي، پوءِ 'ڪنڊر' تي ٿورو تفصيلي رايو ڏيندس. ادب ۾ 'جديديت' نه حقيقتن کان فراريت جو نالو آ، نه داخليت ۾ پناهه وٺڻ، نه ڪو ذميدارين کان منهن موڙڻ: (1) اها حساس ۽ باشعور انسان جي ٻاڻ کي سچائڻ، سمجهڻ ۽ ظاهر ڪرڻ جي هڪ ڀرپور ڪوشش آهي؛ ڇو ته جيڪو ماڻهو پنهنجي وجود کي نٿو سمجهي سگهي، اهو ڀلا ٻين جي وجود کي ڪيئن سمجهي يا سمجهائي سگهندو! (2) اها هرڪترپٽي (پيئل ٻائيءَ جهڙن نظرين جا پيدا ڪيل)

کي عڪاسي ڪري، انساني لاڳاپن کي نئين سري سان جوڙڻ جو هڪ احساس آهي، تنهنڪري جديديت کي 'جديد احساس' سمجهڻ گهرجي. (3) سڀني نظرين ۽ اصولن (سماجي توڙي ادبي) جي سچائي ۽ قدر قيمت، فرد جي پنهنجي ذاتي تجربي ۽ مشاهدي تي آڌار رکن ٿا. فرد جيڪڏهن ڪنهن نظريي يا اصول کي صحيح ٿو سمجهي، ته پوءِ ان تي عمل ڪرڻ سندس ذميواري آهي (پر انڌي عقيدت پرستي نه) ۽ جيڪڏهن ڪنهن نظريي يا اصول (يا ان جي ڪنهن پهلو يا حصي) کي غلط ٿو سمجهي، ته پوءِ ان کي وائڪو ڪرڻ سندس بنيادي حق آهي. جديد احساس ڪنهن به نظريي يا اصول کي قطعي چيھ نٿو سمجهي، بلڪ جديد احساس جدلياتي اوسر (Evolution) جو قائل آهي. (٤) ادب ۾ نواڻ آڻڻ، مدي خارج ادبي اصولن ۽ قاعدن کي ترڪ ڪري، نين ٽيڪنڪن ذريعي نوان تجربا ڪرڻ.

'ڪنڌر' ۾ مُک ڪردار جي داخلي خود ڪلامي (Interior monologue) وسيلي، سندس ذهني حالت کي چٽيو آهي، جنهن سان ظاهري طور تي اهو ڪردار ذهني مريض (neorotic) ٿو لڳي؛ پر جڏهن ليکڪ هن ڪردار جي داخلي خود ڪلاميءَ هلندي ڪافڪا جي خطن مان حوالا به (ڪردار جي شعور جي وهڪري سان ڪٿي ملائي ڪري) ڏئي ٿو، تڏهن ڪنهن به طرح سان اهو ڪردار ذهني مريض نٿو لڳي؛ پر عجب اهو ته جڏهن اهو مُک ڪردار، پنهنجي يادن ۾ ايترو ته غرق آهي، جو وٽس ڪي آيل ماڻهو، جڏهن ساڻس ڪجهه ڳالهائڻ چاهين ٿا، ته هو ڌيان ئي نٿو ڏي ۽ پنهنجي خود ڪلامي جاري رکندو اچي؛ پر هڪ هنڌ تي موجود سهڻي ڇوڪريءَ کي چاهڻ ۽ پسند ڪرڻ ٿو لڳي-ڪهاڻيءَ ۾ پيدا ڪيل ماحول ۽ مُک ڪردار جو عمل حقيقي گهٽ ٿو لڳي. ڪهاڻيءَ ۾ بوريت جي حد تائين هلندڙ ڊگهي داخلي خود ڪلامي، وچ وچ ۾ ڪافڪا جي خطن جا حوالا (جيڪي انگريزيءَ بدران سنڌيءَ ۾ هئڻ کپندا هئا) ڪهاڻيءَ کي سمجهڻ لاءِ پيدا ٿيل تجسس ۽ دلچسپيءَ کي ختم ڪري ٿا ڇڏين-منهنجي خيال ۾ ڪهاڻين توڙي ناولن ۾، پوءِ ليکڪن جا حوالا تيستائين نه ڏيڻ گهرجن، جيستائين Situation جي تقاضا نه هجي. 'احساس ۽ جذبن جو موت' ۾ ڪافڪا جا (سنڌيءَ ۾ ڏنل) حوالا ٺيڪ پئي لڳا، پر 'ڪنڌر' ۾ مدد حوالن کي فيشن طور فٽ ڪيو آهي. مدد کي ڪافڪا سان دلچسپي آهي، اها سٺي ڳالهه آهي ۽ مان نٿو سمجهان، ته هو سنڌي ٻوليءَ جو ڪافڪا بڻجڻ ٿو چاهي. بهرحال ڪافڪا حقيقت ۾ هڪ تمام وڏو اديب آهي، تنهنڪري هن جي حوالن ۽ قولن کي سوچي سمجهي ڏيڻ گهرجي-مان ان خيال جو آهيان، ته جيڪڏهن لفظ لکندڙ ۽ پڙهندڙ جي وچ ۾ صحيح ڳانڍاپو قائم ڪرڻ ۾ اسقل آهن، ته پوءِ اهڙن لفظن، جملن کي سڌارڻ گهرجي. ليکڪ کي سمجهڻ گهرجي ته هو جيڪي ڪجهه لکي ٿو، پڙهندڙن لاءِ لکي ٿو، تنهنڪري ڪيس غيرضروري ابهام کان ڪم وٺڻ نه گهرجي. اميد ته مدد آئينديءَ هڪ پٽترن واريون ڪهاڻيون نه لکندو، ورجاءُ کان بچندو ۽ ڪهاڻين ۾ غيرضروري حوالن ڏيڻ جي فيشن کي ترڪ ڪندو.

-ممتاز مهر، ڪراچي سنڌ

● هن لافاني رسالي سالن کان سفر شروع ڪيو آهي، جيڪو اڄا هلندو اچي. سنڌي ادب جي خدمتن لاءِ 'مهراڻ' جو هڪ خاص مقام آهي. 2/78 جو 'مهراڻ' تمام سٺو هو، شاعري توڙي نثر جي لحاظ کان؛ خاص ڪري علي بابا جي ڪهاڻي 'سين هنيائون سڄ ۾' ڏاڍي وڻي.

– محمد يوسف ڳجڻ، عمرڪوٽ.

● 'مهراڻ' 2/78 جو سٺاءُ ۽ سولهن ساراهه جوڳي آهي. البت ڇپائي ڪي دير ضرور ٿي آهي، ان جو خيال رکندا ته چڱو.

– اشرف آصف، لاڙڪاڻو.

● 2/78 جي 'مهراڻ' کي ڏيان سان پڙهيو اٿم. علي بابا ۽ شرجيل جي ڪهاڻين کان سواءِ، ٻيون ڪهاڻيون مختصر ڪري، 'ڳل ڦل' ۾ ڏيو ها ته ڀلو! انگريزي ادب جي ترجمن سان گڏ، هن ڀيري جيان پنجابي، پشتو، بلوچي ۽ سرائيڪي ڪهاڻين جا ترجما ڏيو؛ يا گهٽ ۾ گهٽ چونڊ سنڌي ڪهاڻيون ڏيو. 'خاڪي' لاءِ عرساڻيءَ کي واڌايون. شاعريءَ ۾ تنوير، شاد، ڪنول، امداد ۽ سحر سيني کان سرس رهيا. جيتوڻيڪ اوهان ڪهاڻيون گهٽ لکيون آهن؛ پر سٺيون لکيون آهن، 'مهراڻ' ۾ ڪا ڪهاڻي ڏيو. ڪهاڻين جو معيار بلند رکو. 'ڊرامي' لاءِ 'مهراڻ' ۾ ڪي صفحا ضرور رکو.

– فردوس شاهين، ملير.

● 2/78 جي 'مهراڻ' ۾ علي بابا جي ڪهاڻي فيوڊل نظام ۾ ٻڙڇيءَ جو وار آهي. ڪيس لکڻ جو ڏانءُ آهي. شوڪت شورو هن ڀيري ان لاءِ ڇو ايترو آتڪو هو. سنڌس ڪهاڻيءَ ۾ ڪالواڻ نه هئي. ورجايل موضوع ۽ Innocent قسم جي روماني ڪردارن تي پاڻ ضايع ڪيو اٿس. 'خفتي' سٺن لفظن ۾ ٺوڪ آهي. ڇاتي اثرائتي آهي. جيڪڏهن مسرور بيدل (۽ منهنجو ڪردار) نه لکي ها، ته ڪهڙو نقصان ٿئي ها؟ ساڳيون ڳالهيون، ساڳيا جملا، هڪ جهڙا ڊائلاگ—! شرجيل نئون تجربو ڪيو آهي. مدد جي اها ڪهاڻي (ڪنبر) هئي، آزاد نظم هو يا نظماڻو نثر؟ لڳي ٿو مدد پاڻ ذهني مولجهارن ۾ منجهيل آهي؛ ڇاڪاڻ ته ليکڪ جي شخصيت سندس لکڻيءَ مان ٻڪندي آهي. ڪهاڻين ۾ ٻيا ٻه چڱيرڙا هئا— ترجمي وارو حصو بهترين آهي. البت پنجابي ڪهاڻيءَ (!) وارو ترجمو اڳ ۾ پڙهيل اٿم. شاعريءَ ۾ ٽالپرا ۽ نوان شاعر سٺو رنگ لايو بيٺا آهن. امرجليل ڪٿي آهي؟

– ممتاز عباسي، لاڙڪاڻو سنڌ.

● بورڊ جا جيڪي ڪتاب ختم ٿي ويا آهن، آهي ٻيهر ڇپايا وڃن، جيئن سنڌ جي دربار؛ قديم سنڌ جا شهر ۽ ماڻهو؛ سچل سرمست جو رسالو؛ شاهه جو رسالو؛ 'مهراڻ' جو ڏهه سالہ ۽ شاعر نمبر... 'مهراڻ' کي علمي ۽ ادبي رسالو سڏيو وڃي ٿو، پوءِ ان رسالي ۾ ادب کان ٻاهر مضمون مطالع ڪرڻ ۾ آيا، جهڙوڪ: ڪاري ۽ ڪنول (!).

– محمد يونس متقي، امروٽ- رڪ.

● ...'مهراڻ' تي اڄا فارسيءَ جي مهر لڳل آهي. نيٺ ٽماهي ڇو نه؟ سماهي ڇو؟ عربي ۽ فارسيءَ سان گڏ، ڪي وري هندي ۽ سنسڪرت جا ڳاتي توڙ لفظ ڪم آڻين ٿا،

جن جي معنيٰ ڊڪشنرين ۾ به لڀي ٿي. اهو ان ڪري نه ٿو چوان، ته مون کي ٻين ٻولين ڪان ڌڪار آهي؛ پر ان ڪري جو سنڌي ٻوليءَ سان پيار اٿم. (2/78 مهراڻ) شيخ سنڌيءَ سامراج خلاف جدوجهد ضرور ڪئي آهي؛ پر صحيح معنا ۾ 'انقلابي' هجڻ ڪا ٻي شيءِ آهي... پر ٻن ٽن ڪي چند برابر سمجهڻ جي رسم لطيف ادائي سؤ صديون اڳ توڙي چڪو آهي، پر شاعريءَ ۾ اها ريت چالو آهي. شاعريءَ جي پرک سماجي ڪارج، گهٽائيءَ کي اهميت، مسئلن جي چونڊ ۽ حل جي آڌار تي ڪرڻ گهرجي. سليم ڳاڙهوئيءَ جو نظم به روايتي هو. غلام جي وائي (ڪافي) سٺي هئي. سوز هالائي: مونجهارا ۽ منڊ اوچتو نه لهندا؛ پر هر ڏاڍ ۽ ڌڪاءُ جي خاتمي لاءِ تياري ڪرڻي پوندي. درمحمد پٺاڻ تصوير جو هڪ پاسو ڏنو ۽ ڏيکاريو آهي. بلبل ڪورواهي: ننڍ کي نهر (لَيَرَ= سنگهر، زنجير) ۾ قيد ڪيئن ٿو ڪري؟ شرجيل: 'مٽيءَ جو اثر' موضوع جي پياري چونڊ آهي. انور: غزل کان سواءِ ٻي شاعري ترقي پسنديءَ لاءِ سٺي ته ناهي! امداد: شاعري سٺي رهي، 'هڪ چالو نظم' جي 'سا سنگهر توڙي سگهجي ٿي؟' واري سوال ڪان پوءِ وارن ٽن سٽن جي موڙ ۾ سنگل ڪاما ۽ ٽي سٽ ۾ عجب ۽ سوال جي نشاني ڏيڻ سان مطلب چٽو ٿي وڃي ها، جيڪو هاڻ چگن پلن جي سمجهه ۾ به نٿو اچي. ان ڪارڻ 'ڌرتتي' ۾ ان نظم تي نظماڻي تنقيد ٿي هئي ۽ هڪ ڏکيو بحث به. سرڪش ڏاڍو وڻيو، جهڙو موضوع تهڙو نباهُ ۽ رواني 'پڙهندڙن وٽان' ۾ ڀارن جي تنقيدي معيار، خاص ڪري اطهر ۽ عثمان سولنگيءَ تي ڌڪ پهتو. اطهر سنڌي سماج جو اقتصادي، ثقافتي ۽ سياسي تجزيو به ڪيو آهي، يا رڳو نلهي وڏ-ماڻهائپ ڏيکاري آهي؟ حال جو عڪس، ماضيءَ کي چهٽڻ آهي؟ ماضيءَ کي سانڍڻ، ماضيءَ کي موٽائڻ آهي؟ پوءِ ته نهيو هر سنڌي عورت توڙي مرد پسجي ۽ پيڙجي ٿي پيو. عثمان سولنگيءَ قرآن به پڙهيو آهي يا نلهو ڪاوڙيو وتي! الله پاڪ پاڻ انسان کي مدد لاءِ سڏيو آهي؛ گدائي ته امداد کي ٿو سڏي، انسان کي انسان پڪاريو آهي...

- عظيم سومرو، قنبر سنڌ.

● 'مهراڻ' اتيئي آهي، جتي اڳ هو، سواءِ نون لکندڙن جي پلٽڻ جي. 'پڙهندڙن وٽان' ۾ 99 سيڪڙو خط اديبن جا هئا. لکن به پاڻ ته پڙهن به پاڻ. رسالن جي محدود وڪري جو ڪارڻ به اهوئي آهي. سڀ لکڻيون گهڻو ڪري اڌ ۾ ڇڏيم؛ ماڳهين مٿي جو سور. خاص ڪري سحر امداد ۽ مددعلي سنڌيءَ جون ڪهاڻيون... اهڙين ڪهاڻين کي جديد سڏيو ٿو وڃي. ٻين ٻولين جي ادب ۾ ته ائين ڪونهي. اهي ڪهاڻيون نه ته علامتي آهن، نه ئي روائتي. سنڌي ادب جو منو حصو جديديت ۾ ٻڏي چڪو آهي. اهي تجربا عام پڙهندڙ ۽ عوام جي سمجهه کان مٿي آهن. ڳوٺن ۾ اخبارون شوق سان پڙهجن ٿيون، ادب ڇو نٿو پڙهيو وڃي! ذميوار اديب آهي جنهن ادب کي پاڻ ۽ ڪن پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن تائين محدود رکيو آهي. ڪو نئون پڙهندڙ پيدا ٿو ٿئي، ته اهو به ڏينهن اڌ ۾ اديب ٿيو وڃي ۽ لوان تجربا ڪونيو ڪڍي! عوام ڪسي پٺيان ڇڏي پيچڻ بيوقوفي آهي. بي مقصد ۽ کوکلو فلسفو، اٿوري ۽ چسي علامت نگاري- اهو نيٺ به ڪيستائين؟

- بشارت حسين جعفري، حيدرآباد سنڌ.

● اسان وٽ تنقيد گهٽ، شخصي ويڙهه وڌيڪ ٿي رهي آهي. قلم جي آزاديءَ جو مطلب آهي نيڪ نيتي ۽ سچائي، نه ڪي الزام تراشي ۽ بازي! 'مهراڻ' (2/78)، ص 245: '...'مهراڻ' تي هڪ ٽولي آهي، پڇنديءَ وارا شاعر ۽ اديب اچي ڇانيل آهن...' پوءِ ان سڄي ڪهاڻي سُڻ، ته 'مهراڻ' ۾ هاڻ سُرت، صلاحيت، ذات ۽ ڏانءُ جي آڌار، اهڙن بي ٻچ ۽ نادارن جون لکڻيون به ڇپجن ٿيون، جيڪي سرندي پڄنديءَ وارا ته ڇا، پر لولي لوڻ لاءِ به مُنڊا ويٺا هوندا آهن. انهن جي ڪنهن ايڊيٽر سان ياري باشي ته ڇا، ڪنهن اديب سان ڏيٺ به ڪانهي. آرهه تي لت ڪان اڳ، پنهنجي دل تي هٿ رکڻ گهرجي. ڇيڙا پورڻ کان لنوائڻ گهرجي. 'مهراڻ' جي نيڪ نيتي ۽ غيرجانبداري، اهڙن خطن کي ڇاپڻ مان پڌري آهي. اختلاف رکندڙن جي حق جي بچاءُ لاءِ، 'مهراڻ' ان کان وڌيڪ ڇا ٿو ڪري سگهي: 'جيڪڏهن اوهان اختلاف راءِ لڪائي رکو، ته توهان زنده ناهيو' (1/78: سوچ لوچ). 'مهراڻ' هن پيري ۾ سهڻو ۽ پيارو لڳو. ڪن ڪالمن (ٽانڊاڻي جي لاٽ، سچاڻ...) جي کوٽ محسوس ٿي. تاريخي، تحقيقي مضمونن لاءِ به وڌيڪ صفحا رکڻ کپن. الهداد ٻوهيو چڱو پاڻ پتوڙيو آهي. ترجمي جو ڀاڱو به واهه جو آهي ۽ لاڳيتو اچڻ کپي. شاعريءَ جي ڀيٽ ۾ نثر وڌيڪ پڙهيو ٿو وڃي، ان جي چونڊ ڌيان ڏيو، جيئن هن پرچي ۾ 'خفتي' ۽ 'شنگهور شيدي'. ذاتي طور علي بابا ۽ شوڪت حسين وڻيا. شاعريءَ ۾ طالب المولا ۽ تنوير. تنوير عام توڙي خاص ۾ مقبول آهي. سادن ٺيٺ لفظن ۾ واهه جي معنيٰ ٿو آڻي. شرجيل، انور ۽ امداد به شاعريءَ جو منهن مرڪايو آهي. سحر جي لکڻين ۾ فڪر ۽ فن هوندي به لوڻ ۽ تجربي جي ڏُڻ آهي. ڪن سڄڻن کي هندي لفظن جي واهپي تي اعتراض آهي- ۽ مون کي انگريزي لفظن تي. سٽڻ قميض تي 'ٽاءِ' ٽنبڻ ڪو ٺهي ٿو ڇا؟— آخر ۾ نسيم احمد کرل جي خون تي ڏک جو اظهار. هو امر آهي، جڏهن ته ڪي جيئري هوندي به فنڪار جي وادين ۾ گم هوندا آهن.
— رسول بخش قريشي، جهڏو.

● ''مهراڻ' پڙهيم پسند آيو''، اهو هڪ روايتي جملو آهي. اهميت انهن خطن کي ڏيو، جن ۾ ڇنڊڇاڻ ڪيل هجي. 1/78 جو ٽائيٽل جيترو سٺو، 2/78 جو اوترو ئي ٻور... تنهنجي وائي وٺي اٿم، خاص ڪري هي سٽون:

'ڇانڊوڪيءَ جي لڙڪن سان مان، داغ ڌيان ٿو ڌوئي،
ليڙ لٽن تي، هنڌ ڪپڙن تي، رت ڌيان ٿو روئي'

مخدوم صاحب ۽ سليم ڳاڙهوي به سٺا هئا. ترجمي ۾ 'ڪوڙو ڊڪ' چڱو هو. مضمونن ۾ غلام رباني ۽ مير محمد بخش ٽالپر کي پڙهي چڱي تاريخي ڄاڻ ٿي ملي. 'پڙهندڙن وٽان' ۾ عاجز اچڻ واهه جو لکيو اٿئي. ڪهاڻين ۾ 'سين هنيائون سيج ۾' ۽ 'ٻنو جنم' کان سواءِ سڀ بهترين آهن. ص 114 کان 120 تائين، هڪ سٽ تي هڪ لفظ (!) ڏيڻ پڙهندڙ سان نا انصافي آهي.
— خالدالزمان، هالا لوان.

● ٺيڪ ٺهه رهڻ ڪري 1/78 جي 'مهراڻ' تي پنهنجا اکر ٻه لکي سگهيس. البت هوريان هوريان پڙهي پڇايو هوم. چڱو دلچسپ ۽ سارائڻ جوڳو هو. 'پل تي ويٺل نوجوان' ڪهاڻي رسالي جي جان هئي. خبر نه آهي ته هڪ دوست ڪي اهو اصل وڏو قصو ڪيئن لڳو! ٻوهئي صاحب جو مضمون 'شعر جي اپياس جا نوان طريقا' (2/78) اهم ۽ ڪارائتو سلسلو آهي. عالمي ۽ پاڪستاني ٻولين جو ادب ڏيئي اوهان ڪيرون لهٽيون. شعر جو ڀاڱو ارالو آهي. ٻون ڪي آزاد نظم تي اعتراض ڪندڙن سان اختلاف آهي. — عبدالواحد ٽنبو آدم.

● 'مهراڻ' 2/78: طالب المولي سائينءَ جون ايترئون ڪافيون ڏيڻ ٺيڪ نه هو. سليم ڳاڙهوي جو نظم سٺو هو. آزاد نظم جون اڄايون تمثيلون، لفظن جو هٿراڌو جوڙجڪ سنڌي سڀاجها پسند ڪونه ڪندا. اسان جا ڪهاڻيڪار هندي ۽ انگريزيءَ کي انڌي وارو ٻڪ هنيو اچن. علي بابا هنديءَ ۾، ڪيهر شوڪت ۽ شرجيل وري انگريزيءَ ۾ ڪاهي پيا آهن. جا سنڌيءَ ۾ لفظن جي اثاث آهي. ڪهاڻين ۾ بادل جماليءَ ڳوٺاڻي ماحول تي سٺي ڪهاڻي لکي آهي. سالول جي ڪهاڻي 'پاڇا' پڻ چڱي هئي. — مظفر جلباڻي، پرياٺو سنڌ.

● 'مهراڻ' 2/78: محنت لاءِ الله اجر ڏيندو. ترجمي جي ڊار ڀاڱي جي آجيان ٿيندي. خطن ۾ تحقيقي ڪم ڏانهن ڏيان ڇڪايل آهي. ان تي عمل ڪندا. ٽالپرصاحب جو مضمون سٺو آهي: پر ڪيس المنصوره جي ٽاڙين ڪوٽاين ڪي ٻه بحث هيٺ آڻي ڪهي. 'پورتريٽ' پٺي ڀاڱي ۾ رکجي ها ته سٺو هو. الهداد ٻوهيي جي سلسلي کي جاري رکڻ تي مبارڪ.

— غلام محمد لاکو

● 'مهراڻ' 2/78 مواد جي لحاظ کان اڳئين پرچي کان گهٽ هو. شاعريءَ ۾ سرڪش سنڌيءَ جو 'تون ۽ آءٌ' هڪ انقلابي آواز آهي. الطاف جون تخليقون بهترين آهن. الطاف اسان وٽ ناهي: پر سندس شاعري امر آهي. تنوير جو 'هرڪو پل سنداڻ' پڙهي لڙڪ تري آيا. سحر جي وائي وٽي ۽ 'ناتو' پڻ. تنهنجا شعر به وڻيا، خاص ڪري وائي ۽ 'پهر پهر زهر'. ڪهاڻين ۾ علي بابا، شرجيل، بادل، بيدل ۽ مدد وڻيا. شوڪت شورو الاءِ ته جا ٿو لکي. 'شنگهور شيدي' تي خاڪو پسند آيو. ترجمي جو ڀاڱو هڪ بهترين سلسلو آهي، خاص ڪري ولي رام ولڀ جو 'ٻن چڻ جا ڇٽيل سدا ساوا پن'؛ ص 168 تي لورڪا جو جنم شروع ۾ 1998 ڇاپايل آهي، جڏهن ته هيٺ 1898 آهي! مضمون واري ڀاڱي ۾ تاريخي، تهذيبي ۽ معلوماتي مضمون شامل آهن. — عاشق منصور گوپانگ، لاڙڪاڻو سنڌ.

● مون وٽ ذري گهٽ بورڊ جا سمورا تاريخي ۽ ادبي ڪتاب آهن: پر اوچتو توهان جي تماهي 'مهراڻ' 2/78 تي نظر پئجي ويئي، خريد ڪري پڙهيم. پڙهڻ سان اندر ۾ ٻهڪي ويو. تاريخ سان چاهه اٿم، ان ڪري — 'رني ڪوٽ'، 'المنصوره برهمڻ آباد'، 'ٻن چڻ جا ڇٽيل سدا ساوا پن' ۽ 'الله ۽ گرالاز' وڻيم. براڻن شاعرن جي سوانح، لون جا انٽرويو ۽ قديم شهرن جي معلومات ڏيندا. — محمد ٻچل ڏهر

Gul Hayat Institute

● 'مهراڻ' 2/78: لواڻ لاءِ توهان ڪيرون لهڻيون. اميد ته معياري ادب ڏئي، سنڌي ادب ۾ هڪ نمايان حيثيت قائم ڪندا. 'مهراڻ' ۾ ڏنل مضمون ٻوليءَ جي خدمت جي سلسلي جي ڪڙي آهن. ممتاز ڪي انگريزي-لفظن جو سنڌي ترجمو (!) ڏيڻ ڪهي ها. مدد جي ڪهاڻي 'ڪنبر' ۾ انگريزي واهپي ڏک رسايو؛ پوءِ مدد سان 'سنڌي' ڇو؟ علي بابا، شوڪت ۽ شرجيل جون ڪهاڻيون سٺيون آهن، مجموعي طور تي ڪهاڻين جو حصو سٺو آهي. ٻئر ۽ انجر جا تاثر بهترين آهن. ترجمي جي الڳ ڀاڱي تي مبارڪون. شاعريءَ ۾ امداد چانڊئي جي سٽ: 'ڇپ ڀڪوڙي ويهان ڪيئن، ماس ٻٽن پيا ڏس ٻرمار'، درمحمد پناڻ جي سٽ: 'رات انڌيري چمڪن تارا، لنڊ نهوڙيا ذرتيءَ وارا' ۽ ڪنول جو: 'سقراط اسان جو ساٿاري، سرمد به سمايل آ من ۾' ساراهه جوڳا آهن. توهان جي غزل ۾ خيالن جي پختگي، تسلسل ۽ رواني ته آهي؛ پر قافيي جي پابنديءَ ڏالهن به ڌيان ڏيڻ گهرجي. توهان جي شاعري بي ترتيب آهي، ڏسون ته ڀرواڙيءَ ۾ ڪيتر بقدر ٿي ڪامياب ۽ جمادار ٿئي! مجموعي طور 'مهراڻ' معياري رهيو.

— مخلص مهراڻوي، شيرخان چانڊيو

● 'مهراڻ' 2/78 سارو سون هو. ٽائيٽل سٺو هو؛ پر اڃا محنت جي گهرج آهي. مائر ۽ عارف المولا جو ڪجهه ڪلام ڏين ڪهي ها. شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ تي ايڊيٽوريل سچ هو ۽ شيخ صاحب جي تقرير فلسفي جو هڪ باب. طالب المولا جو ڪلام سون تي سهاڳو هو. سليم ڳاڙهوي ۽ درمحمد پناڻ وڻيا. سرڪش سچ پچ سرڪش آهي. الطاف اسان وٽ ناهي؛ پر سنڌس فن اسان وٽ آهي. الطاف تي تفصيلي مضمون ڪڏهن ٿا ڏيو؟ 'Lovers day' صفحي جو زيان هو. تنوير جو شعر سچ پچ به ذهن جي سنڌاڻ تي ڏک جيان لڳو. سحر امداد سٺو لکيو؛ پر ماڳ اڃا ڏور آهي. تنهنجون وايون، فاروق ۽ شرجيل جون ڪهاڻيون سٺيون هيون. 'خفتي' لکيل به خفت ۾ هئي.

— نثاراحمد سهتو، مرزاپور

● 'مهراڻ' 2/78 مجموعي طور ٻوليءَ جي اصلاح ۽ ترقيءَ لاءِ بهترين قدم هو؛ پر ڪٿي ڪٿي ڪتاب (!) جي صفحن تي 'اڪرا ليک' ڇپي ظلم ڪيو اٿئي. هوشوءَ ۽ هيموءَ جا هموطن اهو ڪڏهن نه سهندا. 'سوچ-لوچ' ۾ مائر ۽ عارف المولا جهڙن عظيم شاعرن تي 6 سٽون لکڻ کان نه لکين ها ته سٺو هو. شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي تقرير ۽ اخباري ايڊيٽوريل ڇپڻ تي اوهان ڪيرون لهڻيون. طالب المولا جو ڪلام سڄو سونهن هو. سليم ڳاڙهوي جو نظم 'دل' پرپور هو. سرڪش جو 'تون ۽ آءٌ' لازوال آهي. الطاف واري صفحي وري حسين ماضيءَ ڏي گهليو. انور جو 'Lovers day' دبي ۾ نڪريون هو. تنوير جي شعر الطاف جي ياد تازي ڪرائي ڇڏي. ڪهاڻيون مجموعي طور سٺيون هيون، سواءِ 'خفتي' جي. فاروق جي ڪهاڻيءَ جو نالو انگريزي ڇو؟ ٻئر، انجم ۽ عرسانيءَ جا ليک وڻيا. ترجمي ڪندڙن ڪي واڌايون. الهداد ٻوهيو سرس رهيو. ممتاز سمنبڊ ڪوزي ۾ بند ڪيو آهي. اطهر... ٽائيٽل نه رڳو سٺو هو، پر يادگار هو. عثمان سولنگي صاحب، ڪيڏو نه سٺو ٿئي، جو ذاتي سطح کان مٿي چڙهي تعميري تنقيد ڪريو ها!

— ڏني بخش لاز سهتو، هالائي

● ’مهراڻ‘ 2/78 تنهنجي ذهني جاڳرتا جو آئينو آ. جنهن لاءِ جس هجئي. سدا لاءِ چوندم: ’سو ڪوهه ڪري سڪا، تون ڪُڇي ڪئي وِڪ‘. بشير سيتائيءَ جي ڏک ۾ گڏ آهيون. سماهي مان ٽماهي ۽ ٽماهي مان سماهي، عجب جهڙي ڳالهه آهي!

- عدنان، پنگو ٻهڻ.

● ’مهراڻ‘ 2-78 جو مواد ڏسي، اهو محسوس ٿيو ته ’مهراڻ‘ وڌيڪ ترقي ڪري، حقيقي گس ورتو آهي. شعريون ڀاڱو وڏي اهميت رکي ٿو: پر ٻهوءِ به روايتن کي پوريءَ ريت ٽوڙي نه سگهيو آهين. روايتي شاعريءَ مان پلا ڇا حاصل؟ ان ڀاڱي ۾ انور گهلو، در محمد پٺاڻ، سرڪش، ڏاڪپال، انور، امداد ۽ سحر ساراهه جوڳا آهن. ٻئين ڀاڱي ۾ سدا موت ۽ جياپي جي فلسفي تي سٺو بحث ڪيو آهي: ’ماڻهو آخر مري ڇو ٿو؟‘ ۽ اهو ماڻهو جيڪو ڪجهه نٿو سمجهي، ان لاءِ موت ڪيڏو نه بي معني آهي.‘ يا ’ٻڪواس زندگيءَ جي علامت آهي. موت زندگيءَ جي حقيقت آهي. ۽ خاموشي زندگيءَ جو انت آهي‘. شوڪت شوري جي ڪهاڻيءَ جي پڄاڻيءَ سچو اثر وجهائي ڇڏيو: ’۽ ٽيڪسي ٻنهي جي نظرن جي ڏور کي ڇنندي هلي وئي‘ واري جملي تي ڪهاڻيءَ جي پڄاڻي ٿئي. بيدل جي ڪهاڻي لٽيل موضوع کي، نئين ٽيڪنڪ ۾ لکڻ جي سٺي ڪوشش هئي. سانول جي ڪهاڻي مختصر هوندي به پياري لڳي: جنهن ۾ زندگيءَ جو ساءُ ۽ نچوڙ آهي: ’تون ٿي ته چوندو هئين، ته سانت کي پنهنجي لات آهي. خاموشيءَ کي پنهنجي صدا آهي‘. يا ’...من؟ من ڪير ٿو ڏسي؟ لوڪ ته رکو ڇڻ جي لپ اسٽڪ تي چنبڙي پوندو آهي. رتوڇاڻ نه روح هوندو آهي، جتي هر چهرو چڙيل هوندو آهي: ۽ر...‘. ٻيا ڪهاڻيڪار هلڪيرا رهيا. ٽئين ڀاڱي ۾: ’ڪرامت‘، ’ڪوڙو ڏيک‘، ’الله ۽ گرا ناز‘ ڪهاڻيون سٺيون هيون، ۽ر جنهن ايڏا پهچ ٿي، سو هو امرتا پريتم جو ليک: ’پن ڇڻ جا ڇٽيل سدا ساوا پن‘، جو مختصر ۽ اڌوري هجڻ جي باوجود به مڪمل لڳو. چوٿون ڀاڱو مجموعي طور سٺو رهيو. ’پورٽريٽ‘ متاثر ڪندڙ هو، جڏهن سچ اچ حفيظ سان ڪچهري ٿي هجي!

- ملڪ آڪاڻي، لاڙڪاڻو سنڌ.

● ’مهراڻ‘ 2/78 بهترين هو. ڪهاڻين ۾ شوڪت شوري جي ڪهاڻي ’هڪ ٻئي ماڻهو‘ وڻندڙ ۽ دلچسپ هئي. مخدوم صاحب جو ڪلام وڻيو. نون ڪهاڻيڪارن کي آڀاريو.

- لياقت علي سيال، هالائي سنڌ.

● ’مهراڻ‘ 2/78 پڙهيم. دل جي دنيا ۾ رونق اچي وئي. اهڙي سهڻي ۽ من مهڻي رسالي ڪيڻ تي واڌايون. ڪهاڻيون پسند آيون ۽ شاعري به بي مثال هئي. سٽاءُ سڀ ڪان مهڻو هو. ٽائيٽل کي اڃا به سهڻو بڻايو. ’مهراڻ‘ ماهوار نٿو ٿي سگهي؟ ’مهراڻ‘ ۾ اديبن جا انٽرويو ڏيو ۽ نون اديبن کي همٿايو.

- صابر انصاري، ڪنڌڪوٽ.

● 'مهراڻ' 2/78: ايڊيٽوريل لکي چاڻو ٿا. اڪر اڪر اڻين اندر پيهي ٿو وڃي، جيئن چاهيو ٿا. شاعريءَ وارو حصو غريب ۽ هيسيل لڳو. شعرن جي گهٽائي زوريءَ لڪيل ٿي لڳي، جڻ ٿالي ڇپائڻ ۾ ڪا دلچسپي هجي! باقي ڪهاڻين وارو حصو شاهوڪار ۽ آڇي ڳاٽ هو. 'سين هنيائون سُڃ ۾' تاثر ڇڏيندڙ ۽ حقيقت تي ٻڌل ٿي لڳي. علي بابا هميشه جيان ڪيرون لهڻيون. علي بابا هن دؤر جو راڪاس ليکڪ آهي. ڪنهن ليکڪ جي سوچن جي ايڏي آڏام! عليءَ جا ڪردار، ٻولي ۽ سياڻ، عليءَ کي به شايد اسان جيان حيران ڪري ڇڏيندا هوندا. شوڪت شوري جي ڪهاڻيءَ به سنو تاثر ڇڏيو. شرجيل سيني ڳڻن سان هڪجهڙو انصاف ٿو ڪري. 'من جو اڳڻ' سٺي ڪهاڻي آهي. 'فيميل وارڊ' فاروق جي ڪامياب ڪوشش آهي. بادل جي 'خفتي' له رکو سندس، پر سنڌيءَ جي ڪن سٺين ڪهاڻين ۾ اڳين جاءِ والاريندي؛ خاص ڪري ڪهاڻيءَ جي پڇاڙي اثر واري هئي. بيدل جون ڪهاڻيون سدائين هڪجهڙيون! سدد جي 'ڪنڌر' آهي ٻه ڪنڌرا سانول جي ڪهاڻيءَ جا ڊائلاگ سٺا هئا، ٻيو ٺيو خير. سحر لکيو به پاڻ، ته پڙهي ۽ سمجهي به پاڻ. ترجمي وارو سلسلو سٺو اضافو آهي ۽ ان ڪري 'مهراڻ' وسيع لڳو. 'پڙهندڙن وٽان' ۾ خطن جي چونڊ سٺي آهي، اهي به اوترو ٿيا وٽن، جيترو شعر ۽ ڪهاڻيون.

-ج. ع. منگهاڻي، ڪراچي سنڌ.

● 'مهراڻ' 2/78: ڪتريءَ جي اسڪيچ کان، عاجز اڄڻ جي خط تائين، سمورو وهڪرو موهيندڙ هو. 'مهراڻ' هاڻي ٻند ٻچندو، گهارا وجهندو، ڏوڪيندو وڏندو وڃي. هيل وسندن مينهن ۾، ساوڻ جي اوج سان، 'مهراڻ' جي موج به پسيم. تنهنجي صلاحيتن جي ساراهه لاءِ مون وٽ لفظ ڪينهن. سڪڻ سجدن کان پڳل ڪنول لهاڻي جو غزل؛ الطاف جو 'اڻ ڪٿ سفر'؛ بشير سيتائيءَ جو 'سارا ڪاڪر ڪارا ٿيل'؛ شرجيل جو 'آڏ موڙ'؛ الور جو غزل 'سڀ زبالون تڪيون...'؛ سحر امداد جي وائي 'چونري تي جهو چنڊ ڏٺوم'؛ تنهنجي وائي 'ليڙ لٿن تي...' ۽ نظم 'لاڙڪ-سنگهر'، 'اداس نيڻن جي نانءُ'، 'پهر پهر زهر' ۽ طويل غزل سڀ شيون رسالي لاءِ ڪاشيءَ تي چيٽ مثل هيون-- ڪهاڻين ۾ عليءَ جي ڪهاڻي 'مهراڻ' جي سونهن آهي، جيئن ڪنوار لاءِ لٽ. علي مهان آهي ۽ سندس ڪهاڻي هر پرچي لاءِ ضروري. شرجيل جي ڪهاڻي 'من جو اڳڻ' بهترين هئي. بادل جماليءَ جي ڪهاڻي 'خفتي' حرام ڪانو پرماري لوڏ تي وار هئي. سحر امداد جي ڪهاڻي 'پنر جنم' جديد فڪر، لفظن جو جڙاءُ ۽ قومي جذبي جو اظهار هئي؛ هوءَ هڪ وڏي ليکڪا ۽ عظيم انسان به آهي. 'چانڊوڪي جهڙي جندڙي...'، 'مثل مارو، ڪنل ڪيڪون...'، 'هيڏي شهر پنيور ۾...' سچائيءَ جو اظهار آهي ۽ اعليٰ عظمت آهي. سنڌي سماج جي ريتن روايتن جي اڏيءَ تي هزارين بيگناهه ڪنل آهن ۽ انهن جون ڪيڪون، سحر جي لکڻين وانگر اندر ٿيون ڏارين- ترجمي ۾ 'ڪرامت' ۽ 'للہ وگرا ناز' سٺيون هيون. 'پورٽريٽ' ادب ۾ هڪ نئين شيءِ آهي. 'رني ڪوٽ' سٺو مضمون هو. 'پڙهندڙن وٽان' ۾ پيتل رايا 'مهراڻ' کي پکيڙڻ ۾ تنهنجي مدد ڪندا. ذاتي سطح تي

لکيل خطن کي چاهڻ سان سنڌي ادب کي مجموعي طور ڪهڙو فائدو رسندو؟ عثمان سولنگيءَ کي (ص 245) ناداريءَ ۽ ذهني ڏيوالي جي معنا ۾ فرق جي خبر هئڻ گهرجي. ’پائيءَ ۽ پٿر اڇلائڻ‘ ته تحرڪ جو اهڃاڻ آهي؛ پر هن ان کي به Evil معنا ڏني آهي.

– ساز ملاڪاتياري.

● ’مهراڻ‘ 2/78: اڳئين پيري سون پرڏيهي شاعريءَ جي ترجمي ڏيڻ بابت لکيو هو، هن پرچي ۾ شاعريءَ سميت پرڏيهي ادب جي ٻين صنفن جا ترجما ڏئي، رسالي ۾ لواڻ آندل آهي. بابا فريد جي دوهن جي سنڌي روپ سان محنت بکي پئي. ترجمي سان پڙهندڙ جو ٻاهرين ملڪن، ماڻهن، ثقافتن ۽ ماحول ساڻ انسدو ناتو قائم ٿئي ٿو. سنو ٿئي ها ته ولي رام ولڀ انهن عظيم لکندڙن سان هڪ يا ٻن بابت تفصيل سان لکي ها... شاعريءَ جي حصي کي محدود ۽ مختصر ڇو ڪري ڇڏيوَ؟ نور گهلو جو غزل ۽ امداد چانڊئي جي وائي وڻي. الطاف جو شعر پڙهي، سيني سان سور جي سَٽَ آيري. ڪاش! جيڪي ڪجهه هن ڪلا کي ڏيڻ ٿي چاهيو، ان جي مهلت مليس ها. ترائيل جي سٽ ’سات تنهنجو نه شل ٿئي ڪڏهن‘ ڪنن ۾ پڙاڏجندي رهي. تنوير جو شعر الطاف جي ڏنل زخمن جو اولڙو آهن... سحر جا ٽيڙو پنهنجو مٽ پاڻ آهن، پيئي ٽيڙو ٻن-ڇڻ جي آواز جيئڻ سُرسنگيت سان ٽمٽار آهن؛ سندس وائيءَ ۾ اندر جي پيڙا ۽ پڇتاءُ- ڪنهن ايندڙ طوفان جي اڳڪٿي ٿي سگهي ٿي! توهان جون وايون سٺيون آهن. خاص ڪري ’سان ٻي ڏوهي‘، ’هڪ چالو نظم‘ خبر ناهي ته ڪهڙي سوچ هيٺ لکيو ويو آهي؟ اهو نظم ڪٿي اڳ به ڇپجي چڪو آهي!... ڪهاڻين ۾: علي بابا جي ڪهاڻي ’سينَ هنيائون سُيج ۾‘ ڪلاسڪي- نواڻ جي لحاظ کان سيني ۾ سرس آهي- لفظن جي ادائگي، منظرنگاري، ماحول ۽ ڪردارن جو مشاهدو پرپور آهي. البت علي بابا جي هيءَ پراسرار دعوا: ”... اڇوڪي سنڌ ۾... ڪو جوڳي ڪورٽ ۾ ڪهُربل ڪينهي... (ص 44)!“ سچي ناهي. سنڌ جي مختلف جيلن ۾ نه رکو سامي ۽ جوڳي؛ پر عليءَ جا پيا چوالڊيل ڪردار پيل، مينگهواڙ ۽ ڪولهي، باگڙي، جهبير ۽ پاليشاهي به موجود آهن. (ڪو به انسان، ڪو به قبيلو، ڪو به نسل مافوق الفطرت يا مافوق البشر نه هوندو آهي، هر انسان ماحول، حالتن، لڪل جذبن ۽ جبلتن جو شڪار ٿي سگهي ٿو). شوڪت شرري جي ڪهاڻي ’هڪ ڊنل ماڻهو‘ مايوس پڄاڻيءَ هوندي به مايوس نٿي ڪري. بازاري عورت جي ڪردار ۾ نيڪ جذبا سمايل آهن. شوڪت هاڻ ڪهاڻي بيان ڪرڻ جي انداز ۾ ڪجهه ٺيرقار ڪئي آهي... مدد جي ’ڪنڊر‘ کي ڪهاڻيءَ بجاءِ تاثر چئجي. ڪهاڻيءَ جي وچ تي ڪافڪا جي خطن جا ڊگها ڊگها انگريزي ٽڪر ٽنبڻ جو ڇا مطلب؟ ائين ڪهاڻيءَ جو تسلسل ٽٽي ٿو. اڇا به سٺو ٿئي ها، جو انهن جو سنڌي ترجمو ڏنو وڃي ها... سحر امداد جي ڪهاڻي ’پنرجنم‘ نئين دور جي نئين انسان جو ناسور آهي. اهو نئون نسل جو پنهنجي هستي ۽ پنهنجي وجود جي معنا سوجهري جي سچ بجاءِ اونده انڌوڪار ۾ ڳولي رهيو آهي. سحر مُسڪ ڪردار واتان چورايو آهي: ”اهوئي اسان جو

توهان کان- توهان جي سوسائٽيءَ کان انتقام آهي. (ص 119)“، جيتوڻيڪ مان سمجهان ٿو، ته اهو پنهنجو پاڻ کان انتقام آهي. ڪهاڻي منفرد انداز ۽ پختگيءَ سان لکي وئي آهي... پٿر جو ڏاٿر ’پنڌ ٿئي پٿي‘ ڪافي عرصي کان پوءِ سنڌس هڪ سنجيده ڪوشش آهي. غلام رباني ’رني ڪوٽ‘ ۾ سچاڻ محققن لاءِ لوان سوال اٿاريا آهن، جن تي ڪين سوچڻو پوندو... ’پورٽريٽ‘ دلچسپ ۽ معلوماتي هو، ايندڙ قسط ۾ ڏسون ته ڪهڙو روپ ٿو وٺي. لٿي پٿي ’مهراڻ‘ 2/78 سنڌي ادب جي اوسر ۾ سٺو واڌارو ۽ هڪ پرالکھ اڳتي آهي.

- احمدخان ملڪاڻي، دادو سنڌ

● ’مهراڻ‘ سچ پچ مهراڻ آهي. ڪٿي چوليون پيو چولي، ته ڪٿي ويرون پيو آڻي، ڪٿي وري سالت. ڪٿي ماروئڙا مهوڙ ته ڪٿي لنپ آڻي لاءِ پيا ليلائين. بادل، شوڪت ۽ عليءَ جون ڪهاڻيون ته پڙهڻ وٽان هيون... شرجيل سٺي محنت ڪئي آهي؛ باقي مدد ۽ سحر ته الاءِ ڇا پيا لکن!... شعر جي حصي ۾: مخدوم صاحب، تنوير، بشير، سوز هالائي ۽ سليم ڳاڙهوي ساراهه جوڳا آهن... ص 34 کان 40 تائين ته ’مهراڻ‘ سان ويل هو- اهڙو ڦهر ته نه ڪيو!

- مختيار لاڙ، ڪنڌڪوٽ

● ’مهراڻ‘ 2/78 پڙهي، دل کي خوشي نصيب ٿي- ٿئي به ڇو نه؟ مومل جي ڪاڪ والگر ’مهراڻ‘ ۾ طرح طرح جا شعر ۽ ڪهاڻيون ڇپجن ٿا؛ پر اها به محنت ڪري پنهنجي قوم کي بخشائيو آ، جيئن ته توهان رهو سنڌ ۾ ٿا، ان ڪري سنڌ تي اعتماد رکڻ گهرجي، ٺلهو اوناڙ نه ڪرڻ کپن.

- ع. غ. بلوچ، ميرپور ماٿيلو سنڌ

● لظم ’تون ۽ آءٌ‘ (مهراڻ 2/78، ص: 22) ۾ ’توکي قاتل ٺهرائيندي‘ بدران، اوهان صاحبن ’قاتل سڏرائيندي‘ ڇپيو آهي، جڏهن ته ’قاتل سڏرائيندي‘ جي پيٽ ۾ ’قاتل ٺهرائيندي‘ وڏيڪ زور ۽ طاقت رکندڙ هو، اصلاح پلي ڪريو، پر اها بهتريءَ لاءِ ٿي هئڻ گهرجي!

- سرڪش سنڌي

● ’جيڏي موج مهراڻ ۾، تيڏا ڪُنَ ڪَپَرَ‘. تو جيڪي ’مهراڻ‘ ۾ سپون لوڙهيون آهن، سي موتين پرڙيون آهن؛ پر افسوس ته سنڌين انهن لاءِ جهول نه جهليا آهن. آءٌ مهراڻ جي سير جو پلو آهيان ۽ مون اهي موتي ڏٺا آهن. انديرن کان پوءِ آجالا آهن. ميان تو ته ’مهراڻ‘ ڪڏهن ڊها ڊها پاڻي ۽ دڙا دڙا واري هوندي آهي؛ پر جڏهن وهڪرو هماليا تان ڪڙڪي لهي ٿو، ته سڀ دڙا ريئجي ويندا آهن ۽ هاڻ ته لکين ڪيوسڪ پاڻي پيو وهي. بوليءَ ۽ ادب جي ويرين کي هيءَ ست ياد رکڻ گهرجي: ’تو جا پاڻي ست سا، پڙڪي ته پولچال‘... سائين طالب المولا جي شاعري پنهنجو ستَ پاڻ آهي. ڪافيءَ کي زنده رکڻ ۽ اڳتي وڌائڻ واري خدمت کي قوم ڪڏهن به نه وساريندي. سائينءَ جي شاعري پوڙهي ٻڙ جي

ڇاڻهُ آهي. امداد چانڊئي جي هيءَ سٽ لک لهي! 'زنجيرن جو ڪڙڪو هولڊو، ڇڻ ڇوڙيندي وينگس وارَ'. سليم ڳاڙهويءَ جو نظم 'دل' بامقصد آهي. تنهنجي شاعريءَ جون ڦٽن تي لوڻ سٽون: 'بندوق چيتي آڏريا ڳرا، حدلاحد...، آپ هو...'چالو نظم' کان 'لنيڊو نظم' سٺو هو... غلام رباني ۽ مير محمد بخش ٽالپر جا مضمون سٺا هئا... علي بابا منفرد ليکڪ آهي. شوڪت شورو ۽ ٻتر سنڌي تهذيبي ليکڪ آهن. سانول جي ڪهاڻي 'ڀاڇا' وڻي. 'ڪرامت' (مصري ڪهاڻي) جي ڀڄاڻي سمجهه ۾ نه آئي. تنوير جون سورائتيون سٽون: 'ڇا هيءُ بـ ضد ٻارائو هو، ڇا هيءُ بہ هڻن جو ماڻو هو'، 'مان ڪيئن مڃان، مان ڪيئن مڃان، هو مون ڪان ٻانڌ ڇڏائي ويو'. خدا ڪري تہ سنڌي پڙهندا رهن، لکندا رهن، وڌندا رهن، جيئن سندن عظمت جو پرچم دليا تي ڦڙڪي... تنهنجون هي سٽون ڪنن ۾ اچا پيون پڙن: 'مات نہ مور مڃان او لوڪو، موت مڱان مُرڪُوئي، چالبوڪيءَ جي لڙڪن سان سان، داغ ڌيان ٿو ڌوئي'، 'ٻلي رُت ۾ هيڊ ڳيتي تي، رت پوان ٿو روئي'. سحر امداد جي شاعري چڱي هئي. سرڪش باغي شاعر ٿو لڳي. سوز هالائي، الور، درمحمد پٺاڻ، رسول بخش قريشي، تاڪپال، سداحيات، جوهر ٻروهي، حيات جتوئي ۽ بشير سيتائي سٺا هئا. — منظور نظر

● هتي بہ الين ڪهربو هو، جو سواءِ مخصوص ادبي سوچ ۽ فڪر رکندڙ ماڻهن بدران، عام ماڻهن جو 'مهراڻ' هجي. اسان جي قوم جا ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. هڪ، جنهن جو ڳوٺن ۾ جيون جي ڏاڍن هٿن هيٺ، هر خواهش جو ڪنڌ مروٽيل آهي ۽ ٻيو حصو شهرن ۾ آهي-۽ مان نٿو سمجهان، تہ ڇڙو چند ماڻهن ڌاڻين آواز پهچائڻ ئي ڪو انصاف آهي. هالي 'مهراڻ' سنڌ جو عام ماڻهو، ٻين ٻرچن جيان ساهہ سان سانڍي ٿو، اها 'مهراڻ' جي هڪ خوبي آهي. ڳوٺن ۾ اهڙي سوچ هلي آئي ۽ اها هڪ سٺي ڳالهہ آهي. بادل جي ڪهاڻيءَ ۾ گندي ذهنيت کي پڌري پٽ ڏيکاريو ويو آهي. شرجيل جي ڪهاڻي ذات جا ڏنڀ هئي ۽ پرپور ڪلائمڪس ڇڏيندڙ. علي بابا جيڪي ڪجهہ لکي ٿو، سو شايد ٻيو ڪوبہ نہ ڏئي سگهي. عام ماڻهو عليءَ کي پڙهائڻ کان ڊيڄڙو پيو پائي، سو بہ ان ڪري، تہ هُن علي بابا جي سوچ کي جهاتي پائي ڏٺو نا هي. — قمر شبير، خيرپور سنڌ.

● موج پريو 'مهراڻ' هٿن ۾ آهي. ٽائيٽل، سيٽنگ بهترين آهي. شاعريءَ ۾ الطاف: 'اڪيلٽ سفر'، سرڪش سنڌيءَ: 'تون ۽ آءٌ'، شرجيل: 'مٽيءَ جو اثر'، 'آڏ نو'، 'زخمي پؤنر' ۽ 'آرسي'؛ حضرت طالب المولىٰ جون ڪافيون ۽ تنوير عباسيءَ جو 'هرڪو ٻل سنڌان' وڻيا. ڪهاڻين ۾ 'من جو اڱڻ'؛ 'هڪ ڊلل ماڻهو' 'ٻر جنم' ۽ 'ڪنڊر' پسند آيون. ترجمي جي ڀاڱي ۾ بابا فريد جو ڪلام؛ 'ڪرامت' ۽ 'ٻن ڇڻ جا ڇٽيل سدا ساوا پن' سٺا هئا. مضمونن ۾ 'رني ڪوٽ'، 'ادب جدن بہ اهم تحريڪون...' ۽ 'پورٽريٽ' چاهہ سان پڙهيم. 'مهراڻ' جي سڀني سهڪار ڪندڙن کي جَس هجي. — قربان سنڌي، هالائي.

● محترم امداد حسيني.

السلام عليڪم،

تنهنجي چوڻ تي مهراڻ رسالي جي 1978ع واري نمبر 2 تي آءٌ پنهنجو رايو موڪلي رهيو آهيان. منهنجو رايو ڪجهه ڪوڙن لفظن جي ويس ۾ آهي، جيڪڏهن اهي لفظ توکي ڏکيا لڳن ته خط شايع نه ڪجانءِ. بلڪل ائين جيئن 1978ع واري نمبر ٻهرين تي موڪليل رائي، واعدي ڪرڻ جي باوجود شايع نه ڪئي.

توکي اهو ته معلوم آهي ته گرامي صاحب جي وفات کان پوءِ جڏهن تنهنجو نالو مهراڻ جي ايڊيٽريءَ لاءِ پيش ڪيو ويو هو، تڏهن آءٌ انهن ميمبرن مان هڪ هوس جن تنهنجي مقرريءَ جي تائيد ڪئي هئي. ان کان پوءِ توسان هر طرح تعاون ڪرڻ جو واعدو ڪيو هئم.

پر حقيقت هيءَ آهي ته توهان مرحوم گراميءَ جون سڪون نه لاٿيون. مهراڻ جا ايڊيٽوريل غير ذميدارانه مطالعي جي کوٽ ۽ خالي پڙيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهن. مون سمجهيو هو ته تون فارسي، اردو ۽ انگريزي زبانن ۾ نڪرندڙ رسالا ڏسي، انهن جي مدد سان مهراڻ ۾ ڪا نواڻ، ڪا تعميري تبديلي آڻيندين، پر ڪنهن تعميري نواڻ جي بدران تون اها لواڻ آڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهين جيڪا سنڌي ٻولي، سنڌي ادب، سنڌي سماج ۽ سنڌي تهذيب ۽ تمدن لاءِ هاڃيڪار ۽ سنڌ جي نئين نسل لاءِ تباهه ڪن ثابت ٿيندي. تو مهراڻ ۾ غلط ٻوليءَ کانسواءِ گرامر ۽ صورتخطيءَ واري حصي ۾ اهڙين ئي هاڃيڪار روايتن جي شروعات ڪئي آهي، جن لاءِ شايد تون پاڻ کي جوابدار نه سمجهندو هجين، پر سنڌي ادبي بورڊ انهن لاءِ ضرور جوابدار رهندو، ڇاڪاڻ ته سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ٻولي ۽ سنڌي علم-ادب لاءِ هڪ ذميدار اداري جي حيثيت ٿو رکي. بورڊ ۽ بورڊ جو هر ميمبر قوم ڏانهن جوابدار آهي. آءٌ پنهنجي اها جوابداري محسوس ٿو ڪريان. آءٌ پنهنجو اهو فرض ٿو سمجهان ته توکي مهراڻ جي ايڊيٽر جي حيثيت ۾، ۽ بورڊ جي سربراهن جي حيثيت ۾ چيئرمين ۽ سيڪريٽريءَ کي پنهنجن خيالن کان آگاهه ڪريان.

سنڌي ادبي بورڊ پاران نڪرندڙ رسالو ڪنهن هڪ ماڻهوءَ جو ذاتي رسالو نه آهي، جو ان کي جيڪا پاليسي وڻي سا اختيار ڪري، جڏهن ڪجهه وڻيس ۽ جيئن وڻيس تيئن لکي ڇڏي يا ڇاپي ڇڏي، پر رسالي جي پاليسيءَ لاءِ بورڊ جوابدار آهي. رسالو اها پاليسي اختيار ڪندو، جيڪا پاليسي بورڊ ٺاهي ڏيندو. ايڊيٽر کي من ماني ڪرڻي نه آهي، پنهنجن نظرين جو پرچار ڪرڻو نه آهي، پراڻن بورڊ جي ميمبرن جي مرتب ڪيل پاليسيءَ کي لتاڙڻو نه آهي.

مهراڻ رسالو سڄيءَ قوم جو آهي. سنڌي زبان ڳالهائيندڙ سڀني ماڻهن جو آهي. هن رسالي ۾ سڄيءَ قوم جون اکيون آهن، پوءِ چاهي ڪا اڪ ڪهڙي به گروهه سان واسطو رکندي هجي، ڪهڙي به نظرئي رکندڙ ماڻهوءَ جي هجي. مهراڻ رسالو ڪنهن هڪ ماڻهوءَ، ڪنهن هڪ ميمبر، ڪنهن هڪ گروهه يا هڪ نظرئي رکندڙ جي ملڪيت نه آهي، پر هي رسالو سنڌ جي ماڻهن جي گڏيل ملڪيت آهي، جن ۾ مسلمان، هندو، ڪرستان، پارسي وغيره

اڇي وڃن ٿا. اها پاليسي بورڊ جي هر ميمبر جي آهي، سيڪريٽريءَ جي آهي، قابل صد احترام شخصيت مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي آهي، جيڪي هن وقت بورڊ جا چيئرمن آهن، ۽ اها ئي پاليسي بورڊ جي اڳوڻي چيئرمن قبلي مخدوم صاحب جن جي هئي.

اسداد صاحب! اوهان جيڪي هاڃيڪار روايتون شروع ڪيون آهن، انهن ۾ پهرين روايت آهي سنڌي صورتخطي ۽ املا جي مقرر شده اصولن ۽ قانون ۾ ڦيرگهير. انهن ۾ پهرين ڳالهه آهي بيهڪ جون نشانيون. اوهان کي معلوم هوندو ته مرحوم مرزا قليچ بيگ، ڪاڪو پيرومل، علامه دائود پوٽي مرحوم، مخدوم محمد صالح ڀٽيءَ ۽ مسافر ڪان پوءِ محترم محمد ابراهيم جويي، سراج، ربالي، شمشير ۽ مرحوم گراميءَ محنت ڪري بيهڪ جي نشانين جا جيڪي اصول مقرر ڪيا هئا، جن اصولن تي سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ ڪانسواءِ پراونشل ڪريڪيولم ڪاميٽي، سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌالاجي عمل ڪندا آيا آهن، ۽ اسان فخر سان چوندا آهيون ته اردوءَ جي مقابلي ۾ اسان جي صورتخطي مڪمل آهي. انهن اصولن ۽ قانونن جي اوهان ڪابه پرواهه نه ڪري هن پرچي ۾ اوهان انهن ۾ ڦيرڦار آندي آهي. اوهان پوري دم (Full stop) جي بدران ڊش جي نشاني ڪم آندي آهي. ايتري قدر جو نئين پيرا به ڊش سان شروع ڪئي اٿو. هن ڏس ۾ اوهان جو ايڊيٽوريئل، شرجيل، سحر ۽ سالول جي ناني ۾ لکيل افسانا ڏسي سگهو ٿا. صورتخطيءَ ۾ نئين پيرا ڊش سان شروع ڪرڻ لاءِ اوهان وٽ ڪهڙو به سبب هجي، پر لسانيات جي علم جي هڪ ادنيٰ شاگرد جي حيثيت ۾ آءٌ ته چوندس ته اها هڪ هاڃيڪار روايت آهي، جيڪا بزرگن ۽ سنڌي زبان جي سڄڻن جي ڪئي ڪمائي ڪٽ ڪرڻ لاءِ هڪ قدم آهي. آءٌ فقط ايترو عرض ڪندس ته بيهڪ جي نشانين لاءِ مقرر ڪيل قانونن ۾ ڦيرڦار آڻڻ اوهان جو ڪم نه آهي، اوهان کي جيڪڏهن ڪا ڦيرڦار آڻڻي ئي آهي ته اوهين اهڙيون سفارشون بورڊ کي ڪري سگهو ٿا، پر فيصلو سڄيءَ سنڌ مان ماهرن کي ڪرڻو آهي ۽ اِهو هڪ جٽي ڪي.

اوهان جيڪا ٻي زيادتي ڪئي آهي، سا آهي لفظن جي صورتخطين ۾ ڦيرگهير. مثال طور هيٺ ڏنل لفظن ۾ ڦيرگهير ڪرڻ جو اوهان کي اڪيلي سر ڪوبه حق نٿو پهچي:

صفحو	اصل لفظ	ڦيرائي لکيل لفظ
42	مٿانئس	مٿاهنس
43	آماس	اوماس
	موليٰ	مولا
114	آهي ئي	آهيئي
115	معنيٰ	معنا
117	يقين	يقينن
234	گنڀيرتا	گمڀيرتا

Gul Hayat Institute

نہ فقط لفظ پر ٻاڪن ۾ ڦيرڦار آندل آهي: مثلاً:

صفحو	اصل ٻاڪو	ڦيرائي ڏنل
42	جهڙو حال حبيبان، تهڙو ٻيش پرٻان	جيڪي اکيان، سو ٻيش پرين.

اوهان جي لکت ۾ يڪسانيت بہ ڪانهي. ايڊيٽر جي حيثيت ۾ يڪساليت جو خيال رکڻ تمام ضروري آهي. رسالي جي الدرئين ڪور تي ”سہ ماهي مهراڻ“ لفظ لکيل آهن، ۽ اندرئين ڪور جي پٺئين پاسي ”ٽماهي مهراڻ“ لفظ لکيل آهن. اهو فرق ڇو آهي! ساڳيءَ طرح صفحي 42 تي ”گنڀيرتا“ لفظ لکيل آهي پر 234 صفحي تي اهو ساڳيو لفظ لکيل آهي ”گمڀيرتا“. ائين ڇو آهي؟ اهڙيءَ طرح ص 42 تي هڪڙي لفظ جون ٻہ صورتون ڏليون ويئون آهن. اهي صورتون آهن: ”مٿاهنس“ ۽ ”مٿانهس“ آخر اها لاپرواهي ڇو ڪئي ويئي آهي؟

هن ڏس ۾ ٽين ڳالهہ آهي وياڪرڻي اصول. علم صرف جي اصولن موجب ڪي اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون ڪن ڏاتن لاءِ مخصوص ٿيل آهن. اهي ڪن ڌارين ڏاتن سان ملائڻ غيرفطري ڳالهہ ٿيندي. مثال طور ”سُندر“ لفظ جو ضد ڏاهڻ لاءِ ”سندر“ لفظ جي اڳيان ”اَ“ اڳياڙي ملائڻ وياڪرڻي اصول موجب غلط ۽ غيرفطري عمل آهي. ”سندر“ جو ضد ”اسندر“ ٿئو ٿي سگهي. اهڙيءَ طرح صفحي 119 تي هڪ جملي ۾ فعل جو ضد ’اڻ‘ اڳياڙي ”اڻ فعل“ ڇيو ويو آهي. ”فعل جو ضد“ ”اڻ فعل“ ڪم آئي ۽ لکڻ تہ: ”پنهنجي فعل اڻ فعل لاءِ ڪوڙ ڪو Reason گهڙيل، هن جملي ۾ ”اڻ فعل“ غيرفطري بناوت آهي. صفحي 233 تي ڏنل لفظ ”حقيقت“ جو ضد ”اڻ حقيقت“ ۽ ”حقيقت پسند“ جو ”اڻ حقيقت پسند“ بہ غلط ۽ غيرفطري آهي.

اوهان پنهنجي ايڊيٽوريل ۾ ڪي جملا بورڊ جي پراڻن ۽ اٺ ڏهہ سال اڳ ڪيل فيصلن جي خلاف لکيا آهن. اوهان صفحي VI تي لکيو آهي:

> ”مهراڻ کي ائين ٻڌايو ٻئي ويو آهي: ’بند ڪري ڇڏيو شاعري ۽ ڪهاڻيون‘ ۽ ائين هڪڙي جملي سان سڄي ڪي ڪمائي ڪٽ ڪئي ويئي. ان عرصي ۾ پل هيٺان ڪيترو پاڻي وهي چڪو آهي.“

مهرباني ڪري ٻڌائيندو تہ اوهان جنهن حڪم طرف اشارو ڪيو آهي تنهن لاءِ سڌو سنئون جوابدار ڪير هو؟ ڪذريل بورڊ اهو فيصلو ڪيئن ڪيو ۽ ڇو ڪيو؟ اوهان کي معلوم آهي تہ سنڌي ادبي بورڊ حڪومت جي گرانٽ تي هلندڙ ادارو آهي، انهيءَ ڪري بورڊ کي وقت جي حڪومت جي پاليسيءَ موجب هلڻو پوندو آهي. اوهان جنهن حڪم طرف اشارو ڪيو آهي تنهن لاءِ آءٌ تہ چوندس تہ وقت جي سرڪاري پاليسيءَ موجب بورڊ کي اهڙو فيصلو ڪرڻو پيو هوندو. بلڪل ائين جيئن ڪنهن وقت بورڊ اهو بہ فيصلو ڪيو هو تہ مولانا ڪوثرنيازيءَ جو ڪلام سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪرائي ڇپايو وڃي.

اوهان ساڳئي ايڊيٽوريل ۾ اڳتي صفحي VII تي هيئن لکيو آهي:

”اسان وٽ تنقيد جي نالي ۾ جيڪي ڪجهه لکيو، آکيو پيو وڃي، اهو ادب جي مفاد ۾ گهٽ پنهنجي مفاد ۾ ڪجهه سرس ٿي آهي. هٽ نوڪين، ٺهيل ٺڪيل نظرين، مدي خارج ۽ آڏوهي ڪاڏل ويچارن جي آڌار تي ادب جي ٻرڪ ٿهڙي تي هڪ وڏيڪ نقاب آهي، ۽ ڪمري ۾ هڪ لاش آهي، جو ٻئي ٻئي سڙي رهيو آهي- سنو آهي ته Cannibals ٽيڻ ٻدران، ان لاش کي هميشه هميشه لاءِ دفنايو وڃي.“

هن ڪان اڳ منهنجو موڪليل خط اوهان جي هن راءِ جو جواب آهي. هرڪو شخص پنهنجي مفاد لاءِ لکي ٿو، پنهنجي مفاد لاءِ ٻين جو استحصال (exploitation) ڪري ٿو. منهنجو خط بلڪل واضح آهي، چاهيو ها ته ڪهڙين ڳالهيون صاف ٿي وڃن ها. اوهان جو رايو يڪطرفو آهي. جدت ۽ ترقي پسنديءَ جي علمبردار هجڻ جي دعويٰ جو دليل ۽ جيڪڏهن ”سنجوڳ“ جي عنوان واري شاعري ”پنر جنم“ جي عنوان وارو افسانو آهي ته پوءِ اها جدت ۽ اها ترقي پسندي اوهان کي ئي سونهي. مون کي چين، اميريڪا، فرانس، جرمني، جپان، اٽلي ۽ مصر ۾ اوهان واري جدت ۽ اوهان واري ترقي پسندي نظر ڪانه آئي. البت هانگ ڪانگ ۽ بئنگڪاڪ ۾ اهڙي جدت پسنديءَ جي اُڄ ٿي هئي، جنهن ۾ سنجوڳ ۽ پنر جنم جا منظر هجن ها پر مون پنهنجو سجو توجهه ميوزيمن، آرٽ گئلرين ۽ ثقافتي ادارن ڏسڻ ۾ صرف ڪيو. اوهان جي نظر ۾ جدت، عرياني، اوگهڙ ۽ سيڪس جي تبليغ کي ئي چئبو آهي، اوهان جي نظر ۾ ترقي پسندي اسان جي ثقافتي ورثي ۽ لغت ۾ ضم ٿيل عربي ۽ فارسي لفظن کي ڪڍي، انهن جي بدران پراڻا متروڪ هندي لفظ استعمال ڪرڻ آهي، ته پوءِ اها ترقي پسندي سنڌي زبان، سنڌي زبان جي لغت، سنڌي علم ادب، سنڌ جي تمدن ۽ تهذيب جي تاريخ لاءِ نقصانڪار ثابت ٿيندي.

تعجب ته هن ڳالهه تي آهي جو اوهان جي جن ساٿين هنديءَ جا متروڪ لفظ استعمال ڪيا آهن، انهن کي انهن لفظن جي صحيح معنيٰ ۽ صحيح استعمال جي به خبر ڪانهي. انهن ۾ يد، يگ، اڌيڪار، ڪلپنا، دشا، ۽ ٻيا ڪيترائي اهڙا لفظ آهن، جيڪي اوهين روزمره جي ٻوليءَ ۾ هرگز ڪم آڻيندا نه آهيو، يا ڪو به جدت پسند اهي لفظ عام طور گهر ۾ ڳالهائيندو ئي نه آهي. پوءِ لکت ۾ اهي لفظ استعمال ڪرڻ غير فطري استعمال نه آهي؟

امداد صاحب! شاعريءَ واري حصي ۾ محر جو ”ڏوتل مک شيتل اکيون“ جي عنوان واري شعر ۾ ڪم آندل لفظ ”مک“ جي معنيٰ ”منهن“ ورتي ويئي آهي؛ دراصل مک جي معنيٰ منهن نه آهي، پر مک جي معنيٰ آهي ”وات“. اهڙيءَ طرح شيتل اکيون ۾ شيتل لفظ جو اچار غلط آهي، سنڌ ۾ اهو لفظ ”سيتل“ اچاريو آهي ۽ نه ڪ شيتل. اسان جي ڪيترن ئي هندو دوستن جو نالو سيتل آهي. ڀلا انهن لفظن جي استعمال سان ٻوليءَ ۾ ڪهڙي

جدت آئي ۽ ڪهڙو انقلاب آيو؟ اهڙيءَ طرح صفحي 117 تي سحر صاحب پنهنجي افساني ۾ ٻوليءَ جي مها ڪاريگر ۽ جدت پسند ماهر هجڻ جو ثبوت هنن لفظن ۾ ڏنو آهي:

”هوءَ سندس هنج ۾ ويهي، نرمل ڪومل آڱرين سان سندس وڪريل وارن کي ٺاهي ڍاهي رهي هئي.“

سانول سائين! آڱريون نرمل ڪونه ٿينديون آهن ۽ لڪو وري ڪومل ٿي ٿينديون آهن. مون کي يقين آهي ته سحر کي ”نرمل“ لفظ جي معنيٰ ۽ ان لفظ جي استعمال جي خبر ڪانهي. بلڪل ائين جيئن ”سنجوڳ“ لفظ جي معنيٰ جي خبر ڪانه هئس. نرمل لفظ نور يعني روشني يا جوت سان نسبت رکي ٿو. نرمل جي معنيٰ آهي صاف ۽ اوجل. اهو لفظ سنڌي شاعريءَ ۾ خاص ڪري مولودن ۾ گهڻو ڪم آيو آهي. اهڙيءَ طرح هت ”ڪومل“ ٿي سگهن ٿا پر آڱرين لاءِ ”ڪومل“ لفظ ڪم آڻڻ ڪيتري قدر صحيح آهي، اهو فيصلو پريو ناشاد ڪري.

صفحي 114 تي ڏنل جملي ”ڪپ ۾ ٻڏاٺو پيو هو“ ۾ ”ٻڏاٺو“ لفظ معياري سنڌيءَ جي ويا ڪرڻ موجب صحيح آهي يا نه، اهو اوهين پاڻ ٻڌايو. صفحي 115 تي ”سنگهر“ لفظ جي محترم کي خبر ڪانهي ته اهو اسم مذڪر جي صيغي ۾ استعمال ٿيندو آهي يا مونث جي صيغي ۾. مثال طور ڏسو:

پيچي ڇڏيو اهي سنگهر. ”سنگهر“ اسم مونث آهي، ان جو جمع ٿيندو ”سنگهرون“ ۽ لکڻ گهرجي ها: ”پيچي ڇڏيو اهي سنگهرون“.

صفحي 46 تي هيٺ لفظ جي تشريح ڪندي ”سرجڻهار“ لفظ ڪم آندو ويو آهي. اوهان کي معلوم آهي ته ”سرجڻهار“ لفظ هندي ڪچي، سرائڪي، پنجابي ۽ سنڌي شاعريءَ ۾ ڀڄنن، گنانن، ماڌولال شاه حسين جي ڪافين ۾ فقط خداوند عالمين لاءِ ڪم آندل آهي ۽ منهنجي خيال ۾ اهو لفظ ٻوليءَ جي مزاج موجب الله تعاليٰ لاءِ ئي مخصوص آهي.

صفحي 118 تي ”سنڍ“ لفظ جو استعمال غلط آهي. ”......جيئن اسان جا سڀئي ذهين ماڻهو ڇٻن جي آفيمين جيان پڪين ۾ رهن. سنڍ ٿي وڃن. زندگيءَ جي هر ڊوڙ ۾ پٺتي، اڃا به پٺتي رهجي وڃن.“

امدادا اوهان کي اهو ته معلوم هوندو ته ”سنڍ“ لفظ فقط عورت سان لڳائي سگهجي ٿو، مثال طور: ”سنڍ“ زال. مرد لاءِ ڪڏهن ”سنڍ“ لفظ ڪم ڪونه آيو آهي، ۽ ڪڏهن ڪونه چيو آهي ”سنڍ مرد“.

اهڙيءَ طرح صفحي ۲۳۴ تي ڏنل هي جملو: ”تاج جويي جي ٻوليءَ ۾ تازگي آهي. سندس ڪوتا جي متن ۾ لفظ گلن وانگر پوبل ۽ قافيا ڦيڪل اظر ايندا!“ هن جملي ۾ پوبل ۽ ڦيڪل لفظن جي بدران پوتل ۽ ”ڦڪائي بيهاريل“ لفظ ٺيڪ لڳن ها.

وري صفحي 235 تي هلي جملو: ”ڪيهر وت ڪهاڻي جنمڻ جو ڏاڻءُ آهي.“ هن جملي ۾ ”جنمڻ“ لفظ جو استعمال غيرفطري آهي. اهڙيءَ طرح هڪ نئون لفظ ”چواڻي“ ايجاد ڪيو اٿو. اهو لفظ شرجيل جي افساني ۾ اوهان طرفان لکيل ايڊيٽوريئل ۾ استعمال ٿيل آهي: مثال طور اوهان لکيو آهي:

”ايليٽ چواڻي: تنقيد ساهه کڻڻ جيان اٽل آهي.“ هت ”چواڻي“ لفظ عجيب پيو لڳي. شايد اوهان جي ايجاد آهي. ساڳيو لفظ شرجيل هيٺين ڪم آندو آهي:

”مون سوچيو هو تہ تنهنجي شادي ٿي وڃي- پر تون هر ڀيري اها ڳالهہ مختلف بهانن ۽ طعنن سان ٽاريندو رهين، ۽ اها ڳالهہ پاڻ وڌيڪ مون کي ڏوهي ثابت ڪندي وئي، تو **چواڻي** تہ سماج اسان کي لتاڙي چيڀاٽي ڇڪو آهي.“

هت ”چواڻي“ لفظ ڇا ٿو مفهوم ادا ڪري اهو اوهين ٿي سمجھو. مون اهو لفظ انهيءَ حالت ۾ پهريون ڀيرو لکت ۾ پڙهيو آهي.

امداد صاحب! اوهين جنهن ڳالهہ کي جدت چئو ٿا تنهن جو واضح ثبوت سحر جي افسالي ڀنرجنبر ۾ ملي ٿو. منهنجي خيال ۾ مهراڻ جهڙي رسالي ۾ في الحال اهڙن افسانن جي ضرورت ڪانهي. اهڙي جدت ۽ جدت پسندي پاڻ تائين محدود رکي، مهراڻ جهڙي رسالي ۾ هن قسم جي مواد کي شامل نہ ڪريو. آءٌ هيٺ سحر جي افساني مان ڪي جملا ڏيئي اوهان جو ۽ پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪايان ٿو، ۽ پڙهندڙن تي ڇڏيان ٿو تہ اهي پاڻ فيصلو ڪن تہ مهراڻ ۾ هن قسم جي مواد ڇاپڻ جي ضرورت آهي؟ صفحي 115 تي هي جملا لکيل آهن:

”سچ دلبر عورت جي ديهہ جي بوءِ بہ اهڙي چٽي ڪانهي.“

هن جملي جي معنيٰ ۽ مفهوم پڙهندڙ پاڻ ٿي سمجھڻ جي ڪوشش ڪندا. صفحي 120 تي محترمہ سحر جا لکيل هي جملا ملاحظہ فرمايو:

”الڌ سان ڊوڙندو- ڪينجهر ڪنڌيءَ تائين پڳو هوس: آسمان جي ستارن جڙيل ساڙهيءَ کي سورج جيان هڪ ئي سٽ سان لاهي ورتو هوم، ۽ آسمان ننگو ٿي پيو هو. ڪڏهن البر کي ڇهڻ جي رڳو ڪلپنا ڪئي هئم: ۽ اڄ آڪاس منهنجين ٻانهن ۾ آهي. ۽ تڏهن سورج-ديوجيءَ ڀري آڪاس کي ماڻيو هو. ۽ جڏهن پيئي نستان ساڻا ۽ لنبڪڙا ٿي پيا هئاسين تڏهن تہ وري ستارن جڙيل ساڙهي چاڙهي ورتي هئي، ۽ وار کولي ڇڏيا هئي.“

ڇا اهو آهي جديد ادب؟ ڇا اها آهي جدت، جيڪا اوهين موجوده دور ۾ سنڌي- ادب ۾ آڻڻ جي دعوا ڪريو ٿا؟ ڇا هن قسم جي مواد شايع ڪرڻ لاءِ اوهان کي مهراڻ رسالو سونپيو ويو آهي؟ جيڪڏهن اها جدت آهي تہ پوءِ جنسياتي ادب ڇا کي چئبو آهي؟ بهتر ٿئي ها تہ هن کي اڃا بہ وڌيڪ جديد بنائڻ لاءِ ڪوڪشاستر وانگر هن سان تصويرون بہ ڏيو ها تہ پوءِ اوهان جي اها دعوا تہ جيئن سوچجي تيئن لکجي، کي چار چنڊ لڳي وڃن ها.

امداد صاحب! هي جملا ۽ اها سوچ ان ليکڪ جي قلم مان سهڻا نٿا لڳن جيڪا يونيورسٽيءَ جي هڪ استاد آهي، جنهن جي ذمي، مائٽ پنهنجا ڪچڙا ذهن انهيءَ اميد ۽ آسري تي ڇڏيندا آهن ته استاد هڪ رهبر مثل آهي، استاد هڪ رهنما آهي جو پنهنجن شاگردن، قوم جي آئينده جي اميدن ۾ حيا، شرم، فضيلت ۽ اخلاقي قدرن جي جوت جاڳائيندو، جو پاڪ خيالن، نيڪ ارادن جي ڪري پنهنجن شاگردن ۾ ساڳيا جذبات ليڪ ارادا، پاڪيزه خيال اجاگر ڪندو، پر هيءَ استاد صاحبه ڪچن ذهنن کي قوم جو سرمايو سمجهي انهن ۾ سٺا جذبا پيدا ڪرڻ جي بدران، انهن کي ص 119 تي هڪڙي جملي ۾ اجهو هي سبق ٿي پڙهائي:

”مٽي، مينبريڪس، راڪيٽ، پوپا، آفيم، ڀنگ، چرس، حشيش، ايل-اس-ڊي ۽ وڏيڪ کوڪلا ٿيندا وڃون“

اهو اسان جي زبان جي اديبن ۽ عالمن کي ئي فيصلو ڪرڻ گهرجي ته جيڪڏهن اهڙي شاعري ڪندڙ ۽ اهڙا افسانا لکندڙ استاد جيڪي خود نفسياتي مريض هوندا، جيڪي خود جنسيات طرف مائل هوندا اهي قوم جي نئين نسل کي ڪهڙي تربيت ڏيندا؟ مهرباني ڪري ٻڌايو ته اهڙا شعر ۽ افسانا اسان جي ٻولي، ادب ۽ سماج کي ڪهڙو فائدو پهچائيندا.

اڃا هن سلسلي ۾ سنڌي زبان جي هڪ نجنوجوان شاعر ۽ سنڌ يونيورسٽي جي هڪ شاگرد، نصير مرزا جا لفظ دهرايان ٿو جيڪي هن سنڌس خط ۾ اوهان کي لکيا هئا. اوهان خود اهي صفحي 233 تي ڇاپيا آهن، اهو لکي ٿو:

”ڇا سحر جي سنجوڳ ۽ اوسيئڙي ۾ سيڪس ڪٽيل آهي؟ ساڪيءَ لاريا جسم ۾ ٻل ٻل ڪوڪي جي تنبجڻ جهڙين سٽن، کهٽ ۾ کهٽ منهنجو ڌيان ان سوچ طرف ڌڪيو آهي.

امداد صاحب! منهنجي راءِ موجب سحر جو ”پنرجنم“ ۽ سانول جو ”پاڇا“ ٻئي افسانا هڪڙي ماڻهوءَ جا لکيل آهن، ان ماڻهوءَ جا لکيل آهن جيڪو لشي آور گولين سان ڪهڙي دلچسپي رکي ٿو. ٻنهي افسانن ۾ ساڳيا ساڳيا لفظ ۽ ساڳيا ساڳيا خيال آهن. اوهان جيڪڏهن انهيءَ قسم جو مواد ڇاپيندا رهيا ته پوءِ انهن نشي آور گولين وغيره جي اشتهارن جي الهن ڳوٺن ۽ شهرن تائين ڪمپنن کي ضرورت ڪانه ٿيندي، جتي جتي مهراڻ رسالو پهچندو هوندو. اوهان جي مهربانين سان ئي ڪافي ماڻهو انهن مان واقف ٿي ويندا.

شوڪت شوري ۽ علي بابا جا افسانا بي مقصد آهن. علي بابا ٿر جي ماڻهن، مڪانن ۽ ٻوليءَ کان اڻواقف آهي. هو ٿري ماحول، ٿر جي جاگرافيءَ کان اڻڄاڻ آهي. تازو معمور يوسفاڻي مليو، جنهن علي بابا جي ٿري ٻوليءَ جي لفظن کان غيرواقف هجڻ ۽ انهن جي غلط استعمال لاءِ دانهون ٿي ڪيون. هڪ مثال ڏيئي خط بند ڪندس، علي بابا صفحي 43 تي لکي ٿو:

”رات جي لوائيءَ ۾ ڪٺان ڪو قافلو پيو گذري، اٺن جي ڇنگ ڇڙن جا آواز وايومنڊل ۾ ڏور ڪٺان پڙاڏجندا پيا وڃن.“

Gul Hayat Institute

اڻ ڪي چنگ ڀڏيا آهن ڇا؟ چنگ ڏکن ڪي ڀڏيا آهن پر علي بابا الانا اهو ڪيئن لکيو آهي.

مضمونن ۾ مير حاجي محمد بخش ٽالپر ۽ ڊاڪٽر ٻوهيي جا مضمون تمام سٺا آهن.

والسلام — اوهان جو مخلص

4-10-1978ع — غلام علي الانا

● محترم الانا صاحب،

السلام عليڪم.

رايو ڪيڏو به ڪوڙو ٿي سگهي ٿو- ۽ ڪوڙي ۽ آڪري دوا وانگر، اکيون ۽ لڪ بند ڪري پي به سگهجي ٿو، پر توهان جا اهي لفظ اهو تاثر نٿا رکن. ڪوشش ڪندس، انهن ڪَوڙن لفظن جو پنهنجي وِتَ وٽان جواب ڏيان ۽ ذاتي سطح تي نه لهان.

1. توهان منهنجي هاڃيڪار روايتن ۾: "سنڌي صورتخطي ۽ املا جي مقرر شده اصولن ۽ قانونن ۾ ڦيرگهير. انهن ۾ ڀڙين ڳالهه آهي ٻيهڪ جون نشاليون..." ڀڙين روايت طور ڄاڻائي آهي، جيتوڻيڪ خود توهان جو خط انهيءَ دعوا جو ڪو به عمدو مثال ناهي، تنهن هوندي به توهان انهن مقرر شده اصولن تي فخر پڻ ڪيو آهي. ان ڏس ۾ آئون توهان جي ٿي ٿيسز مان مثال ڏيڻ چاهيندس (ٿيسز جي ٻين هاڃن کي ڇڏي):

(الف) "1956 ۾ "بورڊ آف انڊوالسڊ اسٽڊيز" طرفان مون کي "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ" جي عنوان تي ڊي-فل جي ڊگريءَ لاءِ مقالي (Thesis) لکڻ جي اجازت ملي." (پيش لفظ- الف)

(ب) "...اوائلي خاڪي ناهڻ کان پوءِ جڏهن ڪتابن جي فهرست (Bibliography) ناهي تيار ڪيم تڏهن ائين محسوس ڪيم ته ڪتابن ۾ جيڪو مواد آهي تنهن کان وڌيڪ **اڇوتو** رهيو پيو آهي..." (پيش لفظ- الف).

الهن مٿين پنهي ٽڪرن ۾ توهان ٻيهڪ جون نشانيون نه ڏنيون آهن.

(ج) جملي ۾ جتي "۽" اچي ٿو، اتي توهان ڪاما (،) ڏني آهي: "...ڪيٽي بندر ٿاڻين، ۽ درياءَ جي ايءَ پر ڦٽل ديري ٿاڻين، ۽ چڇ جهان..." (پيش لفظ- الف)، پر ساڳي سٽ ۾: "...چڇ جهان ۽ ڪتڪي کان وٺي مانڊر ۽ ڪيٽيءَ جي قبن ٿاڻين..." ائين توهان هر هنڌ ڪيو آهي. ڪهڙي اصول پٺاندر؟ اهو توهان ٿا ڄاڻو.

2. "مٿالهس" جيڪڏهن لاڙي لهجي هوندي به معياري ناهي، ته پوءِ مٿانهون ڪيئن صحيح آهي؟ پيو ته اڄ جو ڪو به شاعر ۽ ڪهاڻيڪار توهان جي انهن اصولن ۽ قانونن کي لٽو مڃي، جن تي توهان پاڻ به ڪڏهن عمل ناهي ڪيو. ڪنهن به تخليق ۾ اهميت لفظن کي نه؛ پر معنا کي هوندي آهي. توهان هڪ ڪردار واتان چوايل پهاڪي کي غلط چيو آهي،

Gul Hayat Institute

جڏهن تہ Colloquial Language ۾ ڪوبہ الين چئي سگهجي ٿو: ساڳي وقت توهان ان ڪردار جي "ماڻهپي" کي لنوائي ويا آهيو، جيڪو ڏکار ۾ بہ پئي انسان کي، جنهن سان نہ سندس سگ نہ سياڪو، ماليءَ پور جي آڇ ٿو ڪري. پوءِ جي علي بابا جي ڪهاڻي توهان کي بي مقصد ٿي لڳي، تہ ان ۾ اچرج جي ڪابہ ڳالهہ ڪانهي. علي بابا يا ٻئي ڪنهن بہ ليکڪ ٻوليءَ ڄاڻ جي ڪڏهن بہ دعوا ناهي ڪئي: ڇاڪاڻ تہ ٻولي ٻيٺل ۽ سينواريل تلاءُ نہ، پر وهندي واهڙ جيان آهي ۽ اڄ جي ليکڪ جي اها جوابداري آهي، تہ هو ٻولي سکندو رهي، عوام ۽ لوڪ-ڪلاسيڪل اتهاس مان لفظ حاصل ڪندو رهي. "آماس" يا "اماوس" مان هڪ جي چونڊ ليکڪ تي آهي. ٻولي هڪ زندہ حقيقت آهي، نہ ڪي مري ٺري ويل شيءِ. اڄ جي ليکڪ جي اها بہ جوابداري آهي، تہ هو ٻوليءَ کي هٿ سان ڀاتل ليکن مان ٻاهر ڪڍي اچي، لئين diction جي تلاش ڪري. ڪنهن بہ ڪهاڻيءَ يا شعر ۾، ٻيهڪ جون نشانيون بہ تخليقي سطح تي اينديون آهن ۽ لفظن وانگر، احساس ۽ جذبن جي اظهار جو وسيلو آهن. ان لاءِ پرک جو هڪ ئي معيار مقرر آهي: "تہ ليکڪ انهن احساس ۽ جذبن جي اظهار ۾ ڪامياب ٿيو آهي يا نہ؟" ۽ سائين سنهنجا، سنڌي ٻوليءَ جي "تخليقي ڪُڻ" کي انهن ئي ذات-ڏئين انسان جي آڏو آندو آهي ۽ الهيءَ عظيم ڪارنامي جي موٽ ۾ ڪين ڇا پلئہ پيو آهي؟ الزام، بهتان، فتوائون ۽ بي عزتي. معاف ڪجو سائين، توهان جي ٻهرين خط ۾ بہ، ذات-ڏئين تي "ڪانڊيري مان درخت" تي وڃڻ جو اچانڪ رمارڪ ڏلو ويو هو.

"معنا" ۽ "مولا" تہ توهان غلط صورتخطيءَ جي طور تي ڄاڻايا آهن: ۽ پنهنجي ٽيسز جي ص 343 تي توهان پاڻ "عبدالرحمان" (عبدالرحمٰن) لکي، ساڳيو هاڃو ڪيو آهي. "چونڊ سنڌي افسانا" ۾ "فتوا" (ص 32)، "فتوي" (ص 106) ۽ ص 98 تي "سائين، سلک مولا جو وڏو ويڪرو آهي." هوئنن بہ خط ۾ توهان "دعوا" ئي لکيو آهي.

3. لفظن جي معنا نہ اچڻ ۽ مطالعي جي کوٽ جو الزام، جيڪو توهان پين تي هنيو آهي، اهو توهان تي بلڪل سچ ٿي نهڪي ٿو اچي ۽ دعوائن جي باوجود، توهان جي ٻوليءَ جي ڄاڻ تي ڏک ڳاڏڙ اچرج ٿو ٿئي! مثال طور: توهان "مُک" جي معنا وات لکي آهي، جڏهن تہ توهان جي ئي اداري پاران ڇاپيل "سنڌي-انگريزي ڊڪشنري" (جنهن جي پرمانند ميوارام ڪئي) جي ص: 556 تي "مُک" جي معنا "face" ڏنل آهي. "مُک" جي ان معنا جا انيڪ مثال ڏئي سگهجن ٿا:

"مُک" پسي محبوب جو، ارنُ ٿيو اولي (سنڌ سينگار-ص 40) ان جي معنا ۽ شرح هيءَ ڏنل آهي: "محبوب جو منهن ڏسي، سج بہ شرمسار ٿيو. (ص 125) ان ڏس ۾ امير "خسرو" جو هڪ جڳ مشهور دوهو:

گوري سووي سيج پر، "مُک" پر ڊاري ڪيس،
"خسرو" چل گهر آپني، سانجهہ ڀئي چَهُر ديس.

ان ريت ”سنجوڳ“ جي معنا بہ توهان ڪا منَ گهڙي مقرر ڪئي ٿي ڏسجي. ان لفظ کي بہ سنڌي-انگلش ڊڪشنريءَ جي ص 335 تي ڏسي وٺندا. ”مُکَ“ ۽ ”سنجوڳ/سنڃوڳ“ جي معنا هڪ ٻي مستند ڊڪشنريءَ تان پيش آهي:

The mouth , face, brim, an opening (713) — 1- مُک

Connection, accident, combination, chance, oppertunity (P 838-842 resp) — 2- سنجوڳ/سنڃوڳ

Bhargava's Dictionary of the Hindi Language compiled and edited by Prof. R. C. Pathak

رهي ڳالهہ نظم جي موضوع ۽ مواد جي، تہ ان جو موضوع ”لينهن“ آهي، جنهن ۾ ماڪيءَ لاڙ جو تسلسل، ولگ ۽ ميڻاج آهي. ان نظم ۽ ”اوسيڙو“ تي پنهنجي راءِ جي ٽيڪ لاءِ ”هڪ نوجوان شاعر ۽ يونيورسٽيءَ جي هڪ شاگرد، نصير مرزا“ جو سهارو ورتل آهي. ”اوسيڙو“ ۾ جيڪو عذاب ۽ ايڙا آهي، ان ۾ بہ سيڪس ڳولي لهڻ وارن کي پنهنجي دماغ جو علاج ڪرائڻ گهرجي. سائين، ”سنجوڳ“ لفظ ساڳي معنيٰ ۾ شاهہ ”سماجوڳ“ جي روپ ۾ ڪتب آندو آهي:

ڪُنڌي نيہ نہ سَپجي، تُہ نہ پڇي ماڻُ،
ڪَڇي ٻَرِ ڪيڻاءُ، ٿئي سماجوڳ سڄڻين؟

سُرَ، صفحو ۽ بيت نمبر توهان جي وسيع مطالعي هيٺ ضرور آيا هوندا. ڀلا اتي بہ پنهنجي کهڙيل معنيٰ فٽ ڪري، لطيف جي ان بيت جي هٿ ٺوڪي معنا ۽ تشريح ڪلاس ۾ شاگردن، جن کي توهان ”ڪچڙا ذهن“ سڏيو آهي، اڳيان ڪندا؟ توهان جي وسيع ڄاڻ ۾ اها ڳالهہ بہ هوندي، تہ انڊيا ۾ ”سنجوڳ“ فلم بہ ٺهي چڪي آهي.

4. صورتخطيءَ ۾ جيڪو ”هاڃو“ توهان منهنجي ڪاتي ڄاڻائي، ”سنڌي ٻوليءَ، سنڌي علم ادب (ساڳيءَ ٻڌرا جي سٽ 11 ۾ ساڳيو لفظ هيئن لکيل آهي: علم-ادب)، سنڌي سماج ۽ سنڌي تهذيب ۽ تمدن لاءِ هاڃيڪار ۽ تباهہ ڪن...“ (ان سٽ ۾ ٽن هنڌن تي ”۽“ ڪتب آندل آهي) سڏيو آهي. ان ڏس ۾ توهان جي ٽيسٽ مان رڳو هڪ صفحي (122) جا هاڃا پيش آهن:

اصل لفظ: مينهوڳي (ڦيرائي لکيل: ميهوڳي)؛ ليار (ڦيرائي لکيل: ليئار)؛ مَڪَ (ڦيرائي لکيل مڪہ)؛ ڏؤنرا: (ڦيرائي لکيل: ڏنئرا).

ص 19 ص 14: ”ويهراج“ يا ”ونراج“، ص 397 تي: ”وهراج“؛ ص 366؛ مطمئن ڪي ”متمعن“، ص 245: ”ڪافيا“ ۽ ص 250 تي ”قافيا“ لکيل آهي! ان ريت امرجليل نمبر ۾

”هنجي“ ”الجي“، ۽ ”جنجي“ لکيو اٿوَ، جڏهن تہ ٿيسز ۾ ”جن جي“ (ص 212) ”هن جي“ (ص 212) لکيو آهي.

4. توهان جن ادارن جا نالا ڳڻايا آهن، انهن جا ڪتاب بہ توهان نہ پڙهيا آهن (انهن ڪتابن ۾ هر لحاظ کان آنيڪ چُڪون آهن: توهان جي ٿيسز ان ڏس ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي). مثال طور ”لطائف‌الطوائف“ ص 139 تان: ”198 هڪڙي زال، هرات جي قاضيءَ محمد هروي وٽ آئي ۽ چيائين تہ ”مڙس مون کي هڪڙي سوڙهيءَ جاءِ ۾ ويهاريو ويٺو آهي. آءٌ ڏاڍي تنگ ۽ بي‌آرامي تي گذاريان. قاضيءَ چيس، ”مائي، مات ڪر، زال جي جاءِ جيتن تنگ ۽ سوڙهي، تيتن چڱي“. ان ئي ڪتاب جا صفحا: 138 (ڳالهہ: 197)، 248 (ڳالهہ: 148)، 181 (ڳالهہ: 532)... بہ ڏسي وٺندا. ”هو ڏوٿي، هو ڏينهن“ جي (ص 236) جا جملا بہ: ان ريت ”چونڊ سنڌي افسانا“ جي ص 90 تي ”پيشان“ لفظ آيو آهي. اهو لفظ ان ئي معنيٰ ۾ ”مهراڻ“ ۾ اچي، تہ توهان بخش ڪندؤ!

توهان جي مقرر شده اصولن موجب تہ سچو شاهہ جو رسالو متروڪ ڪرڻو پوندو. رسالي جو تہ بحرُئي هندي-چند تي آهي ۽ ٺيٺ دؤر جا ذات ڏٺي ٻوليءَ، ڳهاڙيتن، بحر، ڪردارن ۽ اهڃاڻن وسيلي پنهنجي شاندار لوڪ-ڪلاسيڪل ورثي سان رشتو جوڙي رهيا آهن. توهان جي دؤر جن املهہ صنفن ۽ لفظن کي متروڪ ڪري، ڌڙاٽي ۽ کهوکهائي ڇڏيو هو، اسان جي دؤر انهن کي ٻيهر جيئاريو ۽ جرڪايو آهي. الهيءَ ساراهہ جوڳي ڪارنامي تي توهان کي منيان لڳي آهي! ڇا اياز کان انور تائين سڄي اتهاس تي منڌ پڙو پائڻ ٺا گهرو؟ ان ورتاءَ جي نتيجي ۾ ڪاريءَ وارا ڪڪ نہ وڃي رهندا؟ ٻولي ۽ ادب، آرٽ ۽ فن هڪ ڏينهن ميوزمن (پوت خانن)، آرٽ گئلرين ۽ شوڪيسن جي بند ڪتابن ۾ دفن ٿي ويندا؟ ۽ اهو سڀ ڪجهہ هٿ ٺوڪين نظرين جي آڙ ۾ ڪيو ويندو.

ٻولي نلهو صورتخطي، وياڪرڻي اصولن ۽ ٻيهڪ جي نشانين جو نالو ناهي: توهان ”اردوءَ جي مقابلي ۾ اسان جي صورتخطي مڪمل...“ هڻڻ جي جيڪا ڳالهہ ڪئي آهي، اها سورج کي پني ڏيڻ جي برابر آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ کي جيڪي مسئلا آڏو آهن، الهن کي لنوائڻ جي شعوري ڪوشش آهي. اردو ٻولي هر لحاظ کان اڳتي آهي ۽ انهيءَ سچ کي نہ مڃڻ هڪ ٻيي آهي، نلهو اڊمبر آهي، دوکو آهي پنهنجو پاڻ سان! اڄ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي جيڪا حالت آهي انهيءَ کي ڏسي تہ ماتم ڪرڻ جڳائي، جڏهن تہ توهان جشن ملهائڻ جي موڊ ۾ آهيو.

توهان ”سرجڻهار“ کي پنهنجي معنا ڏيئي، ان معنا جي ٺيڪ لاءِ عجيب (۽ ساڳي وقت غريب بہ) دليل ڏنو آهي. توهان کي ثبوت ۽ ڪو هڪاڌ مثال ڏيڻ کپندو هو. Creator جو ترجمو ”خالق“ يا ”تخليقڪار“ ڪريو تہ ٺيڪ: پر ”سرجڻهار“ ڪريو تہ ٺيڪ

ناهي، جيڪو نيٺ سنڌي لفظ آهي. سائين منهنجا، ”خالق“ ٻه ته خداوند ڪريم جو صفتي نالو آهي، پوءِ توهان جي اداري (جنهن لاءِ مون کي بيحد عزت آهي) ڇاپيل ”سنڌي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج“ جي مهاڳ ص 7 تي اهوئي لفظ ”خالق“ سماج لاءِ ڇو لکيل آهي؟

”ڇوائي“ (بقول) توهان اڳ نه پڙهيو آهي، اهو توهان جي وسيع مطالعي جو ثبوت آهي! بهرحال ”طبي تاريخ“ جلد ٻئين جي ص 12 تي هيءَ سٽ پڙهي وٺندا: ”... سنڌ جي قدامت مستر چلڊ ’ڇوائي‘ لوح لبيءَ جي طوفان کان به اڳاٽي آهي ...“

5. ”سندر“ ڌاريون ڌاتو آهي، ته پوءِ ”آ“ اڳياڙي ڪهڙي ليکي پنهنجي آهي؟ هونئن به ٻوليءَ ڪي اڳياڙي- پڇاڙي هڻڻ ٺيڪ ته ناهي! ”فعل“ جو ”اڻ فعل“، ”حقيقت“ جو ”اڻ حقيقت“ ضد غلط آهي، واقف- اڻ واقف بابت ڪهڙي فتوا آهي؟ ساڳي وقت توهان جيڪڏهن ”ڪٺور دلي“ (امرجليل نمبر ص 33) ۽ ”ٺوڪرلي“ (امرجليل نمبر ص 36) لکو، ته اهو عين فطري آهي! آخر اهي ٻه ماپا ڇو؟

6. توهان هنديءَ جا متروڪ لفظ ڳڻايا آهن. ٻڌرين ڳالهه ته اهي متروڪ ڪنهن ڪيا آهن؟ ٻي ڳالهه ته ”پد“ (صحيح لفظ ”پَدُ“، ”جدُ“) جهڙي جاءِ تي ”ويڙهه“، ”لڙائي“، ”جهڳڙو“ ڪرَ هُو: ”پُنگ“ بدران ”جُڳُ“ ”دشا“ بدران ”دس- ڏس“ ٿي ايندا ڏ: ”اڊيڪار“ سنڌي- انگريزي ڊڪشنريءَ ۾ به آهي. پوءِ عربي ۽ فارسي لفظن کي ڪيڻ واري ڳالهه ڪيتري قدر صحيح آهي؟ نسيم کرل نمبر ۾ توهان ”... اسان جي ثقافتي ورثي ۽ لغت ۾ ضم ٿيل عربي ۽ فارسي لفظن کي ڪيي ...“ جيڪي هندي لفظ فيشن طور ڪتب آڻدا آهن، اهي پيش آهن: ”اپيامن، مهاساگر، سمان، جيون، جاڳرتا، آتم، وستار، الوڪو، روپ ...“ يا امر جليل نمبر ۾ ”پيانڪ پونچال“، ”پيون وگيان“: ڇا اهي لفظ توهان عام طور تي گهر ۾ ڳالهائيندا آهيو؟ يا مٿي جيڪا فتوا ڏني آيا آهيو، اها توهان تي لاڳو نٿي ٿئي؟

7. ايڊيٽوريل پوري ذميداريءَ سان، هڪ اهم مسئلي تي لکيل آهي، ۽ سنڌي ٻوليءَ/ ادب جي مفاد ۾ آهي: اها ٻي ڳالهه آهي، ته ڪنهنجي ذاتي مفاد جي خلاف هجي!

8. ڪنهن به آرٽسٽ کي ان ڳالهه جي ڪڏهن به پرواهه نه هوندي آهي، ته سندس تخليق تي ”گاريون ملند يون يا گل“. سحر جي (يا ڪنهنجي به) رچنا تي رايو ڏيڻ سڀڪنهجي ٿو: ٻر رايو انتهائي شخصي سطح تي لهي اولڙ جو نالو ناهي. مون کي ڏک رڳو اهو آهي، ته يونيورسٽيءَ جي هڪ قابلِ صد احترام استاد جو رايو ايڏو ڪَوڙو به ٿي سگهي ٿو: جڏهن ته ان سچي عمارت جي پاڙ نڪريءَ تي آهي. استاد ۽ ليکڪ ٻه الڳ روپ آهن، جيڪي هڪ ٻئي جا پابند ناهن: پر جيڪڏهن بحث ٿي ان تي آهي، ته پوءِ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ڪهاڻي ”ون يونٽ“، خيرالنساءِ جعفريءَ جي ڪهاڻي ”حويليءَ کان هاسٽل تائين“ ۽ ليلي ٻالا جي ڪهاڻي ”سن مٽيو... تن پهڻ“ کي ڪهڙي ڪاتي ۾ رکندا؟ جڏهن ته موضوع بحث انهن جو فني سٽاءُ ۽ ادبي اهميت ناهي.

سائين، ڪنهن ۾ ليک جي، ڪنهن ۾ ٻئرا مان، ڪنهن ۾ سچويشن تان، ڪا ۾ سيٽ/ سيتون ڪوري ڌار ڪري، ان جي هٽ ٺوڪي معنا تي واويلا ڪرڻ جي معنا اها ٿي آهي، ته توهان سچائي ۽ ايمانداريءَ جا لفظ به رڳو ٻڌا آهن. جڏهن ته توهان ”پيار جو چهاءُ“ (ڪرنٽ) ڪسي ساراهي به سگهو ٿا (اسيم ڪرل نمبر)، آغا سليم جي ناولٽ جو باب ”روشنيءَ جو سفر“ ڪورس تي به رکي سگهو ٿا، جنهن ۾ هندي لفظن سان گڏوگڏ الگ الگ ۾ رنگ پريل آهن. ”چولڊ سنڌي افسانا“ جنهن جا مرتب به توهان آهيو، جي ص (ط) تي امرجليل ڪسي ”عرياني ۽ جنسيات تي لکڻ جو شوقين ...“ (جيڪا پنهنجي پر ۾ انتهائي غيرذميدارانه راءِ آهي) سڏي به سنڌس ڪهاڻي ڪورس تي رکو ٿا، (جڏهن ته ان کان رڳو چار-پنج مهينا اڳ امرجليل نمبر ۾ ڪيس ”...اعليٰ فنڪارن سان هڪ“ جو لقب به ڏيو ٿا).

9. سحر جي ڪهاڻي انهيءَ ٻرچي جي هڪ اهم ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ اسان جي جينئس ٿئين نسل جي تباهيءَ جي ڪارڻن تي هاڪاري (positive) ۽ تعميري ڍنگ ۾ لکيو ويو آهي؛ ان ۾ نشي جي شين جي واهپ کي condemn ڪيو ويو آهي. ساڳي وقت اها ان سوسائٽيءَ جي نِندا آهي، جيڪا پنهنجي ذهين ماڻهن کي موت جي اوڙاهه ڏانهن ڌڪي رهي آهي. تازو سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ ۾ بوڪ ورڪشاپ جي موقعي تي، ڪمشنر حيدرآباد، درسي ڪتابن ۾ انهن موضوعن تي لکڻ لاءِ زور پريو هو، جيئن ايندڙ نسل کي انهيءَ تباهيءَ کان بچائي سگهجي. ڇا اتي به توهان جي ساڳي فتوا آهي؟ ڇا ٿئين نسل جي تباهيءَ جي ڪارڻن کي ليندڻ ڏوهه آهي؟ انهيءَ ڪهاڻيءَ جو مکيه موضوع موت کان زندگي، اونداهيءَ کان روشني؛ ڪوڙ کان سچ ڏانهن سفر آهي؛ ان ڪهاڻيءَ ۾ اونداهيءَ ۽ روشنيءَ جي آرٽسٽڪ ڍنگ سان آٽت ڪيل آهي. ان ڪهاڻيءَ جي بنيادي ٿيم ٿي اها آهي، ته: هڪ اونداهين ۾ گهيرجي ويل شخص، جنهن لاءِ زندگيءَ ۾ ڪو موهه نه رهيو آهي؛ جنهن وٽ جيئڻ لاءِ ڪا به روشني نه رهي آهي؛ ڏاهپ جي ڏوهه ۾ الزامن ۽ فتوائن جو ڪٽ ڪڇيءَ ۾ پاتل اهو شخص، فراريت ۾ پناهه ٿو چاهي، نشن جو سهارو ٿو وٺي ۽ آئين الذ مان موت ڏانهن ٿو وڌي، تڏهن ”زندگي“ (ڪهاڻيءَ ۾ اهو ڪردار زندگيءَ جو اهڃاڻ آهي-سچ ۽ روشن/آسنه رتنا جو ضد) ڪيس ريجهائي تي وٺي... ۽ ائين، سچي ڪائنات سان، فطرت سان، سونهن ۽ سچائين سان (آسمان جي ستارن جڙيل ساڙهي پاٽ رات آهي، ناميدين جي، لراسائين جي... ۽ سورج اهڃاڻ آهي، ڀرپور زندگيءَ جو، آس/اميدن/هنگامن/حرارت/گرمجوشيءَ/توانائيءَ ۽ تحرڪ جو...) هڪ پيرو وري هن جو ناتو جڙي ٿو وڃي؛ اها ئي سچ جي ڪوڙ تي، روشنيءَ جي اونداهه تي، نيڪيءَ جي بديءَ تي سوڀ آهي. اهو ئي ان ڪردار جو re-birth يا پنرجنم آهي. ڪنهن به سچي آرٽسٽ لاءِ، ان کان وڌيڪ ڀو ڪو الزام نٿو ٿي سگهي، ته ان جي تخليق ڪنهن ٻئي جي نالي الاٽ ڪئي وڃي. سچي جي سچي ڪهاڻي ته ٻري رهي؛ ۽ ڪنهن به ٻئي جي سيٽ، ٻئرا،

يا ڇپيل ڪٺو واري تي سحر ٿيڪار ٿي وڃي - ۽ سحر اسان جي انهن لکندڙن مان آهي، جن جي تخليق ڇپڻ ڪنهن به رسالي لاءِ هڪ اعزاز آهي. پيش لفظن، مهاڳن، پبلشر لوڻن، لڳران اعليٰ... مختلف لقابن ۾ مڙهجڻ جو موهه سنڌي ادب جي مفاد وٽان ناهي. ٻئي طرف يا ٻين نشن جو واهپو ته بين الاقوامي مسئلو آهي. ان تي ڪيتريون فلمون ٺهي چڪيون آهن، ٽي. وي پليءِ اچي چڪا آهن؛ اخبارن ۾ هر روز خبرون ڇپجن ٿيون. لياريءَ ۾ ڪچي شراب ڪري ڪيترن ئي انسانن جا جگر ٻرڻ تي چڪا هئا، توهان جي مطالعي هيٺ شايد اها خبر نه آئي آهي، نه ئي اها خبر، ته ڄامشورو ڦاٽڪ وٽ، چرس ۽ نري جي اڏي تي ڇاپو لڳو هو! (توهان کي خبر آهي ته اهو چرس ۽ نرو ڪٿي سپلاءِ ٿيندو هو؟). توهان جي وسيع مطالعي ۾ امر جليل جي ”رُڃ“ ڪهاڻي ته ضرور آئي هوندي، جنهن ۾ ٽن شرابين جو ڪردار آهي، ظفرحسن جي ڪهاڻيءَ ”تلاءُ“ (مهراڻ 78/1) ۾ مکيه ڪردار هڪ ”چرسيءَ“ جو آهي، جڏهن ته ظفر ۽ جليل ٻيئي به ڪول پيئن. ڇا ڪنڍڙي جي ڪردار تي ڪهاڻي لکڻ لاءِ ڪنڍڙو ٿيڻ ضروري آهي؟ (نجم عباسيءَ جي ڪهاڻي: ”دعا ۽ تاڙيون“ توهان جي سرپرستيءَ ۾ ڇپايل ڪتاب: ”طوفان جي تمنا“. ان ڪهاڻيءَ ۾ مکيه ڪردار، پنهنجي ساٿايل پيڻ جي وهنجڻ وقت اوگهڙ ٿو ڏسي). پڄاڻيءَ تي، توهان جي سرپرستيءَ ۾ ڇپيل ”طوفان جي تمنا“ ۽ توهان جي مرتب ڪيل ڪتاب ”چونڊ سنڌي افسانا“ مان ڪجهه چونڊ ٽڪرا، جيئن توهان پنهنجي ئي اکرن جي آئيني ۾ ڏسي، پاڻ بابت به ڪا راءِ مقرر ڪري سگهو:

”پشوءَ جا نشانيءَ ٽئي ويا... اچي رئيس جي حويليءَ وٽ نڪتو. چي! ”تون منهنجي آهين.“ گلناز جون پياسي اکيون، ڏکيا ڏکيا ساهه ۽ ڏرو ڏرو بدن، پشوءَ جي هر سوال جو ونندڙ جواب هئا... پٽ تي پيو.“ (ص 19 جون پهريون 19 سٽون: ”چونڊ سنڌي افسانا“).

”سنڌيا هڪ هڪ ڪري ڪپڙا لاٿا ۽ تلاءَ ۾ گهڙي. تلاءَ ۾ ترلدڙ چنڊ جو پاڇو هن جي بدن جي ڇهاءَ سان ڏڪڻ، ڪنبڻ ۽ لهرن ۾ لڙهڻ لڳو. ۽ پوءِ ڪنول جي سدا ٽڙيل پن دلن سان اک پوٽ راند ڪيڏڻ لڳو. (ص 71: ”چونڊ سنڌي افسانا“).

”هو هن جي بدن کي ڇهي عجيب لذت محسوس ڪندو هو. هن کي گود ۾ کڻي سيني سان لڳائڻ، چميون ڏيڻ، ڳل پٽڻ، ۽ پيون ڪي ناشائسته حرڪتون به ڪرڻ لڳو هو...“ (ص 78: ”طوفان جي تمنا“، سنڌ يونيورسٽي، رائٽرز ڪلب (سنڌي ڀاڱو) پاران ڇپيل، جنهن جا توهان سرپرست هئا). ۽ هيٺيون ريپ سين به:

”تڏهن ماهتاب کي پٽ ۾ بيهوش پيل ڏٺائين، هن جي سلوار رت ۾ ٻڏل هئي... ۽ رمضان غائب هو...“ (ص 78: ”طوفان جي تمنا“).

ڇا اتي توهان جي نقطهءِ نظر مطابق ”عرياني، اوگهڙ ۽ سيڪس“ جي تبليغ اٿي ٿئي؟ ڇا اتي ”... هن کي وڏيڪ جديد بڻائڻ لاءِ ڪوڪ شاستر وانگر... تصويرون...“ توهان نه هئي

ڏني سگهيا؟ ڇا ڪورس جي ڪتابن ۾ اهڙولي مواد رکيو ويندو آهي؟ ڪنهن به ادب ٻاري تي الڳ رايا ٿي سگهن ٿا، ۽ ڪورس جو ڪتاب ڪنهن به اختلاف راءِ کان مٿانهون هئڻ گهرجي؛ خاص ڪري تڏهن جڏهن حياءَ شرم، فضيلت ۽ اخلاقي قدرن جي تبلغ به ڪندا هجو! ان ڏس ۾ توهان جي گهڻي استعمال ڪيل لفظ "جوابداري" جو مثال، "چونڊ سنڌي افسانا" جو "وطن" افسانو پڻ آهي!

"... ته پاڪستان ٿي ويو. هندستان جو ورهاڱو ٿيو. چوطرف گهور الڏيرو ڇانئجي ويو..." ص 158.

"...وطن آهي تنهنڪري ڇڏي نٿو سگهجي؛ باقي پارٽيشن کان پوءِ ته سنڌ بنهه تباهه ٿي ويئي آهي!" ص 60).

"... هڪ اڻ ڏني تي ايمان آڻيون، پيو وري هوندي سوندي بکون ڪاٽيون. اها مسلمالي مهانگي ٿي پيئي." ائين چوندي، عثمان ڏڪي پڻ ڏني ته جيڪڏهن اڃا به ڪيس روزي رکڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو، ته هو لاهور وڃي يا ته پنگي ڪرستان ٿيندو يا پارت وڃي شڌي ٿيندو...." (ص 103: "چونڊ سنڌي افسانا"). انهيءَ ساڳي ڪتاب ۾ لسيم احمد ڪرل جي ڪهاڻي "ڪافر" پڻ آهي. ڇا اهوئي اهو معيار آهي؟ جنهن تي توهان فخر ڪيو آهي! يا توهان تي ڪابه ميار ناهي؟

مٿي جن به ڪهاڻين جا حوالا آيا آهن، اهي سنڌيءَ جي وڏن ليکڪن جون تخليقون آهن، جن تي ڪابه ٻولي فخر ڪري سگهي ٿي، هتي رڳو توهان جي نقطه نظر جي آڳران ڪي وائڪي ڪرڻ جي لاءِ ائين ڪيو ويو آهي.

هڪ پاسي ته توهان نئين نسل جي درد ۾ ورتل آهيو، ٻئي پاسي، توهان جي اندر ۾ نئين نسل جي ذات-ڏئين لاءِ آڌاهه ڌڪار آهي. ان جو ڪهڙو ڪارڻ آهي؟ ڪهڙا وير ٿا پاڙيو؟ توهان خط ۾ هڪ هند مون کي "سانول سائين" به سڏيو آهي. دراصل توهان جي ڪاوڙ "ثميره زرين" تي لکيل ڪالم جي ڪري به آهي. ان ڪالم ۾ اهڙي ڪهڙي ڳالهه هئي، جنهن ۾ ڪنهن جو هتڪو لٿو آهي؟ توهان ان ڪالم ڪسي هرويرو ڀاڻ ڏانهن ڇو ٿا ڇڪيو؟ ڪنهن به تحرير کي رنگدار عينڪ سان پڙهڻ ۽ ان کي هٿ ٺوڪي معنا ڏيڻ سنڌي ادب جي مفاد وٽان ناهي. توهان ادب جي باري ۾ پنهنجي راءِ کي آخري راءِ ڇو ٿا سمجهو؟ جديد ادب ته پري رهيو، پر توهان پنهنجي ٿيسز ۾ مشهور ۽ لافاني لوڪ گيت "هو جمالو" به غلط ڏنو آهي، جيڪو سنڌ جي هر ٻار، جوانَ ۽ پوڙهي کي برزبان آهي. نه رڳو اهو؛ پر لوڪ ادب جي غلط وصف جي آڌار تي 1957ع ۾ وفات پاتل شاعر به توهان مشهور لوڪ شاعر جي حيثيت ۾ ڏنو آهي.

Gul Hayat Institute

الالا صاحب، جواب ۾ دير ان ڪري ٿي، جو اهو ڪيترن ئي صفحن تي ڦهليل هو ۽ ان کي مختصر ڪرڻو هو.

محترم استاد صاحب، قوم، ملڪ، ٻوليءَ، ادب ۽ اداري ڏانهن منهنجون جوابداريون ۽ فرض ڪهڙا آهن؟ ۽ مون انهن کي ڪهڙيءَ ريت پنهنجي نڀايو آهي، ان لاءِ مون کي ڪنهن به سرٽيفڪيٽ جي ڪاهي ڪينهي.

خلوص مان

امداد حسيني

ايڊيٽر، ٽماهي مهراڻ،

سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ.

● ... سحر امداد جي ڪهاڻي ”ٻنرجنم“ زندگيءَ جو سچو مشاهدو آهي: ڪوڙ کان ڦرت ۽ آرٽيفشل زندگيءَ کان جند ڇڏائڻ جي ڀرپور ڪوشش، هڪ ڀيرو وري پڙهڻ تي مجبور ڪيو: ڪوڪلا لفظ، ڪوڪلا ماڻهو، ڀوري ڀيڙ، اڌمئيءَ ڪاڏل هيءَ سموري سوسائٽي- مثل مئنڊريڪس، راڪيٽ، ڀوپا، چرس، حشيش، ايل. ايس. ڊي ۽ وڏيڪ ڪوڪلا ٽينهآ وچون ۽ پيا لفظي جوڙ ڏئي سماج تي وڏو احسان ڪيو آهي....

- گل محمد کتري

سنڌي فلم جي سرپرستي — سنڌي ٻوليءَ جي سرپرستي

سالن جي تجربي جو نچوڙ — سنڌي فلمن ۾ اهم موڙ

ڄاموٽ فلمز جي

حاضر سائين

ڊائريڪشن: ايس. گل

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro, at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline Hyderabad, Sind.

ثريا سوز

غزل

ڪيئن حياتي آخر گهاريون، سوچيان ٿي،
ڪيسين پنهنجا جذبا ماريون، سوچيان ٿي.

هر روز اندر ۾ جوش نئون ٿو جاڳي،
پڙڪيل باهه پلا ڇو ٺاريون، سوچيان ٿي.

اونداهي ڇو آهي؟ پوسٽ ڇو آهي؟
جڳمڳ جوت نئين ڪا ٻاريون، سوچيان ٿي.

ڪو رهبر آهه نه ڪائي منزل آهي،
پنهنجو به لڳي ٿو ڏُر ڏاريون، سوچيان ٿي.

ڏور ڪنارو، تيز هوائون، مڙهه ڦاٽل،
ٺار منجهان ڪيئن ٻيڙي تاريون، سوچيان ٿي.

هٿ پير هئون اڳتي ته وڌون، لڪَ لنگهون،
ڏاڍ سندا ڪيئن ڏونگر ڏاريون، سوچيان ٿي!

ماڊيڊو اوڊو

•

ڏُک جو ڪونهي ڏنگ، جيون ڪاريهر جو ڏنگ.
مون کي موهي سگهيو ڪينَ، ڊولڻ مائيءَ جو ڪو ڊنگ.
سوچي سوچي ذهن ٿڪو ته: ذهنن تي ڇو آهي زنگ.
مون کي چارڻ ڪونه سُجهي، ڇوري جيڪو هاڻي چنگ.
هيڏي هوڏي هاريل آهه، رڻدن تي اڄ ريٽو رنگ.
سانوڻ رُت ۾ وسندا مينهن، جهومي ڳائيندو جهرجهنگ.

•

ذات ڏيئي کي ٻاريندا سين، جاڳي جوت جياريندا سين.
ڳٽين منجهه ڳرون ڇو سائين، مُرڪي عمر گذاريندا سين.
گهر ۾ ساهه وڃي ٿو گهُٽجيو، کُليءَ هوا ۾ گهاريندا سين.

Gul Hayat Institute

• ... سندس مشاهدي جي وسعت، ڪردارن جي اصليت، ٻوليءَ جي ڪماليت، فني قدرت ۽ تخليقي صلاحيت، کيس عظيم فنڪارن جي صف ۾ آڻيو بيهارين. بلاشڪ، هن وقت ميدان ۾ موجود سڀني ڪهاڻيڪارن ۾، ڪرل سنڌ جو سڀ کان وڏو ڪهاڻيڪار آهي.

—شمشيرالحيدري (چوٿيهون در)

• نسيم جون ڪهاڻيون، ڪنهنجي فرمائش يا خنجر جي نوڪ تي نه، پر پنهنجي پسند تي پڙهيون اٿم. جڏهن ڪنهن لکندڙ جي لکڻي پسند ايندي آهي، تڏهن سندس ڪلوز اسٽڊي ڪبي آهي ۽ ان رائٽر جون سڀ لکڻيون ڪٺيون ڪري، سانڍي سنڀالي رکبيون آهن ۽ پوءِ ٻي لکڻيءَ جو انتظار ۽ تلاش جاري رکبي آهي—جيئن وات ويندي ڪا سونهن-پري نظر چڙهي ويندي آهي ۽ الوپ ٿيڻ کان پوءِ به، هن جو عڪس ۽ اثر ذهن تي قائم رهندو آهي، نسيم جي ڪهاڻين جو به چت تي اهڙوئي چِٽ چٽيل آهي.

—ولي رام ولڀ

• ... نسيم جا ڪردار جاندار ڪردار آهن، پر وڏيڪ صحيح هيئن ٿيندو ته، آرڏا ڪردار آهن.

—حميد سنڌي

• ڪرل جو فن، جمال، حفيظ ۽ رباني‍ءَ جي ڪهاڻيءَ واري روايت يعني، مڪمل ٺهيل ڪهاڻي (the well-made story) جي روايت جو دنگ هوڻ—هاڻي شايد ئي اهڙي ڪهاڻي لکجي!

—ظفر حسن

• ڪرل کي پڙهڻ کان پوءِ اها نِبير ڏکي آهي، ته هو ڪڇي جو مالوند مارو آهي يا اوچي سوسائٽيءَ جو فرد! نسيم جو هيئن هليو وڃڻ سنڌي ڪهاڻيءَ لاءِ ڪاپاري ڌڪ آهي.

—محمد خان مخمور

• ڪرل جي ڀرپور ڪهاڻي "مڪسڊ گرل" پڙهي هئم. هڪ نه، ٻه ٻيرا ۽ پوءِ ان ئي ويل پنهنجي ڀرپور ڪهاڻي لکي هئم—ائين نسيم کي پڙهي آءٌ ڪهاڻي لکڻ تي مجبور ٿي پوندو هوس.

—مشتاق ڪاملاڻي

• سنڌي ڪهاڻي لال ڪنوار آهي، ته نسيم ڳاڙهو گهوٽ آهي.

—امداد حسيني